

JOKE & KO LANKESTER

Encyclopedie van
**Westerse Goden
en Godinnen**

• • • • • • • • • •

van prehistorie
tot heden

Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen
van prehistorie tot heden

Van deze auteurs verschenen eerder bij Uitgeverij De Kern:

De Keltische maankalender in het zonnejaar

De acht Jaarfeesten

De taal van de orakels

De kringloop van het leven

Heksen komen van de maan

Encyclopedie van
Westerse Goden en Godinnen
van prehistorie tot heden

JOKE EN KO LANKESTER

Afbeelding omslag: marmeren beeld van Artemis, 200 cm. Romeinse kopie uit 1^e eeuw v.Chr. van Grieks voorbeeld uit 4^e eeuw v.Chr. Vanaf 16^e eeuw in bezit van de Franse koningen; vanaf 1798 in het Louvre tentoongesteld. De Romeinen beeldden Diana op identieke wijze af: met een hert en een pijlenkoker op haar rug. Toen Apollo in de tijd van keizer Augustus als Zonnegod werd gezien, werd zijn zuster Artemis (Diana) als Maangodin geïnterpreteerd en met een maansikkel op haar hoofd afgebeeld.

Copyright © 2004 Joke en Ko Lankester
Copyright © 2004 voor deze uitgave:
Uitgeverij De Kern, De Fontein bv, Postbus 1, 3740 AA Baarn
Omslagontwerp: Teo van Gerwen Design
Omslagfoto: beeld van Artemis in het Louvre: Joke Lankester
Foto's binnenwerk: copyright © 2004 Joke Lankester
Zetwerk: Het vlakke land, Rotterdam
ISBN 90 325 0922 5
NUR 720

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Opgedragen aan Marija Gimbutas (1921-1994) die de Nieuwe Wereld leerde het Oude Europa en de rol van de Godin daarin te begrijpen.

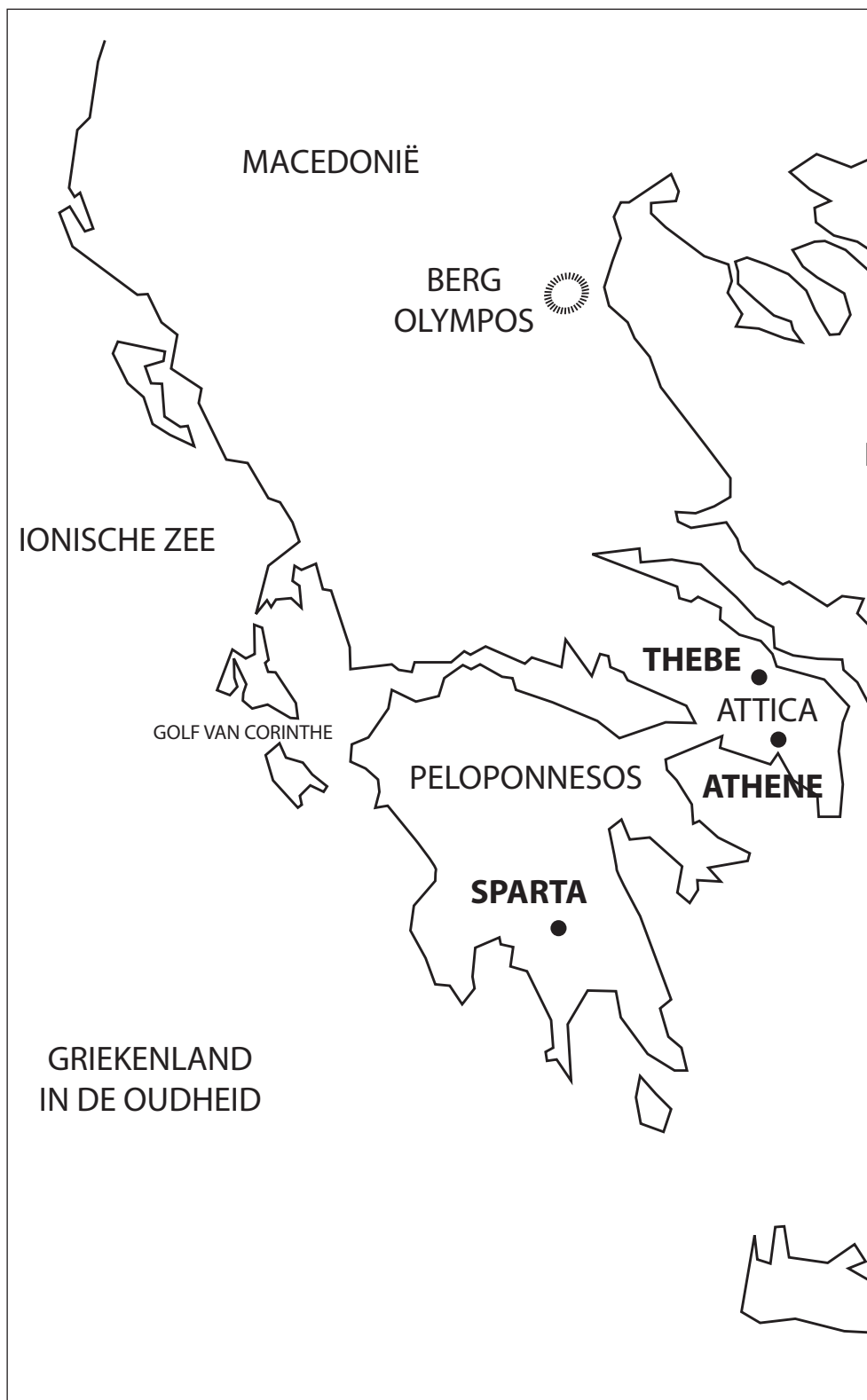
Met dank aan Francis van Soest, die ook dit boek weer kritisch heeft doorgelezen en vele suggesties voor verbetering heeft gedaan.

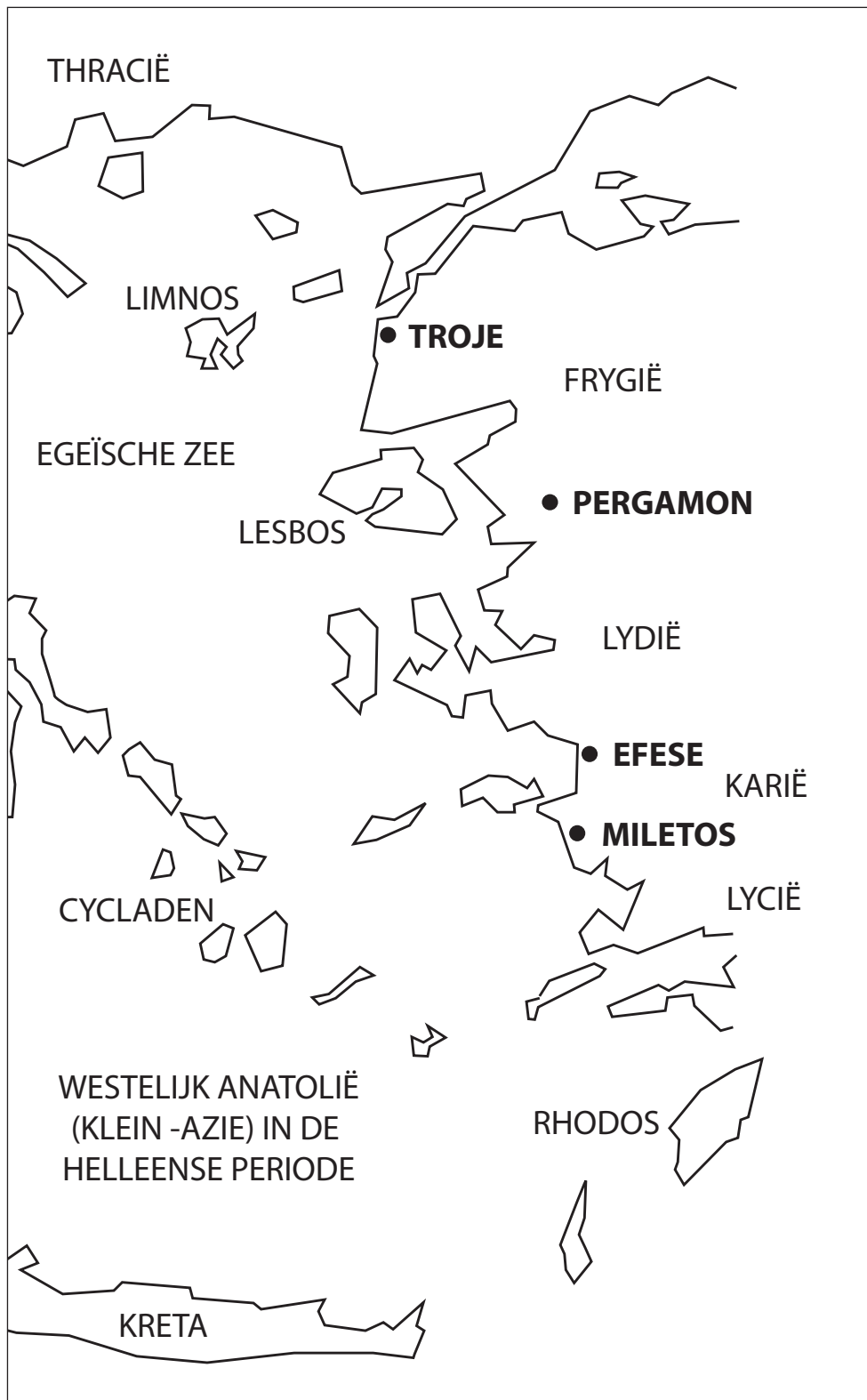

Inhoud

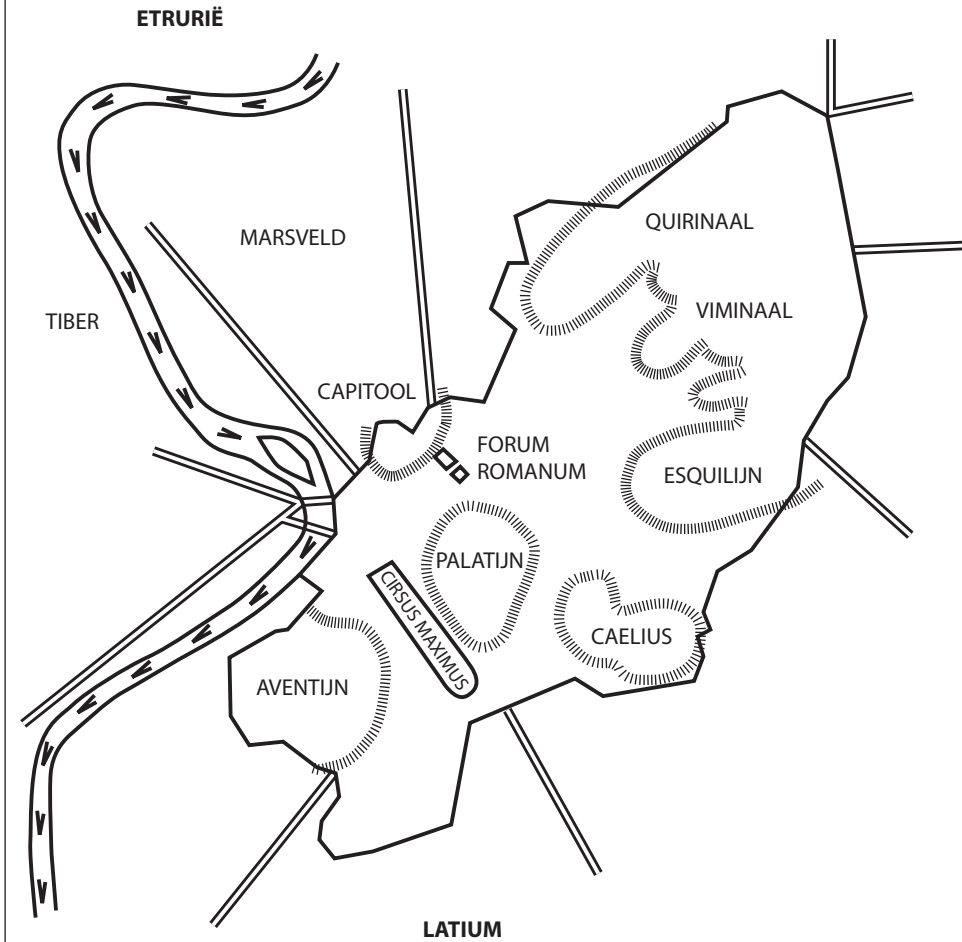
1. Inleiding	11
2. Goden en Godinnen van de Nieuwe Steentijd tot de Nieuwe Tijd	12
3. Het Nabije Oosten	26
4. Egypte	60
5. De Helleense beschaving	84
6. Het Romeinse Rijk	135
7. De Kelten	191
8. De Germanen	219
Bibliografie	250
Register	259
Over de auteurs	269

DE ZEVEN HEUVELS VAN ROME

1 Inleiding

Deze *Encyclopedie* beschrijft de belangrijkste westerse Goden en Godinnen, ingedeeld naar de beschavingen waarin deze godheden vereerd werden. We hebben ons beperkt tot de *westerse* Goden en Godinnen en verstaan daarbij onder ‘westers’ alle culturen die ooit deel hebben uitgemaakt van het Romeinse Rijk of hieruit zijn voortgekomen. Vanaf de Nieuwe Steentijd tot de moderne tijd hebben deze culturen en hun religies elkaar beïnvloed en geïnspireerd. Anatolië (West-Turkije) en Mesopotamië zijn een belangrijke inspiratiebron geweest voor de Griekse, later Helleense beschaving. India heeft zich tamelijk autonoom ontwikkeld en valt daarom buiten het kader van dit boek. Alexander de Grote was eigenlijk op zoek naar het eind van de wereld toen hij India ontdekte. Drie eeuwen later was India nog zo afgezonderd van Europa dat Plinius de Oudere meende dat Indiërs voeten hadden die achterstevoren onder hun benen zaten.

De Egyptische religie heeft zich, net als de Indiase, ook nogal autonoom ontwikkeld, maar is duidelijk wel geïnspireerd op de religie van Mesopotamië. Vanaf de 3^e eeuw v.Chr. heeft Egypte deel uitgemaakt van de Grieks-Romeinse beschaving en beide culturen hebben elkaar wederzijds beïnvloed. Moedergodin Isis (zie hoofdstuk 4) was veel Romeinen bekender dan een aantal van hun eigen Godinnen.

Een deel van de Keltische gebieden, te weten Ierland en Schotland, bleef buiten het Romeinse Rijk. De meeste Germanen wisten ook onafhankelijk van het Romeinse Keizerrijk te blijven. Toch werden Kelten en Germanen voldoende door de Romeinen beïnvloed om hen op te nemen in deze encyclopedie.

De encyclopedie is ingedeeld in zes hoofdstukken die elk een bepaalde cultuur beschrijven: het Nabije Oosten (hoofdstuk 3), Egypte (hoofdstuk 4), Griekenland en de Helleense beschaving (hoofdstuk 5), de Romeinen (hoofdstuk 6), de Kelten (hoofdstuk 7) en de Germanen (hoofdstuk 8). Elk hoofdstuk bestaat uit een inleiding over de betreffende cultuur en een alfabetische reeks artikelen over de belangrijkste binnen die cultuur vallende Goden en Godinnen. Via het register achter in het boek kunnen verwijzingen naar Goden, Godinnen en andere in het boek genoemde zaken worden gevonden.

In het volgende hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste ontwikkelingen op religieus gebied in Europa en het Nabije Oosten vanaf de Nieuwe Steentijd tot de komst van het christendom. We laten zien waarom de Grote Godin, die heerste over vruchtbaarheid, voortplanting en groei, maar ook over afbraak en het dodenrijk, na verloop van tijd uiteenviel in Godinnen die slechts een deel van dit terrein mochten beheren. De God was in de Nieuwe Steentijd vooral een Vegetatiegod, die Moeder Aarde bevruchtte, stierf met de oogst en herboren werd uit het zaad dat de nieuwe vegetatie van het volgend jaar zou vormen. Na verloop van tijd werd deze symboliek niet meer begrepen en namen nieuwe Goden elk een deel van het terrein van de Vegetatiegod over.

2 Goden en Godinnen van de Nieuwe Steentijd tot de Nieuwe Tijd

De Steentijd als mijlpaal

In dit hoofdstuk geven we een kort overzicht van de ontwikkeling van de westerse religie vanaf de Nieuwe Steentijd tot de moderne tijd. We spreken over *Nieuwe Steentijd* (Neolithicum) als de meerderheid van de bevolking in een bepaald gebied niet langer een nomadisch bestaan leidt, maar zich vestigt om landbouw en/of veeteelt te bedrijven. De Steentijd gaat over in *Bronstijd* als er bronzen voorwerpen worden gebruikt en we spreken van *IJzertijd* als ijzeren gebruiksvoorwerpen worden gemaakt. Wanneer deze periodes vallen, is streekgebonden. In het Nabije Oosten begon de overgang van de Oude naar de Nieuwe Steentijd rond 9000 v.Chr. In Europa kwam dat proces pas rond 5000 v.Chr. op gang. In de inleiding van hoofdstuk 3 hebben we deze periodes gedetailleerd beschreven.

Over de religie van de Oude Steentijd, die zo'n 50.000 jaar geleden begon, is weinig bekend. Het is duidelijk dat een Godin die vruchtbaarheid bracht over heel Europa en delen van Azië werd vereerd, maar veel meer dan beeldjes van deze Godin, de meeste gemaakt tussen 20.000 en 5000 v.Chr., hebben de nomaden over hun religie niet nagelaten. Of er een God als haar partner werd vereerd, is niet bekend. Vergelijkbare mannelijke beeldjes uit de Oude Steentijd ontbreken. Kennelijk werd de Godin geacht uit haar eigen wezen nieuw leven voort te brengen. De oudste scheppingsverhalen die er in het Nabije Oosten zijn opgetekend (zie hoofdstuk 3), geven uitdrukking aan het geloof dat de Godin de kosmos en ook de aarde uit haar wezen heeft geschapen. Mogelijk speelde een God een rol als beschermheer van de jacht, maar zijn relatie tot de Godin en tot vruchtbaarheid en voortplanting blijkt niet uit afbeeldingen of rotstekeningen.

De Nieuwe Steentijd is een belangrijke periode in de geschiedenis van de westerse religie omdat de landbouw de religie vorm heeft gegeven als een verering van Moeder Aarde, die door haar geliefde werd bevrucht en de vegetatie voortbracht die de mensheid tot voedsel diende. De Vegetatiegod was zowel de geliefde als het kind van Moeder Aarde. In de Brons- en IJzertijd krijgt de religie in het Nabije Oosten en Europa een ander karakter door de invasies van strijdlustige Indo-europese stammen uit Azië. De religie van de Nieuwe Steentijd is de basis voor de nieuwere religies. In dit boek worden Goden en Godinnen niet alleen beschreven zoals ze in de Brons- en IJzertijd werden vereerd, maar ook hun van essentieel belang zijnde wortels in de veel oudere religies van de Steentijd worden blootgelegd.

Voordat we de ontwikkeling van de religie beschrijven, geven we kort aan wat voor ons religie en heidendom betekent en wat de betekenis van rituele handelingen binnen het heidendom is.

Wat is religie?

Religie weerspiegelt de behoefte van mensen om in contact te komen met het goddelijke. Wat onder 'het goddelijke' wordt verstaan, kan per cultuur of tijdvak verschillen. Door de eeuwen heen geeft de voorstelling van het goddelijke een grote verscheidenheid en tegelijk een verrassende continuïteit te zien. Soms worden Goden of Godinnen duizenden jaren vrijwel ongewijzigd vereerd, zoals de Egyptische Isis. Soms verandert een God of Godin in de loop der eeuwen en weerspiegelt de veranderingen die binnen die samenleving optreden. Zo werd de vreedzame en vruchtbaarheid brengende God Wodan van de zuidelijke Germanen tot de krijgshaftige Odin van de Scandinavische Germanen (zie hoofdstuk 8).

Goden en mensen

In de monotheïstische godsdiensten, zoals het jodendom, het christendom en de islam, wordt God gezien als eeuwig, onveranderlijk, oneindig en absoluut. De joods-christelijke God is volmaakt in zichzelf en heeft niemand nodig. De mens is in feite overbodig en afhankelijk van de genade van God om te mogen bestaan. In de heidense religies die in dit boek besproken worden, is geen van de Goden of Godinnen absoluut of oppermachtig. Er is een wisselwerking tussen Goden en mensen, die elkaar nodig hebben en aanvullen. In Mesopotamië (zie hoofdstuk 3) werd er daarentegen van uitgegaan dat de mensen waren geschapen om de Goden van eten, drinken, kleding en tempels te voorzien.

Wat is heidendom?

Onder heidendom verstaan we een samenhangend geheel van rituele handelingen binnen het kader van een *volksreligie*, ook wel genaamd *natuurreligie*. Een dergelijke religie is over het algemeen gaandeweg ontstaan uit eeuwenoude tradities en overgeleverde gebruiken. Historisch theoloog James Russell stelt *natuurreligies* tegenover *openbaringsreligies*. Het jodendom, christendom en de islam zijn openbaringsreligies, gebaseerd op de openbaringen van God of Allah, zoals die in heilige boeken zijn opgeschreven. Een openbaringsreligie ziet de wereld als niet méér dan een doorgang naar een andere werkelijkheid. Voor gelovigen houden openbaringsreligies de belofte aan een beter bestaan in het hiernamaals in. Een volksreligie ziet de wereld, net name de natuur, als heilig. Veel alledaagse bezigheden hebben een sacrale betekenis binnen het kader van deze religies. Alle religies die wij in dit boek beschrijven, zijn als natuurreligie te beschouwen.

Rituele handelingen versus mythen

Rituele handelingen vormden de kern van de in dit boek beschreven religies. Niet de mythen die over een bepaalde God of Godin werden verteld, maar de rituelen binnen de cultus van deze God of Godin bepaalden het belang en de betekenis van deze God of Godin binnen de betreffende religie.

Vaak waren mythen en rituelen met elkaar in tegenspraak en groeiden in de loop der eeuwen alleen maar verder uit elkaar. Als regel werden rituelen eeuwenlang, soms duizenden jaren lang, vrijwel ongewijzigd uitgevoerd, terwijl mythen soms inspeelden op verschuivingen in maatschappelijke verhoudingen.

In onze op taal gerichte samenleving wordt veel aandacht besteed aan de mythen uit de Oudheid, maar de rituelen vertellen meestal een heel ander verhaal. De patriarchale Grieken hebben vrijwel al hun Goden en Godinnen overgenomen van culturen waarin vrouwen en Godinnen een hogere status hadden dan bij de Grieken het geval was. De Griekse mythen weerspiegelen de neerbuigende en afwijzende visie van de Grieken op deze Goden en Godinnen, maar de rituelen laten vaak nog de oorspronkelijke betekenis van de betreffende God of Godin zien.

Het tegenwoordig niet vaak meer gebruikte werkwoord *heiligen* drukt de essentie van het heidendom uit. De kracht van een God of Godin wordt geactiveerd door het verrichten van rituele handelingen. Niet door het vertellen van mythen. In een ritueel worden profane voorwerpen *geheilgd*. Een kelk of wierookvat is een gebruiksvoorwerp dat in een ritueel door de gewijde handelingen *geheilgd* wordt. Het Engelse *sacred* wordt als 'heilig' vertaald, maar betekent in wezen 'geheilgd'.

Heidendom zonder rituelen is ondenkbaar. Heidendom kan het wel zonder mythen stellen, zoals de Romeinse religie meer dan duizend jaar lang heeft bewezen. Dat de Griekse mythen de kern van de Romeinse religie vormden, is een fabel die we in hoofdstuk 6 zullen ontcrachten. De essentie van de Romeinse religie bestond uit het strikt uitvoeren van de rituele handelingen. Deze handelingen waren erop gericht een kracht, door de Romeinen *numen* genaamd, op te wekken. *Numen* werd gezien als een onpersoonlijke kracht die in voorwerpen, in de natuur, in dieren en in mensen sluimerde. Veel Romeinse Goden en Godinnen zijn voortgekomen uit deze onpersoonlijke kracht, die men zich later als een God of Godin ging voorstellen.

De vergeten Steentijd

De Ierse bisschop James Ussher had in 1650 aan de hand van de Bijbel uitgerekend dat de aarde in 4004 v.Chr. geschapen was. Isaac Newton (1642-1727), een van de grootste geleerden van zijn tijd, meende dat de schepping in 3988 v.Chr. had plaatsgevonden. In die visie, die tot het eind van de achttiende eeuw de algemeen gangbare in de westerse wetenschap zou zijn, was God er altijd geweest en had Hij de wereld geschapen. Monumenten uit de Steentijd werden tot de 18^e eeuw aan de Romeinen of Hunnen toegeschreven. Naarmate de wetenschap betere instrumenten ontwikkelde om de ouderdom van culturen en voorwerpen vast te stellen, werd de Steentijd steeds verder teruggeschoven in de tijd. Archeologen gaven echter nog steeds een vertekend beeld van de religie in de Steentijd.

De verstopte Godin

In 1976 publiceerde kunsthistorica Merlin Stone haar boek *When God was a woman*, waarin ze aan de hand van vele voorbeelden liet zien dat de rol van de Godin in de Oudheid door archeologen en historici systematisch was weggefilterd en doodgezwegen. Vondsten van godinnenbeeldjes werden verzwegen of naar een voetnoot verbannen. Vergelijkbare vondsten van godenbeeldjes werden uitgebreid beschreven. In het laatste kwart van de 20e eeuw heeft de Godin uit de Steentijd van veel archeologen voor het eerst de aandacht gekregen die ze verdient.

Het Oude Europa

De in 1994 overleden archeologe Marija Gimbutas heeft heel haar wetenschappelijke carrière als professor in de Europese Archeologie aan de Universiteit van Californië in Los Angeles besteed aan de herwaardering van de Europese prehistorie. In haar boeken richt ze zich op de Nieuwe Steentijd in Europa, de periode 7000-3500 v.Chr., waarin de nomaden van weleer zich in toenemende mate vestigden als landbouwers en veehouders. Dit gebied, door Gimbutas *Old Europe* genoemd, omvatte het huidige Zuidwest-Europa en Anatolië (West-Turkije). Het Balkanschiereiland, van Griekenland in het zuiden, tot Tsjechië en Zuid-Polen in het noorden, vormde het hart van dit gebied. Van hieruit werden contacten onderhouden met Italië, de Griekse eilanden en Anatolië. In de genoemde periode was het Oude Europa allerm minst barbaars of primitief, zoals lang was aangenomen door archeologen die 'beschaving' definieerden als het vermogen oorlog te voeren met buurstaten.

De beschaving van het Oude Europa was volgens Gimbutas gebaseerd op gelijkheid, samenwerking en een sterke groepsgeest, niet op strijd en het recht van de sterkste. Afbeeldingen van strijdlustige helden en Goden zijn afwezig in de Steentijd en verschijnen pas in de

Bronstijd. Een politieke eenheid is het Oude Europa nooit geweest. Groepen werden gevormd door stammen en later door de inwoners van autonome steden. Er waren geen staten en er was dus ook geen staatsreligie, die voorschreef welke Godin of God op welke wijze vereerd moest worden. Gegeven de vrijheid die elke groep had om het goddelijke op een geheel eigen wijze vorm te geven, zijn de overeenkomsten tussen de verschillende groepen verrassend groot. Voor het Oude Europa als geheel vindt Gimbutas steeds weer varianten op het volgende thema: een Godin en een God die de eeuwige kringloop van het leven mogelijk maken, de zich altijd herhalende cyclus van geboorte, vruchtbaarheid, sterven en wedergeboorte.

Het mysterie van het leven in het Oude Europa

Er zijn geen aanwijzingen dat in het Oude Europa geloofd werd in reïncarnatie, in die zin dat de ziel van een mens zich na de dood losmaakt van het lichaam om later in een ander lichaam herboren te worden. Wel gaf men zich terdege rekenschap van het mysterie dat een individu sterft, maar dat het leven op zich verder gaat. Een veel gebruikte metafoer is dat de Godin als Moeder Aarde het zaad van de God ontvangt en vrucht draagt. De vegetatie is de geliefde van de Godin en tegelijk de vrucht van haar eenwording met die geliefde. De oogst wordt daarbij voorgesteld als de dood van de Vegetatiegod, die voortleeft in het geogste zaad, dat in het volgend seizoen vrucht zal dragen.

Manieren om de Godin weer te geven

Gimbutas vond drie manieren waarop in het Oude Europa de Godin werd afgebeeld: als abstract symbool, als dier en als vrouw. Elk van deze manieren was geworteld in de Oude Steentijd en is terug te vinden op afbeeldingen van meer dan 50.000 jaar oud.

De Godin als abstract symbool

Met name in haar boek *The language of the Goddess* heeft Gimbutas gedetailleerd beschreven hoe de Godin in de Steentijd door middel van abstracte symbolen vertegenwoordigd werd. Een zigzaglijn kon de Godin weergeven als heerseres over het element water. Een V-vorm symboliseerde de geslachtsdriehoek van de vruchtbare Godin. Zo waren er diverse symbolen, die verschillende functies van de Godin weergaven. Later verloren deze symbolen vaak hun betekenis en werden dan alleen nog als illustraties gebruikt.

De Godin als dier

Vanaf de Oude Steentijd is de Godin met verschillende dieren geassocieerd. Daarbij zijn drie grondvormen te onderscheiden: de Godin werd afgebeeld als dier, als wezen dat deels vrouw en deels dier was, of de Godin werd als vrouw voorgesteld en het dier werd als een soort attribuut van de Godin samen met haar afgebeeld. Bij het begin van de Nieuwe Steentijd werden deze drie vormen algemeen gebruikt.

Gimbutas geeft vele voorbeelden waarin de Godin in de Nieuwe Steentijd werd afgebeeld als vogel, vlinder, hond, zwijn, berin, bij en nog vele andere dieren. Vaak zijn de op of bij het dier geplaatste abstracte symbolen een aanwijzing dat het om een Godin in diervorm gaat en niet om een dier op zich. Soms was een diervorm gebonden aan een bepaalde streek of plaats. Zo werd de Godin vooral tussen 6500-5500 v.Chr. afgebeeld als vis in het vissersplaatsje Lepenski Vir aan de oever van de Donau. Vogelgodinnen zijn daarentegen duizenden jaren lang verspreid over heel Oud-Europa afgebeeld.

In de Nieuwe Steentijd was het ook gebruikelijk de Godin als deels menselijk, deels dierlijk af te beelden. In de loop van het 2^e en 1^e millennium v.Chr. verdween vrijwel overal deze voorstellingswijze en werd het dier alleen nog maar als attribuut van de Godin samen met haar afgebeeld.

In Egypte (zie hoofdstuk 4) behielden de Godinnen langer dan in de omringende culturen hun (gedeeltelijke) diervorm. Tot de Romeinse tijd werd Hathor afgebeeld met de kop van een koe en Isis met de horens van een koe. Bastet werd weergegeven als kat of als een vrouw met de kop van een kat. Sekhmet werd vooral afgebeeld als jonge vrouw met de kop van een leeuw.

De Grieken (zie hoofdstuk 5) vonden de diervorm van de Egyptische Godinnen bizar en vergaten maar liever dat hun eigen Godinnen niet lang daarvoor ook in diervorm werden voorgesteld. Dieren werden nog wel geassocieerd met Godinnen, maar vormden niet langer een deel van haar lichaam. Zo werd Athena als vrouw afgebeeld met de uil die ze oorspronkelijk als Vogelgodin zelf geweest was. Artemis omringde zich het liefst met wilde dieren en werd met verschillende dieren, zoals de berin en de bij, geassocieerd. In Griekse mythen konden Godinnen zich wel in een dier veranderen als ze dat wilden en daar maakten sommige Godinnen regelmatig gebruik van, bijvoorbeeld om te proberen zo aan de avances van Zeus te ontkomen.

De Romeinen (zie hoofdstuk 6) zagen hun Godinnen aanvankelijk eerder als abstracte krachten dan als personen en namen van de Grieken en Etrusken de gewoonte over deze Godinnen als vrouw af te beelden.

De Kelten (zie hoofdstuk 7) stelden Godinnen als vrouw voor, maar deze Godinnen hadden, net als de Griekse, wel het vermogen zich in een dier te veranderen. Zo werd de Godin Badh (zie het artikel over Morrigan) op het slagveld als kraai waargenomen. De Godinnen Rhiannon en Epona werden als vrouw voorgesteld, maar werden duidelijk geassocieerd met het paard waarmee ze werden afgebeeld.

De Germanen (zie hoofdstuk 8) stelden, net als de Kelten, Godinnen als vrouw voor. Hooguit werd de Godin met een bepaald dier geassocieerd, bijvoorbeeld Freya met de kat.

De vaak gehoorde opvatting dat de Godin vanaf de Steentijd eerst als dier werd voorgesteld dat later steeds meer menselijke trekken kreeg en tenslotte geheel als vrouw werd afgebeeld, is onjuist. In Çatal Höyük werd tussen 7000 en 6000 v.Chr. de Godin als vrouw afgebeeld met twee of drie leeuwen of luipaarden die haar zetel ondersteunden. De leeuwen en luipaarden weerspiegelden de kracht van de Godin. De Godin werd ook wel afgebeeld met een luipaardjong in haar armen. In Çatal Höyük werd de Godin ook afgebeeld als gier en als gier met borsten. In de Oude Steentijd werden Godinnen als vrouw en als dier voorgesteld, met alle mengvormen daartussen. In de loop van de Nieuwe Steentijd treedt een verandering op en worden diervoorstelling en mengvormen, afgezien van Egypte, zeldzaam.

De Godin als vrouw

Vanaf 50.000 v.Chr., of eerder, werden in Europa beeldjes gemaakt die een naakte vrouw met grote borsten en billen voorstellen. Door archeologen werden ze 'Venusbeeldjes' genoemd en als vruchtbaarheidssymbolen beschouwd. Het brengen van vruchtbaarheid was duidelijk een functie van de beeldjes, maar de Godin was méér dan dat. Ze werd ook als slanke, jonge vrouw en als oude vrouw voorgesteld. Ze was verbonden met alle facetten

van het leven: bevruchting, zwangerschap, geboorte, groei, kracht, geborgenheid, maar ook ouderdom, afbraak en de dood behoorden tot haar domein. De Godin werd meestal alleen afgebeeld, maar ook wel samen met de Vegetatiegod, die zowel haar geliefde als haar zoon was (zie onder).

De God als dier

Net als de Godin werd de God in de Steentijd soms als dier voorgesteld. De God als stier werd al afgebeeld in Anatolië in 7000 v.Chr. In het Nabije Oosten werden veel belangrijke Goden als Baäl en Doemoezi (zie hoofdstuk 3) als stier voorgesteld. Zowel de Griekse Oppergod Zeus (zie hoofdstuk 5) als de Romeinse Oppergod Jupiter (zie hoofdstuk 6) hebben dit overgenomen. De stier vertegenwoordigde de Vegetatiegod die als geliefde van de Godin stierf en als jonge God werd herboren. Voor Jupiter gold dit overigens alleen voorzover hij in de Romeinse provincie Azië de God Baäl verving. De Perzische God Mithras werd ook in het Romeinse Rijk als stier voorgesteld, maar hij werd nooit als een Romeinse God beschouwd en evenmin gelijkgesteld aan een Romeinse God.

In Anatolië werd de God vanaf 7000 v.Chr. ook als luipaard voorgesteld. Soms droeg de Godin een luipaardjong liefdevol in haar armen. De God werd ook vaak voorgesteld als bok of hert.

In Egypte werden veel Goden, net als de Godinnen, in diervorm voorgesteld. Osiris werd soms als mens en soms als stier afgebeeld.

De Grieken stelden, zoals gezegd, hun Goden en Godinnen als mensen voor. Alleen Pan hield met zijn bokkenpoten en staart nog duidelijk zijn diervorm, maar vormde een buitenbeentje in het Griekse pantheon. Dionysos werd als mens voorgesteld, maar kleepte zich wel in een luipaard- of pantervel. De Goden konden, als ze dat wilden, zich wel in een dier veranderen. Zeus maakte daar dankbaar gebruik van om argeloze vrouwen, nimfen en Godinnen te misleiden en te verkrachten. De Romeinen beeldden Faunus, in navolging van de Griekse Pan, ook wel met bokkenpoten af.

De Kelten stelden hun Goden als mensen voor, maar vereerden ook de God Kernunnos, die als een hert werd voorgesteld. Keltische Goden en Godinnen hadden wel het vermogen een diervorm aan te nemen.

De Germanen stelden, net als de Kelten, hun Goden voor als een mens dat zich desgewenst in een dier kon veranderen. Zo kon Loki de vorm van een vogel, vlieg of willekeurig ander dier aannemen.

De Grote Godin in de Steentijd

De oorspronkelijke bewoners van het Oude Europa vereerden een Grote Godin, die heerste over leven en dood. Ze schiep al wat leefde, verzorgde en beschermde het, maar liet ook al wat leefde weer afsterven om terug te keren tot haar schoot. De Godin heerste over de hemel, de aarde en de onderwereld. De overledenen werden door haar opgenomen in het dodenrijk, waar ze langzaam oplosten in het grotere geheel van waaruit nieuw leven ontstond.

Het wezen van de Vegetatiegod

De God werd in het Oude Europa gezien als de geliefde en het kind van de Grote Godin. Samen met haar bracht hij vruchtbaarheid en liet nieuw leven ontstaan. Hij bevruchtte de Godin als Moeder Aarde en de nieuwe vegetatie werd gezien als hun kind dat opgroeide en

zijn plaats innam als geliefde van de Godin. De oogst betekende de dood van de Vegetatiegod, die echter voortleefde in de geogoste zaden en het volgende seizoen opgroeide in de nieuwe vegetatie.

Deze cyclus van leven en dood, belichaamd in de Vegetatiegod als kind en geliefde van de Grote Godin, is terug te vinden in alle religies die in dit boek beschreven worden. Alleen werd later het wezen van de zich periodiek vernieuwende Vegetatiegod steeds minder begrepen. De oude en de jonge Vegetatiegod werden vaak tot twee afzonderlijke Goden. Er ontstonden mythen om te verklaren waarom de oude God gedood werd. Onder invloed van de Indo-europese immigranten werd de positie van de Godin ondergeschikt aan die van de God. De onderwereld en de zorg voor de overledenen werd de Godin ontnomen. De Vegetatiegod werd verdrongen door de Indo-europese Hemelgod (zie onder), die daarbij veel aspecten van de Vegetatiegod in zich opnam.

De komst van de Indo-europeanen

Gimbutas beschrijft hoe nomaden uit de buurt van Zuid-Rusland tussen 4500 en 3000 v.Chr. in kleine groepen Europa binnentrokken. Hier en daar vestigden groepen zich en leefden te midden van de oorspronkelijke bevolking van het Oude Europa. Naar de naam van hun ronde grafheuvels worden ze door Gimbutas als *Kurgans* aangeduid. Ze spraken talen die tot de Indo-europese taalfamilie behoren. De Kurgans waren strijdlustig, patriarchaal en hun groepen waren hiërarchisch georganiseerd. Ze waren bedreven veefokkers en voerden uit Rusland het paard als rij- en lastdier in. Ze lijken weinig andere Goden vereerd te hebben dan een strijdlustige Hemelgod, vaak vergezeld van een Dondergod.

In de loop der eeuwen namen de Kurgans veel over van de in cultureel en religieus opzicht verfijndere oorspronkelijke bevolking. Naarmate méér immigranten zich voegden bij degenen die hen waren voorgedaan, manifesteerden de Kurgans zich echter steeds meer als militante groepen met een eigen identiteit die de oorspronkelijke bewoners aan zich onderwierpen.

Van polariteit naar dualisme

Charles Herberger, professor in de Engelse taal aan de Universiteit van Maine en specialist op het gebied van mythologieën, analyseert in *The riddle of the Sphinx* de religie van het Middellandse-Zeegebied tijdens de Bronstijd. Door het bestuderen van afbeeldingen op vazen, schalen, stempels, e.d. weet hij de religie van de Griekse, Mykeense en Minoïsche beschaving (zie hoofdstuk 5) vanaf 1500 v.Chr. te ontcijferen, 700 jaar voordat de oudste Griekse geschriften zijn verschenen. Deze religie werd volgens Herberger 'gedomineerd door een Grote Godin die, ondanks haar vele namen, kan worden geïdentificeerd als in wezen één Godin' (p. 18). Haar partner was een Vegetatiegod, die zowel haar zoon als haar geliefde was. In de latere mythen werd dit vaak voorgesteld als twee Goden, die elkaar periodiek afwisselen. Aanvankelijk verliep deze afwisseling harmonisch; later was er sprake van strijd tussen beide Goden om de macht.

In zijn boek maakt Herberger een onderscheid tussen *analytisch denken* en *synthetisch denken*. Het *analytisch denken* gaat uit van drie principes: *identiteit* ('A is A'), *contradictie* ('A is niet B') en de *uitgesloten middelaar* ('Het is uitgesloten dat A zowel A als niet-A kan zijn'). Het *synthetische denken* gaat uit van drie andere principes: *analogie* (iets vertoont overeenkomst met iets anders), *polaire oppositie* (iets wordt pas duidelijk door het contrast

met iets anders, zoals we pas weten wat licht is als we het duister ervaren hebben) en de *ingesloten middelaar* (alles hangt met alles samen en elk onderdeel bepaalt hoe elk ander onderdeel wordt ervaren).

Analytisch denken leidt tot *dualisme*, waarbij tegenstellingen worden benadrukt en strijd vaak als enig middel wordt gezien om de verschillen op te lossen. *Synthetisch denken* geeft een *polariteit*, waarbij de polen naast elkaar blijven bestaan en elkaar aanvullen. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Toen de Grieken in de 13e eeuw v.Chr. de Minoïsche beschaving op het eiland Kreta overnamen, wilden ze de Minoïsche Vegetatiegod Velchanos vervangen door hun eigen Oppergod Zeus. Ze benadrukten dat Velchanos dezelfde God was als Zeus ('A is A'), dat Zeus een onsterfelijke Hemelgod was ('A is A'), dat Zeus géén sterfelijke Vegetatiegod was ('A is niet B') en Velchanos dus ook maar beter kon ophouden een Vegetatiegod te zijn als hij in Griekenland enig bestaansrecht wilde hebben. Op dezelfde wijze hebben de Grieken alle Goden en Godinnen van de omringende volkeren naar Grieks model gevormd of buitenspel gezet.

Helmut Uhlig analyseert in *Die Mutter Europas* de ontwikkeling van de Godin vanaf de Steentijd tot de klassieke periode. Hij signaleert de teloorgang van de Grote Godin in deze periode en geeft hiervoor een interessante verklaring. Het bewustzijn van de vrouw kenschetst Uhlig als *kosmisch en universeel*. Vrouwen ervaren hoe alles met alles samenhangt. Het bewustzijn van de man ziet Uhlig primair als *doelgericht*. In het Oude Europa, zoals Gimbutas dat heeft beschreven, weerspiegelde de religie van de Grote Godin en haar kind/geliefde, de Vegetatiegod, een wereldbeeld waarin alles met alles samenhangt. Leven en dood, groei en afbraak, maakten deel uit van een zich steeds herhalende kringloop.

Alle culturen van het Oude Europa lijken te zijn bepaald door een vrouwelijk bewustzijn, dat gepaard gaat met synthetisch denken. De Indo-europeanen, daarentegen, hebben zich vanaf het prilste begin geprofileerd als mannelijk, in de betekenis die Uhlig aan het woord geeft, en hebben zich daarbij laten leiden door hun analytisch en dualistisch denken. Alleen wie analytisch en doelgericht is, en bereid is alles op te offeren om dit doel te bereiken, is in staat een koninkrijk of keizerrijk te stichten en andere gebieden te veroveren om de eigen macht te vergroten. Zonder doelgerichtheid is elke vorm van oorlog zinloos en om het doel te rechtvaardigen, wordt een strikt onderscheid gemaakt tussen goed en kwaad. De Romeinen vonden het een goede en rechtvaardige zaak om hun grenzen veilig te stellen en met deze *Pax Romana* in het vaandel hebben ze Europa onder de voet gelopen. In het Oude Europa zou dat ondenkbaar zijn geweest. Hoewel Çatal Höyük in Anatolië tussen 7000 en 6000 v.Chr. de grootste stad op aarde was, is het kennelijk geen moment bij de inwoners opgekomen de omringende steden te veroveren.

De Anatolische Grote Godin en haar geliefde

In Anatolië, waar de Oude Religie tussen 7000 en 5000 v.Chr. tot grote bloei kwam, bleef de religie van de Grote Godin en haar geliefde, de Vegetatiegod, bestaan, ook toen dit gebied economisch achterbleef bij de omringende landen. Veel Anatoliërs vestigden zich in Mesopotamië, Egypte en op de Griekse eilanden en hielpen zo eraan mee de cultus van de Anatolische Grote Godin over het Middellandse-Zeegebied te verspreiden. De Anatolische Grote Godin en haar geliefde zijn nog duidelijk te herkennen in paren als Inanna/Doemoezi, Ishtar/Tammoez en Kybele/Attis (zie hoofdstuk 3). In Egypte vinden we Isis/Osiris (zie hoofdstuk 4). De Grieken (zie hoofdstuk 5) ontleenden veel van hun Godinnen aan Anatolië. Afrodite en haar geliefde Adonis zijn duidelijk geënt op Inanna en Doemoezi. In Afrodite

sias aan de Anatolische westkust werd Afrodite als Anatolische Grote Godin vereerd. Veel Griekse Godinnen, zoals Artemis, Hekate, Leto, Medusa en Tyche zijn op de Anatolische Grote Godin geënt, al werden ze door de Grieken, vaak zeer ingrijpend, aangepast aan de eigen cultuur. Op het eiland Kreta stichtten Anatoliërs de Minoïsche beschaving, die tot de 13^e eeuw v.Chr. haar in wezen Anatolische karakter wist te behouden. Hieraan ontleenden de Grieken een aantal Godinnen, zoals Demeter, Hera en Rhea. Zeus nam op Kreta de kenmerken over van de Anatolische Vegetatiegod Velchanos. Voor een goed verstaander is de onsterfelijke Hemelgod Zeus altijd een Vegetatiegod gebleven. Ook de Griekse Wijngod Dionysos kreeg in het Minoïsche Kreta de vorm die altijd zichtbaar is gebleven.

Verval van de Oude Religie

Toen de levenshouding vanuit een *synthetische samenhang* der dingen tegen het eind van de Nieuwe Steentijd vrijwel overal in Europa en het Nabije Oosten plaats maakte voor een *doelgericht, analytisch dualisme*, was de veelzijdige Grote Godin voor velen niet meer te begrijpen of niet langer acceptabel. In de Steentijd heerste de Godin over geboorte, groei, volwassenheid, aftakeling, dood en wedergeboorte. De God bracht samen met de Godin vruchtbaarheid voor mensen, dieren en gewassen. Zijn dood in de oogst en zijn wedergeboorte in de nieuwe vegetatie symboliseerden de kringloop van het leven, die de dood van het individu overstijgt. Er zijn, zoals gezegd, geen aanwijzingen dat men geloofde in reïncarnatie, maar het leven op zich ging door na de dood en stapsgewijs werden de doden opgenomen in een groter geheel, waaraan elk nieuw leven zijn bestaan dankte.

Deze 'vrouwelijke' samenhang van leven en dood paste niet bij de 'mannelijke' levensstijl van de Indo-europeanen. De Soemeriërs en Babyloniërs die van 3000-539 v.Chr. over Mesopotamië heersten, deden in mannelijkheid en krijgshaftigheid niet onder voor de Indo-europeanen. Hun visie op de Godenwereld weerspiegelde hun levensstijl. De Godin werd langzaam maar zeker ondergeschikt gemaakt aan de God. De leeuwen waarmee de Grote Godin werd afgebeeld, werden nu de attributen van krijgshaftige Goden.

Verschijningsvormen van de Godin werden in toenemende mate als verschillende Godinnen gezien, elk met een beperkt gebied waarover ze zeggenschap hadden. Ook de verschijningsvormen van de Vegetatiegod werden tot afzonderlijke Goden. Veel namen van Goden en Godinnen die in een taal of dialect de betekenis 'Vrouw' of 'Heer' hadden, werden tot eigennamen. Deze namen werden niet meer als titels van dezelfde God of Godin herkend. Als autonome gebieden werden onderworpen aan naburige koninkrijken of machtige stadstaten, werd de taal van de overwinnaar in de overwonnen gebieden ingevoerd. De titels van Godinnen en Goden verloren daarbij hun betekenis en werden nog wel gebruikt, maar als eigennamen gezien.

Op afgelegen plaatsen bleef de Oude Religie, als erfgenaam van de religie van het Oude Europa uit de Steentijd, langer voortbestaan dan elders in Europa en het Nabije Oosten. Op Kreta kon de Minoïsche cultuur, voortgekomen uit de Anatolische religie van de Steentijd, zich tot de 13^e eeuw v.Chr. handhaven en werd toen door natuurrampen en binnenvallende Grieken verwoest (zie hoofdstuk 5).

Op de Cycladen, een eilandengroep tussen Kreta en Griekenland, brachten immigranten uit Anatolië samen met de inheemse bevolking rond 2600 v.Chr. een cultuur tot bloei waarin de Godin in typerende gestileerde beeldjes werd vereerd. In 1550 v.Chr. maakte een hevige uitbarsting van de vulkaan op Santorini een abrupt eind aan deze cultuur.

Kolonisten uit Sicilië vestigden zich rond 5000 v.Chr. op de nabijgelegen en toen nog onbewoonde eilanden Malta en Gozo. Net als overal elders in Europa werd op Sicilië in de Steentijd een Grote Godin vereerd die heerste over leven, vruchtbaarheid, afbraak en de dood. Op Malta en Gozo nam de verering van de Godin in de loop van het 5^e millennium een vorm aan die typerend voor die eilanden werd. De Godin werd van 4100-2500 v.Chr. vorm gegeven in de ronde vormen van de vele tempels die op deze eilanden werden gebouwd. Afbeeldingen van de Godin vertonen soms overeenkomst met de gestileerde beeldjes van de Cycladen. Andere beeldjes tonen de Godin met weelderige vormen, die waarschijnlijk haar vruchtbaarheid uitdrukten. Van een beeld dat oorspronkelijk ongeveer twee meter hoog moet zijn geweest, is alleen het onderlichaam teruggevonden en te bezichtigen in het museum in Valetta. Een vrijstaand beeld van deze grootte was in 3000 v.Chr. in het Middellandse-Zeegebied een ongehoorde prestatie. De imposante ruïnes van de tempels, die dezelfde weelderige vrouwelijke vormen hebben, geven nog steeds een indruk van de kracht en vitaliteit van deze religie. Door uitputting van de natuurlijke bronnen en langdurige droogte werden de Maltezers rond 2500 v.Chr. gedwongen het eiland te verlaten. Krijgshaftige kolonisten, waarschijnlijk afkomstig uit verschillende delen van Griekenland en Zuid-Italië namen daarna het eiland over. Ze hadden geen belangstelling voor de op de Godin gerichte religie van hun voorgangers en de tempels werden aan hun lot overgelaten.

Opvattingen over het dodenrijk

In Anatolië werd het dodenrijk in de Steentijd gezien als een gebied waarover de Grote Godin heerste. Ze bracht de overledenen erheen en verzorgde ze. In Çatal Höyük werd de Godin afgebeeld als een gier die de doden meenam, maar ook als een gier met borsten, die de overledenen voedde en in het dodenrijk gaf wat ze nodig hadden. In Egypte werd de Koegodin Hathor, die de mensheid met haar melk voedde, ook vereerd als Nekhbet, een gier met borsten. In Egypte was het dodenrijk, net als in Anatolië, een plaats waar de overledenen rust vonden. Ze werden door Isis en haar zuster Nephtys begeleid naar het dodenrijk en daar overgedragen aan de Dodengod Osiris. Het was een eer om in het dodenrijk opgenomen te mogen worden. Wie niet goed geleefd had, werd de toegang tot het rijk van Osiris ontzegd. In de nacht voer de Zonnegod Re in zijn zonneboot door het dodenrijk en werd daar toegejuicht door de overledenen.

In Mesopotamië (zie hoofdstuk 3) ontwikkelden de Soemeriërs en na hen de Babyloniërs en Assyriërs een heel andere opvatting over het dodenrijk. Voor de Soemeriërs waren de mensen door de Goden alleen geschapen om hen te dienen. Mensen bouwden huizen voor de Goden (tempels) en voorzagen hen van spijs- en drankoffers. Na de dood werden mensen als nutteloos in het dodenrijk geworpen, waar ze voortdurend werden belaagd en gekweld door demonen. Deze uitermate negatieve opvatting van het dodenrijk is de inspiratiebron geweest voor de joods-christelijke opvattingen over de hel. De Grote Godin Inanna, deels voortgekomen uit de Anatolische Grote Godin die Anatolische immigranten in het 4^e millennium v.Chr., meenamen naar Mesopotamië, wist haar positie als Grote Godin te behouden, ook in een patriarchale samenleving waarin het vrouwelijke steeds verder naar de achtergrond verdrongen werd. Om deze positie te kunnen behouden, moest Inanna echter losgemaakt worden van de onderwereld. Haar zuster Eresjkigal, in feite de donkere kant van Inanna, kreeg de heerschappij over het dodenrijk. Haar geliefde, de Vegetatiegod Doemoezi, bracht een deel van het jaar bij Inanna op aarde door en een ander deel van het jaar bij Eresjkigal in het dodenrijk.

De Grieken kenden de positieve Anatolische weergave van het dodenrijk via contacten met de Anatolische westkust en het Minoïsche Kreta. Die opvatting, waarin de Grote Godin over de levenden en de doden heerste, sprak de patriarchale Grieken niet aan. De Griekse opvatting van het dodenrijk deed in somberheid niet onder voor de Mesopotamische. Door de driekoppige hond Kerberos werd de toegang tot het dodenrijk bewaakt, om te voorkomen dat levenden zich hier zouden wagen en ook om ervoor te zorgen dat de doden dit afschuwelijke oord niet konden ontvluchten. De Grote Godinnen die door de Grieken van de Anatoliërs en Minoërs werden overgenomen (zie boven), werd de heerschappij over het dodenrijk afgenomen. Over dit sombere rijk heerste de Dodengod Hades en Persefone, de dochter van de Grote Godin Demeter, die door Hades naar de onderwereld ontvoerd was. Hekate behield haar banden met de onderwereld, maar kwam daarvoor in een kwaad daglicht te staan. In de Middeleeuwen werd Hekate verbonden met hekserij en zwarte magie.

De Romeinen (zie hoofdstuk 6) hadden een totaal andere opvatting van het dodenrijk dan de Grieken en Mesopotamiërs. Ieder mens had volgens de Romeinen iets goddelijks in zich. Bij een man werd dit *genius* genoemd, bij een vrouw *juno*. Na de dood van een mens veranderde een *genius* of *juno* zich in een *lar* en voegde zich bij de *lares*, die alleen als collectief, *Di Lares* (de Goddelijke Lares) genaamd, werden vereerd. De geesten van overleden voorouders werden als collectief ook wel *Di Parentes* (Goddelijke Voorouders) genoemd. Een voorstelling van het dodenrijk speelde in de Romeinse religie geen rol. Zolang de levenden de cultus voor het collectief van de overledenen in ere hielden, zouden de overledenen de levenden geen overlast bezorgen. Daar gingen de Romeinen vanuit. Goden of Godinnen werden door de Romeinen niet verbonden met de onderwereld omdat de *lares* en *parentes* geacht werden voor zichzelf te zorgen. In 249 v.Chr. werd in Rome een altaar gebouwd voor Dis en Proserpina, als God en Godin van de onderwereld, maar Dis was niet meer dan een vertaling van *Ploutos* (rijkdom), een van de bijnamen van de Griekse onderwereldgod Hades en Proserpina was de Romeinse vorm van Persefone (zie Demeter). Maar dit concept sprak de Romeinen totaal niet aan. In 146 v.Chr. werd voor de tweede keer een ritueel voor Dis en Proserpina georganiseerd – en daarna nooit meer. Pas in de tijd van keizer Augustus werd door dichters als Vergilius en Ovidius teruggesproken op de Griekse voorstelling van het dodenrijk, bewaakt door de hond Kerberos. De naam *Ploutos* werd daarbij tot Pluto. Meer dan een literaire modegril is de Romeinse onderwereld nooit geweest.

De Kelten (zie hoofdstuk 7) zagen de onderwereld als een afspiegeling van de gewone wereld, waar je min of meer verder ging met wat je in het gewone leven ook had gedaan. Het dodenrijk werd niet gezien als een soort hel, zoals de Mesopotamische onderwereld, waar de overledenen werden gekweld en belaagd door demonen. Keltische beschrijvingen van de ‘andere wereld’ geven eerder de indruk van een soort hemel, waar iedereen gelukkig is en rust en overvloed heeft. Volgens Ierse mythen hadden de Goden de andere wereld in feite voor zichzelf geschapen, maar gingen mensen er na hun dood ook naartoe. Contact tussen de gewone en de andere wereld was mogelijk, maar meestal was terugkeer naar het gewone leven uitgesloten. Wie naar de andere wereld ging, moest daar blijven. Keltische Goden en Godinnen waren over het algemeen veelzijdig en hielden zich bezig met groei en vruchtbaarheid, maar ook met afbraak, sterven en de onderwereld.

Voor de Germanen (zie hoofdstuk 8) waren de overledenen nog een tijdlang aanwezig in de andere wereld, die aan de gewone wereld grensde. Met name in de wintertijd konden

de doden de gewone wereld bezoeken. De Germaanse God Wodan deelde de zorg voor de overledenen met Freya en Holda. In de winter verzamelde Wodan, Freya of Holda de overledenen en trok dan rond met een groep die door de lucht kon vliegen en ‘het wilde heer’ of ‘de wilde jacht’ werd genoemd. Waar het wilde heer over de akkers was geraasd, was de oogst het volgende voorjaar overvloediger dan ooit. De doden werden geacht gaven te brengen en mensen te helpen, als ze met respect behandeld werden. Na verloop van tijd, meestal enkele generaties, verwijderden overledenen zich steeds verder van de gewone wereld en verdwenen uiteindelijk voorgoed. De noordelijke Germanen kenden Wodan als Odin, maar zagen in hem vooral een God die verbonden was met strijd. Alleen mannen die in de strijd gesneuveld waren, kregen een plaats in Odins hal, *Walhalla* genaamd. Wie een natuurlijke dood stierf ging naar het rijk van de Godin Hel. Dit rijk zelf werd ook Hel genoemd. Onder invloed van het christendom werd dit dodenrijk steeds negatiever gezien, als een oord waar slechte mensen heen gingen om gestraft te worden. Ons woord ‘hel’ is hieraan ontleend. Voor de Germanen was het dodenrijk allermint een straf. De doden leefden in overvloed en lieten de levenden hier ook van delen. Wodan, Holda en Hel stonden in hoog aanzien en kregen pas een slechte naam toen het Germaanse geloof door het christendom was verdrongen.

Heidenen en christenen

Door de Romeinen kwamen de volkeren van Europa en het Nabije Oosten in nauw contact met elkaar. Heel het gebied van de Perzische Golf tot de Atlantische Oceaan was voor het eerst in de geschiedenis onderdeel van één rijk. De Grieken waren vanaf het begin van de Mykeense periode (1600 v.Chr.) bekend met de beschavingen van Anatolië en het Nabije Oosten en hadden hun eigen religie hierop geënt, al hadden ze de Goden en Godinnen ingrijpend veranderd voordat ze ze opnamen in hun pantheon. Nadat Alexander de Grote in 331 v.Chr. de Perzen had verslagen, strekte de Helleense beschaving zich uit over Griekenland, Anatolië, Mesopotamië, Perzië, Egypte en de Griekse koloniën in Zuid-Italië.

De Romeinen bleven hun eigen, vooral op rituele handelingen gerichte religie trouw, maar stelden vanaf de 3^e eeuw v.Chr. de meeste van hun Goden en Godinnen wel gelijk aan Griekse godheden en beeldden hun eigen Goden en Godinnen ook als zodanig af. Nadat de Romeinen Gallië en Engeland rond het begin van onze jaartelling aan het Romeinse Rijk hadden toegevoegd, kwamen de Keltische gebieden ook binnen de invloedssfeer van de Grieks-Romeinse beschaving (zie hoofdstuk 7).

In de 4^e en 5^e eeuw n.Chr. verschoof het zwaartepunt van het Romeinse Rijk naar het oosten. Keizer Constantijn (324-337) maakte Constantinopel (het huidige Istanbul) tot hoofdstad van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk en ging als eerste Romeinse keizer over tot het christendom. Onder druk van Germaanse invallen moesten de gebieden in westelijk Europa worden prijsgegeven. Rome werd geplunderd door Westgoten, Vandalen en andere Germaanse volkeren en raakte in 455 definitief zijn positie als leider van het Romeinse Rijk kwijt.

In het Oost-Romeinse Rijk overvleugelde het christendom in de loop der eeuwen de heidense religies. Het christendom was ontstaan in Palestina, als afsplitsing van de joodse religie, en had zich verspreid via de Anatolische kustgebieden, die in die tijd als Klein-Azië werden aangeduid. Om de heidenen binnen het Byzantijnse Rijk over te halen zich te bekeeren tot het christendom zagen de kerkleiders zich genoodzaakt veel heidense elementen in

de christelijke liturgie op te nemen. De Anatolische Grote Godin Kybele en de Egyptische Moedergodin Isis vormden de belangrijkste inspiratiebron voor de verering van Maria als Moeder van God. Heidense Vegetatiegoden als Osiris en Attis drukten hun stempel op de manier waarop Christus werd voorgesteld. Toen in de Middeleeuwen de Germaanse volkeren onder leiding van Karel de Grote (768-814) de overhand kregen in Europa, werden veel Germaanse elementen aan de christelijke religie toegevoegd (zie hoofdstuk 8).

De kerstening van Europa nam vele eeuwen in beslag. Vaak gingen leiders om politieke redenen over tot het christendom en werd de bekering van hun onderdanen overgelaten aan rooms-katholieke priesters en missionarissen. Veelal bleven heidense gebruiken bestaan, maar werden ze anders genoemd en ingepast in christelijke gebruiken en rituelen. De priesters beschouwden de heidenen als gekerstend als ze de oude Goden en Godinnen niet langer aanriepen. De heidenen zelf zagen dat anders. Ze deden wat ze altijd hadden gedaan. Ze verrichtten dezelfde handelingen om dezelfde krachten op te wekken en dezelfde Goden of Godinnen te eren. Dat die handelingen misschien anders genoemd werden door de katholieke priesters was niet belangrijk. Tot halverwege de 20^e eeuw bleven heidense gebruiken onderdeel uitmaken van de jaarlijkse zaai- en oogstfeesten. Door toenemende urbanisatie en het mechaniseren van de landbouwbedrijven verdwenen de landbouwfeesten daarna geleidelijk aan – behalve waar ze als toeristische trekpleister bleven bestaan.

De Oude Religie in de Renaissance

In de Middeleeuwen bleven veel heidense rituelen en gebruiken onder een christelijke dekmantel voortbestaan. In de Renaissance ontstond voor het eerst in duizend jaar weer belangstelling voor de heidense godenwereld. De bronnen waarnaar werd teruggegrepen waren de mythen die dichters als Ovidius en Vergilius hadden opgeschreven. Dit waren Griekse mythen die werden gekoppeld aan Romeinse Goden en Godinnen (zie hoofdstuk 6). Beeldend kunstenaars namen Romeinse beelden als voorbeeld om Goden en Godinnen in beelden en schilderijen weer te geven. De Romeinen hadden zich op hun beurt weer gebaseerd op Griekse afbeeldingen. Dichters namen mythen of fragmenten daarvan in hun dichtwerken op.

De ‘wedergeboorte’ van de Grieks-Romeinse Godenwereld hield geen opbloeien van het oude heidendom in. Over het algemeen werden de Goden en Godinnen gedegradeerd tot karikaturen of allegorische voorstellingen, waarin de godheden deugden en ondeugden personifieerden. Zo werd Venus het zinnebeeld voor liefde en Mars voor strijd. De diepgang en veelzijdigheid van de Griekse of Romeinse Goden en Godinnen ging verloren. De rituelen in de cultus van de betreffende Goden en Godinnen werden genegeerd.

In de 19^e en 20^e eeuw werden de heidense religies uit de Oudheid door de wetenschap zeer selectief weergegeven, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk uiteengezet hebben. Met name het belang van de Godin in deze religies werd pas in het laatste kwart van de 20^e eeuw wetenschappelijk vastgesteld.

De Oude Religie voor de Nieuwe Tijd

De echte wedergeboorte van de Oude Religie vond plaats kort na de Tweede Wereldoorlog. Een Engelsman, Gerald Gardner, keerde in 1936 terug naar Engeland, na jarenlang als douanebeambte in het Verre Oosten te hebben gewerkt. In 1954 publiceerde hij het boek *Witchcraft Today*, waarin hij beweerde als antropoloog in contact te zijn gekomen met een

groep waarvan de leden oude heidense gebruiken vanaf de Oudheid in ere gehouden zouden hebben. Ze noemden zich *heksen* of *Wicca's* en hadden Gardner verteld dat de personen die als heksen vervolgd waren in werkelijkheid aanhangers van de Oude Religie waren geweest. In onze boeken *De kringloop van het leven* en *Heksen komen van de maan* hebben we uiteengezet dat er geen door de eeuwen heen doorgegeven traditie van heksen is geweest. In werkelijkheid heeft Gardner mythen uit de Oudheid, volksgebruiken en geschriften van ceremoniële magiërs, Vrijmetselaars en Rozenkruisers gebruikt om zijn 'Oude Religie' vorm en inhoud te geven.

Dat Gardner niet helemaal eerlijk was over de groep die hem in de Wicca had ingewijd, doet niets af aan het immense belang dat hij voor het moderne heidendom heeft gehad. Voor het eerst sinds de Oudheid werd het heidendom niet onder een christelijk laagje vernis, maar openlijk beleden. Hoeveel Wicca's er precies zijn weet niemand. Schattingen variëren van tienduizenden tot honderdduizenden over de hele wereld. Wicca is geen speelse en artistieke weergave van het heidendom, zoals in de Renaissance gebruikelijk was. Wicca is een religie, gebaseerd op het heidendom zoals dat in de Nieuwe Steentijd in het Oude Europa – en ook daarbuiten – werd beleden. Voor de details over deze religie verwijzen we naar onze bovengenoemde boeken.

In het kielzog van de Wicca ontstonden ook andere op het oude heidendom gebaseerde religies. De belangrijkste hiervan is Asatru, gebaseerd op de religie van de noordelijke Germanen in IJsland en Scandinavië.

3 Het Nabije Oosten

De 'neolithische revolutie'

Nadat de mensheid 2 miljoen jaar als jager-verzamelaar had geleefd, vond zo'n 11.000 jaar geleden een ingrijpende verandering plaats. In de zogeheten Vruchtbare Halve Maan, gevormd door het huidige Irak, Oost-Turkije, Syrië, Jordanië, Libanon en Israël, groeide, als enige plaats op aarde, graan, dat de daar wonende mensen vanaf 9000 v.Chr. als voedsel gebruikten en leerden verbouwen. Het graan (emmer, eenkoorn en gerst) gaf de bevolking van de Vruchtbare Halve Maan en Turkije een voorsprong van een paar duizend jaar in de zogenaamde neolithische revolutie. Kenmerkend voor het neolithicum, de Nieuwe Steentijd, is dat de mensen overwegend leefden van landbouw en veeteelt, zich vestigden op een vaste plek en niet langer rondtrokken om te jagen en voedsel te verzamelen. Ook in de veeteelt was het Nabije Oosten in het voordeel. Schapen, geiten en varkens kwamen in Europa niet voor. In het Nabije Oosten werden de daar in het wild levende dieren getemd en gebruikt voor de veeteelt.

De neolithische revolutie vond heel geleidelijk plaats. In de loop van enkele duizenden jaren gingen steeds meer nomaden in het Nabije Oosten zich vestigen als landbouwer en veefokker. In Anatolië, het huidige Turkije, liep deze ontwikkeling gelijk met die van de Vruchtbare Halve Maan en was rond 7000 v.Chr. voltooid. In Egypte vond dat proces tussen 5500 en 4500 v.Chr. plaats (zie hoofdstuk 4). In de verschillende delen van Europa werd de landbouw tussen 5000 en 3000 v.Chr. gerealiseerd, met het graan en het vee dat uit Anatolië en het Nabije Oosten werd ingevoerd.

Een gevolg van de neolithische revolutie was het ontstaan van dorpen en later steden. Jericho, gesticht rond 10.000 v.Chr., groeide in het 8^e millennium v.Chr. uit tot een bloeiende stad en bleef dat tot het in 1550 v.Chr. door de Egyptenaren werd verwoest. Ook elders in het Nabije Oosten werden steden gebouwd, die later uitgroeiden tot de hoofdsteden van de verschillende rijken die in de loop der eeuwen over dit gebied hebben geheerst.

De bloeitijd van Anatolië

Anatolië werd door archeologen beschouwd als een achtergebleven gebied tot James Mellaart tussen 1961 en 1965 Çatal Höyük uitgroef. Dit was tussen 6800 en 5500 v.Chr., met zo'n 7000 inwoners en een oppervlakte van 13 hectare, de grootste stad op aarde. In dezelfde periode was Jericho slechts 4 hectare groot. Hoewel Mellaart slechts een tiende deel van Çatal Höyük heeft uitgegraven, was het voldoende om de gevestigde ideeën over Anatolië omver te werpen. Anatolië was geen erfgenaam van de culturen in de Vruchtbare Halve Maan, maar kwam eerder tot bloei en de uitwisseling van culturele en religieuze opvattingen is wederzijds geweest. Het niet ver van Çatal Höyük gelegen Hacilar, eveneens door Mellaart uitgegraven, was een kleinere stad, waarin tussen 6000 en 5000 de religie van Çatal Höyük voortleefde en werd verspreid over de rest van het Nabije Oosten. Het Museum voor Anatolische Beschavingen in Ankara toont de creativiteit en levenskracht van de religie in de door Mellaart uitgegraven steden.

De Anatolische religie

In Çatal Höyük en Hacilar vond Mellaart het prototype van de Godin en de God die tot de Romeinse tijd in heel het Nabije Oosten en in Europa vereerd zouden worden. In de woor-

den van Mellaart 'een Godin die in haar drie aspecten optreedt: als jonge vrouw, als barendende moeder of als een oude vrouw... Een mannelijke God treedt vaak op in twee aspecten, als jongen of jongeling, de zoon of een aanbidder van de Godin, of als een oudere God met een baard, vaak afgebeeld op een stier, zijn heilig dier.' (*Het Nabije Oosten*, p. 92) De Godin bestreek alle aspecten van het menselijk bestaan. Als jonge vrouw vertegenwoordigde ze liefde, vruchtbaarheid en de potentie nieuw leven voort te brengen. Een stenen plaat uit de eerste helft van het 6^e millennium v.Chr., gevonden in Çatal Höyük, toont in reliëf links de Godin en de God in een innige omhelzing en rechts de Godin met een kind aan de borst. Een andere afbeelding, in gebakken klei, toont de Godin op een troon, geflankeerd door twee luipaarden, bezig een kind te baren. Het beeld werd gevonden in een graanvoorraadschuur en was duidelijk bedoeld om de vruchtbaarheid van de Godin op het nieuwe graan over te brengen. De Godin had ook te maken met aftakeling en de dood. Soms werd ze afgebeeld met een gier. Muurschilderingen laten gieren zien die voor hen neergelegde lijken opeten. Dat leven en dood voor de Anatoliërs met dezelfde Godin werden verbonden, blijkt uit afbeeldingen van gieren met borsten. Duizenden jaren later werd in Egypte (zie hoofdstuk 3) de Giergodin Nekhbet op dezelfde wijze afgebeeld.

Duidelijk is dat zowel de Godin als de God in Anatolië werden vereenzelvigd met dieren. De Godin werd, staand, liggend of zittend op een troon, afgebeeld als vrouw, maar vaak wel met een of meer dieren in haar nabijheid. De God werd soms afgebeeld als man, maar vaker als een luipaard, stier of ram. De Godin rijdt soms op een luipaard, gekleed in luipaardvel. In Hacilar werd de Godin afgebeeld met een jonge luipaard, die ze als een kind in haar armen houdt. De God werd vaak afgebeeld als stier in muurschilderingen of in de vorm van in tempels geplaatste stierenkoppen.

Hoewel Çatal Höyük de grootste stad op aarde was, ontbraken grote tempels en paleizen. Een centraal gezag lijkt niet bestaan te hebben en de stad is ook nooit ommuurd of van verdedigingswerken voorzien. De huizen bevonden zich onder de grond en konden via een luik in het dak betreden worden. Heiligdommen waren niet gecentreerd in een tempelcomplex, maar onderdeel van gewone huizen. Van de 300 kamers die Mellaart heeft uitgegraven waren er 88 als tempel ingericht. Kennelijk was religie een belangrijk onderdeel van het leven, maar ingebed in de samenleving als geheel en niet uitbesteed aan een hierin gespecialiseerde priesterklasse.

Rond 5000 v.Chr. raakte de inheemse Anatolische beschaving in verval en werd overvleugeld door de Halafcultuur, die vanaf 5500 v.Chr. in de Vruchtbare Halve Maan ontstond. De nadruk kwam, meer dan 5000 jaar lang, te liggen op Mesopotamië, Tweestromenland, het gebied tussen de Eufraat en de Tigris, gelegen in het huidige Noord-Irak. Pas in 2000 v.Chr. zou Anatolië, onder de Hittieten, opnieuw een wereldrijk vormen. De verering van Kybele door de Frygiërs in West-Anatolië toont aan dat de religie van de Anatolische Grote Moeder door de eeuwen heen is blijven bestaan.

Overzicht van de Mesopotamische beschavingen

Voor een overzicht van de verschillende culturen die over Mesopotamië en de omliggende landen hebben geheerst, kan het onderstaande overzicht nuttig zijn. Over de jaartallen van de oudste culturen zijn de geleerden het nog niet helemaal eens. We houden ons aan de datering die Georges Roux geeft in *Ancient Iraq*.

Periode	Cultuur en belangrijkste heersers
5500-4500	Halaf
4500-3000	Oebaid
3000-2350	Oud-Soemerische Rijk
2350-2193	Akkadiërs (Sargon I: 2334-2279)
2193-2120	Goetiërs
2112-2004	Nieuw-Soemerische Rijk
2004-1800	Stadstaten, met name Isis en Larsa
1894-1595	Oud-Babylonische of Assyrische Rijk (Hammoerapi: 1792-1750)
1595-1157	Kassieten heersen over Mesopotamië
1150-883	Midden-Babylonische Rijk (Neboekadnezzar I: 1124-1113)
883-612	Nieuw-Assyrische Rijk
612-539	Nieuw-Babylonische Rijk (Neboekadnezzar II: 604-562)
539-332	Perzen heersen over Mesopotamië
331-126 v.Chr.	Hellenistische Periode (Alexander de Grote: 332-323)
126-227 n.Chr.	Parthen heersen over Mesopotamië
227-651	Sassaniden heersen over Mesopotamië

De Halafcultuur

De Halafcultuur, genoemd naar de belangrijkste vindplaats Tell Halaf in Irak, vertoont meer overeenkomst met de Anatolische beschaving dan met de inheemse culturen die voordien in Mesopotamië bestonden. Zo nam de Stiergod in de Halafcultuur een belangrijke plaats in en vermengde zich met de bestaande, vooral op de Godin gerichte religie van de inheemse bevolking. Aangenomen wordt dat veel inwoners van Anatolië naar het rijkere Mesopotamië vertrokken en zo grote invloed op de Halafcultuur hebben uitgeoefend.

De Oebaidcultuur

De Halafcultuur werd rond 4500 v.Chr. gevolgd door de Oebaidcultuur, waarin voor het eerst in de geschiedenis grote tempels en versterkte steden werden gebouwd. Een politieke eenheid of centraal gezag bestond alleen op stedelijk niveau in dit gebied, dat zich uitstreckte van de Perzische Golf tot de Middellandse Zee. In cultureel en religieus opzicht vormde dit gebied, groter dan welk in die tijd bestaand rijk op aarde, echter wel een eenheid.

De Soemeriërs

In de tweede helft van het 4^e millennium v.Chr. werd het noordelijk deel van Mesopotamië bewoond door volkeren die een Semitische taal spraken. In het zuiden werd Soemerisch gesproken. De herkomst van de Soemeriërs is nog steeds een raadsel. Het Soemerisch vertoont overeenkomsten met de talen die in Centraal Azië gesproken werden, maar pas in Mesopotamië zijn sporen van hun cultuur te vinden. Van een gewelddadige machtsovername is geen sprake geweest. Vermoedelijk hebben ze zich met de inheemse bevolking vermengd en is uit de synthese met de Oebaidcultuur de Soemerische beschaving ontstaan. De Soemeriërs waren meesters op militair, wetenschappelijk en bestuurlijk gebied en gebruikten hun overwicht op de omringende volkeren om hun rijk steeds verder uit te breiden. Religie vormde een integraal onderdeel van de Soemerische beschaving. Rond bestaande tempelcomplexen werden grote steden gebouwd. Zo werd het in de Oebaidperiode gebouwde

tempelcomplex van Koellaba, gewijd aan de Luchtgod An, verbonden met het 500 meter daar vandaan liggende E-Anna ('Huis van de Hemel'), gewijd aan de Grote Godin Inanna. Hieruit ontstond Oeroek, op de zuidoever van de Eufraat in het huidige Irak, een stad van 400 hectare, meer dan 30 keer zo groot als Çatal Höyük. Op dezelfde wijze werden andere steden, zoals Lagasj, Kisj en Nippoer rond nieuwe of bestaande tempelcomplexen gebouwd. Tempels waren niet langer, zoals in Anatolië, heiligdommen in gewone huizen, maar grote complexen, vaak met vele trappen en verdiepingen hoog boven de hele stad uit torenend. Deze vorm van tempelbouw, de zogenaamde *zigoerrat*, is tot de val van het Nieuw-Babylonische Rijk in Mesopotamië blijven bestaan.

De Soemeriërs waren de grondleggers van vele takken van de wetenschap, zoals astrologie, astronomie, geneeskunde en irrigatielandbouw. Vanaf 3300 v.Chr. gebruikten ze pictogrammen om zakelijke transacties en voorraadlijsten op te stellen. Hieruit ontstond het spijkerschrift, de eerste geschreven taal op de wereld, die tot 100 v.Chr. in Mesopotamië is gebruikt. Ook andere talen werden in spijkerschrift opgeschreven, maar voor religieuze teksten werd nog lang na de val van het Soemerische Rijk het Soemerisch gebruikt, vergelijkbaar met de functie van het Latijn in de westerse wereld.

Akkadiërs, Babyloniërs en Assyriërs

Tot 2350 v.Chr. werd Mesopotamië geregeerd door Soemerische vorsten, die soms het hele rijk bestuurden en soms de macht moesten delen met heersers in andere grote steden. Daarna namen de Akkadiërs, de Semitische volkeren uit het noorden, de macht over. In 2193 v.Chr. viel dit rijk uiteen door invallen van de Goetiërs, Semitische stammen uit de Syrische woestijn, maar het zuiden herstelde zich en het Soemerische Rijk nam vanuit de hoofdstad Oer de hegemonie over Mesopotamië opnieuw op zich. Door de voortdurende instroom van Semitische stammen uit het westen nam de druk van deze bevolkingsgroep toe. In 1894 v.Chr. luidde de stichting van het Oud-Babylonische Rijk, ook wel genaamd het Assyrische Rijk, het definitieve einde van de Soemerische hegemonie in. Tot de verovering door de Perzen in 539 v.Chr. heersten Semitische stammen over Mesopotamië. Soms werd Babylon als hoofdstad gekozen en dan spreken we van Babyloniërs. Op andere momenten was Ninevé het centrum van de macht en dan spreken we van Assyriërs. Het Nieuw-Assyrische Rijk omvatte Mesopotamië, Syrië, Foenicie, Palestina en Egypte. Soms moesten Babylon en Ninevé de macht delen met andere stadstaten of met de Kassieten, een uit Perzië afkomstige volksstam. De Babyloniërs en Assyriërs waren broedervolkeren, die elkaar toch voortdurend probeerden te overtroeven en elkaar bestreden. Daarmee gaven ze de omringende volkeren meermalen de gelegenheid gebruik te maken van de chaos en het land binnen te dringen.

In 612 v.Chr. verwoestten de Babyloniërs, geholpen door de uit Perzië afkomstige Meden, de Assyrische hoofdstad Ninevé en stichtten het Nieuw-Babylonische Rijk, met als hoofdstad Babylon. In 539 v.Chr. veroverden de Perzen Mesopotamië en heersten over dit gebied tot ze in 331 v.Chr. door Alexander de Grote werden verslagen.

De Indo-europese invallen

Het bovenstaande is een beknopte samenvatting van de machtswisselingen in Mesopotamië. Buiten dit gebied vonden grote volksverhuizingen plaats, veroorzaakt door uit Zuid-Rusland afkomstige Indo-europese stammen, die vanaf het 4^e millennium v.Chr. in verschillende golven het Nabije Oosten en Europa binnendrongen en de daar wonende volkeren

versloegen of voor zich uit dreven. De Hittieten drongen rond 2000 v.Chr. Anatolië binnen en vormden daar een machtig rijk, tot ze rond 1200 v.Chr. werden verslagen door de Frygiërs, die zelf weer uit de Balkan waren verdreven door de Illyriërs. De Frygiërs verdreven de Doriërs naar Griekenland en de noordelijke westkust van Anatolië. Veel Grieken ontvluchtten het moederland, vestigden zich aan de Anatolische westkust en legden zo de basis voor de Helleense beschaving (zie hoofdstuk 5), die zich onder Alexander de Grote ook over het Nabije Oosten uitstreckte. De Romeinen namen in de eerste eeuwen van onze jaartelling de Helleense beschaving in zich op en breidden hun rijk uit tot aan de grenzen van Mesopotamië, maar slaagden er niet in de Parthen daar te verdrijven of te onderwerpen.

Van Zeevolken tot Foeniciërs

Veel bewoners van het Griekse vasteland, de Griekse eilanden en de Anatolische kustgebieden namen, verdreven door de Indo-europese invallers, hun toevlucht tot de Middellandse Zee. Ze werden als Zeevolken aangeduid en maakten de kusten en de eilanden onveilig tot ze in 1208 v.Chr. door de Egyptenaren werden verslagen. Een deel van de Zeevolken vestigde zich in het huidige Libanon, Israël en de Syrische kustgebieden, vermengde zich met de daar wonende Kanaänieten (zie onder) en legde hiermee de basis voor de Foenicische beschaving. De Foeniciërs dreven handel met de landen rond de Middellandse Zee en stichtten op vele plaatsen kolonies of handelsposten.

De Middellandse Zee als smeltkroes van culturen en religies

De volksverhuizingen en machtswisselingen hadden tot gevolg dat de culturen en religies van het Nabije Oosten en Europa zich vermengden met die van de binnenvallende Indo-europeanen. De meeste Griekse Goden en Godinnen zijn te herleiden tot een oudere cultus in het Nabije Oosten. Plaatselijke varianten van dezelfde Godin of God werden daardoor als verschillende Godinnen en Goden gezien. Vaak werd daarbij in mythen de aard van de betreffende Godin of God ingrijpend veranderd, om hem of haar beter aan te laten sluiten bij de Griekse samenleving (zie hoofdstuk 5).

De Soemerische religie

De Soemerische religie bouwde voort op de religie zoals die sinds de Nieuwe Steentijd in het Nabije Oosten bestaan had. De Goden en Godinnen van de Oebaidcultuur werden in de Soemerische religie opgenomen en ondergebracht in een kosmologie, die de schepping van de wereld en de plaats van alle bovenaardse wezens daarin verklaarde. Als regel werd de plaatselijke God als hoofd van het pantheon gezien in de stad die op dat moment de leiding had. Afgezien daarvan vertoont de Mesopotamische religie een opvallende samenhang, die meer dan 3000 jaar in stand is gebleven, aangezien de Semitische volkeren die na hen over dit gebied heersten, de Soemerische Goden en Godinnen onder eigen namen overnamen, al veranderden ze zonodig de mythen om de rol van hun favoriete Goden te benadrukken.

Het Soemerische pantheon kan worden ingedeeld in drie categorieën:

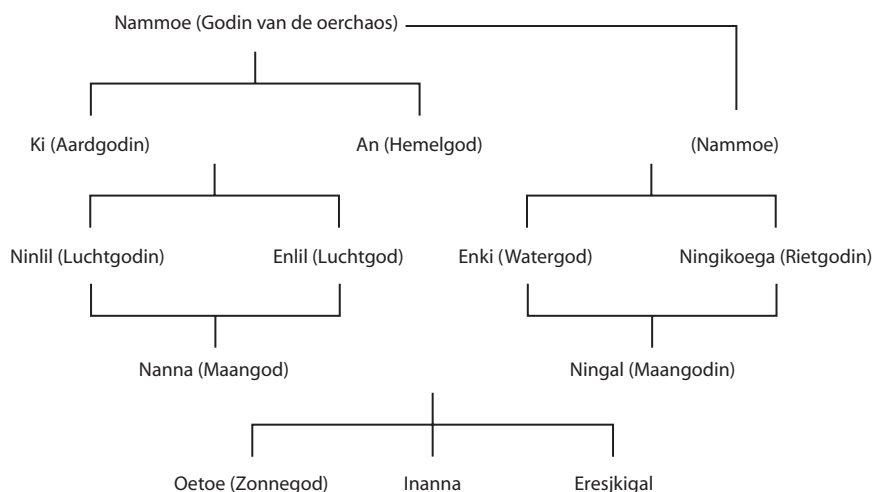
- 1 Geesten en demonen, die de mens konden dwarsbomen, maar ook gebruikt konden worden voor magische doeleinden. Ieder mens kreeg een van deze geesten als een soort beschermengel toegewezen, die voor hem of haar bemiddelde tussen mensen en Goden.
- 2 Goden of Godinnen, die een beperkt gebied hadden waarin ze werkzaam waren. Zo waren er Goden of Godinnen die verbonden waren met werktuigen als de ploeg, andere

die zich met bepaalde handwerkslieden, zoals smeden of pottenbakkers, bezighielden. Er waren ook Goden of Godinnen die een bepaald deel van de natuur toegewezen kregen, zoals winden, de donder, rivieren, bergen, mineralen; andere waren verantwoordelijk voor bepaalde dieren, of voor de vruchtbaarheid en geboorte van mensen. Het zijn eerder gepersonifieerde krachten, aanwezig in mensen, dieren en de natuur, dan personen in de ware zin van het woord. Voor gewone mensen waren ze echter een onmisbare schakel tussen de wereld van de Goden en de wereld van de mensen. Alleen de koning en de priesters en priesteressen communiceerden rechtstreeks met de Grote Goden (zie onder). Akkerbouwers richtten zich in hun rituelen om de vruchtbaarheid van het land te bevorderen tot de Graangod Asjnan; veehouders tot de Veegod Sjoemakan. Zwangere vrouwen richtten zich tot de Godin Goela, die als taak had erop toe te zien dat de geboorte voorspoedig zou verlopen. Zo had elke bevolkingsgroep bepaalde Goden en Godinnen, voor wie kleine tempels waren ingericht, die hen bijstonden in hun dagelijkse bezigheden, waar de Grote Goden zich niet om bekommerden. Alleen al in Babylon waren er meer dan duizend tempels voor al deze Goden en Godinnen.

- 3 Boven de deelgoden en -godinnen stonden de Grote Goden en Godinnen, die de kosmos en al wat leeft hadden geschapen.

De Soemerische kosmologie

In de Soemerische kosmologie was er oorspronkelijk een chaos, waaruit hemel en aarde, Goden en Godinnen, mensen, dieren en planten waren voortgekomen. Hoewel de onderlinge relaties en bloedverwantschappen van de Goden en Godinnen in de loop der eeuwen om politieke redenen wel werden gewijzigd, kan onderstaand schema nuttig zijn om het Soemerische pantheon te begrijpen:

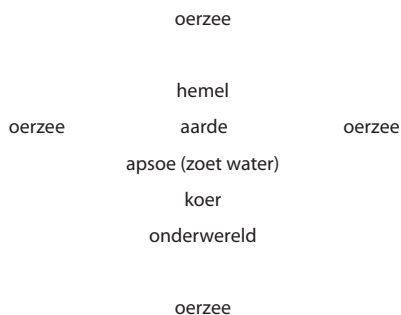

Nammoe bracht uit haar eigen chaos, voorgesteld als een oerzee, de hemel (an) en de aarde (ki) voort. Op het grensgebied tussen hemel en aarde vormden zich de God An en de Godin Ki. An bevuchtte Ki, waarna de Luchtgod Enlil en de Luchtgodin Ninlil geboren werden. Gevangen in het duister tussen hemel en aarde, die nog niet van elkaar gescheiden

waren, verkrachtte Enlil zijn onwillige en nog veel te jonge zusje Ninlil en ze baarde de Maangod Nanna. Daarna scheidde Enlil de hemel van de aarde. Onder de aarde bevond zich de Koer, een voor Goden en mensen ontoegankelijk gebied, waarvan de onderwereld deel uitmaakte. De Koer werd ook als een persoon voorgesteld, die heerste over dit gebied. Nanna verlichtte tijdens zijn dagelijkse reis in zijn maanboot de nachtelijke hemel. An nam bezit van de hemel, maar Enlil nam de aarde, die eigenlijk aan Ki behoorde, in bezit. Later probeerde hij ook Ki zelf, tegen haar wil, tot zijn bruid te maken, maar ze weigerde en hij nam genoegen met Ninlil als bruid. Ki koos ervoor zich terug te trekken op het grensgebied tussen de aarde en de onderwereld. Onder de naam Ninhoersag werd ze als partner van Enki gezien.

An verwekte bij zijn moeder Nammoe verschillende kinderen, waaronder Enki en Ningikoega, die samen in liefde de Maangodin Ningal verwekten. Ningal en Nanna verwekten samen de Zonnegod Oetoe en de Godinnen Inanna en Eresjkigal. Inanna heerste als koningin over de aarde. Enlil en An gaven Eresjkigal aan de Koer als zijn bruid. Enki doodde de Koer en bouwde zijn heiligdom, de Apsoe, op het lichaam van de Koer. De Apsoe was ook een zoetwaterzee die de aarde van de onderwereld scheidde. Eresjkigal bleef in de onderwereld en heerste daar als koningin. De oerzee omvatte als een grote bol de hele kosmos, die als volgt schematisch kan worden voorgesteld:

Anders dan in Egypte heeft de Zonnegod geen grote rol gespeeld in de Mesopotamische religie. In Egypte was de Zonnegod de schepper van het heelal. In de Soemerische religie werd de zon zelfs na de maan geboren. Door de Soemeriërs werd aanvankelijk An, beschermer van de stad Oeroek, benadrukt, maar hij werd al snel overvleugeld door Enlil en Enki.

De Babylonische kosmologie

Nammoe werd door de Babyloniërs verguisd en afgespiegeld als een monster dat de orde in de kosmos dreigde te verstoren. Ze noemden haar Tiamat. Hammoerapi, de belangrijkste koning van het Oud-Babylonische Rijk, gaf rond 1725 v.Chr. opdracht de mythen over Nammoe en Tiamat te herschrijven. De tot dan alleen in Babylon belangrijke God Mardoek werd tot leider van het pantheon verheven. Het epische gedicht *Enoema Elisj* beschrijft hoe Tiamat zich verenigde met Apsoe en alle Goden en Godinnen van het Babylonische pantheon schiep. Omdat hun nakomelingen luidruchtig en onhandelbaar waren, beraamden Tiamat en Apsoe plannen ze uit de weg te ruimen. De Goden kwamen achter deze plannen en besloten zich te verzetten. Ea (de Babylonische naam voor Enki) doodde Apsoe in zijn

slaap, maar Tiamat was niet zo gemakkelijk uit te schakelen. Ze baarde talloze demonen om de Goden en Godinnen te doden. Het meest afschrikwekkende monster, Kingoe, was niet alleen haar zoon, maar ook haar geliefde. Een van haar nazaten, Marboek, versloeg alle monsters, waarna hij Tiamat in tweeën scheurde en zo hemel en aarde schiep.

Het was de eerste keer in de geschiedenis dat de schepping niet werd voorgesteld als voortkomend uit het wezen van de Oergodin, maar als een heldendaad van een God, die haar vernietigde. Ea maakte uit het bloed van de verslagen Kingoe de eerste mensen. Gedurende meer dan duizend jaar werd de *Enoema Elisj* elk jaar voorgedragen op het grote Voorjaarsfeest in Babylon. Het gedicht heeft een enorme invloed gehad op het religieuze denken van de Mesopotamiërs en alle volkeren die met hen in aanraking kwamen, zoals de Perzen, Hebreeën, Grieken en Romeinen.

De belangrijkste Godin van het Mesopotamische pantheon was Inanna, door de Semieten Ishtar genoemd, die haar status wist te behouden, ook toen na 2500 v.Chr. de positie van vrouwen in Mesopotamië steeds meer ondergeschikt aan die van mannen begon te worden. Inanna was en bleef de Koningin van de Hemel en de Aarde, al werd er door de Babyloniërs wel aan haar autoriteit getornd. Alleen de onderwereld, die in de Steentijd ook het domein van de Grote Godin was geweest, was haar al door de Soemeriërs ontnomen.

De onderwereld in Mesopotamië

Voor de Mesopotamiërs was de onderwereld het zinnebeeld van de chaos waaruit de kosmos was voortgekomen en waarin de wereld dreigde ten onder te gaan als de eeuwige en onveranderlijke leefregels, de *me* (zie onder), niet in overeenstemming met de wil van de Goden werden nageleefd. Het dodenrijk was niet, zoals in Egypte, een laatste rustplaats, waar de overledenen alleen heen mochten als ze goed hadden geleefd en waardig werden bevonden. Voor de Soemeriërs was het droeve lot van ieder mens dat hij of zij na de dood als nutteloos en afgedankt naar de onderwereld werd gebracht. Daar aten ze klei en leefden in het duister. Demonen lagen voortdurend op de loer om hun ziel te grijpen en in een demon te veranderen.

De mens binnen de Mesopotamische religie

Volgens de Soemeriërs waren de mensen alleen door de Goden geschapen om hen te dienen. De Goden werden in dat opzicht als wezens met menselijke behoeften voorgesteld. Hun beelden kregen onderdak in de tempels en werden dagelijks gewassen en gezalfd. Er werden spijzen en dranken voor ze neergezet, dieren en gewassen aan ze geofferd, wierook voor ze gebrand. Voor alle voorkomende gelegenheden bestonden uitgebreide en precies voorgescreven rituelen, die dienden om de Goden te eren en ze te vermaken met zang, dans en door priesters en priesteressen gespeelde of gereciteerde mythen.

De Mesopotamische religie en levensvisie wordt vaak als somber voorgesteld. De mens, gevormd uit het bloed van een demon, was alleen geschapen om de Goden te dienen en na zijn dood werd zijn ziel als nutteloos overgeleverd aan de demonen van de onderwereld. Eerder kan worden gesteld dat voor de Mesopotamiërs het leven belangrijker was dan het hiernamaals. Tot het dienen van de Goden behoorde ook het voorzien in alle lichamelijke behoeften. Seksualiteit werd niet gezien als een noodzakelijk kwaad, maar als iets heiligs, dat tot het domein van Inanna behoorde.

De me (kosmische wetten)

Belangrijk in de Mesopotamische religie is het begrip *me*. Hieronder werd verstaan een geheel van door de Goden, eens en voor altijd, opgestelde leefregels. Het navolgen van de *me* stelde de orde in de kosmos veilig en verhinderde dat de wereld in chaos ten onder zou gaan. De *me* waren opgesteld door Enlil en An en werden bewaard door Enki. Inanna stal ze van Enki en gaf ze aan de inwoners van de stad Oeroek, waarover Doemoezi en zij als koning en koningin heersten. Seksualiteit, gereguleerd door de priesteressen van Inanna, viel onder de *me*. Oorlog, als strategie om de vijanden van de staat te vernietigen, viel ook onder de *me*. In tijden van oorlog en opstand werd Inanna geacht haar goddelijke krachten te gebruiken om te helpen de vijand te verslaan. Onbeheerste en onbevredigbare seksuele verlangens, zoals die aan Eresjkigal en Nammoe/Tiamat werden toegeschreven, vervulden de Mesopotamiërs met afschuw, net als onbeheerste agressie. De tragedie van de Mesopotamiërs is dat ze orde en vrede als hoogste erfgoed van de *me* koesterden en 3000 jaar lang bijna onophoudelijk strijd hebben moeten leveren om deze orde te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, of tegen opstanden binnen het rijk zelf.

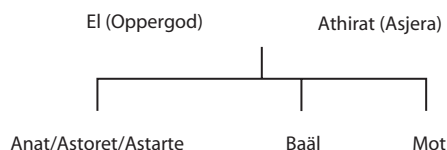
Het Kanaänitische pantheon

Kanaänieten is een verzamelnaam voor de Semitische stammen, zoals de Amorieten, die zich in het 3^e millennium v.Chr. in het gebied van het huidige Israël, Libanon en de Syrische kuststrook hadden gevestigd en zich daar hadden vermengd met de inheemse bevolking. De Kanaänieten stichtten op zichzelf staande stadstaten, zoals Tyrus, Sidon en Oegarit. Binnen de hoogstaande cultuur van de Kanaänieten werd rond 1700 v.Chr. het alfabet ontwikkeld.

Tijdens het Middenrijk (1800-1650 v.Chr.) trokken veel Kanaänieten naar Egypte en bereikten daar zulke vooraanstaande posities dat ze, onder de naam Hyksos, tijdens de Tweede Tussentijd (1650-1550 v.Chr.) de macht grepen in het door burgeroorlogen verzwakte Egypte. De Kanaänitische Goden en Godinnen (zie onder) werden in het Egyptische pantheon ingepast. Farao Amosis I (1550-1525 v.Chr.) wist de Hyksos te verdrijven en zelfs de gebieden van de Kanaänieten aan Egypte toe te voegen.

In de 13^e eeuw v.Chr. drongen de Israëlieten het land Kanaän binnen, terwijl de Zeevolken (zie boven) zich in de kuststreken vestigden. Door de Israëlieten werden de indringers vanuit zee Filistijnen genoemd. In Libanon vermengden de kustbewoners zich met de Kanaänieten en legden de basis voor de Foenicische beschaving, die rond 1000 v.Chr. in Oegarit een hoogtepunt bereikte. De Foeniciers waren bedreven handelslieden en zeevaarders en stichtten kolonies op Cyprus, Sicilië en de Noord-Afrikaanse kustgebieden. De Foeniciers hebben een centrale rol gespeeld in het vermengen van de culturen en religies van Europa, het Nabije Oosten en Noord-Afrika. Als Zeevolken brachten ze de religie mee van de inheemse bevolking van Griekenland en Anatolië en vermengden die met de religie van de Kanaänieten, om deze religie vervolgens weer te verspreiden over het Middellandse Zeegebied. Veel elementen van de Griekse en Romeinse religie zijn te herleiden tot bronnen uit het Midden-Oosten en Anatolië.

De religie van de Kanaänieten is ook van belang omdat de Kanaänitische Goden en Godinnen, zij het verhuld en in negatieve zin, in de Bijbel genoemd worden en zo hun stempel hebben gedrukt op de joodse en later christelijke ideeën over godsdienst en heidendom. Uit Bijbelse verwijzingen en, deels oudere, Kanaänitische en Foenicische geschriften is het Kanaänitische pantheon als volgt te reconstrueren:

El is van Semitische oorsprong. Zowel de Hebreeuwse (El, Elohim) als de Arabische (Il, Allah) namen van God zijn hiervan afgeleid. Athirat, in de Bijbel Asjera genoemd, was zijn gemalin en de moeder van Baäl, Mot en Anat. In Bijbelse en Oegaritische teksten wordt Anat ook wel Astoret of Astarte genoemd. De rol van Anat als Oorlogsgodin werd sterk benadrukt en als zodanig is ze ook in het Egyptische pantheon opgenomen. Asjera had meer een bemiddelende rol tussen El en haar kinderen. De strijd tussen Mot, de Heer van de onderwereld, en Baäl, de Heer van de Aarde, was de plaatselijke variant van de Vegetatiegod, die sterft met de oogst en in de nieuwe gewassen wordt herboren.

AL-OEZZA

De Arabieren vereerden Al-Oezza ('de Machtige'), naast Al-Lat ('de Godin') en Manat ('Noodlot') in de Kaäba, een kubusvormige tempel in Mekka. In de tempel werden de drie Godinnen, die als verschijningsvormen van dezelfde Godin werden beschouwd, vertegenwoordigd door een witte steen, terwijl Al-Ilah ('de God') als zwarte steen aanwezig was. De cultus dateert waarschijnlijk uit het begin van het 1^e millennium v.Chr. Herodotos stelde in het eerste boek van zijn in de 5^e eeuw v.Chr. geschreven *Historiën* Al-Lat (die hij Alilat noemt) gelijk aan Afrodite.

Het was vooral Al-Oezza die in het Nabije Oosten als Grote Godin vereerd werd. De Nabateeërs, een Arabische stam die in de 6^e eeuw v.Chr. de stad Petra, in het huidige Jordanië, uit de rotsen hakten, vereerden Al-Oezza in de gedaante van een witte kubusvormige steen en koppelden haar aan de God Doesjara, die ze als een zwarte kubusvormige steen voorstelden. In de Helleense Periode smolt Al-Oezza van Petra samen met de Syrische Grote Godin Atargatis.

In de Arabische wereld behield Al-Oezza haar eigen naam en werd met Al-Lat en Manat vereerd tot de profeet Mohammed in 630 n.Chr. Mekka innam, de witte steen van de Godinnen verwijderde en alleen de zwarte steen van Al-Ilah (Allah) daar liet, waar hij nog steeds aanbeden wordt. De Koran verbiedt de verering van de drie Godinnen (53:18) en noemt ze door mensen verzonnen namen van niet-bestaande Godinnen. In de praktijk werden de Godinnen, als 'dochters van Mohammed', nog eeuwenlang vereerd.

AN – ANOE

De Hemelgod An en de Aardgodin Ki werden door Nammoe uit haar eigen wezen geschapen. An verwekte bij Ki en Nammoe de belangrijkste Goden en Godinnen van het Soemerische pantheon (zie inleiding), maar werd al snel door zijn zoons Enlil en Enki en later door Mardoek naar de achtergrond gedrongen. De Akkadiërs en Babyloniërs noemden hem Anoe en stelden hem voor als een nukkige oude man, die de mensen niet goed gezind was.

Om de mensen te straffen, stuurde hij zijn dochter Namasjtoe op ze af, een demon, die kinderziekten en andere besmettelijke ziekten verspreidde.

ANAHITA

Door de Parsi, de Indo-europese stammen die later het Perzische Rijk zouden vormen, werd Anahita vereerd. Haar naam is ontleend aan die van Anat, maar haar cultus vertoonde meer overeenkomst met die van Astarte en Ishtar als Godin van de liefde. Geslachtsgemeenschap met een priesteres van Anahita vormde onderdeel van haar tempelrituelen. Ze werd afgebeeld als Koningin van Hemel en Aarde, gekleed in een gouden mantel, behangen met juwelen, een kroon op haar hoofd. In haar hand droeg ze een pot met water, een symbool voor de vruchtbaarheid die ze mensen, dieren en de natuur schonk. Na de verovering van het Babylonische rijk door de Perzen in 539 v.Chr. nam de cultus van Anahita nog sterker dan voorheen elementen uit de cultus van Ishtar over.

ANAT

Anat werd al in het 3^e millennium v.Chr. aanbeden door de Amorieten, een Semitische nomadenstam die verantwoordelijk was voor de stichting van het koninkrijk Mari (2500 v.Chr.) en het Oud-Babylonische Rijk (1894 v.Chr.). De Amorieten speelden ook een belangrijke rol in de vorming van de Kanaänitische beschaving en religie. Door de Kanaänieten en Foeniciërs werd Anat gezien als de dochter van de Oppergod El en de zuster van Baäl en Mot. Haar cultus vertoont veel overeenkomst met die van Inanna/Ishtar. Ze werd, net als deze Godin, met vleugels, staand op een leeuw afgebeeld en als een Oorlogsgodin beschouwd. Ze was de geliefde van Baäl, die samen met hem vruchtbaarheid over het land bracht. Toen Mot, de Heer van de onderwereld, Baäl had ingeslikt en meegevoerd naar zijn rijk, hakte Anat Mot in stukken, maalde een deel tot meel en verstrooide de rest over de akkers, die toen opnieuw vrucht droegen. Vaak wordt Anat maagd genoemd, maar daarmee wordt geen fysieke maagdelijkheid bedoeld, getuige de beschrijvingen van een geslachtsgemeenschap met Baäl. Ze was een maagd omdat ze altijd jong, mooi en onafhankelijk werd voorgesteld. Een zoon of dochter van Anat wordt nergens genoemd. Sommige mythen beschrijven dat Baäl Anat bevruchtte, waarna ze een stier baarde.

Hoewel Anat, net als Ishtar, vruchtbaarheid bracht, werd vooral haar gewelddadige aard benadrukt. Als ze woedend op de grond stampte, bracht ze aardbevingen teweeg. Toen Baäl te kennen gaf over een eigen paleis en een eigen koninkrijk te willen beschikken, richtte Anat zich tot El en dreigde hem als een lam te slachten als hij haar broer niet een eigen plaats op aarde zou geven. El weigerde aan haar eisen te voldoen, waarna haar moeder Asjera/Athirat met tact en vleierij El wist over te halen. Anat werd zo gewelddadig en bloedorstig voorgesteld dat ze, blijkens een mythe uit Oegarit, soms haar huisraad in levende wezens veranderde, die ze aflachtte en dan weer in huisraad veranderde.

Anat is een verschijningsvorm van de Godin Astarte, die in Syrië en Kanaän werd vereerd. Beiden zijn terug te voeren op de Mesopotamische Inanna/Ishtar. Alleen toont Astarte zich naar Baäl toe meer als Liefdesgodin, terwijl Anat overwegend het oorlogszuchtige aspect van Ishtar vertoont.

Anat werd sinds 1800 v.Chr. in Egypte vereerd door de daarheen geëmigreerde Kana-

anieten, die tijdens de Tweede Tussentijd (1650-1550) als Hyksos de macht grepen. Nadat de Hyksos waren verdreven bleef Anat onderdeel uitmaken van het Egyptische pantheon. Ramses II (1279-1213 v.Chr.) liet zich graag afbeelden met deze Godin. Anat werd geacht als Oorlogsgodin, naast Sekhmet, aan de zijde van de Egyptenaren te strijden. Ze werd afgebeeld met een schild, een speer en een bijl. De Egyptenaren stelden Baäl gelijk aan Seth en beschouwden Anat als zijn echtgenote.

De Foeniciërs verspreidden de cultus van Anat over het Middellandse-Zeegebied. Ze werd vereerd op Cyprus en in de Foenicische kolonie Carthago. Voor de Grieken was Anat het voorbeeld voor de krijgshaftige Athena.

In de Bijbel wordt Anat, anders dan Asjera en Astarte, slechts enkele malen zijdelings genoemd, verhuld in plaatsnamen als Anathoth (Jozua 21:18) of in de naam van 'Shamgar, de zoon van Anath' (Richteren 3:31). Haar naam was vergeten tot de archeologen in 1929 de archieven van Oegarit ontdekten en de kleitabletten vertaalden.

ANOE

Zie An.

ASJERA – ATHIRAT

Hoewel de Godin Asjera meer dan veertig keer in het Oude Testament genoemd wordt, betwijfelden bijbelgeleerden tot het begin van de 20^e eeuw of ze wel echt bestaan had en opperden dat het een andere naam voor de Godin Astarte was. De opgravingen in Oegarit in 1923 brachten aan het licht dat Asjera de Semitische naam was van Athirat, de stammoeder van het Kanaänitische pantheon. Haar echtgenoot, de Oppergod El, verwekte bij haar vele tientallen kinderen, waarvan Anat/Astarte, Baäl en Mot de belangrijkste waren. Ze werd in Oegarit ook aangeduid als Elat ('De Godin'). De naam Athirat betekent 'heiligdom'. In grote delen van het Nabije Oosten werd ze vereerd als Moedergodin en verbonden met vruchtbaarheid van mensen, dieren en de natuur. De Kanaänieten noemden haar 'Koningin van de Hemel'.

De Hittieten kenden de Godin als Asjertoe, de vrouw van Elkunirsja, die veel kinderen bij haar verwekte. Toen ze hem bedroog met de Stormgod, deelde die haar na afloop mee dat hij veel van haar kinderen in de strijd had gedood. Asjertoe treurde daarop zeven jaar over haar verloren kinderen.

In de in Oegarit gevonden mythen was Asjera/Athirat de trouwe echtgenote, die bemiddelde tussen El en hun kinderen. Toen hun zoon Baäl vroeg om een eigen paleis op aarde, probeerde Anat tevergeefs het met geweld van El op te eisen. Asjera vleide El, overlaadde hem met geschenken en kreeg zo het paleis voor Baäl van hem los.

Vanaf 1800 v.Chr. trokken veel Kanaänieten naar Egypte en regeerden tijdens de Tweede Tussentijd (1650-1550 v.Chr.) het land. In Egypte werd Asjera vereerd als Quedesjet en Qadesj. Ze werd naakt afgebeeld, meestal staand op een leeuw, met slangen en bloemen in haar handen en gekoppeld aan de Vruchtbaarheidsgod Min.

Ook na de komst van de Israëlieten werd Asjera in Kanaän als 'Koningin van de Hemel' vereerd. De Bijbel meldt herhaaldelijk dat 'Asjera's' op een heuveltop bij een altaar voor Baäl werden opgericht. Dit waren palen die de Godin vertegenwoordigden, waarschijnlijk

met haar afbeelding erin gesneden of erop afgebeeld. De profeet Jeremia geeft een beeld van de algemene verering van Asjera en andere Kanaänitische Godinnen en Goden: 'De kinderen rapen hout, de vaders steken vuur aan en de vrouwen kneden deeg om offerkoeken te maken voor de koningin des hemels en zij brengen plengoffers aan andere goden.' (Jeremia 7:18) De offerkoeken waren een afbeelding van Asjera (Jeremia 44:19). Asjera werd niet alleen door het gewone volk vereerd. Ook priesters en koningen aanbaden haar. Vaak werden afbeeldingen van Asjera in de Tempel van Salomo geplaatst, o.a. door de moeder van koning Asa (1 Koningen 15:13). Ook Salomo zelf had Asjera, Baäl en Astarte vereerd (1 Koningen 11:1-8). Het brengen van brand-, reuk- en spijsoffers aan de Godin werd geacht voorspoed, vrede en overvloed te brengen.

De cultus van Baäl en Asjera was een geduchte concurrent voor de Yahwisten, die Yahweh als enige God voor de Israëlieten naar voren wilden schuiven. De profeet Elia neemt het op tegen 'vierhonderdvijftig profeten van Baäl en vierhonderd profeten van de Asjera' (1 Koningen 18:19) De Yahwisten stelden El gelijk aan Yahweh, in de hoop hun greep op het volk te verstevigen. Ook werden alle heidense Goden en Godinnen over één kam geschoren als 'Baäls en Asjera's' (Richteren 3:7). In de Sinäi gevonden inscripties geven aan dat Asjera daar als gemalin werd gekoppeld aan Yahweh. De verering van de Godin was te sterk om onderdrukt te worden. In Israël gevonden beeldjes van een naakte Godin werden eerst door archeologen aan Astarte toegeschreven, maar tegenwoordig is men vrij unaniem van mening dat de beeldjes werden gebruikt in de cultus van Asjera en verondersteld werden vruchtbaarheid te brengen.

In zijn boek *The Hebrew Goddess* komt Raphael Patai tot de conclusie dat Asjera en Astarte door de Israëlieten vrijwel ononderbroken zijn vereerd tussen 1250 en 600 v.Chr., hoezeer de aanhangers van Yahweh ook hun best hebben gedaan deze cultus uit te roeien.

ASTARTE

De naam Astarte is ontleend aan die van Ishtar. In het 3^e millennium v.Chr. werd ze in de Syrische stad Ebla vereerd als Ashtar. Elders in Syrië werd ze Astarte genoemd en ging in de loop van het 2^e millennium deel uitmaken van het Kanaänitische pantheon. Mythen in Oegarit noemen haar Attart, de dochter van El en de geliefde van Baäl. Daarmee neemt ze de plaats in van Anat, maar beide Godinnen hebben naast elkaar een rol gespeeld in de Kanaänitische religie. Anat vertegenwoordigde vooral het oorlogszuchtige element van de Godin, terwijl Attart/Astarte in de eerste plaats verbonden werd met vruchtbaarheid. Als Liefdesgodin werd ze naakt afgebeeld en geslachtsgemeenschap met een priesteres in een van haar tempels vormde een onderdeel van haar cultus.

De Foeniciërs gaven de voorkeur aan Astarte als gemalin van Baäl. Ze was de belangrijkste Godin van Tyrus en Sidon. De Foeniciërs introduceerden haar cultus op Cyprus, waaruit zich de verering van Afrodite als Liefdesgodin ontwikkelde. In Sarepta, aan de Foenicische kust, werd Astarte vereerd als Tinnit. In de Foenicische kolonie Carthago werd ze onder de naam Tanit als belangrijkste Godin aanbeden. De talloze afbeeldingen van Tanit in andere plaatsen aan de Noord-Afrikaanse kust tonen aan hoe wijdverbreid haar cultus was. De Romeinen stelden haar gelijk aan Juno, de gemalin van Jupiter. Een driehoek, met de punt naar boven, en een cirkel hierboven vormde het 'teken van Tanit' dat zowel in tempels als op grafombes werd afgebeeld.

In Egypte werd Astarte tijdens de Tweede Middentijd (1650-1550 v.Chr.) als dochter van de Zonnegod Re opgenomen in het pantheon. Ze werd meestal als een naakte vrouw afgebeeld, maar toch, net als Anat, vooral gezien als een Oorlogsgodin, die aan de zijde van de Egyptenaren tegen de vijand ten strijde trok.

Anat en Astarte vloeiden samen in de verering van Atargatis, de Syrische Godin die als geliefde van Baäl-Hadat op vele plaatsen in het Nabije Oosten aanbeden werd.

In de Bijbel wordt Astarte een aantal malen genoemd als Astoreth, een verbastering van de Syrische naam Astarte, die ook in Kanaän ingeburgerd was. In de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap wordt ze soms Astarte en soms Astoreth genoemd. Van Salomo, die in de 10^e eeuw v.Chr. koning van Israël was, wordt verteld dat hij 'Astarte, de godin der Sidoniërs' vereerde (1 Koningen 11:5), een verwijzing naar de stad Sidon, het centrum van de verering van Astarte. Josia, koning van Juda van 640-609 v.Chr., liet het heiligdom vernietigen dat Salomo had opgericht voor 'Astoreth, den gruwel der Sidoniërs' (2 Koningen 23:13). Net als gesproken wordt over 'Baäls' wordt ook gesproken over 'Ashtaroth', de meervoudsvorm van Astoreth. Hiermee worden de Kanaänitische Goden en Godinnen over één kam geschoren als heidense afgoden.

ATARGATIS

De Godin Atargatis is meer dan duizend jaar lang vereerd in het Nabije Oosten en in het Romeinse Rijk. De Arabieren kenden haar als Al-Oezza ('de Machtige') en vereerden haar in de Kaäba, een kubusvormige tempel in Mekka. De Godin werd vertegenwoordigd door een witte steen, terwijl Al-Ilah ('de God') als zwarte steen aanwezig was. De Nabateeërs, een Arabische stam die in de 6^e eeuw v.Chr. de stad Petra, in het huidige Jordanië, uit de rotsen hakten, vereerden Al-Oezza in de vorm van een witte kubusvormige steen en koppelden haar aan de God Doesjara, die ze als een zwarte kubusvormige steen uitbeeldden. Al-Oezza was duidelijk belangrijker dan haar partner. Hij werd voorgesteld als een Vegetatiegod, die jaarlijks stierf met de oogst en in de nieuwe gewassen werd herboren. Samen werden ze geacht regen en vruchtbaarheid te brengen in het dorre land.

In de Helleense Periode smolt Al-Oezza van Petra samen met Atargatis, een Syrische Godin, die met name in het aan de Eufraat gelegen tempelcomplex van Karkemisj werd vereerd. In Petra werd Atargatis, net als in Syrië, als vrouw voorgesteld, geflankeerd door leeuwen, maar haar partner Doesjara hield tot de val van het Nabateese rijk, in de 1^e eeuw van onze jaartelling, zijn kubusvorm. De Grieken stelden hem gelijk aan Dionysos en vereerden hem, afgebeeld als een man met wijnranken om zich heen, als Doesares.

De Syrische cultus van Atargatis is geënt op die van Astarte en Anat. In Karkemisj, door de Grieken Hiërapolis genoemd, was Atargatis, net als elders buiten Petra, gekoppeld aan Baäl-Hadat, een plaatselijke verschijningsvorm van de God Baäl. Lucianus (120-180 n.Chr.) beschrijft in *De Syrische Godin* de tempel van Hiërapolis en de cultus van Atargatis, die hij gelijkstelde aan de Griekse Hera. De partner van Atargatis, Baäl-Hadat, werd door Lucianus gelijkgesteld aan Zeus. In de tempel van Hiërapolis bevonden zich gouden beelden van Atargatis en Baäl-Hadat. Het beeld van de Godin werd gedragen door leeuwen, dat van de God door stieren. In haar ene hand hield Atargatis een scepter, in de andere een spoel om wol mee te spinnen. Op haar hoofd droeg ze een toren en een grote robijn, om haar middel een gordel die de zodiak voorstelde. In de tempel werden tamme leeuwen en stieren gehou-

den. Midden in een heilig meer vlakbij het tempelcomplex bevond zich een altaar waarop dagelijks door volgelingen van de Godin bloemen werden neergelegd. Het beeld van de Godin en alle heilige voorwerpen uit haar tempel werden tijdens grote rituelen in het meer ondergedompeld.

De beschrijving die Lucianus en anderen ons hebben nagelaten, toont aan dat Atargatis nog in de 2^e eeuw van onze jaartelling als Grote Godin werd aanbeden, vergelijkbaar met Astarte en Kybele. Ze heerste over de hemel, waarin ze als de planeet Venus vertegenwoordigd was. Ze heerste over de aarde, die ze bevloede met haar water, en over de zee, waarin alle vissen haar schepselen waren. Soms werd ze als een zeemeermin, half vrouw, half vis, afgebeeld. Haar cultus verspreidde zich vanaf de 2^e eeuw v.Chr. over de Griekse wereld. Ze werd meestal gelijkgesteld aan Afrodite, maar ook wel aan Hera, Artemis en andere Grote Godinnen. In de tempels van Atargatis en Baäl-Hadat werd jaarlijks op rituele wijze het Heilig Huwelijk tussen de Godin en de God voltrokken, vergelijkbaar met het Heilig Huwelijk tussen Inanna/Ishtar en Doemoezi/Tammoez.

De Romeinen namen haar cultus over en vereerden haar in extatische rituelen, uitgevoerd door priesteressen en door priesters die zichzelf, net als de priesters van Kybele, hadden gecastreerd om zich volledig aan de Godin te wijden. Ook Kybele werd, net als Al-Oezza, door een steen vertegenwoordigd en het lijkt aannemelijk dat Kybele en Atargatis verschijningsvormen van dezelfde Godin waren. Door de Romeinen werd Atargatis altijd 'de Syrische Godin' genoemd en Kybele 'de Grote Moeder'.

In Baalbek, in het huidige Libanon, werden Atargatis en Baäl-Hadat gedurende de gehele Helleense periode vereerd. Hoewel Atargatis in de Romeinse tijd duidelijk ondergeschikt was aan Baäl-Hadat werd ze nog steeds geflankeerd door leeuwen afgebeeld en de God geflankeerd door stieren. Op vele plaatsen in het huidige Italië werd ze vereerd, maar ook wel in de provincies. Tot in Engeland en het Donagebied zijn inscripties gevonden die op een plaatselijke cultus wijzen.

ATHIRAT

Zie Asjera.

ATTIS

Attis, de geliefde van Kybele, is duidelijk geënt op Doemoezi/Tammoez, de geliefde van Inanna/Ishtar. Net als Doemoezi en Tammuz was Attis een schaapherder, die ook wel als een stier werd voorgesteld. Attis werd, naar Frygisch voorbeeld, afgebeeld met een in een punt uitlopende muts op zijn hoofd, maar zijn cultus was duidelijk ondergeschikt aan die van Kybele. In Griekse mythen was Attis Kybele ontrouw met de nimf Sagaritis. Nadat Kybele hierachter kwam, velde ze de pijnboom waaraan de nimf verbonden was. Attis werd hierdoor waanzinnig, castreerde zichzelf en stierf. Volgens oudere Hittitische verhalen zou hij tijdens de jacht door een wild zwijn zijn gedood. Attis vertegenwoordigde de vegetatie, die stierf met de geogste gewassen. In het voorjaar werd hij weer herboren in de ontkiemende zaden. Op de plek waar Attis door het zwijn werd gedood, of waar hij zichzelf castreerde, schoten planten en bomen op uit zijn in de aarde vallende bloed.

Door de Perzen, die van 539-332 v.Chr. over Mesopotamië heersten, werd Attis gelijkge-

steld aan Mitra, de Stiergod, die regen en vruchtbaarheid bracht. Nadat Alexander de Grote in 332 v.Chr. de Perzen had verslagen en het Nabije Oosten onderdeel van de Helleense beschaving maakte, bloeide de cultus van Kybele en Attis weer op. Attis werd in toenemende mate als een belangrijke God naast Kybele vereerd. In navolging van hun heer castrerden de priesters van Attis zichzelf in rituelen die gepaard gingen met extatische dansen, die de wedergeboorte van de God uitbeeldden. Priesteressen bespeelden tamboerijnen en cimbalen om de dansen te begeleiden. Ze zongen hymnen ter ere van de Godin en klaagzangen om op rituele wijze de dood van Attis vorm te geven.

Attis nam vanaf de 1^e eeuw v.Chr. een steeds belangrijker plaats in de cultus van Kybele in. Nog steeds werd hij echter als een vreemde God gezien, niet echt behorend tot het Romeinse pantheon. Het was Romeinen verboden priester van Attis te worden en zichzelf te castreren. Keizer Claudius (41-54 n.Chr.) hervormde de cultus van Kybele en Attis om deze meer af te stemmen op de Romeinse religie. Voor het eerst werden Kybele en Attis officieel opgenomen in de Romeinse staatsreligie. Als ze ervan afzagen zichzelf te castreren, mochten Romeinen priester van Attis worden. De viering van de voorjaarsequinox, op 25 maart, werd met de dood en wederopstanding van Attis verbonden. Op 22 maart werd een pijnboom gekapt en bij de tempel van Kybele in Rome neergezet. Een houten beeldje van Attis werd aan de boom vastgemaakt. De derde dag van het voorjaarsfeest werd *Sanguem* ('Dag van het bloed') genoemd. Een priester maakte een snee in zijn arm en beeldde zo de dood van Attis uit. De andere priesters verwonden zichzelf ook en brachten zichzelf met wilde dansen in extase. Het beeldje van Attis werd plechtig begraven. De volgende dag, 25 maart, werd *Hilaria* genoemd. Het was een vrolijk feest, waarin de opstanding van Attis uit de dood werd gevierd. Het beeldje werd weer opgegraven en opnieuw aan de pijnboom bevestigd. Daar bleef het een jaar hangen en werd dan verbrand, als inleiding op het volgende voorjaarsfeest.

De dood van Attis werd vanaf 160 n.Chr. ook uitgebeeld in het *taurobolium*, waarbij een stier, die de Stiergod Attis vertegenwoordigde, werd gedood. Vanaf 300 n.Chr. werden personen die werden ingewijd in deze cultus ritueel gebaad in het bloed van de stier. Rond Mithras, de Grieks-Romeinse vorm van de Perzische Mitra, bestonden vergelijkbare rituelen. Tot 390 werd het taurobolium uitgevoerd, waarna de verering van Attis, die duidelijk het voorbeeld is geweest voor de kruisiging en wederopstanding van Jezus, door de christenen werd onderdrukt.

BAÄL – HADAT

De God Baäl werd in de eerste helft van het 2^e millennium v.Chr. vereerd door de West-Semitische volkeren die zich in Kanaän en Syrië hadden gevestigd, maar zijn faam verspreidde zich al snel over het hele Nabije Oosten. Zijn naam betekent 'Heer'. Hij was de zoon van El, de Oppergod, en Asjera, die algemeen als 'Koningin van de Hemel' werd aangeduid. Door bemiddeling van zijn moeder schonk El hem een eigen paleis en de aarde als koninkrijk. Volgens andere mythen, gevonden in Oegarit, was het zijn zuster Anat die, onder de bedreiging El als een lam te slachten, het koninkrijk voor Baäl van El opeiste.

Anat, ook wel genaamd Astarte, was niet alleen de zuster van Baäl, maar ook zijn geliefde. Hun broer Mot, Heer van de onderwereld, was jaloers op Baäl, die als Vegetatiegod vereerd werd, slikte hem in en voerde hem mee naar de onderwereld. Anat achtervolgde

Mot, hakte hem in stukken, maalde een deel fijn tussen twee molenstenen en strooide een ander deel uit over de akkers, waarna Baäl herboren werd in de nieuwe vegetatie. In andere mythen wordt verteld dat Baäl Anat bevruchtte, waarna ze een stier baarde.

De cultus van Baäl vertoont veel overeenkomsten met die van Doemoezi. Net als Doemoezi werd hij voorgesteld als een Stiergod en een Vegetatiegod. Hij bracht vruchtbaarheid als hij zich verenigde met zijn partner, terwijl de vegetatie afstierf als hij overleed en in de onderwereld verbleef. In de Bijbel is Baäl het prototype van de 'afgoden' die door de Israëlieten en Kanaänieten werden gediend. Zo kwam Achab, koning over Israël van 874-852 v.Chr., in conflict met de profeet Elia omdat hij Baäl diende en in Samaria een tempel voor hem had laten bouwen (1 Koningen 16-20).

Door de contacten van de zeevarende Foeniciërs werd de cultus van Baäl en Anat verspreid over de andere landen rond de Middellandse Zee. In Egypte (zie hoofdstuk 4) werd Baäl gelijkgesteld aan Seth. In feite vertoonde Mot meer overeenkomsten met Seth en Baäl met Osiris, maar voor de Egyptenaren was het ondenkbaar dat een buitenlandse God aan Osiris, de Heer van de onderwereld en de geliefde van Isis, werd gelijkgesteld.

In Syrië versmolt de verering van Baäl met die van de God Hadat, voortgekomen uit de Babylonische Adad, een Hemelgod die regen en bliksems kon sturen en droogte veroorzaakte als hij de regen tegenhield. Als Baäl-Hadat werd hij in het gehele Midden-Oosten op vele plaatsen als Oppergod gezien en gekoppeld aan verschillende plaatselijke Godinnen, met name Atargatis. De Grieken stelden hem gelijk aan Zeus, de Romeinen aan Jupiter. Voor Baäl-Hadat liet keizer Augustus in Baalbek de grootste tempel bouwen die er ooit buiten Rome was opgericht.

DOEMOEZI – TAMMOEZ

Doemoezi was een Vruchtbaarheidsgod, wiens cultus was geënt op de al in Çatal Höyük vereerde Stiergod. Zijn bekendste bijnaam was 'Stier van de Hemel'. Voor de Soemeriërs was hij een Vegetatiegod, verbonden met de vruchtbaarheid van het graan, vruchtbomen, druiven en alle andere gewassen. De Semitische nomaden, die zich in Noord-Mesopotamië hadden gevestigd, noemden hem Tammoez en zagen hem als een herder, die hun vee beschermde en vruchtbaarheid bracht.

Al vóór de stichting van het Soemerische Rijk (± 3000 v.Chr.) was zijn cultus verbonden met die van Inanna. Als haar geliefde bracht hij het nieuwe graan en alle andere vegetatie voort. Hij stierf met het geoogste graan en werd het volgend voorjaar herboren in de nieuwe vegetatie. Sommige Soemerische mythen beschrijven hoe de vegetatie opbloeit als Doemoezi door Inanna is overgehaald 'haar vulva om te ploegen'. Alleen onthult ze hem dan dat elke sterveling die de liefde bedrijft met een Godin gedoemd is te sterven. Hiermee wordt beeldend voorgesteld hoe Doemoezi sterft en tegelijk wordt herboren in de nieuwe vegetatie. Meestal werd Doemoezi echter niet voorgesteld als een gewoon mens, maar als een God, de zoon van Enki en de Godin Ninsun.

Andere Soemerische mythen geven een andere verklaring voor de dood van Doemoezi en beschrijven hoe Inanna in de onderwereld afdaalt omdat ze niet alleen de Koningin van de Hemel, maar ook de Koningin van de onderwereld wil zijn. In de strijd met haar zuster Eresjkigal, die over de onderwereld heerst, delft Inanna het onderspit. Om zich los te kopen uit de onderwereld levert ze Doemoezi aan Eresjkigal over. Zijn zuster Gestinanna ('Godin

van de Wijn') biedt aan de helft van het jaar in de onderwereld te blijven als onderpand voor Doemoezi, waarna Eresjkigal hem toestaat de helft van het jaar naar de gewone wereld terug te keren.

In de Babylonische mythen gaat Ishtar juist naar de onderwereld om te proberen de gestorven Tammoez daaruit terug te halen. Ze krijgt hem mee, maar moet een ander aan de onderwereld geven om zichzelf vrij te kopen en is daardoor gedwongen Tammoez weer achter te laten. Ook hier wordt als compromis afgesproken dat Tammoez de helft van het jaar bij haar zal zijn en de helft van het jaar in de gewone wereld.

In het rond 2000 v.Chr. voor het eerst opgeschreven Gilgamesj-epos beledigt de held samen met zijn vriend Enkidoe Inanna. De woedende Godin vraagt aan de Hemelgod An de Stier van de Hemel los te laten op de boosdoeners. An waarschuwt voor droogte en hongersnood als de stier iets overkomt, maar Inanna zegt dat er genoeg voorraden zijn. Gilgamesj en Enkidoe doden de stier en Inanna treurt om hem. Het doden van de stier is een metafoor voor de dood van de Vegetatiegod, die een half jaar in de onderwereld moet blijven en in het voorjaar herboren wordt.

In de oudste mythen is de Vegetatiegod kennelijk zowel de zoon als de geliefde van de Grote Godin. De namen Doemoezi en Tammoez betekenen 'Trouwe Zoon'. In Egypte (zie hoofdstuk 4) werden de zoon en de geliefde in de cultus van Isis, Osiris en Horus als twee verschillende Goden voorgesteld. De farao vereenzelvigde zich met Horus, de zoon, en werd na zijn dood gelijkgesteld aan Osiris, de vader. De rol van Isis als Moedergodin werd hiermee sterk benadrukt. In het Nabije Oosten was voor de Moedergodin geen grote rol weggelegd. Doemoezi verwekte bij Inanna twee kinderen, Sjara en Loelal, maar er zijn slechts twee mythen gevonden waarin ze zijdelings genoemd worden en ze lijken in de cultus rond Inanna en Doemoezi geen andere rol gespeeld te hebben dan het treuren om de gestorven Doemoezi. De koning vereenzelvigde zich met Doemoezi/Tammoez en voltrok tijdens het voorjaarsfeest het Heilig Huwelijk met een priesteres, die Inanna/Ishtar vertegenwoordigde.

De cultus van Doemoezi en later Tammoez verspreidde zich vanuit Mesopotamië over het hele Nabije Oosten. In de Bijbel toont God de profeet Ezechiël in een visioen de 'afgoddendienst' die in de tempel in Jerusalem bedreven wordt: 'En zie, daar zaten vrouwen, die Tammoez beweenden.' (Ezechiël 8:14)

Doemoezi/Tammoez vertoont veel overeenkomst met de geliefde van andere Grote Godinnen die in het Nabije Oosten en later in de Griekse en Romeinse wereld werden vereerd, zoals Attis, de geliefde van Kybele en Adonis, de geliefde van Afrodite, die beiden als schaapherder werden voorgesteld. De Stiergod is ook te herkennen in vele Goden, zoals de Kanaänitische Baäl en in de Griekse Oppergod Zeus. Doemoezi was echter altijd ondergeschikt aan Inanna en soms overgeleverd aan haar wraak. Toen hij een keer probeerde haar plannen te dwarsbomen, ontstak Inanna in woede en riep een grote vloedgolf op, die niet alleen de schaapskooi en kudde van Doemoezi wegspoelde, maar heel het gebied tussen de Eufraat en de Tigris overstroomde.

EA

Zie Enki.

El was de Oppergod van het Kanaänitische en Syrische pantheon. Zijn naam is Semitisch en betekent ‘de Machtige’. De Hebreeuwse namen voor God (El en Elohim) zijn hiervan afgeleid, evenals het Arabische Allah. Oppermachtig was hij niet, al werd de schepping van het heelal aan hem toegeschreven. De cultus van zijn zoon Baäl overvleugelde al snel de verering van El, die meer als een vaderfiguur op de achtergrond kwam te staan. Net als Baäl, en vele andere Goden in het Nabije Oosten, werd El als een Stiergod voorgesteld.

Volgens de Kanaänitische mythen had El de kosmos geschapen door een slang of draak te verslaan en uit haar lichaam de hemel en de aarde te vormen. De mythe was duidelijk geïnspireerd door de Babylonische mythe, uitgewerkt in de *Enoema Elisj* (zie inleiding), waarin Mardoek Oermoeder Tiamat, die de vorm van een draak heeft aangenomen, in stukken scheurt en daaruit de hemel en de aarde vormt. In het Bijbelse scheppingsverhaal is de Oermoeder nog maar versluierd aanwezig in de ‘afgrond’ (tehom), waaruit Elohim hemel en aarde schept.

ENKI – EA

Enki, de belangrijkste God van de stad Eridoe, is een van de meest veelzijdige en intrigerende Goden van het Soemerische pantheon. In het Soemerische scheppingsverhaal was hij een van de kinderen die de Hemelgod An bij zijn moeder Nammoe verwekte. Hij was de vader van Ningal, de Maangodin en de grootvader van Oetoe, de Zonnegod en van de Godinnen Inanna en Eresjkigal. Hij heerste over het voor de Soemeriërs van levensbelang zijnde zoete water van rivieren en bronnen en er werd een grotere wijsheid aan hem toegeschreven dan aan enige andere God of Godin. Zijn naam betekent ‘Heer van de Aarde’ en dat stelde hem in wezen gelijk aan Doemoezi, die naast Inanna over de aarde heerste. Hij was, net als Doemoezi, een Vegetatiegod, aan wie al wat leefde op aarde zijn bestaan dankte. In het Soemerisch werd voor water hetzelfde woord gebruikt als voor sperma. In sommige mythen werd aan Enki een ongeremde paringsdrift toegeschreven. Hij verwekte bij de Godin Ninhoersag de Godin Ninmoe, bij Ninmoe de Godin Ninkoerra en bij Ninkoerra de Godin Oettoe, met wie hij ook geslachtsgemeenschap had. Om hem te straffen voor de ontrouw met zijn dochter, kleindochter en achterkleindochter liet Ninhoersag giftige planten groeien uit het zaad op de dijen van Oettoe. Enki at hiervan en liet bijna het leven. Ninhoersag was de naam die de Aardgodin Ki had aangenomen nadat Enlil de aarde van haar geroofd had (zie inleiding). In feite bevruchtte Enki dus de aarde en het was de opgroeiende vegetatie die bijna zijn dood veroorzaakte.

Als vaste partner van Enki werd de Godin Damgalnoenna genoemd. Ze werd vereerd als een Moedergodin en veel wetenschappers zien haar als een verschijningsvorm van Ninhoersag, oftewel Ki, die de aarde was kwijtgeraakt en nu op de grens tussen aarde en onderwereld haar leven met Enki deelde.

Samuel Noah Kramer, een eminent Soemeroloog, oppert dat Enki oorspronkelijk En-Koer, ‘Heer van de Koer’, heette. In de Soemerische kosmografie was de Koer een gebied dat zich bevond tussen de aarde en de oerzee. De onderwereld maakte deel uit van de Koer. In de Koer leefde een slang of draak, die met dezelfde naam werd aangeduid en die ook toegang had tot de onderwereld. Toen Enlil de aarde had geroofd en An de hemel in bezit

had genomen, gaven ze de Godin Eresjkigal, een kleindochter van Enki, aan de Koer als zijn bruid. De Koer nam haar tegen haar wil mee naar de onderwereld. Enki bond de strijd aan met de Koer en wist hem te verslaan, maar hij slaagde er niet in Eresjkigal terug te halen uit de onderwereld.

Op de rug van de door hem gedode Koer bouwde Enki een heiligdom, de Apsoe, waar hij zijn intrek nam. Rond de Apsoe schiep hij een zoetwatermassa, die ook Apsoe genoemd werd. Overledenen moesten in een boot de Apsoe oversteken voordat ze naar de onderwereld gebracht konden worden. In zijn heiligdom bevond Enki zich dus op de grens tussen de aarde en de onderwereld. Eenmaal wist hij door te dringen tot de onderwereld zelf. Eresjkigal belaagde hem met stenen en aardbevingen, maar hij weerstond haar en wist haar te paaien en te bevruchten. Uit hun eenwording kwam de hoeloepeboom voort, die hemel, aarde en onderwereld verbond tot Mardoek hem omhakte (zie het artikel over Inanna).

Enki beschikte over grote magische krachten. Hij wist de verborgen krachten van de onderwereld op te roepen en vorm te geven. Hij was een meester in het uitvoeren van rituelen en incantaties. Samen met de Godin Ninmoe schiep hij de eerste mensen uit klei. Zijn grote kracht was niet het gebruiken van fysiek geweld, maar het verbinden van wat anderen als gescheiden zagen en het zien van wat anderen ontging. Hij was de schepper van de Lahamas, half mens, half draak, die de stad Eridoe beschermden en Enki op de hoogte hielden van alles wat er gebeurde. Zelfs in het Babylonische Rijk, waar hij formeel ondergeschikt was aan Enlil, An en Mardoek, wist hij door zijn geslepenheid steeds zijn zin te krijgen. Alleen Inanna was hem soms te slim af, zoals de keer dat ze de *me*, de universele wetten, die Enlil en An hadden opgesteld, van hem stal en ze aan de inwoners van de stad Oeroek gaf.

De *me* waren niet van Enki en daarom kon hij ze niet aan de mensen geven, maar verder schonk hij de mensheid, die door hem uit klei was geschapen, veel onmisbare gaven en vaardigheden. Hij schonk de mensen regenwater en zoet water voor de irrigatie van droge gronden. Hij maakte graan om de mensen als voedsel te dienen en leerde ze te ploegen en te zaaien. Hij leerde mensen met een pikhouweel en een bakvorm voor stenen om te gaan. Hij leerde de mensen stallen en schaapskooien te maken en stelde Doemoezi, de zoon die hij bij de Godin Ninsun verwekt had, als schaapherder aan.

Door de Akkadiërs en Babyloniërs werd Enki vanaf 2500 v.Chr. vereerd onder de naam Ea. De ongebreidelde paringsdrift van Enki is Ea vreemd. Hij is meestal trouw aan Damkina, de Akkadische naam van Damgalnoenna, de partner van Enki.

In het rond 1750 v.Chr. geschreven epos *Enoema Elisj* is Ea duidelijk ondergeschikt aan Enlil en aan zijn eigen zoon Mardoek, die hij bij Damkina verwekt had, maar zijn wijsheid en magische krachten staan nog steeds buiten kijf. En op cruciale momenten geeft zijn optreden nog steeds de doorslag. Volgens de *Enoema Elisj* had de Oermoeder Tiamat samen met Apsoe het Godengeslacht in leven geroepen, maar de luidruchtige jonge Goden ergeren ze en ze besluiten ze te doden. Apsoe is een personificatie van de zoetwatermassa die Enki rond zijn verblijfplaats had geschapen, als grens tussen de wereld en de onderwereld. Het is Enki die achter de samenzwering komt. Hij brengt Apsoe in een magische slaap en weet hem te doden, maar Tiamat is te machtig voor hem. Hij kan alleen de vloedgolven van de Oerzee bezweren, maar de Oermoeder niet verslaan. Het is Mardoek die de strijd aanbindt met Tiamat, op voorwaarde dat de Goden en Godinnen hem als hun leider aanvaardden. Daar gaan ze mee akkoord en Mardoek verslaat Tiamat. Uit haar lichaam vormt hij de hemel en de aarde. Ea bouwt zijn heiligdom, de Apsoe, op het lichaam van de gedode Apsoe.

Enlil en Mardoek besluiten om mensen te maken die de Goden kunnen dienen, maar ze weten niet hoe. Ea zegt dat hij alleen mensen kan maken als een van de Goden zich opoffert, zodat via diens bloed de Goddelijke geest op de door hem gemaakte mensen kan overgaan. Als geen van de Goden tot dit offer bereid is, besluiten ze Kingoe, de belangrijkste van de door Tiamat gebarde demonen, hiervoor te gebruiken. Ea maakt uit klei de eerste mensen en reinigt de klei met zijn levenswater. Dan doodt hij, voordat Mardoek dit kan doen, Kingoe en laat het bloed over de kleifiguren stromen. Ea scheidt zo ook voor de Babyloniërs de mensen, al krijgen Enlil en Mardoek de eer met het idee te zijn gekomen.

En ook bij de Babyloniërs beschermt Ea de mensheid. Enlil ergert zich al snel aan de luidruchtigheid van de mensen en besluit ze uit te roeien. Hij stuurt een pestepidemie, maar Ea weet met zijn magische krachten het gevaar af te wenden. Enlil probeert het nog eens met een hongersnood, maar Ea zorgt voor voedsel. Enlil brengt een grote droogte over het land, maar Ea zorgt voor water. Dan besluit Enlil een grote vloed op te roepen en verbiedt Ea ten strengste de mensen hiervoor te waarschuwen. Sluw als hij is, spreekt Ea niet met de mensen, maar vertelt het verhaal over de vloed aan een riethaag, waarachter een man, zijn beschermeling Oetnapisjtum, staat. Ea vertelt de riethaag precies hoe een boot gebouwd zou moeten worden om aan de vloed te ontsnappen. Oetnapisjtum volgt de aanwijzingen op en overleeft met zijn gezin en alle planten en dieren de vloedgolf, waarna Enlil zich hierbij neerlegt en de mensheid toestaat zich weer voort te planten. Het Bijbelse verhaal over Noach is gebaseerd op deze Babylonische mythe, waarvan ook Soemerische varianten zijn gevonden.

Enki/Ea en Inanna/Ishtar zijn de kleurrijkste en meest menselijke van de Soemerische en Babylonische Goden en Godinnen. Ze hebben het goede met de mensheid voor, maar Enki drinkt wel eens te veel en doet dan domme dingen, waar hij later spijt van heeft. Nadat hij met de Godin Ninmah samen twee volmaakte mensen heeft geschapen, gaan ze zich op een feestje om dat te vieren te buiten aan bier en scheppen dan voor de grap mismaakte mensen. Inanna ontsteekt wel eens in woede en is dan een gevaar voor mensen en Goden. Enki en Inanna botsen zelden met elkaar en helpen en corrigeren elkaar waar dat nodig is. Als Inanna tijdens haar afdaling in de onderwereld is overleden, is Enki de enige die bereid en in staat is haar te helpen en met zijn levenswater opnieuw tot leven te brengen. Als Inanna haar geduld verliest met de mensheid en Enlil bijstaat om ze met de zondvloed uit te roeien, weet Enki haar ervan te overtuigen dat de mensen moeten blijven leven, al is het alleen maar om de Goden te dienen.

ENLIL

Enlil werd in het 3^e millennium v.Chr. in Mesopotamië gezien als een Vruchtbaarheidsgod, de stamvader van vele Goden en Godinnen. Daarbij ging hij niet altijd zachtzinnig te werk. Hij verkrachtte zijn te jonge zuster Ninlil (zie inleiding) en eiste Ki tegen haar wil als zijn bruid op, nadat hij eerst haar domein, de aarde, van haar had afgenomen. Hij werd gezien als een Storm- en Windgod, maar was eerder star dan wispelturig. Hij stelde samen met An de *me* op, de universele kosmische wetten (zie inleiding) en lette er scherp op dat ze werden nageleefd. Zijn woord was wet en geen van de Goden of Godinnen kon zijn besluiten herroepen. Hij overvleugelde al snel, met name in de stad Nippoer, zijn vader An en botste voortdurend met zijn zoon Enki, die altijd wel een manier wist te bedenken om op slinkse wijze de starre regels van zijn vader te ontduiken.

In het Babylonische Rijk werd Enlil overvleugeld door Mardoek en werd in toenemende mate voorgesteld als een nukkige, oude man, die verwoede pogingen ondernam de mensheid uit te roeien omdat hij de mensen te luidruchtig en te ongemaniert vond. Ook hier wist Enki steeds zijn snode plannen te dwarsbomen.

ERESJKIGAL

De onderwereld was voor de Soemeriërs en Babyloniërs het onderste deel van de Koer, de ruimte tussen de aarde en de Oerzee. De Koer werd ook gepersonifieerd als een draak of slang, die als Heer van de Koer ook Heer van de onderwereld was. De onderwereld was een zinbeeld voor de chaos, waaruit de kosmos was voortgekomen en waarin de wereld ten onder zou gaan als de *me*, de leefregels, niet werden nageleefd (zie inleiding). Inanna bewaakte de *me* en heerste als koningin over de hemel en de aarde. Haar zuster Eresjkigal heerste over de onderwereld. Daar had ze niet zelf voor gekozen. Enlil en An hadden haar aan de Koer geschonken als zijn bruid. De Koer had haar tegen haar wil meegevoerd naar de onderwereld. Enki had de Koer gedood, maar Eresjkigal was gedoemd in zijn rijk te blijven. Haar naam betekent letterlijk 'Godin van de onderwereld'.

Seksualiteit, in toom gehouden door duidelijke regels en normen, viel onder het domein van Inanna en was een gerenommeerd onderdeel van haar tempelcultus. Ongebreidelde seksuele verlangens, net als onbeheerste agressie, vervulden de Mesopotamiërs met afschuw, en werden aan de altijd naakt rondlopende Eresjkigal toegeschreven. Een mythe uit het Nieuw-Assyrische Rijk (934-610 v.Chr.) beschrijft hoe Nergal, een God die door mensen gevreesd werd omdat hij de pest en andere ziekten over ze gebracht had, afdaalde in de onderwereld. Gedurende zes dagen en nachten paarde hij met Eresjkigal, waarna hij haar onbevredigd achterliet en nooit meer terugkeerde. Alleen Enki was tegen haar opgewassen, hoezeer ze hem ook met stormen en aardbevingen bestookte toen hij haar domein binnendrong. Hij bevruchtte haar, waarna de *hoeloepoe*, de Soemerische levensboom, ontspruitte, die Inanna verbond met haar donkere kant en met haar angsten en verlangens, tot Mardoek de boom omhakte.

Eresjkigal was de donkere kant van Inanna, die voor de Soemeriërs niet belichaamd mocht worden in dezelfde Godin omdat de chaos dan de kosmos dreigde te vernietigen. Toch zagen de Soemeriërs in dat die donkere kant moest blijven bestaan, omdat het de levenskracht was waaraan Inanna haar bestaan ontleende. Toen Inanna in de onderwereld afdaalde en stierf, kreeg Eresjkigal weeën en Inanna werd, zij het met de hulp van Enki, herboren. Inanna werd vereenzelvigd met de zichtbare maan. Eresjkigal was de donkere maan die, altijd opnieuw, de nieuwe maan baarde, zodat Inanna herboren werd. Eresjkigal deelde ook de geliefde van Inanna, Doemoezi, met hem. De helft van het jaar was Doemoezi als Goegalanna, de Stier van de Hemel, bij Inanna. De andere helft van het jaar was de Stier van de Hemel bij Eresjkigal in de onderwereld en dan stierf de vegetatie af, om opnieuw te ontspruiten als Eresjkigal hem in het voorjaar weer naar de aarde liet terugkeren. Inanna kende en begreep die universele wet van dood en wedergeboorte. Toen ze afdaalde in de onderwereld werd haar gevraagd wat ze kwam doen. Ze zei niet dat ze haar gestorven echtgenoot zocht, maar dat ze kwam om de begrafenis van de Stier van de Hemel, de gestorven echtgenoot van haar zuster Eresjkigal bij te wonen. Ze wist dat ze daarvoor zelf moest sterven, om een te worden met Eresjkigal, haar donkere kant, en zo de donkere kant van Doemoezi te leren kennen.

Zie Baäl.

INANNA – ISJTAR

Inanna als Grote Godin

Waarschijnlijk is de cultus van Inanna tijdens de Halafperiode (5500-4500 v.Chr.) door immigranten uit Anatolië meegenomen en heeft zich daar verweven met een plaatselijke cultus van de Grote Godin. Tijdens de daaropvolgende Oebaidperiode (4500-3750 v.Chr.) vermengden Semitische en later Soemerische elementen zich met de Mesopotamische religie en nam de cultus van Inanna haar definitieve vorm aan. Verschillende functies van Inanna, met name de zorg voor de onderwereld, werden aan andere Godinnen toebedeeld, maar zijn nog goed te herkennen in het veelzijdige en gecompliceerde karakter dat deze Godin meer dan 4000 jaar heeft behouden.

Andere Grote Godinnen, zoals Nammoe, zijn in de Soemerische en Babylonische religie verwrongen tot kwaadwillende demonen. Dat lot is Inanna bespaard gebleven. Daarvoor was haar cultus te belangrijk en te diep geworteld in de tradities die sinds de Nieuwe Steentijd bestonden. Ze kreeg een ereplaats in het Soemerische pantheon, naast de Hemelgod An, die, naar wordt aangenomen, door de Semitische of Soemerische immigranten was meegenomen. Tegen het eind van de Oebaidperiode werd voor Inanna en voor An, niet ver van elkaar, een grote tempel opgericht, waar omheen de Soemeriërs hun eerste hoofdstad Oeroek hebben gebouwd. Tot het eind van de Hellenistische Periode (126 v.Chr.) is Inanna onder vele namen vereerd als Grote Godin. Haar naam is Soemerisch en betekent 'Koningin van de Hemel'. De Babyloniërs noemden haar Ishtar. In Syrië en Palestina werd ze vereerd als Astarte. Verschillende andere Godinnen, zoals Astoreth, Anat, Atargatis en Anahita zijn uit de verering van Inanna/Ishtar voortgekomen.

Inanna werd afgebeeld met vleugels, staand op een leeuw, tussen twee leeuwen, of in een door leeuwen getrokken praalwagen, de maansikkel als kroon op haar hoofd, een staf met twee in elkaar gedraaide slangen in haar hand, de regenboog als sieraad om haar hals en de zodiak als gordel. Ze werd vereenzelvigd met de planeet Venus als avond- en ochtendster, die als achtpuntige ster naast haar hoofd werd afgebeeld. Hoewel ze altijd als vrouw werd voorgesteld, werd ze als erfgename van de Grote Godin uit de Nieuwe Steentijd geassocieerd met verschillende dieren. Onder haar vele bijnamen waren vooral *Labbatoe* (leeuwin) en *Nin-Ninna* (Uilgodin) heel populair. Duiven werden gezien als horend bij Inanna als Godin van de Liefde.

Inanna als Liefdesgodin

Inanna werd als geen andere Godin in Mesopotamië geassocieerd met vruchtbaarheid van mensen, dieren en de natuur. Haar tempels werden versierd met rozen en ze werd soms afgebeeld met groene, jonge scheuten, die uit haar schouders groeien. In haar tempels werd altijd een appelboom, vijgenboom of dadelpalm geplant. Al heel vroeg werd haar cultus verbonden met die van Doemoezi. Als de geliefde van Inanna bracht hij het nieuwe graan en alle andere vegetatie voort. Hij stierf met het geogste graan en werd het volgend voorjaar herboren uit de zaden. Inanna en Doemoezi brachten niet alleen vruchtbaarheid aan

de natuur, maar ook aan mensen en dieren. Een van de bijnamen van Inanna was ‘Zij die de Baarmoeder Opent’.

Vaak werd Inanna als een mooie, naakte vrouw afgebeeld. Seksualiteit werd in Mesopotamië niet gezien als een noodzakelijk kwaad, maar als het hoogste offer dat mensen de Goden konden bieden. In de tempels van Ishtar werkten *Ishtaritoe*, priesteressen die als belangrijkste taak hadden geslachtsverkeer te hebben met bezoekers aan de tempel, die op deze wijze de Godin wilden eren. Hiervoor bestond zoveel animo dat de priesteressen onmogelijk aan de vraag konden voldoen. Alle Babylonische en Assyrische vrouwen, ongeacht hun afkomst of klasse, werden daarom geacht minstens eenmaal in hun leven in de tempel van Ishtar hun lichaam hiervoor beschikbaar te stellen. Door de omringende volkeren werd deze vorm van eerbetoon aan de Godin van de Liefde niet altijd op waarde geschat. Herodotos meldt in het eerste boek van zijn in de vijfde eeuw v.Chr. geschreven *Historiën* het gebruik dat elke vrouw in Babylon gedwongen wordt zich minstens eens in haar leven aan de eerste die haar vraagt in de tempel van Afrodite te geven. Hij noemt het schandelijk en drukt vooral zijn medelijden uit met de lelijke vrouwen, die misschien drie of vier jaar moeten wachten voordat iemand ze vraagt.

Voor de Mesopotamiërs was tempelseks een heilig instituut. De geslachtsdaad symboliseerde de eenwording van Inanna/Ishtar en Doemoezi/Tammoez, het Heilig Huwelijk, dat vruchtbaarheid bracht en het bestaan van het leven op aarde veilig stelde. Elk jaar, als onderdeel van het Nieuwjaarsfeest in het voorjaar, ging de koning, uit naam van Doemoezi/Tammoez naar de tempel van Inanna/Ishtar in Oeroek en voltrok daar het Heilig Huwelijk met de hogepriesteres, die de Godin vertegenwoordigde. De Godin was daarbij uitdrukkelijk de autoriteit, die zijn koningschap moest vernieuwen en bevestigen. De koning werd zijn kroon afgenomen en alle andere symbolen die zijn koninklijke gezag vertegenwoordigden, moest hij afstaan. De hogepriesteres gaf hem een klap in zijn gezicht en als er tranen in zijn ogen kwamen, werd dat gezien als een goed voorteken voor het komende jaar. Na de voltrekking van het Heilig Huwelijk, waarin de koning opnieuw werd aangenomen als de vertegenwoordiger van Doemoezi/Tammoez op aarde, kreeg hij zijn kroon en andere symbolen van zijn koningschap terug en mocht zich weer sieren met de eretitel ‘Geliefde van Inanna’, later ‘Geliefde van Ishtar’.

Inanna en de onderwereld

Zoals in de inleiding op dit hoofdstuk wordt uitgelegd, was de onderwereld voor de Soemeriërs en Babyloniërs een onheilsoord, vol demonen en gevaren. Dat een Grote Godin als Inanna daarover zou heersen was ondenkbaar. De onderwereld was het domein van haar zuster Eresjkigal en geen van de Goden en Godinnen had toegang tot haar rijk. Tussen 3100 en 1900 v.Chr. werden verschillende mythen opgetekend, die beschrijven hoe Inanna/Ishtar afdaalde in de onderwereld. De oudste Soemerische mythen geven als reden op dat Inanna niet alleen koningin van de hemel en de aarde wil zijn, maar ook koningin van de onderwereld. Ze moet door zeven poorten gaan en is gedwongen bij elke poort iets achter te laten. Ze legt stap voor stap alle voorwerpen die haar macht en waardigheid symboliseren af, laat haar sieraden en gewaden achter en betreedt tenslotte naakt en hulpeloos de onderwereld. In de confrontatie met Eresjkigal verliest ze het leven. Door Eresjkigal wordt haar lijk, als dat van een geslacht dier, aan een haak gehangen. Na drie dagen krijgt Eresjkigal weëën en met de hulp van Enki (zie onder) komt Inanna weer tot leven. Door vindingrijkheid,

volhardendheid en haar goddelijke krachten weet ze bij elk van de zeven poorten haar eigendommen terug te krijgen, maar als laatste struikelblok wordt ze gedwongen een ander in haar plaats naar de onderwereld te sturen. Als ze terugkomt in Oeroek, van waaruit ze met Doemoezi over Mesopotamië heerst, ziet ze hem op zijn troon zitten om het land te regeren. Kennelijk vond hij dat belangrijker dan om zijn gestorven geliefde te treuren. Inanna geeft hem over aan de demonen die hem meevoeren naar de onderwereld.

Andere Soemerische mythen, en ook de hierop gebaseerde Babylonische mythen, beschrijven dat Inanna juist naar de onderwereld gaat om de gestorven Doemoezi hieruit terug te halen. Voor de dood van Doemoezi worden verschillende verklaringen gegeven. Sommige Soemerische mythen beschrijven hoe Inanna Doemoezi overhaalt haar intense verlangen te stillen en 'haar vulva om te ploegen'. Zodra Doemoezi dat heeft gedaan, schieten overal om hen heen bloemen en planten op, waarna Inanna onthult dat elke sterveling die de liefde bedrijft met een Godin gedoemd is te sterven. De mythe verklaart hoe Doemoezi sterft en tegelijk wordt herboren in de nieuwe vegetatie. Een probleem is echter dat Doemoezi meestal niet werd voorgesteld als een gewoon mens, maar als een God, de zoon van Enki en de Godin Ninsun. In sommige mythen is er een oude vrouw, Biloeloe, die de dood van Doemoezi veroorzaakt. In alle versies haalt Inanna Doemoezi uit de onderwereld, maar moet hem toch weer afstaan als ze zelf niet achter wil blijven.

In de mythen van de afdaling in de onderwereld lijkt Inanna een ondergeschikte rol te spelen. Ze wordt gedwongen alles af te staan en moet uiteindelijk haar geliefde voor haar vrijheid opofferen. In het kader van de Mesopotamische religie was haar prestatie echter ongeëvenaard. Geen van de andere Godinnen, behalve Anat, was er ooit in geslaagd het dodenrijk binnen te gaan en weer te verlaten. De onverschrokken, strijdlustige Goden deinsden terug voor de bodemloze put waarin Eresjkigal ze dreigde mee te sleuren als ze zich overgaven aan haar ongebreidelde hartstocht. Enki was de enige van de Goden die Inanna wilde helpen om weer uit de onderwereld te ontsnappen. Hij stuurde twee als vliegen vermomde wezens naar de in barensood verkerende Eresjkigal. De vliegen hielpen haar en vroegen als wederdienst het lijk van Inanna, dat ze meekregen en met het door Enki meegegeven levenswater weer tot leven wekten.

De afdaling in de onderwereld is op een ander niveau een beschrijving van Inanna als Maangodin. Haar drie dagen durende dood is de periode waarin de maan onzichtbaar is om daarna weer te verschijnen, net als Inanna herboren wordt. In Mesopotamië werd elke maand het verschijnen van de nieuwe maan in alle tempels met een groot ritueel gevierd. In feite was de maan het domein van haar ouders, de Maangod Nanna en de Maangodin Ningal. Een van de bijnamen van Inanna was 'Eerste dochter van de Maan'. De maansikkel als kroon op haar hoofd gaf aan dat de Koningin van de Aarde en de Hemel ook over de maan heerste.

Het opofferen van Doemoezi was geen nederlaag en geen harteloosheid van Inanna, maar een buigen voor de wetmatigheid dat de oude vegetatie afsterft voordat de nieuwe geboren kan worden. Terwijl Inanna in de onderwereld was, verdorde op de aarde alle vegetatie en stierf af. In verschillende mythen wordt verteld dat Gestinanna, de zuster van Doemoezi, met Eresjkigal overeenkwam dat Doemoezi de helft van het jaar in de gewone wereld zou zijn en de andere helft in de onderwereld, terwijl Gestinanna dan voor hem als onderpand in de onderwereld zou verblijven. Als we Eresjkigal opvatten als de donkere kant van Inanna, is Doemoezi altijd bij haar, alleen niet altijd zichtbaar voor de mensheid.

De in elkaar gedraaide slangen op haar staf maakten voor een goed verstaander duidelijk dat ook Inanna verbonden was met de onderwereld, waar slangen in Mesopotamië mee geassocieerd werden. Ook Doemoezi had deze donkere kant in zich. Toen Inanna hem had afgestaan aan de onderwereld hielp Enki hem hieruit te ontsnappen door de vorm van een slang aan te nemen en zo de op hem loerende demonen te misleiden. Toch kregen de demonen hem weer te pakken en alleen door het offer van Gestinanna wist hij tenslotte aan de onderwereld te ontsnappen.

Inanna als Oorlogsgodin

Inanna/Ishtar als Godin van de Liefde was voor de Mesopotamiërs niet in tegenspraak met haar optreden als Oorlogsgodin. Zoals in de inleiding op dit hoofdstuk wordt toegelicht, bewaakte Inanna de *me*, het stelsel van door de Goden opgestelde regels en voorschriften hoe mensen en Goden zich onder elke omstandigheid dienden te gedragen. Seksualiteit viel onder de *me* die vruchtbaarheid en voortplanting regelde, zodat er altijd genoeg mensen zouden zijn om de Goden en Godinnen te dienen en genoeg dieren en gewassen om mensen en Goden tot voedsel te dienen. De Soemeriërs beschouwden hun rijk als eigendom van de Goden en Godinnen, die hierin onderdak vonden en alles kregen wat ze nodig hadden. Onder de Babyloniërs en Assyriërs werd het land gezien als eigendom van de koning en de edelen, die het land in overeenstemming met de wil van de Goden bestuurden. Elke oorlog of veldslag werd gezien als een verplichting aan de Goden, als uitvloeisel van de *me*, om de grenzen van het rijk veilig te stellen, zodat de Goden niet in gevaar kwamen. De Soemeriërs kenden en vreesden de kracht van Inanna, in feite de donkere kant van de Grote Godin, die niet alleen scheidt, maar ook kan vernietigen. In latere mythen werd deze vernietigende kracht van de Godin vooral geprojecteerd op Eresjkigal en Tiamat, die in hun woede stormen en aardbevingen konden veroorzaken. Maar ook Inanna kon in haar razernij zo tekeergaan dat zelfs de Goden voor haar op de vlucht sloegen. Meestal wist ze haar donkere kant echter wel onder controle te houden. Inanna, als hoedster van de *me*, zou haar overweldigende kracht alleen richten op de vijanden die het rijk bedreigden. Daar gingen de Mesopotamiërs maar vanuit. Zolang de mensen zich tenminste aan de regels hielden en de *me* respecteerden. Toen de mensen in zijn ogen daarvan afdwaalden, veroorzaakte Enlil een vloedgolf. Inanna werkte hieraan mee en zou alle mensen uitgeroeid hebben als Enki niet voor ze in de bres was gesprongen. En er was nog een tweede vloedgolf, ditmaal alleen door Inanna veroorzaakt, die in woede ontstak toen Doemoezi haar plannen dwarsboomde en niet alleen zijn schaapskooi en kudde wegspoelde, maar heel het land tussen de Eufraat en de Tigris onder water zette.

Inanna en de hoeloepoeboom

Dat Inanna de ongetemde en onbeheerste krachten van de onderwereld, die ook in haarzelf leefden, niet onder controle kon houden, wordt uiteengezet in de mythe van de hoeloepoeboom (vermoedelijk een wilg), die vanaf het begin van het 3^e millennium is opgetekend. Uit de eenwording van Enki en Eresjkigal kwam de hoeloepoeboom voort, die geworteld was in de onderwereld en groeide aan de oever van de Eufraat, zijn takken tot in de hemel reikend. Voor de Soemeriërs was deze verbondenheid van hemel, aarde en onderwereld onaanvaardbaar. De onvoorspelbare en onbeheersbare krachten van de onderwereld mochten niet tot de hemel reiken. Enlil deed een storm opsteken en ontwortelde de boom. De jonge,

onzekere en onervaren Inanna vond hem in de Eufraat drijvend en plantte hem in haar tuin. Het verzorgen van de boom maakte de jonge vrouw bewust van haar eigen seksualiteit en ze begreep hoe de kosmos door de Goden en Godinnen was gevormd en functioneerde. Deze kennis maakte haar angstig, omdat ze beseftte hoe de Goden beslisten over leven en dood, simpelweg door woorden uit te spreken, die vervolgens werkelijkheid werden. Ook seksualiteit, de eenwording met een ander wezen, beangstigde haar. De boom droeg niet de vruchten waar ze op hoopte. Haar angsten werden vormgegeven door drie wezens die zich in de boom vestigden en niet door Inanna bedwongen konden worden: een slang, een vogel en een vrouw. De slang, die een nest in de wortels van de boom had gemaakt, werd door de Soemeriërs verbonden met de onbeheerste krachten van de onderwereld, die vruchtbaarheid konden brengen, maar ook alles in chaos uiteen konden laten vallen. De vogel, die een nest in de takken van de boom had gebouwd, was de *ansoe*, die in andere mythen een rol speelde en daarin steeds probeerde de *me*, de kosmische wetten, van Enki te stelen. De *ansoe* was daarmee net zo'n bedreiging voor de gevestigde orde als de slang. De vrouw die zich in de stam van de boom had gevestigd, werd omschreven als 'de duistere maagd Lilith'.

Toen ze ten einde raad in tranen uitbarstte, schoot Gilgamesj, de zoon van de Godin Ninsun en Lugalbanda, de koning van Oeroek, haar te hulp. Met zijn bijl doodde hij de slang, waarna de *ansoe* wegvloog. Lilith vernietigde haar boomhuis en trok zich terug in de wildernis. Hiermee sneed Gilgamesj de al te duidelijke banden van Inanna met de onderwereld af en verhinderde haar zich te laten meevoeren door de chaos, waar de *me* geen greep op hadden. Lilith is, net als Eresjkigal, de donkere kant van Inanna (zie het artikel over Lilith).

En Gilgamesj deed meer. Hij hakte de boom om en maakte uit het hout een troon en een bed voor Inanna. In het bed ontving ze haar geliefde, Doemoezi, en op de troon heerste ze met hem over de aarde, die nu vrucht droeg. Door de onbeheerste oerkrachten vanuit de onderwereld vorm te geven, schiepen Inanna, Gilgamesj en Doemoezi een wereld die in overeenstemming was met de *me* van de Goden. In het Bijbelse scheppingsverhaal, dat op bovenstaande mythe is gebaseerd, is de boom vervangen door twee bomen, de levensboom en de boom van de kennis van goed en kwaad. Inanna is vervangen door Eva, die zich door de slang ertoe liet verleiden van de vruchten van de kennisboom te eten. Daardoor bracht de mens, en wel de vrouw, de zonde op de aarde. Voor de Soemeriërs, die het begrip erfzonde niet kenden, had dit verhaal een heel andere strekking: de Goden hadden de kosmos geschapen, maar het was de zoon van een mens die ervoor zorgde dat de onderwereld niet langer een bedreiging vormde voor de gevestigde orde en dat de aarde bloeide en vrucht droeg.

In de Babylonische mythen is Gilgamesj Isjtar minder behulpzaam. In het rond 2200 v.Chr. ontstane *Gilgamesj-epos* wordt Isjtar verliefd op de knappe Halfgod en nodigt hem uit het Heilig Huwelijk met haar te voltrekken, waar hij als koning van Oeroek recht op heeft. Ze belooft hem rijkdom en heerschappij over alle koningen van de aarde. Gilgamesj is niet onder de indruk en houdt haar voor dat het met al haar vorige geliefden slecht afliep. Dodelijk beledigd door deze aantijgingen laat Isjtar de Stier van de Hemel, een verschijningsvorm van Doemoezi (zie het artikel over Doemoezi), op hem los, maar Gilgamesj doodt de stier. Hij gooit de afgehakte testikels van de stier in het gezicht van Inanna en ze is niet in staat hem hiervoor te straffen. Ook op andere plaatsen in het verhaal doet Gilgamesj zijn best Inanna te vernederen. Voor zijn genoegen, of om zich in woede af te reageren, doodt hij alle leeuwen, de heilige dieren van de Godin, die hij te pakken kan krijgen. Hij werd meestal afgebeeld staand op twee leeuwen, terwijl hij twee andere leeuwen triomfan-

telijk aan een poot omhoog houdt. Het epos, bedoeld om de macht van de Grote Godin aan banden te leggen, weerspiegelde de veranderde visie op de kosmos na de machtsovername door de Akkadiërs en Babyloniërs. Uit het gehele 2^e millennium v.Chr. zijn vele versies van dit epos gevonden in het Akkadisch, Soemerisch, Hittitisch en andere in het Nabije Oosten gangbare talen. Maar Ishtar liet zich niet verdringen en behield tot de val van het Nieuw-Babylonische Rijk in 539 v.Chr. haar positie als Grote Godin die, zij het in veel opzichten geleid door de machtige Goden van het Babylonische en Assyrische Rijk, over hemel en aarde heerste.

De erfenis van Inanna/Ishtar

De Foeniciërs verspreidden de cultus van Astarte, voortgekomen uit die van Inanna/Ishtar, over de gebieden rond de Middellandse Zee waarmee ze handel dreven. Op Cyprus werd ze vereerd als Afrodite en in het Griekse pantheon opgenomen. De Romeinen stelden haar gelijk aan Venus en onder die naam is ze in de Renaissance opnieuw bekend geworden, maar heeft dan veel van haar oude kracht en glorie verloren. In Shakespeare's gedicht *Venus and Adonis* is ze niet eens in staat de door haar begeerde jongeling Adonis te verleiden.

ISJTAR

Zie Inanna.

KI – NINHOERSAG

In het Soemerische scheppingsverhaal uit het begin van het 3^e millennium v.Chr. schiep Oermoeder Nammoe uit haar eigen wezen de hemel (an), de aarde (ki) en de onderwereld (koer). Op de grens tussen hemel en aarde vormde zich het Godenpaar An en zijn zuster Ki. An bevruchtte Ki en ze baarde Enlil ('Heer Lucht') en Ninlil ('Vrouw Lucht'). Enlil scheidde toen de hemel van de aarde. An nam bezit van de hemel en Enlil nam de aarde, die eigenlijk aan Ki toebehoorde. Hij eiste Ki als zijn bruid op, maar ze weigerde en trok zich terug op de grens tussen de aarde en de onderwereld, waarna ze Ninhoersag ('Godin van de Berg') werd genoemd. Het woord berg (hoersag) was voor de Soemeriërs een aanduiding van de toegang tot de onderwereld. In de latere mythen werd Ki, onder haar eigen naam, nog wel genoemd, maar ze was ondergeschikt aan de oppermachtige Enlil en werd als zijn zuster of zelfs als zijn dochter voorgesteld. Als Koningin van de Aarde moest ze wijken voor Inanna. Onder de naam Ninhoersag verwierf ze zich een plaats in het pantheon als partner van Enki die, net als zij, het grensgebied tussen de aarde en de onderwereld als zijn domein beschouwde. Ze schonk hem vele kinderen. Door de Akkadiërs werd Enki Ea genoemd en Ninhoersag bleef, onder de naam Damkina, zijn partner. Ea nam de belangrijke beslissingen en verrichtte de daarvoor noodzakelijke handelingen, maar Damkina stond naast hem om, in haar rol als Moedergodin, zijn besluiten te bekrachtigen.

KYBELE

Na een bloeiperiode in het 7^e en 6^e millennium v.Chr. speelde Anatolië een ondergeschikte rol in het Nabije Oosten tot de Hittieten rond 2000 v.Chr. dit gebied in bezit namen en er

een machtig rijk stichtten dat ze 800 jaar in stand zouden houden. In de grote tempel van Karkemisj, gelegen aan de Eufraat en op de grens met het Oud-Babylonische rijk, bloeide in het 2^e millennium v.Chr. de cultus van Kybele op.

Kybele lijkt te zijn voortgekomen uit de versmelting van de Anatolische Grote Godin, met de Semitische Godinnen Al-Oezza en Atargatis. Ze werd ook wel Koebaba genoemd, een naam die herleid kan worden tot het Semitische woord voor kubus. Dit woord is ook te herkennen in de Kaäba, de kubusvormige tempel in Mekka waarin de Godinnen Al-Oezza, Al-Lat en Manat als een witte kubusvormige steen aanbeden werden. Ook in de Syrische stad Petra werd Al-Oezza oorspronkelijk in die vorm aanbeden. Al-Oezza werd in Petra al snel gelijkgesteld aan de Syrische Godin Atargatis, die net als Kybele met name in Karkemisj werd vereerd. Kybele en Koebaba werden, net als Atargatis, als vrouw afgebeeld op een kubusvormige troon en met een kubusvormig bankje onder de voeten. Soms werd ook Kybele zelf als een steen voorgesteld. Nog in de Romeinse tijd werd ze in Pessinus (zie onder) vereerd in de vorm van een steen, zij het geen witte steen, maar een zwarte meteoriet.

De cultus van Kybele vond haar definitieve vorm in Karkemisj, maar was diep geworteld in de Anatolische traditie. In zijn standaardwerk *Kybele and Attis* herleidt professor Maarten Vermaseren haar cultus tot de verering van de Godin die in het 7^e millennium v.Chr. in Çatal Höyük in Anatolië werd afgebeeld op een troon, geflankeerd door twee luipaarden, terwijl ze bezig is een kind te baren (zie inleiding op dit hoofdstuk). Ook Kybele werd afgebeeld zittend op een troon, geflankeerd door luipaarden of leeuwen, met een kroon op haar hoofd, die aangaf dat ze heerste over de hemel en de aarde. Vanuit Karkemisj verspreidde haar cultus zich over heel Anatolië. De Frygiërs, die rond 1200 v.Chr. Anatolië veroverden, namen haar cultus over en koppelden haar aan Attis, die haar geliefde werd. Attis vertegenwoordigde de vegetatie, die stierf tijdens de oogst en het volgend voorjaar weer herboren werd in de ontkiemende zaden.

In de loop van de 12^e eeuw v.Chr. moesten de Frygiërs de kustgebieden afstaan aan de Grieks sprekende Traciërs en Ioniërs. De Grieken namen de cultus van Kybele en Attis over en verspreidden deze over de Helleense beschaving. Hoewel de Frygische taal nog niet is ontcijferd, kan de betekenis van Kybele en Attis worden afgeleid uit Frygische afbeeldingen en Griekse beschrijvingen uit de Oudheid. Vaak werd ze 'Koningin van Karkemisj' genoemd, al waren er in Anatolië vele andere tempels waar ze werd aanbeden. De Frygische koning Midas (725-675 v.Chr.) gaf opdracht tot het bouwen van een grote tempel voor Kybele in Pessinus, gelegen in Centraal-Anatolië. Pessinus verving al snel het vaak door oorlogshandelingen verwoeste Karkemisj als centrum voor de verering van de Godin. De Grieken bouwden in de 5^e eeuw v.Chr. een tempel voor Kybele in Athene. Ze stelden Kybele gelijk aan de Moedergodin Rhea, de moeder van Oppergod Zeus. Ze werd ook gezien als beschermvrouwe van de steden waar haar tempels stonden en afgebeeld met een toren of ommuurde stad op haar hoofd, een eer die anders alleen Tyche te beurt viel. Ook de Graangodin Demeter en Artemis van Efese werden aan Kybele gelijkgesteld.

Aan het eind van de 3^e eeuw v.Chr. kwam het Nabije Oosten onder invloed van het Romeinse Rijk, dat zijn greep op dit gebied met oorlogen en verdragen verstevigde. De extatische cultus van Kybele en Attis werd door de Romeinen met argusogen bekeken. Toen Hannibal met zijn leger door Italië trok en dreigde Rome in te nemen, werden de Sibyllijnse Boeken als orakel geraadpleegd. Het orakel onthulde dat de Anatolische Grote Moeder naar Rome gehaald moest worden en dat zij de stad zou beschermen. In 204 v.Chr. werd de zwar-

te steen die in Pessinus als beeld van Kybele werd vereerd, naar Rome overgebracht. Hannibal werd kort daarop verslagen. De overwinning werd aan de Grote Moeder toegeschreven en ze kreeg een eigen tempel in Rome. De zwarte steen uit Pessinus werd onderdeel van een groot beeld dat voor de Godin werd opgericht. De tempel brandde verschillende malen af, maar werd steeds herbouwd. Op 10 april werd jaarlijks de inwijding van de eerste tempel tijdens de Megalensia, een feest ter ere van de Grote Moeder, herdacht.

De Romeinen duiden Kybele aan als *Magna Mater* (Grote Moeder) en *Mater Deorum* (Moeder van de Goden) en verspreidden haar cultus over het Romeinse Rijk. Ze werd in haar glorie afgebeeld met haar leeuwen, soms op haar troon in een door leeuwen getrokken wagen. In haar ene hand droeg ze een scepter, als teken van haar koninklijke macht, in de andere een tamboerijn, als teken dat zang en dans tot haar rituelen behoorden. Tempels en afbeeldingen van Kybele zijn gevonden in vrijwel alle provincies van het Romeinse Rijk, van Egypte en de Noord-Afrikaanse kust tot aan Engeland en Duitsland, daterend van 600 v.Chr. tot de 4^e eeuw van onze jaartelling. In ons land zijn beeldjes van Kybele gevonden in de Romeinse nederzettingen bij Nijmegen en Vechten. De in Zeeland gevonden afbeeldingen van de Godin Nehalennia zijn duidelijk geïnspireerd op de op haar troon zittende Kybele.

Tijdens het Romeinse Voorjaarsfeest werd een beeldje van Attis aan een boom gehangen en na drie dagen begraven, waarna priesteressen om zijn dood weenden. Na drie dagen, op 25 maart, werd het beeldje weer opgegraven en werd op rituele wijze zijn wederopstanding gevierd. Het beeldje werd aan een boom gehangen. Zie het artikel over Attis voor een uitgebreidere beschrijving van het Voorjaarsfeest. Op 27 maart werd het beeld van Kybele uit de tempel gehaald en in processie naar de Almo, een zijriviertje van de Tiber, gebracht. Daar werd het ondergedompeld en naar de tempel teruggebracht. De jaarlijkse rituele onderdompeling van het beeld van de Grote Godin was in het Nabije Oosten een algemeen gebruik. Hiermee werd de Godin gereinigd en verjongd, zodat de aarde opnieuw vruchtbaar zou worden.

Door de eerste christenen werd de cultus van Kybele en Attis uitzonderlijk fel bestreden. De mysteriereligies die rond Kybele/Attis, Mithras en Isis waren ontstaan, vormden in de eerste eeuwen van onze jaartelling belangrijke stromingen, die het christendom dreigden te overvleugelen. De kruisiging en wederopstanding na drie dagen van Jezus leek te veel op het heidense voorjaarsfeest rond Attis. Ook kon Kybele als Grote Moeder gezien worden als het voorbeeld van Maria, net als dat met Isis het geval was. Zodra het christendom onder Constantijn de Grote (306-336 n.Chr.) werd verheven tot staatsgodsdienst, werden de rituelen van Kybele en Attis verboden. Keizer Julianus herstelde de heidense religies, waaronder de verering van Kybele en Attis, in ere, maar was te kort aan de macht (361-363 n.Chr.) om de opmars van het christendom te stuiten. Toch bleef de cultus rond Kybele en Attis nog lang voortbestaan. De tempel van Kybele werd tot de 5^e eeuw gebruikt, maar brandde toen af en werd niet meer herbouwd. De zwarte steen uit Pessinus is nooit teruggevonden.

Nog eeuwenlang werd Kybele als moeder van Jezus vereerd, hoezeer de kerkvaders ook tegen haar van leer trokken. Augustinus (354-430) noemde haar minachtend *Dea Meretrix* (Godin van de hoeren). Hiëronimus (347-419) waarschuwde dat Kybele geen *Mater Deorum* (Moeder van de Goden) was, maar een *Mater Daemoniorum* (Moeder van de Demonen).

Er was overigens een belangrijk verschil tussen Kybele en Maria. Kybele was niet de moeder van Attis, maar zijn geliefde. Ze was de universele moeder van al wat leefde: plan-

ten, dieren, mensen, Goden en Godinnen. Binnen het christendom was alleen God hiervoor verantwoordelijk en was het ook God zelf die Maria maakte tot *Mater Deum* (Moeder van God). De moederrol van Maria, met het kindje Jezus in de armen, was niet geënt op de cultus van Kybele, maar die van Isis.

LILITH

Lilith wordt genoemd in een van de oudste geschreven mythen, de Soemerische mythe van de hoeloeboeboom, die vanaf 3000 v.Chr. is opgeschreven, maar waarschijnlijk voordien al eeuwen werd doorverteld. De Soemeriërs noemden haar Lil, wat 'wind' en 'storm' betekent. De Akkadiërs en Babyloniërs kenden haar als Lilitoe. Ze is bekend geworden onder de Hebreeuwse vorm van haar naam, Lilith (zie onder).

In het artikel over Inanna is de mythe over de hoeloeboeboom samengevat. Lilith had zich, samen met een slang en een vogel, gevestigd in de boom, die Inanna verbond met de hemel, de aarde en de onderwereld. Lilith was voor de Soemeriërs, net als Eresjkigal, de donkere kant van Inanna, de ongebreidelde en onbeheerste tegenhanger van het volgens de *me* geregeerde leven dat de Godin verondersteld werd te leven. In de Nieuwe Steentijd was de lichte en de donkere kant van de Grote Godin nog een eenheid. Voor de Soemeriërs dienden die polen strikt gescheiden te worden en Gilgamesj was de aangewezen persoon om Inanna van haar donkere kant te scheiden. Lilith trok zich terug in de wildernis toen Gilgamesj de slang doodde en de boom omhakte.

Eresjkigal kreeg de onderwereld als domein toegewezen. Lilith was gedoemd in de wildernis te zwerven. Ze werd afgebeeld als een naakte vrouw met de klauwen van een roofvogel als voeten, staand op de berggeiten die bij haar bestaan in de wildernis pasten. Op haar hoofd droeg ze nog steeds de uit drie lagen bestaande kroon die typerend was voor Soemerische Godinnen. Het lijkt aannemelijk dat ze is voortgekomen uit de Grote Godin die in de Nieuwe Steentijd op veel plaatsen werd vereerd en ook wel als een vogel werd voorgesteld. In de Soemerische en Babylonische verhalen werd ze echter niet voorgesteld als een Godin, maar als een demon. Haar naam werd opgevat als een zandstorm waarin haar demonische verschijning zich hulde. Er werd gezegd dat ze in de nacht ronddoolde om kinderen te doden, hun bloed te drinken en ze dan op te eten. Er zijn talloze Mesopotamische amuletten gevonden om haar af te weren. Ze werd geacht niet alleen kinderen aan te vallen, maar ook berende vrouwen. Mannen zonder vrouwen liepen het risico in de nacht door haar verleid en daarna gedood te worden. Afbeeldingen bij de amuletten stelden haar voor als een mooie naakte vrouw met lange, loshangende haren.

In de Bijbel wordt Lilith genoemd in het visioen waarin de profeet Jesaja de verwoesting beschrijft die God in de stad Edom zal aanrichten. De stad zal woest en ledig achterblijven. Het zijn dezelfde woorden die ook in het Bijbelse scheppingsverhaal worden gebruikt als beschrijving van de oerchaos waaruit God hemel en aarde schiep. Van deze oerchaos in Edom zegt Jesaja: 'Lilith komt er tot rust, ze vindt er een plaats om te rusten.' (Jesaja 34:14; vertaling van A. Schoors in *Jesaja uit de grondtekst vertaald*, p. 204). In eerdere vertalingen is de naam Lilith meestal weggefilterd. Het Nederlands Bijbelnootschap koos voor de vertaling 'het nachtspook'.

In joodse kringen was men zich er terdege van bewust dat Lilith een persoon en geen soortnaam was. In de Talmoed, gezaghebbende Rabbijnse geschriften die tot de 5^e eeuw

v.Chr. zijn opgetekend, wordt ze omschreven als een vrouw met lange haren en vleugels, die alleenstaande mannen verleidt en uit hun zaad demonen voortbrengt. De twee verschillende versies van de schepping van de mens, eerst samen: ‘man en vrouw schiep hij hen’ (Genesis 1:27) en dan de schepping van Eva uit de rib van Adam (Genesis 2:21-23) worden geïnterpreteerd als de schepping van twee verschillende vrouwen. Lilith zou de eerste vrouw van Adam zijn geweest. Ze verliet hem omdat ze niet onderdanig aan hem wilde zijn en weigerde onder hem te liggen bij de geslachtsdaad. God strafte haar omdat ze Adam in de steek had gelaten door elke dag honderd van de door haar gebaarde demonen te laten doden. Na de zondeval zou Lilith Adam nog vele malen verleid hebben en uit zijn zaad nieuwe demonen gebaard hebben. Ze wordt ook gelijkgesteld aan de slang die Eva verleid had tot het eten van de verboden vrucht. (Zie het artikel over Inanna voor de Soemerische oorsprong van het verhaal over de zondeval.)

Aramese inscripties, in het 1^e millennium van onze jaartelling geschreven door de joodse gemeenschap die zich in Nippoer had gevestigd, waarschuwen dat Lilith ieder moment van chaos en wanorde zal aangrijpen om mensen te doden. De inscripties bevatten spreuken om haar af te weren. Een van deze spreuken is geschreven op een schaal met een afbeelding van Lilith als een in ketenen gebonden naakte vrouw met lange, loshangende haren.

Er zijn vele beschrijvingen van Godinnen die, losgemaakt van de context van de Grote Godin waaruit ze zijn voortgekomen, in een kwaad daglicht zijn gesteld. Lilith is hier een extreem voorbeeld van.

MARDOEK

Met de opkomst van Babylon als belangrijkste stad van Mesopotamië werd Mardoek, de belangrijkste God van de stad, naar voren geschoven als hoofd van het pantheon. Hij is de grote held van het epos *Enoema Elisj*, rond 1750 v.Chr. geschreven in opdracht van de Babylonische koning Hammoerapi. Volgens dit epos zou Mardoek hemel en aarde geschapen hebben door Tiamat in stukken te scheuren (zie inleiding). In de Soemerische mythen was het de Luchtgod Enlil die hemel en aarde scheidde, maar ze bestonden al en waren geschapen door Oermoeder Nammoe. In de Babylonische versie is de rol van de Godin als schepper van het heelal vervangen door de schepping van de God Mardoek uit haar lijk. Als sterkste en machtigste van de Goden was Mardoek de enige die in staat was Tiamat te verslaan, maar hij had als voorwaarde gesteld dat alle Goden en Godinnen hem zouden erkennen als hun leider. Daarmee verdrong hij Enlil van de eerste plaats en werd ook voorgesteld als machtiger dan zijn vader Ea (de Soemerische Enki), die niet in staat was Tiamat uit te schakelen.

NAMMOE – TIAMAT

In het Soemerische scheppingsverhaal, dat rond 3000 v.Chr. voor het eerst werd opgetekend, was Nammoe een vormloze chaos of oerzee, bestaande uit zout water. Uit haar wezen had Nammoe Ki, de Aardgodin, en An, de Hemelgod, geschapen, uit wie alle andere Goden en Godinnen, hemel, aarde en de onderwereld waren voortgekomen. Uit klei, uiteindelijk afkomstig van Nammoe, werden de eerste mensen geschapen. Nammoe omvatte, als een beschermende bol van zout water, de hele kosmos.

In de loop van het 3^e millennium v.Chr. raakte Nammoe in diskrediet. De Babyloniërs noemden haar Tiamat, het Akkadische woord voor ‘zee’, en zagen haar eerder als een bedreiging dan als een Scheppingsgodin. De onderwereld werd in toenemende mate ervaren als de voorbode van haar rijk, waar chaos de gevestigde orde bedreigde. In het rond 1750 v.Chr. in opdracht van koning Hammoerapi geschreven epos *Enoema Elisj* werd het gevestigde scheppingsverhaal herschreven. Tiamat en haar partner Apsoe hadden de Goden van het Soemerisch-Babylonische pantheon weliswaar voortgebracht, maar dreigden hen uit te roeien. Ea (zie Enki) bracht Apsoe in een magische slaap, maar Tiamat was te machtig voor hem. De tot dan onbekende God Mardoek bond de strijd met hen aan. Hij ving of doodde alle door Tiamat gebaarde monsters die ze op hem afstuurde, waarna hij haar overmeesterde en haar lichaam in twee stukken scheurde, daarmee de hemel en de aarde vormend. Uit het lichaam van Kingoe, een van de door Tiamat gebaarde monsters, vormde Ea de eerste mensen.

Nog steeds werd de schepping uiteindelijk aan Nammoe/Tiamat toegeschreven, want zij had de Goden en Godinnen voortgebracht en Mardoek had hemel en aarde uit haar lichaam gevormd, maar ze werd voorgesteld als een destructieve kracht, die door de strijd-lustige Hoofdgod van het Babylonische rijk was vernietigd.

NINHOERSAG

Zie Ki.

NINLIL

Ninlil (‘Godin van de Lucht’ of ‘Godin van de Wind’) werd in het Soemerische scheppingsverhaal samen met Enlil (‘Heer van de Lucht’ of ‘Heer van de Wind’) door de Hemelgod An verwekt bij de Aardgodin Ki toen hemel en aarde nog niet van elkaar gescheiden waren. In het duister en beklemd tussen hemel en aarde verkrachtte Enlil zijn nog te jonge en onwillige zusje Ninlil. Nadat An de hemel van de aarde had gescheiden, baarde Ninlil de Maangod Nanna. An nam de aarde van Ki af en wilde haar als zijn bruid, maar ze trok zich terug op het grensgebied tussen de aarde en de onderwereld (zie het artikel over Ki). An bevruchtte zijn moeder Nammoe en ze schonk hem vele kinderen, maar Ninlil achtervolgde hem tot hij haar als bruid nam.

Enlil onttroonde An als Koning van de Hemel, maar de heerschappij over de aarde moest hij delen met Inanna, die hierover als koningin heerste, samen met haar geliefde, Doemoezi. Jaarlijks voltrok de koning, uit naam van Doemoezi, het Heilig Huwelijk met Inanna. Toch was het Ninlil die, als vrouw van Oppergod Enlil, de autoriteit van een nieuwe koning bekrachtigde. Als deze was aangesteld, voltrok hij in de tempel van Ninlil het Heilig Huwelijk met een priesteres die deze Godin vertegenwoordigde.

OETOE – SJAMASJ

Oetoe, de Soemerische Zonnegod, was een broer van Inanna en Eresjkigal. De Akkadiërs en Babyloniërs noemden hem Sjamasj. Hij werd als een sympathieke God voorgesteld, die alles zag en erop toezag dat er geen onrecht geschiedde. In de Soemerische religie speelde

hij geen grote rol. Hij werd niet gezien als de schepper van het heelal, zoals de Egyptische Zonnegod Re. Hij was de zoon van de Maangod Nanna en de Maangodin Ningal en de achter-achterkleinzoon van de scheppingsgodin Nammoe.

SJAMASJ

Zie Oetoe.

TAMMOEZ

Zie Doemoezi.

TIAMAT

Zie Nammoe.

4 Egypte

Rond 5500 v.Chr. vestigden nomaden zich aan de vruchtbare oevers van de Nijl om de steeds droger wordende Libische woestijn te ontvluchten. Ze spraken een taal die wordt gerekend tot de Hamitisch-Semitische taalgroep. Verschillende vormen van deze taal werden en worden nog steeds gesproken in noordelijk Afrika en het Nabije Oosten. De inwoners van Egypte werden van jagers en veehouders tot landbouwers. Ze leerden met het ritme van de jaarlijks buiten haar oevers tredende Nijl te leven en genoeg land in cultuur te brengen om zich het hele jaar door mee te voeden. Dit wordt door archeologen de Pre-Dynastische Periode genoemd. Rond 3100 v.Chr. werden Opper-Egypte en Neder-Egypte samengevoegd tot één rijk. Neder-Egypte was het noordelijk deel dat zich vanaf het huidige Cairo tot aan de Middellandse Zee uitstrekte. Het zuidelijker gelegen Opper-Egypte, dat zich tot Aswan uitstrekte, was welvarender en cultureel hoger ontwikkeld en nam Neder-Egypte min of meer in bezit.

Rond deze tijd ontstond het hiërogliefenschrift, het oudste schrift op aarde, op het Soemerische spijkerschrift na. Dit schrift en het daarvan afgeleide hiëratische en demotische schrift werd gebruikt tot de 4^e eeuw n.Chr., toen de christelijke Kopten deze als heidens beschouwde schriften vervingen door Griekse letters. De Oud-Egyptische taal is hierdoor bewaard gebleven in de Koptische liturgie, maar de betekenis van de hiëroglyfen raakte in vergetelheid. Het schrift kon pas weer gelezen worden nadat Jean François Champollion er in 1822 in slaagde het te ontcijferen. Nog steeds zijn Egyptologen druk doende teksten te vertalen en afbeeldingen en andere archeologische vondsten te interpreteren. Over de chronologie van de oudste geschiedenis van Egypte zijn de geleerden het nog niet eens. We houden ons bij het geven van jaartallen aan de indeling die in de *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (1996) wordt gegeven. Hieronder geven we een overzicht van de verschillende periodes die in de Egyptische geschiedenis onderscheiden worden:

- 1 Pre-Dynastische Periode: 5500-3100 v.Chr.
- 2 Vroeg-Dynastische Periode: 3100-2686 v.Chr. (1^e-2^e Dynastie)
- 3 Oude Rijk: 2686-2181 v.Chr. (3^e-6^e Dynastie)
- 4 Eerste Tussentijd: 2181-2055 v.Chr. (7^e-10^e Dynastie)
- 5 Middenrijk: 2055-1650 v.Chr. (11^e-14^e Dynastie)
- 6 Tweede Tussentijd: 1650-1550 v.Chr. (15^e-17^e Dynastie)
- 7 Nieuwe Rijk: 1550-1069 v.Chr. (18^e-20^e Dynastie)
- 8 Derde Tussentijd: 1069-747 v.Chr. (21^e-24^e Dynastie)
- 9 Late Periode: 747-332 v.Chr. (25^e-31^e Dynastie)
- 10 Ptolemaïsche of Helleense Periode: 332-30 v.Chr. (Macedonische en Ptolemaïsche Dynastie)
- 11 Romeinse Periode: 30 v.Chr.-395 n.Chr. (Egypte ondergeschikt aan Romeinse keizers)

Het Egyptische Rijk bestond uit een smalle strook vruchtbaar land aan weerskanten van de Nijl, in het westen beschermd door de Libische woestijn en in het oosten door de Arabische woestijn. Door deze geïsoleerde ligging heeft de Egyptische religie zich tamelijk autonoom ontwikkeld in de Vroeg-Dynastische Periode en het daaropvolgende Oude Rijk. Rond de

hoofdstad Memphis werden in het Oude Rijk de belangrijkste piramides en graftombes gebouwd.

In de Nieuwe Steentijd werd overal in Europa en het Nabije Oosten een Grote Godin vereerd samen met een Vegetatiegod die tegelijk haar geliefde en haar zoon was (zie hoofdstuk 3). Beiden konden, in plaatselijk verschillende verschijningsvormen, als mens of als dier worden voorgesteld. In het Oude Rijk werd de in de Steentijd wortelende verering van Goden en Godinnen ingebed in de religie rond de Zonnegod Re. De verschillende Godinnen waren, als verschijningsvorm van de Grote Godin, in zekere zin uitwisselbaar. Ze namen deels elkaars eigenschappen en attributen over en vaak ook elkaars diergedaante. In de loop der eeuwen werden bepaalde aspecten bij de ene Godin benadrukt en bij de andere Godin schoven ze naar de achtergrond of verdwenen, zodat de afzonderlijke Godinnen steeds meer een eigen karakter en vorm kregen. Maar toch bleven ze altijd in elkaar overvloeien en vaak is alleen de naam in hiërogliefen een aanwijzing om de afbeelding van twee Godinnen van elkaar te onderscheiden. Voor de verschijningsvormen van de Vegetatiegod geldt hetzelfde: ze hadden dezelfde oorsprong en bleven altijd deels in elkaar overvloeien. Het benadrukken van de zon als bron van het universum is begrijpelijk in een land dat zich, ook nu nog, als een broos en kwetsbaar lint door de verzenkende woestijn slingert.

Na een periode van politieke onrust, aangeduid als de Eerste Tussentijd, werd de orde hersteld in het Middenrijk. Thebe, gelegen in het zuidelijke deel van Opper-Egypte, werd de nieuwe hoofdstad. De farao's, die in het Oude Rijk een bijna goddelijke status hadden, werden nu veel meer gezien als symbool voor de eenheid van Egypte en beschermer van hun onderdanen. Toen het Middenrijk tenslotte uiteenviel, namen vreemdelingen uit het Nabije Oosten de macht over en begon de Tweede Tussentijd. Rond deze tijd deden Syrische en Mesopotamische Grote Godinnen als Anat en Astarte hun intrede in Egypte en werden ingepast in het pantheon. Anat, in het Nabije Oosten de geliefde van de Grote God Baäl, werd soms gezien als de geliefde van Seth en ze werd ook wel beschouwd als een verschijningsvorm van Hathor. Astarte werd gezien als een dochter van Re en ook zij werd de geliefde van Seth genoemd.

In het Nieuwe Rijk wisten de Egyptenaren niet alleen hun onafhankelijkheid terug te winnen, maar zelfs hun macht en grondgebied aanzienlijk te vergroten. Syrië en Palestina werden veroverd en in het zuiden werd het Nubische rijk aan Egypte toegevoegd. Het eind van het Nieuwe Rijk luidde een periode in van onrust en burgeroorlogen, aangeduid als de Derde Tussentijd. In de daaropvolgende Late Periode werd het verzwakte Egypte een tijdlang overheerst door de Nubiërs (747-636 v.Chr.). De Nubische koningen slaagden er niet in de invallen van de Libische woestijnvolkeren en Assyriërs af te weren en in de 26^e Dynastie (664-525 v.Chr.) was Egypte in feite een vazal van het Assyrische rijk. In 525 v.Chr. lijfde Darius Egypte bij het Perzische rijk in. Daar bleef het met enkele onderbrekingen deel van uitmaken tot Alexander de Grote in 332 v.Chr. de Perzen versloeg. Dit was het begin van de Helleense of Ptolemaïsche Periode. De Egyptenaren zagen de Ptolemaërs als buitenlandse overheersers en bleven streven naar onafhankelijkheid, maar konden niet verhinderen dat de Romeinse druk op hun land steeds groter werd. In 30 v.Chr. lijfde keizer Augustus na een mislukte staatsgreep van Cleopatra en Marcus Antonius Egypte in bij het Romeinse Rijk. Daar zou het tot de val van het Romeinse Rijk in 395 n.Chr. deel van uitmaken.

Ondanks de duidelijke wisselwerking met de verschillende culturen in het Nabije Oosten, het Middellandse-Zeegebied en Afrika heeft de Egyptische religie tot in de Romeinse

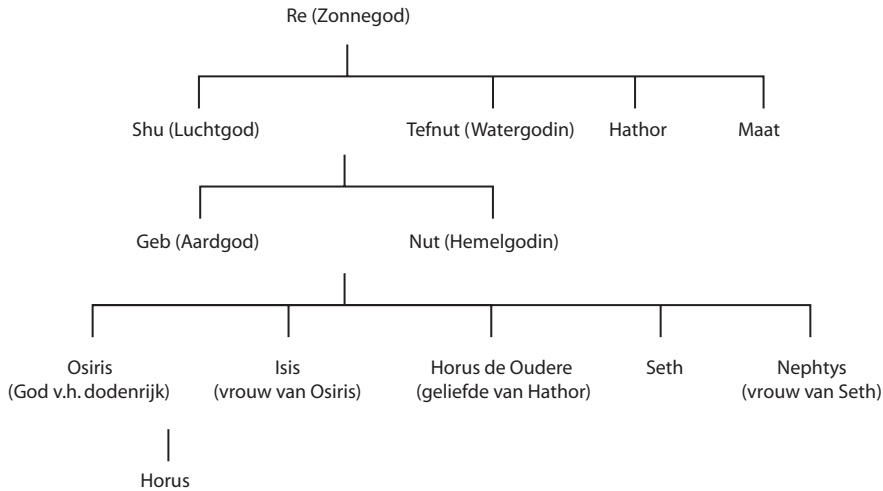
tijd haar identiteit weten te bewaren. Farao Akhnaton (1352-1336 v.Chr.) schokte de natie door de Zonnegod Aton tot enige God uit te roepen en de erediensten voor alle andere Goden en Godinnen te verbieden. Zijn opvolger Tutankhamon (1336-1327 v.Chr.), slechts acht jaar oud toen hij de troon besteeg, zag zich gedwongen de Oude Religie volledig in ere te herstellen.

De diervorm van Goden en Godinnen, universeel in de Steentijd, is in Egypte veel langer behouden gebleven dan in de omringende landen. De Grieken verbaasden zich over deze voorstelling van het goddelijke en vergaten maar al te gemakkelijk dat hun eigen Goden en Godinnen hier ook uit voortgekomen waren (zie hoofdstuk 5). Voor de Grieken waren de meeste Goden en Godinnen indringers uit pantheons van de door hen veroverde volkeren, die ze daarom zonder gewetenswroeging naar eigen behoeften aanpasten. Voor de Egyptenaren waren de belangrijkste Goden en Godinnen een erfgoed van eigen bodem, dat ze koesterden en niet aanpasten aan de religies of opvattingen van andere beschavingen en culturen.

In de Egyptische samenleving hebben vrouwen vanaf het begin in veel opzichten gelijke rechten gehad als mannen en die positie hebben ze min of meer tot de Romeinse tijd weten te behouden. De farao moest een man zijn, daar was ieder het over eens, maar vrouwen hadden geen ondergeschikte rol. Grieken en Romeinen hielden niet op zich te verbazen over de invloed en bewegingsvrijheid van Egyptische vrouwen. De Grote Godin die in de Steentijd in heel Europa en het Nabije Oosten werd aanbeden, weerspiegelde de sterke positie die vrouwen in die samenleving innamen. De Semitische volkeren die vanuit het zuiden het Nabije Oosten veroverden, ontnamen vrouwen vrijwel al hun rechten en drongen de rol van de Godin steeds verder terug (zie hoofdstuk 3). De Indo-europese volkeren, die vanuit Azië heel Europa binnendrongen, deden hetzelfde en hun strijdlustige Hemelgoden verdreven de Grote Godin van haar ereplaats in de religie (zie hoofdstukken 5-8). In Egypte heeft dat proces nooit plaatsgevonden. Door de gedrevenheid van de Egyptenaren om tradities in ere te houden, hebben de Godinnen in de religie nooit hun terrein prijs hoeven geven, net als de vrouwen in de samenleving hun positie wisten te behouden tot de komst van het christendom en later de islam de traditie van meer dan drieduizend jaar ontwortelde en afsneed.

De samenleving in het oude Egypte wordt vaak voorgesteld als zwaarmoedig en meer gericht op het leven na de dood dan op het leven zelf. De Egyptenaren geloofden niet in reïncarnatie. Je ging naar het dodenrijk om er te blijven, niet om terug te komen in een ander lichaam. De vroege christenen stelden het dodenrijk, de onderwereld, gelijk aan de hel. Een hemel, waar ze samen met de Goden waren, paste niet in de Egyptische religie, althans niet in de ogen van de vroege christenen. In werkelijkheid was de kosmos voor de Egyptenaren een dynamisch geheel, waar alles met alles samenhang, waar elke dag opnieuw de schepping plaatsvond. Elke dag zagen ze de God geboren worden, opgroeien, vruchtbaar worden, zich voorplanten, aftakelen en terugkeren naar de moederschoot om er de volgende dag weer uit herboren te worden. Alles wat leefde, weerspiegelde de scheppende kracht in de polariteit van het goddelijke. In dat opzicht waren de Goden overal om hen heen.

Voor een goed begrip van de onderlinge relatie van de Egyptische Goden en Godinnen kan onderstaande stamboom nuttig zijn:

In de Egyptische religie, zoals die in het 3^e millennium vóór onze jaartelling vanuit Heliopolis vorm kreeg, werd Re het hoofd van een geslacht waarin verschillende reeds lang vereerde Goden en Godinnen werden ondergebracht. Daarbij werd Re gezien als de schepper van het universum. Door masturbatie verwekte hij twee kinderen, Shu en Tefnut. In latere mythen werd ook wel gezegd dat Shu en Tefnut uit het speeksel van Re waren ontstaan. Shu was een God die verbonden werd met lucht en licht en werd afgebeeld met een veer op zijn hoofd. Zijn zuster Tefnut was de bron van al het vocht op aarde. Zuiver water, van levensbelang in het door woestijn omringde Egypte, vloeide volgens teksten in de piramiden uit haar schoot. Tefnut had ook een vurige kant en werd afgebeeld als een leeuw met een zonnescijf en een cobra op haar hoofd, elementen ontleend aan de oudere cultus van Hathor en Sekhmet. Shu verwekte bij zijn zuster twee kinderen, Geb (de aarde) en Nut (de nachtelijke hemel). Nut beminde haar broer Geb zozeer dat ze in een voortdurende geslachtelijke vereniging met hem bleef liggen tot Re aan Shu de opdracht gaf zijn dochter van Nut te scheiden. Op dat moment nam de kosmos zoals wij die kennen haar definitieve vorm aan. Nut was echter al bevrucht door Geb en baarde de Godinnen en Goden, die tot de Romeinse tijd de pijlers van de Egyptische religie zouden zijn: Osiris, Isis, Seth, Nephtys en Horus de Oudere. Isis werd de echtgenote van Osiris en Nephtys huwde Seth. Incest was in de Egyptische samenleving niet toegestaan, maar voor Goden en farao's werd een uitzondering gemaakt.

AMUN

In piramideteksten uit de 5^e Dynastie (2494-2345 v.Chr.) werd de schepping van de wereld aan Amun (Amon) en zijn partner, de Godin Amaunet, toegeschreven. Zijn naam betekent 'de Verborgene' en hij werd gezien als de onzichtbare kracht die de zichtbare wereld had geschapen. Aanvankelijk werd hij gezien als een gans en verbonden met lucht en water, maar later werd hij vooral voorgesteld als een ram of als een mens of leeuw met de kop van een ram. Vruchtbaarheid en het vermogen tot voortplanting werden aan hem toegeschreven en hij werd vaak afgebeeld met een erectie. In dat opzicht vertoonde zijn cultus raakvlakken met die van Min. Op veel plaatsen werden ze als één God, Amun-Min geheten, vereerd.

Als Amun-Re steeg de verering van Amun tot ongekende hoogte en door zijn prestige als verschijningsvorm van de Zonnegod Re op het toppunt van zijn kracht en viriliteit, werd hij vanaf 2000 v.Chr. op veel plaatsen de belangrijkste God. In heel Egypte werden tempels voor hem gebouwd. Het reusachtige aan Amun-Re gewijde tempelcomplex in Karnak geeft een beeld van de stuwende kracht die deze cultus gedurende meer dan tweeduizend jaar op de Egyptische religie heeft uitgeoefend. Een kwart van al het vruchtbare land in Egypte was in bezit van de priesters van Karnak.

De God had niet alleen te maken met vruchtbaarheid, maar ook met de onderwereld en het leven na de dood. In zijn verschijningsvorm als Min-Amun-Kamutef (zie het artikel over Min) verenigt hij de eigenschappen van Amun, Min, Osiris en Horus in één persoon. Isis is zowel zijn geliefde als zijn moeder. In de tempel van Karnak werden de erediensten voor Amun-Re verbonden met die voor Osiris.

Zijn naam 'de Verborgene' dankte Amun ook aan zijn vermogen door divinatie verborgen zaken aan het licht te brengen en antwoord te geven op vragen. Door de priesters werd een beeld van Amun rondgedragen en uit de bewegingen die het beeld maakte, werd het antwoord op een gestelde vraag afgeleid. In alle tempels van Amun vormde divinatie een belangrijk onderdeel van de rituelen. Het orakel voor Amun-Re bij de oase Siwa in de Libische woestijn had in de Oudheid een prestige vergelijkbaar met het orakel van Apollo in Delphi. Alexander de Grote had er in 332 v.Chr. een gevaarlijke omweg van vier weken voor over om het orakel te raadplegen en te vragen of hij een God was en over de wereld zou heersen. Door de Grieken werd Amun-Re gelijkgesteld aan hun oppergod en Ammon-Zeus genoemd.

ANUBIS

Zie Nephtys.

BASTET

De Katgodin Bastet is naar alle waarschijnlijkheid afgeleid van Sekhmet, de Leeuwgodin die al in 3000 v.Chr. in Egypte werd vereerd en teruggaat op de Grote Godin van de Nieuwe Steentijd (zie hoofdstuk 3). Bastet werd, net als Sekhmet, gezien als een dochter van de Zonnegod Re, maar is een wat lieflijker vorm van de Leeuwgodin, zonder diens vernietigende, ongetemde kracht. De oudste afbeeldingen van Bastet dateren uit de 2^e Dynastie (omstreeks 2890 v.Chr.), waar ze werd voorgesteld als een vrouw met de kop van een kat. Inscripties in de tempel van farao Khafra (2558-2532 v.Chr.) in Giza noemen Hathor als beschermvrouwe van Opper-Egypte en Bastet als beschermvrouwe van Neder-Egypte. Bastet werd vaak afgebeeld met in haar hand een sistrum, de ratelaar waarmee de priesters van Hathor de speelse, creatieve kant van deze Godin oproepen. Als Moedergodin werd Bastet afgebeeld met één of meer jonge katjes aan haar voeten. Ze had ook een destructieve kant. Als jachtdier werd ze afgebeeld terwijl ze slangen en andere kleine dieren ving en verscheurde. Ze was sterk genoeg om de farao, als aardse vertegenwoordiger van de Zonnegod, te beschermen, maar niet sterk genoeg om hem te kunnen bedreigen – zoals Sekhmet en Hathor dat konden.

Rond 1000 v.Chr. bereikte de cultus van Bastet een hoogtepunt in Bubastis, gelegen in de oostelijke Nijldelta. Bubastis (letterlijk 'Huis van Bastet'), in de 4^e Dynastie (rond 2600

v.Chr.) gesticht, was een welvarende stad tot het eind van de Romeinse tijd (395 n.Chr.). In de 22^e Dynastie (945-715 v.Chr.) overvleugelde Bubastis zelfs Tanis, de toenmalige hoofdstad van Egypte. In de 5^e eeuw v.Chr. bezocht de Griekse geschiedschrijver Herodotos Bubastis en beschreef in Boek 2 van zijn *Historiën* de jaarlijkse feesten ter ere van Bastet, die hij gelijkstelde aan Artemis, de Griekse Godin van de jacht (zie hoofdstuk 5). Aan de rituelen en feesten namen volgens Herodotos meer dan 700.000 mannen en vrouwen deel, de kinderen niet meegeteld. Er werd gezongen, gedanst en er werd meer wijn gedronken dan in de rest van het jaar bij elkaar. Dit toont aan hoezeer haar cultus verbonden was met die van Hathor, de Godin van de liefde en losbandige feesten. Van de majestueuze tempel voor Bastet zijn niet meer dan ruïnes overgebleven. Ook elders in Neder-Egypte werden tempels voor de Katgodin gebouwd. Katten stonden bij de Egyptenaren, vooral in de Nijldelta, in hoog aanzien en werden gemummificeerd. Op het doden van een kat stond de doodstraf.

GEB

In de Egyptische religie, zoals die vanaf de Vroeg-Dynastische Tijd (3100-2686 v.Chr.) vanuit Heliopolis werd ontwikkeld, was Re de schepper van het universum. Zijn kinderen Shu en Tefnut verwekten Geb, de aarde, en Nut, de nachtelijke hemel. Voor de Egyptenaren was de aarde geen Godin, maar een God. Geb werd niet vereenzelvigd met de verzengende woestijn, maar met de smalle strook vruchtbare aarde aan weerskanten van de Nijl. Hij werd meestal met een groene kleur afgebeeld, terwijl de vegetatie uit zijn lichaam groeide. De woestijn was het domein van Sekhmet, de Leeuwgodin. Nut beminde haar broer Geb zozeer dat ze in een voortdurende geslachtelijke vereniging met hem bleef liggen tot Re aan Shu de opdracht gaf zijn dochter van Nut te scheiden. Nut was echter al bevrucht door Geb en baarde de Godinnen en Goden, die tot de Romeinse tijd de pijlers van de Egyptische religie zouden zijn: Osiris, Isis, Seth, Nephtys en Horus de Oudere. De oudste piramideteksten melden dat de zon geschapen werd op het moment dat Shu zijn kinderen Geb en Nut van elkaar scheidde. Dit geeft aan dat de verering van Geb en Nut ouder is dan die van Re, of onafhankelijk van de cultus van Re bestond en pas later hierin werd ondergebracht.

Al het voedsel dat de aarde voortbracht was een geschenk van Geb, maar aardbevingen werden als 'het lachen van Geb' ook aan hem toegeschreven. Het zand en de rotsen onder het aardoppervlak werden niet gezien als de onderwereld, maar eerder als een gevangenis, waarin mensen opgesloten konden raken, zodat ze na hun dood niet in staat zouden zijn de onderwereld te bereiken, waarin ze verder zouden kunnen leven. Isis en Nephtys hadden de taak de zielen uit deze onderaardse kerker te bevrijden, zodat ze naar de onderwereld konden gaan. Toch werd Geb overwegend als een positieve kracht ervaren. In de strijd tussen Seth en Horus (zie de betreffende artikelen) koos Geb de zijde van Horus en hij leerde Isis de magische kunsten, die haar macht gaven boven de andere Godinnen en Goden. Met Geb aan zijn zijde was de farao, als vertegenwoordiger van Horus op aarde, onoverwinnelijk.

Voor de Grieken (zie hoofdstuk 5) was Moeder Aarde een Godin, geen God, en ze stelden Geb gelijk aan Kronos, die zijn vader, de Hemelgod Oeranos, had gecastreerd om de heerschappij over de aarde aan hem te ontnemen. Mythen uit de Helleense tijd (332-30 v.Chr.), die beschrijven hoe Geb de heerschappij op aarde van zijn vader, de Hemelgod Shu, roofde en daarna zijn moeder Tefnut verkrachtte, hebben geen wortels in de Egyptische religie.

HATHOR

Als dochter van de Zonnegod Re stond Hathor hoger op de stamboom van de Egyptische Goden en Godinnen dan Isis en Osiris, die als zijn achterkleinkinderen werden beschouwd. Haar cultus in Egypte is ouder dan die van Isis en is voortgekomen uit de prehistorische verering van de Grote Godin in de gedaante van een koe. Haar lichaam vormde het hemelgewelf en met haar melk voedde ze de mensheid. Al in de Vroeg-Dynastische Periode (3100-2686 v.Chr.) werd ze niet alleen als koe afgebeeld, maar ook als een vrouw met het hoofd van een koe of alleen de oren van een koe. De eerste farao's noemden zich 'Horus, de zoon van Hathor'. Horus werd gezien als een verschijningsvorm van de Zonnegod Re. De naam Hathor betekent 'Huis van Horus'. Uit haar lichaam was Horus geboren en naar die oorsprong keerde hij elke avond terug, als de zon onderging.

Vanaf de 1^e Dynastie (3100-2890 v.Chr.) overvleugelde de cultus van Isis en Osiris langzaam maar zeker die van Hathor. Horus was niet langer het kind van Hathor, maar het kind van Isis en de farao's noemden zich 'Horus, het kind van Isis'. Veel attributen van Hathor werden overgedragen op Isis, die werd afgebeeld met op haar hoofd de horens van Hathor, waarin de zonnescijf is gevat. In haar hand draagt Isis vaak een sistrum, een magische rattelaar, die deel uitmaakte van de cultus van Hathor. Het hemelgewelf moest Hathor afstaan aan Nut, de moeder van Isis. De zon werd afgebeeld als voortkomend uit het lichaam van Nut en elke avond daarnaar terugkerend.

Toch is Hathor tot de Romeinse tijd in Egypte een belangrijke Godin gebleven. De al eeuwen bestaande relatie tussen Hathor en Horus kon door de priesters van Isis en Osiris niet onderdrukt worden; alleen werd Horus nu haar geliefde in plaats van haar zoon. Om hem te onderscheiden van Horus, het kind van Isis, werd hij aangeduid als Horus de Oudere en gezien als een kind van Nut. In Dendera, 70 km ten noorden van Luxor, stond in de tijd van Pepi I (2321-2287 v.Chr.) een tempel van Hathor, maar waarschijnlijk was Dendera al veel eerder het centrum van de cultus rond deze Godin en is dat gebleven tot de Romeinse periode. In de eerste eeuw van onze jaartelling liet keizer Tiberius in Dendera een nieuwe tempel voor Hathor bouwen, die nog steeds grotendeels overeind staat. Elk jaar, op de eerste dag van het rituele jaar, werd het beeld van Hathor over de Nijl meegevoerd naar de tempel van Horus in Edfu, 165 km stroomopwaarts, en daar bij het verschijnen van de nieuwe maan bij het beeld van Horus geplaatst. Daar bleef het 13 dagen staan, tot de volle maan aan de hemel stond. Dit Heilig Huwelijk tussen de God en de Godin ging samen met de jaarlijkse overstroming van de Nijl, die het land weer vruchtbaar maakte. In heel Egypte werden tempels voor Hathor gebouwd, waarvan er verschillende nog te bezichtigen zijn. Vaak werden deze tempels naast die voor Isis gebouwd.

Hathor is, net als Isis en Nut, een Grote Godin, die van oorsprong alle aspecten van het menselijk leven raakte. In de loop der eeuwen werden bepaalde aspecten bij de verschillende Godinnen benadrukt en verdwenen andere naar de achtergrond. Hathor werd vooral verbonden met de vruchtbaarheid van mensen en van de natuur. Haar rol als Moedergodin werd deels door Isis overgenomen, maar ook Hathor had, uit haar eenwording met Horus, een kind, dat Ihy heette. Vaak zijn afbeeldingen van Isis die Horus zoogt alleen te onderscheiden van Hathor met Ihy aan de borst door hiërogliefen met de naam van de Godin, of door de troon die Isis op haar hoofd heeft. Door de eeuwen heen waren er farao's, zoals Amenhotep II (1427-1400 v.Chr.), die zich lieten afbeelden, zingend aan de borsten van Ha-

thor als Koegodin. Ihy werd ook wel voorgesteld als jongetje met zijn wijsvinger tegen zijn lippen en een sistrum in zijn andere hand. Het sistrum werd door priesters van Hathor gebruikt om de wervelende, speelse kracht van de Godin op te wekken.

Waar Isis vooral verbonden werd met vruchtbaarheid en echtelijke trouw, vertegenwoordigde Hathor meer het speelse element van de liefde. Seksualiteit werd vooral verbonden met Hathor en het Heilig Huwelijk in Dendera luidde meestal tamelijk losbandige feesten in. Ook de feesten ter ere van Hathor in het voorjaar, als de gewassen op de akkers groeiden, werden gevierd met dronkenschap en losbandigheid. Het speelse element van Hathor uitte zich ook in haar verbondenheid met dans en muziek. Haar sistrum was de ratelaar waarmee ze de betoverende kracht van muziek opwekte.

Als Grote Godin werd Hathor niet alleen verbonden met vruchtbaarheid en liefde, maar ook met afbraak en de dood. Haar donkere kant uitte zich in de mythe dat Re, om de mensen die de erdiensten voor de Goden niet meer nakwamen, te straffen, Hathor in de vorm van een leeuw op hen afstuurde. De leeuw, Sekhmet geheten, begon te doden wie ze maar kon grijpen en kreeg de smaak van het bloed zo te pakken dat ze de mensheid dreigde uit te roeien. Om haar te temmen liet Re haar dronken voeren, waarna ze veranderde in de goed-aardige Katgodin Bastet. Zowel Sekhmet als Bastet werden in Egypte als op zichzelf staande Godinnen vereerd.

De donkere kant van Hathor was prominent aanwezig in haar verschijningsvorm als cobra. De zich oprichtende cobra, gereed om aan te vallen en haar dodelijke gif te gebruiken, gaf de ontembare en onstuitbare oerkracht van deze Godin aan. In deze vorm werd ze afgebeeld op het voorhoofd van de Zonnegod, gereed om alles en iedereen aan te vallen die de God op zijn dagelijkse tocht door de hemel zou weerstreven. Ze werd daarom aangeduid als 'het oog van Re'. In haar gedaante van de cobra straalde Hathor zo'n intense hitte en kracht uit dat alleen de Zonnegod haar op zijn voorhoofd kon verdragen. Toen Osiris dat ook probeerde, in een poging gelijk te worden aan de Zonnegod, verbrandde de cobra hem zo vreselijk dat Re hem moest genezen. Ook de Zonnegod zelf was trouwens niet tegen de vurige verschijningsvorm van Hathor opgewassen. Toen de cobra een keer in woede ontstak en zich tegen de Zonnegod keerde, verblindde ze zijn ene oog, dat door de God Thoth genezen moest worden.

Ondanks haar destructieve kant, die deel uitmaakte van haar wezen, werd Hathor in heel Egypte bewonderd om haar tomeloze levenskracht, waar liefde en schoonheid hun bestaan aan te danken hadden. De farao's droegen, als vertegenwoordigers van de Zonnegod, de cobra op hun voorhoofd. Hathor zelf werd ook met de cobra op haar voorhoofd afgebeeld. In navolging hiervan werden ook andere Godinnen, zoals Isis, als zodanig afgebeeld.

In de cultus van de Zonnegod is Hathor altijd een belangrijke rol blijven spelen. In zijn verschillende verschijningsvormen was de Zonnegod haar vader, haar geliefde en haar zoon. Door haar seksueel getinte oerdrift wist ze de God elke ochtend te prikkelen uit zijn nachtelijke rust op te staan en zijn tocht in de zonneboot langs de hemel opnieuw te beginnen. Door haar stuwende kracht wist Hathor de boot voort te drijven. Haar zuster Maat, eveneens een dochter van de Zonnegod, begeleidde samen met haar de zonneboot en deed haar best de boot te sturen. Zonder Maat zou de zon, voortgedreven door de ongecontroleerde stuwkracht van Hathor, doelloos door de hemel zwerven. Zonder Hathor zou de zon niet opkomen en de zonneboot zou stil blijven staan aan de hemel zonder haar stuwende kracht. Hathor is de oerkracht waaruit al wat leeft is voortgekomen. Seksualiteit, moederschap, zang en dans vallen dan ook terecht onder haar domein. Als Re, moe van de niet aflu-

tende strijd tussen Seth en Horus, zich terugtrekt, weet Hathor hem weer te activeren door haar geslacht voor hem te ontbloten. Seksualiteit, als drijfveer achter de kosmos, is door de Egyptenaren nooit ontkend of verhuld. Maar Hathor is ook de kracht die al wat leeft kan doden en de orde in chaos ten onder kan laten gaan. Anders dan de Grieken en Romeinen waren de Egyptenaren bereid die vrouwelijke oerdrift een plaats in hun religie te geven, niet onderdrukt door de fysieke kracht en machtsvertoon van Goden, maar getemperd en gestuurd door haar zuster, die samen met haar de kosmos, als een voortdurend samenspel van groei en afbraak, in stand hield.

In Opper-Egypte werd Hathor al in 3000 v.Chr. vereerd in de vorm van een gier, Nekhbet genaamd. De gier vertegenwoordigt de afbrekende kracht in de natuur, die alles opruimt wat niet langer levensvatbaar is, maar voor de Egyptenaren waren groei en afbraak onlosmakelijk met elkaar verbonden. In geschreven teksten werd de Godin aangesproken als 'Grote witte koe, die in Nekhbet huist'. Nekhbet werd voorgesteld met borsten, waaruit de farao dronk, zoals hij dat ook bij Hathor deed. De Giergodin was zijn moeder, zoals Hathor ook zijn moeder was. De zogende Giergodin gaat terug op prehistorische voorbeelden. In Çatal Hüyük (zie hoofdstuk 3) werd in 6000 v.Chr. de Giergodin met borsten al afgebeeld. Zoals de Cobragodin Neder-Egypte vertegenwoordigde, zo vertegenwoordigde de Giergodin Opper-Egypte. In officiële documenten werd het verenigde rijk voorgesteld door een hiëroglief waarin de cobra naast de gier stond afgebeeld.

Na de kerstening van het Romeinse Rijk werd de cultus van Hathor verboden. De ongebondenheid en seksuele losbandigheid, waar Hathor toe aanzette, was de christelijke Kopten een doorn in het oog. In de tempel van Dendera is nog te zien hoe diep de afbeeldingen van Hathor uit de reliëfs op de muren zijn weggehakt om alle sporen van deze Godin voorgoed uit te wissen. In de Middeleeuwen is Hathor in vergetelheid geraakt. De Renaissance, die vele oude heidense Godinnen nieuw leven inblies, heeft Hathor laten liggen. Wie nu de opgravingen in Egypte bezoekt, kan niet anders dan onder de indruk raken van de kracht en de glorie die deze Grote Godin gedurende meer dan drieduizend jaar heeft uitgestraald.

HORUS

De verering van de God Horus (de Griekse vorm van zijn Egyptische naam Har) gaat terug tot de prehistorie. In de oudste geschreven bronnen, rond 3000 v.Chr. is hij het kind van Hathor, voorgesteld als een valk of een kind dat uit de borsten van Hathor drinkt. Hij werd vereenzelvigd met de opkomende zon. De eerste farao's vereenzelvigden zich met de Valkgod en noemden zich 'Horus, het kind van Hathor'. Al snel werd Horus gezien als een verschijningsvorm van de Zonnegod Re en Isis, de achterkleindochter van Re, verving Hathor als moeder van Horus. De farao's gingen zich 'Horus, het kind van Isis en Osiris' noemen.

Horus als jonge Valkgod werd in de cultus van de Zonnegod Re-Harakhti genoemd. Hathor werd niet langer als zijn moeder gezien, maar ze begeleidde wel de zonneboot waarmee de Zonnegod zijn dagelijkse tocht door de hemel maakte. Toch kon Horus niet helemaal losgekoppeld worden van Hathor. Horus als volwassen God werd de geliefde van Hathor en speelde ook een grote rol in de strijd tussen hem en Seth, de jaloerse broer van Osiris, die hem had gedood in een poging de heerschappij over Egypte over te nemen. Horus, de geliefde van Hathor, werd beschouwd als een andere God dan Horus, de zoon van Isis. De geliefde van Hathor werd Horus de Oudere genoemd. Hij was een broer van Isis en Osiris.

In het artikel over Hathor hebben we de relatie tussen Hathor en Horus de Oudere nader toegelicht. De strijd tussen Osiris en Seth is in het artikel over Osiris te lezen.

Om de moord op zijn vader te wreken, bond Horus de strijd aan met Seth. In de mythen wordt verteld hoe de jonge, onschuldige Valkgod, afgebeeld als kind met een vinger tegen zijn lippen, in de strijd met Seth zijn onschuld verliest en net zo meedogenloos te werk gaat als Seth. Seth neemt verscheidene diervormen aan, waaronder een nijlpaard en een krokodil, maar Horus neemt dezelfde vormen aan en bestrijdt hem. Tijdens een vechtpartij rukt Horus een voorpoot en de testikels van Seth af. Isis staat hem bij in de strijd, die zich jarenlang voort sleept, maar probeert hem ook in te tomen en ze laat Seth ontsnappen als Horus hem in zijn macht heeft en dreigt hem te doden. In blinde woede keert Horus zich daarop tegen zijn moeder en verkracht haar in de Nijl, zodat haar tranen over het water stromen. Nog is zijn woede niet bekoeld en hij snijdt met zijn mes haar hoofd af en sleept het aan de haren met zich mee. De Grieken vereenzelvden deze meedogenloze slachter met hun Oorlogsgod Ares (zie hoofdstuk 5). Zijn razernij komt Horus trouwens duur te staan. Nu hij niet meer beschermd wordt door Isis, neemt Seth hem te grazen en steekt allebei zijn ogen uit. Hathor slaagt erin de ogen van Horus te genezen, zodat hij weer kan zien. Afbeeldingen van het oog van Horus werden in Egypte sindsdien gebruikt als amulet, om kwade invloeden af te weren. Thoth weet door zijn magische krachten de kop van een koe op het lichaam van Isis te zetten, en haar zo weer tot leven te brengen. Ze krijgt het hoofd van een mens terug, maar heeft nog wel koehoorns. Natuurlijk is hiermee op inventieve wijze verklaard waarom Isis zoveel attributen van de Koegodin Hathor heeft overgenomen.

Er was geen wezenlijk verschil tussen Horus en Seth. Beiden waren in staat door hun scheppingskracht de wereld te verrijken en nieuw leven te laten ontkiemen. Beiden waren ook in staat hun eigen schepping weer te vernietigen. Dat Horus overwegend gunstiger werd voorgesteld dan Seth heeft te maken met de rivaliteit tussen Neder-Egypte en Opper-Egypte. In Neder-Egypte, de vruchtbare Nijldelta en het noordelijk deel van Egypte, was de cultus van Horus al sinds de prehistorie ingeburgerd. Seth werd in Opper-Egypte vereerd als Heer van het dodenrijk voordat beide rijken werden samengevoegd. In Neder-Egypte is men altijd de indringer uit het zuiden met argusogen blijven volgen.

Horus als kind (in het Egyptisch 'Har-pa-khered') werd door de Grieken vereerd als Harpocrates, meestal op de schoot van Isis of staand met zijn vingers tegen zijn mond afgebeeld. Door de Grieken werd, zoals gezegd, de volwassen Horus vereenzelvigd met Ares. Voor de Egyptenaren was de volwassen Horus echter geen meedogenloze oorlogsgod, maar vertegenwoordigde hij de vitaliteit en viriliteit van de Zonnegod, in zijn verschijningsvorm als Re-Harakhti. Over deze God hebben we in het artikel over Re voldoende gezegd.

ISIS

Een van de bekendste Godinnen uit het Egyptische pantheon is Isis. In de Vroeg-Dynastische Periode (3100-2686 v.Chr.) kwam haar cultus tot ontwikkeling. Vanaf het Oude Rijk (2686-2181 v.Chr.) heeft ze als oudste dochter van Nut (de hemel) en Geb (de aarde) een belangrijke plaats in de Egyptische religie ingenomen en werd al bijna drieduizend jaar aanbeden toen Alexander de Grote in 332 v.Chr. het Egyptische Rijk inlijfde bij de Griekse beschaving. Haar cultus was veelzijdig en omvatte alle facetten van het leven. Alle Egyptenaren, vanaf de farao tot de eenvoudigste boer of slaaf, hadden dagelijks met haar te maken,

van vóór hun geboorte tot na hun dood. Ze zag erop toe dat de Ramgod Khnum zijn werk goed deed terwijl hij een kind dat geboren zou worden, vorm gaf op een pottenbakkersschijf. Ze leerde vrouwen graan te malen en brood te bakken, bier te maken, vlas te spinnen en te weven. Aan Isis werd ook de zorg voor de overledenen toevertrouwd. Samen met haar zuster Nephtys en haar moeder Nut werd ze afgebeeld op de vazen waarin de ingewanden van een mummie werden opgeborgen om ze te beschermen. Aan het hoofd- en voeteneind van de sarcofaag waakten de gevleugelde Isis en Nephtys over de mummie. In het dodenrijk wachtte Isis de overledenen op en met haar adem blies ze hen nieuw leven in, zodat ze in de onderwereld verder konden leven. Ze werd gezien als Koningin van de Hemel en als Koningin van de Aarde. Haar naam betekent 'troon'. Ze werd meestal afgebeeld met een troon op haar hoofd en aangeduid door de hiëroglief van een vorstelijke zetel. Menige farao liet zich afbeelden op de schoot van de op haar troon zittende Isis, drinkend uit haar borsten. Al deze aspecten wijzen op haar verwantschap met de op een troon zittende of op een leeuw staande Grote Godin, die al in de Steentijd aanbeden werd.

Aanvankelijk stond Isis in de schaduw van Hathor, de met het lichaam van een vrouw en de oren of de kop van een koe afgebeelde Godin. De eerste farao's noemden zichzelf 'Horus, de zoon van Hathor', waarmee ze zichzelf zagen als de vertegenwoordiger op aarde van de Valkgod Horus, een verschijningsvorm van de Zonnegod Re. Tussen haar horens droeg Hathor de zonneschijf, die Re symboliseerde. Al tijdens de 1^e Dynastie (3100-2890 v.Chr.) overvleugelde Isis Hathor en werden de farao's aangeduid als 'Horus, de zoon van Isis en Osiris'. Deels werd de verering van Hathor opgenomen in de cultus rond Isis, die niet alleen met de horens en de zonneschijf van Hathor werd getooid, maar ook werd afgebeeld met in haar hand een sistrum (magische ratelaar), getooid met het hoofd van Hathor. Vaak werd een tempel voor Hathor gebouwd naast een tempel voor Isis.

De Grieken en Romeinen, die moeite hadden met de in de Steentijd wortelende Egyptische gewoonte Godinnen en Goden te vereren in diergedaante, namen de meestal als vrouw voorgestelde Isis vrij gemakkelijk over en verspreidden haar cultus over het Middellandse-Zeegebied tot aan de grenzen van het Romeinse Rijk. Isis kon elke diervorm aannemen die ze wilde, en maakte daar ook gebruik van als het nodig was, o.a. door in de gedaante van een koe de mensheid van melk te voorzien. Maar haar ware gedaante was voor de Grieken en Romeinen een vrouw.

Kenmerkend voor een Grote Godin is dat alle facetten van het menselijk bestaan tot haar domein behoren. Alles komt uit haar voort en alles keert naar haar terug. Ze heerst over leven en dood, over voortplanting en afsterving. Uit de bevruchting door haar geliefde, een Vegetatiegod, die meestal als haar broer of kind wordt aangeduid, komt al het leven op aarde voort. Zoals de oude vegetatie afsterft om plaats te maken voor de nieuwe, zo sterft ook de Vegetatiegod na de Godin bevrucht te hebben om in hun kind voort te leven.

Al deze aspecten zijn in de Isiscultus terug te vinden. Haar geliefde is haar broer, de Vegetatiegod Osiris, die wordt vermoord door hun jaloerse broer Seth. In het artikel over Osiris wordt beschreven hoe hij heerser over het dodenrijk werd, terwijl hun kind Horus op aarde zijn plaats innam.

Horus maakt de rol van Isis als Moedergodin duidelijk. De farao beschouwde zichzelf, zoals gezegd, als een vertegenwoordiger van Horus op aarde. Na zijn dood werd hij gezien als Osiris, de Heer van het dodenrijk, en zijn opvolger nam de rol van Horus op aarde over. Tot het eind van het heidense Romeinse Rijk (zie hoofdstuk 6) werd Isis als Moedergodin

vereerd. Door de Romeinen werd Isis, net als Kybele, aangeduid als Grote Moeder. Afbeeldingen van Isis die het kindje Horus zoogt, waren de belangrijkste inspiratiebron voor afbeeldingen van de Heilige Maagd met het kindje Jezus aan de borst. In de eerste eeuwen van onze jaartelling nam de verering van Isis in heel het Romeinse Rijk grote vormen aan en werd gezien als de belangrijkste concurrent voor het christendom. In de majestueuze tempel van Isis in Philae, gebouwd in de 1^e eeuw v.Chr., is het gezicht van de zogende Isis door de Kopten diep uit de reliëfs in de muren weggehakt voordat de tempel door hen als kerk in gebruik werd genomen.

Als regel had Isis het goede met de mensheid voor, maar om haar doel te bereiken, kon ze ook meedogenloos zijn. In haar zoektocht naar de stukken van het lijk van Osiris liet ze zich door niets of niemand tegenhouden. Om aan haar overgrootvader, de Zonnegod Re, zijn geheime naam te ontfutselen, die haar net zo machtig zou maken als hij, maakte ze een gifslang die hem beet en ondraaglijke pijnen bezorgde. Ze beloofde Re van de pijn af te helpen, maar zei dat ze daar wel zijn geheime naam voor nodig had. Ten einde raad gaf Re zijn naam prijs, waarna Isis net zo machtig was als hij.

Isis werd door de Egyptenaren gezien als een kracht waaraan zij allen hun leven dankten. Ze was de moeder, de zuster, de echtgenote met wie alle vrouwen zich konden identificeren, de middelaar tussen deze wereld, waarin de farao als haar zoon Horus heerste en het dodenrijk, waarover haar overleden echtgenoot Osiris heerste. Toch had de cultus van Isis en Osiris vooral te maken met de serieuze zaken in het leven: de zorg voor de levenden en de doden. Het speelse aspect van het menselijk bestaan werd meer belichaamd door Hathor, die heerste over zang, dans en over de liefde. Het was dan ook Hathor en niet Isis die door de Grieken (zie hoofdstuk 5) vereenzelvigd werd met Afrodite. Isis hield in de Griekse wereld haar eigen naam of werd vereenzelvigd met Demeter, de Godin die de onderwereld trotseerde om haar dochter Persephone te vinden, net als Isis Osiris had gezocht en gevonden. De Romeinen stelden haar gelijk aan de Graangodin Ceres.

Toch werd Isis wel degelijk in verband gebracht met seksualiteit. In Koptos, 40 km ten noorden van Luxor, werd Isis vanaf 3000 v.Chr. tot de Romeinse tijd als partner niet gekoppeld aan Osiris, maar aan Min, de Vegetatiegod, die altijd met een erectie werd afgebeeld. Min is te beschouwen als de nog vruchtbare Osiris, die de belofte van het kind Horus nog in zich heeft. In het Nieuwe Rijk (1550-1069 v.Chr.) vloeiende Min samen met Amun in de God Min-Amun-Kamutef, die ook Isis als partner had en tegelijk haar zoon was. In het artikel over Min is dit nader uitgewerkt.

De verering van Isis was deels openbaar en onderdeel van het dagelijks leven, deels ingebed in een mysteriereligie, met rituelen in het binnenste van de tempel, waartoe alleen priesters en priesteressen toegang hadden. In de rituelen werden de mythen rond Isis, Osiris, Seth en Horus uitgebeeld om zo een magische kracht op te wekken in de polariteit tussen Isis en Osiris aan de ene kant en Seth aan de andere kant, een krachtmeting die altijd weer opnieuw het oude vernietigde en nieuw leven, in de gedaante van Horus, voortbracht. Degenen die hun leven wilden toewijden aan Isis konden worden ingewijd in haar mysteriën. Vanaf de 1^e eeuw v.Chr. tot de opkomst van het christendom in de 4^e eeuw n.Chr. werden de aan Isis gewijde mysteriescholen in Rome beurtelings bejubeld en verboden. Het laatste omdat geheime genootschappen, waartoe ook het christendom werd gerekend, door veel keizers gezien werden als een samenzwering tegen het keizerlijk gezag.

Naarmate het christendom aan kracht en gezag won, werd de Isisverering steeds meer

onderdrukt, hoewel deze Grote Godin, in de gedaante van Maria met het kindje Jezus, zich toch staande heeft weten te houden en nooit helemaal vergeten is. Ook nu nog zijn er volgelingen van Isis, verenigd in de Fellowship of Isis, waarvan de oprichtster, Olivia Durdin-Robertson, in 1996 in een interview kon melden dat het genootschap 15.000 leden telde in 85 verschillende landen. Vanuit de basis in Clonbeg Castle in Ierland is een heel netwerk opgezet met als doel de Oude Religie van de Grote Godin, in al haar verschijningsvormen en namen, nieuw leven in te blazen.

MAAT

In de Egyptische religie heeft de Godin Maat vanaf het Oude Rijk (2686-2181 v.Chr.) een centrale positie ingenomen. In het voortdurende samenspel van polaire krachten, die de hele kosmos vormden en in stand hielden, was het Maat die altijd ervoor waakte dat het evenwicht tussen de tegengestelde krachten bewaard bleef. Ze streefde naar harmonie, waarheid, gerechtigheid, handelen naar eer en geweten. Ze was aanwezig op het moment dat Re de kosmos schiep en waakte ervoor dat hij de harmonie van het geheel nooit uit het oog verloor. Het was Maat die ervoor zorgde dat dag en nacht elkaar in harmonie met de seizoenen opvolgden en dat de hemellichamen bewogen zoals ze hoorden te bewegen. De drijvende kracht van Hathor zette elke dag de zonneboot, waarmee de Zonnegod Re zijn tocht door de hemel maakte, in beweging en stuwde hem voort, maar het was Maat die de boot stuurde. Hathor en Maat werden gezien als dochters van Re, krachten die elkaar aanvulden en samen de dynamiek en harmonie van de kosmos in stand hielden.

Maat zorgde er ook voor dat Goden en mensen harmonieus en rechtvaardig met elkaar omgingen. Magistraten, die de Egyptische wetten uitvoerden en rechtspraken, noemden zichzelf 'Priester van Maat'. De Romeinen stelden haar dan ook gelijk aan de Godin Justitia.

Maat werd afgebeeld als een jonge vrouw met een struisvogelveer op haar hoofd. De harten van overledenen werden door haar gewogen. Als het hart niet net zoveel woog als de veer, was de overledene een slecht mens geweest en werd hem of haar de toegang tot de onderwereld ontzegd. Het hart werd dan verslonden door de Godin Ahemaid, deels krokodil, deels leeuwin en deels nijlpaard. De Egyptenaren gingen ervan uit dat ieder die rechtvaardig en ethisch verantwoord geleefd had, dit lot bespaard zou worden. In twijfelgevallen wilde Thoth wel bijspringen om te proberen de overledene vrij te pleiten door links of rechts goede daden op de weegschaal te leggen, zodat het evenwicht hersteld werd.

Hoewel Maat een essentiële en onmisbare kracht in het Egyptische pantheon vertegenwoordigde, werd ze niet als een op zichzelf staande Godin vereerd. Grote aan haar gewijde tempels zijn er nooit gebouwd. Wel werd ze afgebeeld in talloze tempels voor andere Godinnen en Goden, die tenslotte alleen met haar hulp konden functioneren. Vaak werd de farao afgebeeld met een beeldje van Maat in zijn hand, dat hij aanbood aan de voor hem staande Godin of God. De farao werd daarmee het zinnebeeld van de orde in het land, die hij, met de hulp van Maat, in stand hield.

MIN

De God Min werd al vereerd rond 3500 v.Chr. Afbeeldingen vanaf de Vroeg-Dynastische Periode (3100-2686 v.Chr.) tot aan de Romeinse tijd tonen hem als een mummie, in windsels

gewikkeld, waaruit alleen zijn hoofd, armen en zijn recht vooruit wijzende penis steken.

In veel opzichten vertoont Min raakvlakken met Osiris. Osiris werd ook als een mummie afgebeeld en net als Osiris was Min een Vegetatiegod die verbonden werd met het graan. In Koptos, 40 km ten noorden van Luxor, werd Min al in 3000 v.Chr. vereerd samen met Isis. In de ruïnes van de Tempel van Min zijn uit die tijd drie zandstenen beelden van de God gevonden, elk 4 meter hoog. Tot de Griekse en Romeinse tijd werd Isis in Koptos gekoppeld aan Min, niet aan Osiris. Afbeeldingen uit Koptos tonen verschillende farao's die als Horus, de zoon van Isis, Min eer bewijzen.

Waarschijnlijk zijn Osiris en Min beiden afgeleid van dezelfde God en daarna als afzonderlijke Goden vereerd. Naast de overeenkomsten zijn er ook duidelijke verschillen. Osiris was de oude vegetatie, geoogst en gestorven, die herleefde in zijn zoon Horus, de uit zijn zaad geboren nieuwe vegetatie. Min vertegenwoordigde het net geoogste graan, dat nog de potentie van het nieuwe leven in zich had. Osiris werd afgebeeld met in zijn rechterhand een gesel, net als Min, en in zijn linkerhand een gebogen staf. Het is niet te ver gezocht in de staf een symbool voor de penis te zien. De gesel vertegenwoordigde de dood van het geoogste graan. De erectie van Min vertegenwoordigde de belofte van het nieuwe graan dat zou ontkiemen. De staf van Osiris was een symbool voor het nieuwe leven, dat in Horus al was ontsproten.

Min vertoont niet alleen raakvlakken met Osiris, maar ook met Amun. In het Middenrijk (2055-1650 v.Chr.) werd Amun talloze malen met een erectie afgebeeld. In het Nieuwe Rijk (1550-1069) vloeiden Amun en Min samen in de God Min-Amun-Kamutef. De naam betekent 'Min-Amun, stier van zijn Moeder', d.w.z. Min-Amun, die zijn eigen moeder bevrucht. De partner van Min-Amun-Kamutef was Isis. Min had twee aspecten in zich, het geoogste graan, de Dodengod, overeenkomend met Osiris, en het zaad van de nieuwe vegetatie, overeenkomend met Horus. Min was daarmee de geliefde en tegelijk het kind van Isis, dat later weer haar geliefde zou worden in de eindeloze opeenvolging van de seizoenen.

In het Middenrijk en Nieuwe Rijk werd Min jaarlijks geëerd in het groots opgezette oogstfeest dat begon met de nieuwe maan in de maand Pachons, de tijd dat het graan werd geoogst. Een beeld van Min werd in processie, aangevoerd door de farao, door de stad gedragen en naar een heiligdom gebracht, midden in de velden waar het graan net was geoogst. Met een koperen sikkel sneed de farao de halmen van een schoof graan af, terwijl een priesteres zeven maal, magische teksten reciterend, om hem heen danste. Een priester legde daarna een van de door de farao afgesneden halmen aan de voeten van het beeld van Min. De halm bevatte de zaden waaruit het graan voor het volgende seizoen zou worden geoogst.

In de oudste geschriften van het Midden-Oosten werd de Grote Godin vaak gekoppeld aan een Vegetatiegod, die tegelijk haar zoon en haar geliefde was (zie hoofdstuk 3). Dit geeft goed de altijd maar doorgaande cyclus van de seizoenen weer, maar in de latere mythen ontstond vaak verwarring omdat deze dubbele rol van de Vegetatiegod niet meer begrepen werd. De Egyptenaren hebben dit opgelost in de Isiscultus door de geliefde (Osiris) en de zoon (Horus) als twee afzonderlijke Goden voor te stellen. In Min en Min-Amun-Kamutef waren beide rollen nog in dezelfde God verenigd.

MUT

Zie Re.

NEPHTYS

Nephtys was de zuster van Isis, Osiris, Seth en Horus de Oudere. Als zodanig was ze een van de pijlers van de Egyptische religie, zoals die in het Oude Rijk (2686-2181 v.Chr.) werd ontwikkeld en tot het eind van de Romeinse tijd (395 n.Chr.) is aangehouden. Haar naam betekent ‘Vrouw van het Huis’ en ze werd afgebeeld met een huis op haar hoofd. Als Godin op zich had Nephtys geen eigen cultus en tempels zijn er voor haar niet gebouwd. Haar belangrijkste rol was Isis bij te staan in de zorg voor de overledenen en te bemiddelen tussen Seth enerzijds en Osiris, Horus en Isis anderzijds. In de artikelen over Osiris en Horus wordt het nodige gezegd over deze strijd.

In zekere zin vormden Isis en Nephtys een polariteit licht-donker. Isis werd vereenzelvigd met het oosten, waar de Zonnegod herboren werd, met de planeet Mercurius als morgenster die zijn wedergeboorte aankondigde, met het nieuwe leven, groei en vruchtbaarheid. Nephtys werd verbonden met het westen, waar de Zonnegod oud en aan het eind van zijn krachten onderging, met Mercurius als avondster, die zichtbaar werd als de zon bijna was verdwenen, met afbraak en de dood. Isis werd verbonden met de volle maan en de zichtbare wereld; Nephtys met de donkere maan en de onzichtbare wereld – onzichtbaar voor gewone stervelingen. Het is typerend voor de Egyptische religie dat deze polariteit niet ontaardde in een voortdurende strijd tussen de twee zusters. Ze vulden elkaar aan en stonden elkaar bij waar ze dat konden. Isis bracht op Nephtys haar liefde voor het leven en de mensheid over; Nephtys was de onmisbare schakel tussen Isis en het rijk van de nacht, het dodenrijk, waarover Osiris na zijn dood heerste.

Nephtys was getrouwd met Seth; Isis met Osiris. De rivaliteit tussen Seth en Osiris verhinderde Isis niet een goede verstandhouding met Nephtys te onderhouden, zelfs niet toen Osiris een keer, na te veel gedronken te hebben, met Nephtys het bed deelde. Het kind dat Nephtys aan dit slippertje overhield, was Anubis, de Jakhalsgod, die haar en Isis bijstond in hun zorg voor de overledenen. Nephtys probeerde tevergeefs samen met Isis Osiris tegen Seth te beschermen en kon niet verhinderen dat hij werd vermoord.

Anubis mummificeerde het lichaam van Osiris en vlocht uit de haren van Nephtys de windsels die hij om de mummie wond. Isis en Nephtys weefden zijn doodskleed en bewerkstelligden zijn wederopstanding in het dodenrijk, terwijl Anubis waakte over de mummie en de vazen waarin de ingewanden werden bewaard. Voor elke Egyptenaar die sindsdien overleed, deden ze hetzelfde.

In hun zorg voor de overledenen werden Isis en Nephtys meestal identiek afgebeeld, Isis op het hoofdeind van de sarcofaag, Nephtys op het voeteneind, beiden gevleugeld en alleen van elkaar te onderscheiden door de troon op het hoofd van Isis en het huis op het hoofd van haar zuster.

NUT

De Hemelgod Shu verwekte bij zijn zuster, de Water- en Vuurgodin Tefnut, twee kinderen, Geb en Nut. Geb was de aarde en Nut de hemel. Anders dan de Grieken en Romeinen zagen de Egyptenaren de vruchtbare aarde als mannelijk en de hemel als vrouwelijk. Geb en Nut beminden elkaar zozeer dat Nut in een voortdurende geslachtelijke vereniging op haar broer bleef liggen. Hun grootvader, de Zonnegod Re, was hierover zo verbolgen dat hij ze

vervloekte en ze uit elkaar liet halen door Shu, die, op zijn zoon staand, zijn dochter omhoog hield. Re bezwoer dat Nut nooit kinderen zou baren in enige maand van het jaar. Nut was echter al bevrucht door het zaad van Geb en door een list van de God Thoth werden er vijf dagen toegevoegd aan de Egyptische kalender van 12 x 30 dagen. Op deze dagen baarde Nut achtereenvolgens Osiris, Isis, Seth, Nephtys en Horus (de Oudere). In feite was de verering van Nut en haar kinderen ouder dan die van Re (zie de inleiding op dit hoofdstuk) en dat verklaart de vijandigheid van Re tegenover zijn achterkleinkinderen, die hij buiten de gewone tijd plaatst.

In de piramides, graftombes en tempels werd Nut meestal afgebeeld als een knappe jonge vrouw, naakt en voorovergebogen, haar handen en voeten rustend op de vier hoekpunten van het universum. Dat beeld was ontleend aan de oudere cultus van Hathor, die als Koegodin over de aarde gebogen stond. Farao's werden afgebeeld als staand op de aarde en drinkend uit de borsten van Nut, zoals ze ook uit de borsten van Hathor dronken.

Nut werd vooral vereenzelvd met de nachtelijke hemel. De sterren waren onderdeel van haar lichaam. Tegelijk was Nut de onderwereld, die door de Egyptenaren niet werd gezien als onder de aarde, maar als een andere werkelijkheid, waar een mens na de dood heenging, en waar de zon elke nacht vertoefde. Na zijn dagelijkse tocht in de zonneboot werd Re elke avond verzwoegen door de mond van Nut om de volgende ochtend uit haar schoot weer herboren te worden. Gedurende de nacht verlichtte hij de onderwereld en de overledenen die op de oevers stonden, konden hem zien en juichten hem toe. Met haar lichaam verhulde Nut de onderwereld en daarom konden gewone stervelingen de onderwereld en de nachtelijke zon niet zien.

Net als Isis en Hathor is Nut geënt op de Grote Godin, die alle facetten van het menselijk bestaan vanaf de geboorte tot na de dood bestrijkt. Haar onbedwingbare verlangen naar een lichamelijke eenwording met Geb laat zien dat liefde en seksualiteit tot haar domein behoorden. Dat ze de belangrijkste Goden en Godinnen van het Egyptische pantheon baarde en de farao zoogde, maakte haar rol als Moedergodin duidelijk. Elke dag opnieuw baarde ze de zon en elke avond stierf hij en werd in haar lichaam opgenomen om daaruit weer herboren te worden. Nut miste echter het wilde, ongecontroleerde en soms gewelddadige, maar wel zeer menselijke aspect dat Hathor in zich had. Ze was de geïdealiseerde moeder, die daardoor meer op afstand stond en letterlijk ver boven de mensheid verheven was. Ze was niet mens met de mensheid, zoals Isis en Osiris dat hadden verkozen te zijn. Tegelijk stond ze open voor iedereen en wees niemand af. Na de dood was zij de poort waardoor ieder mens het dodenrijk betrad. In sarcofagen werd ze afgebeeld op de bodem en op de binnenkant van het deksel, om zo de overledene in haar lichaam op te nemen en hem of haar de weg naar het dodenrijk te wijzen.

OSIRIS

Osiris was samen met Isis, Seth, Nephtys en Horus de Oudere door Geb, de Aardgod, verwekt bij Nut, de Hemelgodin. Nephtys werd later de vrouw van Seth, maar de liefde tussen Isis en Osiris was zo sterk dat ze elkaar al in de moederschoot beminden en elkaar (afgezien van een slippertje van Osiris met Nephtys) altijd trouw zijn gebleven. Voor elke Egyptenaar, van welke rang of stand dan ook, was dit paar het zinnebeeld van echtelijke trouw en onvoorwaardelijke liefde. Ondanks hun goddelijke afkomst kozen Isis en Osiris ervoor als

gewone mensen te leven om hun medemensen te laten delen in hun gaven. Ze leerden de mensen graan te verbouwen, vlas te spinnen en brachten ze vele ambachten en technieken bij, waardoor Egypte tot grote bloei kwam. Ze leerden de mensen ook hoe ze in rituelen de Goden en Godinnen konden vereren. Uit dankbaarheid werd Osiris gekozen tot koning van heel Egypte en bij zijn afwezigheid regeerde Isis als koningin het land. De naam Osiris betekent waarschijnlijk Grote God of Machtige Heer.

Seth kon niet verkroppen dat zijn broer hem in alle opzichten overvleugelde en zorgde ervoor dat Osiris in een verzegelde sarcofaag in de Nijl werd gegooid. Voortgedreven door haar liefde voor haar doodgewaande echtgenoot doorzocht Isis heel Egypte en rustte niet voordat ze erachter kwam dat de sarcofaag met het lichaam van Osiris in Byblos, in Foenicië, was aangespoeld. Met de hulp van Nephtys probeerde Isis Osiris tot leven te brengen, maar zelfs dochters van de Aardgod en de Hemelgodin staan machteloos tegenover de dood. Wel wist Isis met behulp van haar magische krachten en een spreuk van Thoth haar overleden echtgenoot tot een orgasme te brengen en in de gedaante van een valk ontving ze zijn zaad. Ze verborg het lijk van Osiris en baarde later de Valkgod die ze Horus noemde, net als haar broer, die vanaf dat moment als Horus de Oudere werd aangeduid. Seth vond het lijk van Osiris en sneed het in veertien stukken, die hij over heel Egypte verspreidde. In haar ook nu niet aflatende liefde en volhardendheid vond Isis alle stukken terug, behalve de penis, die door Seth in de Nijl gegooid was en door een vis was opgegeten. Osiris kon niet meer tot leven worden gebracht, maar hij heerste vanaf dat moment over de onderwereld en Horus regeerde in zijn plaats over Egypte.

Het is verleidelijk Osiris en Seth te zien als een dualiteit, waarbij Osiris het goede en Seth het slechte belichaamde. In feite vormden ze een POLARITEIT van krachten, die elkaar aanvulden en elkaar nodig hadden. Om de nieuwe vegetatie in staat te stellen tot ontwikkeling te komen, moest de oude vegetatie eerst afsterven. Osiris was de groeikracht, die de nieuwe vegetatie, in de gedaante van Horus, liet ontspruiten. Seth was de afbrekende kracht, die de oude vegetatie, in de gedaante van Osiris, liet afsterven. Seth was net zo onmisbaar in de cyclus van het leven als Osiris. Weliswaar streed Isis aan de zijde van haar zoon Horus toen die, om de moord op zijn vader te wreken, het opnam tegen Seth, maar toen Seth machteloos aan Horus was overgeleverd, liet Isis hem ontsnappen. Het graan, onmisbaar voor de Egyptenaren om te overleven, werd gezien als voortkomend uit de eenwording van Isis en Osiris. Een van de vele bijnamen van Isis was 'Vrouw van het Brood'.

De verering van Osiris en Isis gaat terug tot de prehistorie en de oudste geschiedenis van het Nabije Oosten, waar de Grote Godin in verband werd gebracht met een Vegetatiegod, die vruchtbaarheid bracht, stierf met de oude vegetatie en herboren werd in het zaad (zie hoofdstuk 2 en 3). De Godin en de God brachten de vruchtbaarheid, waar het leven van elke Egyptenaar van afhing. Al tijdens de 1^e Dynastie (3100-2865 v.Chr.) werden de farao's aangeduid als 'Horus, de zoon van Isis en Osiris'. De farao beschouwde zichzelf als een vertegenwoordiger van Horus op aarde. Na zijn dood werd hij gezien als Osiris, de Heer van het dodenrijk, en zijn opvolger nam de rol van Horus op aarde over. Horus vertegenwoordigde de vruchtbare God, voortgekomen uit de eenwording van Isis met de toen nog vruchtbare Osiris.

In de mythen rond Isis en Osiris was voor de Egyptenaren de hele kosmos samengebond. De eenwording van de God met de Godin bracht nieuw leven voort. De oude God stierf en heerste over het dodenrijk; de jonge God heerste over de aarde. Voor de Egyptenaren was

het hiernamaals een realiteit naast de zichtbare wereld, geen hemel of hel in de christelijke zin van het woord, maar een oord waar de doden voortleefden zoals ze dat op aarde ook hadden gedaan. Hun lichaam diende gemummificeerd te worden, zodat ze er op hun reis door de onderwereld gebruik van konden maken. De onderwereld diende geregeerd te worden door een Machtige Heer, die de chaos ordende, zoals zijn zoon dat op aarde deed. Als de farao stierf, was dat het eind van de bestaande wereld en onder zijn opvolger, de nieuwe Horus, begon een nieuw tijdperk. In de tempels werd de naam van de farao weggehakt en vervangen door die van de nieuwe farao in inscripties die meldden dat hij deze tempel had laten bouwen. Voor Egyptologen vaak een hele puzzel om te achterhalen wie de 'eerste' bouwer was geweest. Voor de Egyptenaren maakte het niet uit. Hun wereld was begonnen toen hun farao, uit naam van Horus, de troon besteeg.

Osiris als Heer van het dodenrijk werd afgebeeld als een mummie, gewikkeld in windsels waaruit alleen zijn hoofd en de voor zijn borst gekruiste armen staken. In zijn rechterhand droeg hij een gesel, in de linker een gebogen staf. De gesel en de staf werden zo sterk geassocieerd met koninklijk gezag, dat de farao's zich er ook mee lieten afbeelden, terwijl ze zichzelf toch zagen als Horus en pas na hun dood werden vereenzelvigd met Osiris. Ook andere Goden werden, in navolging van Osiris, met de gesel en de staf afgebeeld, om hun gezag weer te geven.

Waarschijnlijk zijn de gesel en de staf afgeleid uit de cultus van Min, een Vegetatiegod die net als Osiris werd verbonden met het graan. Alleen had Min, getuige de erectie waarmee hij werd afgebeeld, de potentie van het nieuwe leven nog in zich. Daarmee verenigt Min Osiris, de geliefde van Isis, en Horus, het kind van Isis, in één persoon. In Koptos, de belangrijkste cultusplaats, waar Min vanaf 3000 v.Chr. tot de Romeinse tijd is vereerd, werd Isis als partner aan hem gekoppeld en niet aan Osiris. In het Middenrijk werd de God Min-Amun-Kamutef als geliefde en tegelijk haar zoon aan Isis gekoppeld. De staf van Osiris is te beschouwen als een symbool voor het nieuwe leven dat in zijn zoon Horus was ontsproten. In het artikel over Min wordt dit nader toegelicht.

Toen het heidendom in de 2^e helft van de 20^e eeuw herleefde in de Wicca (zie hoofdstuk 2) was het Osiris die diende als voorbeeld voor de God, die tijdens invocaties wordt opgeroepen in het lichaam van de Hogepriester. Daarbij houdt de Hogepriester een gesel en zijn rituele mes in de voor zijn borst gekruiste handen. Gerald Gardner, die de Wicca vorm heeft gegeven, zag Egypte als de oorsprong van het oude heidendom, waar de Wicca erfgenaam van was. Hoewel de Egyptische religie voortborduurde op patronen uit de Nieuwe Steentijd, zijn die patronen in Egypte langer en duidelijker zichtbaar gebleven dan in de omringende landen. In dat opzicht zijn de Egyptische religie en de cultus van Isis en Osiris te beschouwen als de belangrijkste bronnen voor het Moderne Heidendom.

RE

Al in de 2^e Dynastie (rond 2865 v.Chr.) werd in Egypte de zon vereerd als de God Re (ook wel Ra genoemd). Het is mogelijk dat zijn cultus veel ouder is, maar voordien alleen plaatselijke betekenis had. In de Egyptische religie, zoals die in het 3^e millennium vóór onze jaartelling vanuit Heliopolis vorm kreeg, werd hij het hoofd van een geslacht, waarin verschillende reeds lang vereerde Goden en Godinnen werden ondergebracht. Daarbij werd Re gezien als de schepper van het universum (zie de inleiding op dit hoofdstuk).

De Goden en Godinnen die zijn nageslacht vormden, vervulden belangrijke rollen tegenover de verschillende verschijningsvormen van de Zonnegod. Voor de Egyptenaren was het niet met elkaar in tegenspraak dat Re er altijd was geweest en dat hij elke avond stierf en elke ochtend werd herboren. Als Oppergod en schepper van het universum was Re de grootvader van Nut. Als Re-Harakhi was hij haar kind, dat bij het ochtendgloren uit haar lichaam werd geboren in de gedaante van een valk. De Valkgod, als verschijningsvorm van de jonge Zonnegod, is niemand anders dan Horus, het kind van Hathor, dat later het kind van Isis werd. Hiermee is Isis tegelijk de achterkleindochter en de moeder van de Zonnegod en ook hierin zagen de Egyptenaren geen tegenspraak. De Goden en Godinnen werden geacht zich in verschillende verschijningsvormen te manifesteren, die verschillende plaatsen in het pantheon konden innemen.

Hoewel de cultus van Hathor waarschijnlijk ouder is dan die van Re, werd ze ingepast in het kosmologische schema dat rond de Zonnegod werd uitgewerkt. Door haar levenskracht wist ze elke ochtend de Zonnegod te prikkelen zich uit de baarmoeder van Nut los te maken om zijn reis in de zonneboot opnieuw te aanvaarden. In de ochtend beschermde ze in haar verschijningsvorm als cobra het jonge kind, om ervoor te zorgen dat hij gedurende de dag zou groeien en sterker zou worden. Haar zuster Maat begeleidde haar en stuurde de zonneboot waar dat nodig was.

Op het toppunt van zijn kracht, als de zon hoog aan de hemel stond, werd de Zonnegod gezien als Amun-Re, waarmee opnieuw een belangrijke en oeroude cultus, die van Amun, binnen de invloedssfeer van Re werd gebracht. Amun-Re was geen hulpbehoevend kind, maar een volwassen man, voor wie vrouwen geen moederrol vervulden, maar een seksuele aantrekkingskracht uitoefenden. Hathor, die de zonneboot tijdens zijn tocht door de hemel begeleidde, was nu niet langer zijn moeder, maar een verleidelijke vrouw, die hem prikkelde en hem tegelijk door haar ontembare kracht, alleen gestuurd door haar zuster Maat, op een afstand hield.

Amun-Re had te maken met vruchtbaarheid en zijn cultus vloeiende gemakkelijk samen met die van Min, de Vegetatiegod, vooral verbonden met het graan, die als een mummie met een erectie werd afgebeeld. Samen werden ze als Amun-Min vereerd in rituelen om de vruchtbaarheid van mensen, dieren en akkers te bevorderen. In het Middenrijk (2055-1650 v.Chr.) werden Min en Amun samen vereerd in de God Min-Amun-Kamutef. Isis was de geliefde en tegelijk de moeder van deze God, die in het artikel over Min uitgebreid wordt besproken. In het Nieuwe Rijk (1570-1069 v.Chr.) werd Amun-Re als partner gekoppeld aan Mut, een Moedergodin, die in veel opzichten met Hathor overeenkwam in haar verschijningsvormen als Giergodin, Leeuwgodin en Cobragodin. Het kind dat Amun-Re bij Mut verwekte, Khons, werd voorgesteld als een Valkgod. Het is niet moeilijk in Khons een verschijningsvorm van Horus te herkennen, hoewel hij eerder met de maan dan met de zon werd verbonden.

De Godinnen en Goden om Re heen werden van wezenlijk belang geacht. Dit ervoer farao Amenophis IV, die in 1352 v.Chr. de troon besteeg. Hij noemde zich Akhnaton ('hij die Aton welgevallig is') en voerde de verering van de Zonnegod Aton als enig toegestane religie in. De cultus van Amun-Re en die van alle andere Godinnen en Goden werd verboden. Zo groot was de schok die dit afgedwongen monotheïsme teweegbracht dat de naam Akhnaton direct na zijn dood uit alle documenten en koningslijsten werd verwijderd en de Oude Religie in ere werd hersteld. Pas 1700 jaar later zouden de christelijke Kopten, en ditmaal met succes, een tweede poging ondernemen het monotheïsme in Egypte in te voeren.

Voor de Egyptenaren weerspiegelden de Goden en Godinnen de kosmos, die niet eens en voor altijd geschapen, maar altijd in beweging was, in een voortdurende cyclus van groei en afbraak. De zon was voor hen niet altijd hetzelfde, maar een wezen dat zich elke dag vernieuwde, herboren werd, opgroeide, oud werd en stierf om de volgende ochtend opnieuw herboren te worden. Een Egyptenaar hoefde maar omhoog te kijken naar de zon, of 's avonds naar de sterrenhemel, om zich onderdeel te weten van de schepping die nooit ophield.

SEKHMET

De Leeuwgodin Sekhmet (ook wel Sakhmet genaamd) werd al in het Oude Rijk (2686-2181 v.Chr.) vereerd. Haar cultus is ongetwijfeld veel ouder en gaat terug op de Nieuwe Steentijd, waarin de Grote Godin vaak werd afgebeeld als staand of zittend op een leeuw of leeuwin. Tot de Romeinse tijd heeft Sekhmet een belangrijke plaats ingenomen in de Egyptische religie. Zoals zo vaak in de Egyptische religie vloeyde ze door de eeuwen heen samen met andere Godinnen, die elkaars attributen en eigenschappen deelden.

De naam Sekhmet betekent 'de Machtige'. Ze werd afgebeeld als een staande of op een troon zittende vrouw, met de kop van een leeuw en daarop de zonnescijf van Re en een cobra. De Cobragodin was het embleem van de heerschappij over Neder-Egypte, zoals de Giergodin de heerschappij over Opper-Egypte uitbeeldde. De cobra vertegenwoordigde de onstuitbare, ongeremde en ongetemde kracht van de Godin, die de Zonnegod beschermde op zijn dagelijkse tocht door de hemel in de zonneboot. Op haar beurt droeg de Godin de zonnescijf en de cobra op haar hoofd, omdat ze haar kracht aan de zon ontleende. Verschillende Egyptische Godinnen, zoals Hathor, Mut, Tefnut en Isis, droegen, als erfgenamen van de Grote Godin, de zonnescijf en de cobra op hun hoofd.

Zoals we in het artikel over Hathor hebben beschreven, had deze Godin een lieflijke kant, verbonden met liefde, seksualiteit en moederschap, maar kon haar ongetemde oerkracht, als deze niet werd gestuurd door haar zuster Maat, gemakkelijk een vernietigende werking hebben. In het Nieuwe Rijk (1550-1069 v.Chr.) werd Sekhmet voorgesteld als de destructieve kant van Hathor. Een tekst in het graf van Seti I (1294-1279 v.Chr.) verhaalt hoe de Zonnegod op hoge leeftijd niet meer in staat was de mensen op aarde te besturen. De mensen vereerden de Goden niet meer en kwamen in opstand. Om hen te straffen stuurde Re Hathor in de vorm van de leeuwin Sekhmet naar de aarde. Sekhmet doodde wie ze maar kon grijpen en kreeg de smaak van het bloed zo te pakken dat ze dreigde de mensheid uit te roeien. Re liet haar dronken voeren, waarna ze haar destructieve neigingen verloor en zich liet gaan in zinnelijk genot. Volgens sommige teksten veranderde ze in de goedaardige Katgodin Bastet.

Deze mythe illustreert hoezeer de Egyptenaren de kosmos zagen als een dynamisch geheel, een voortdurende wisselwerking tussen de polaire krachten van groei en aftakeling, schepping en vernietiging. Elke dag werd de Zonnegod herboren, groeide in kracht, takelde af en stierf, maar werd niet vernietigd, want iets van zijn levenskracht bleef behouden en zou de volgende ochtend opnieuw herboren worden. De scheppende kracht van Hathor werd gestuurd door Maat, maar de vernietigende kracht van Hathor, ook in haar verschijningsvorm als Sekhmet, vond een uitlaatklep in dronkenschap en zinnelijk genot.

In het Oude Rijk (2686-2181 v.Chr.) werd vanuit Heliopolis de religie ontwikkeld waarin

Re de oorsprong en het centrum van de kosmos was. Zijn dochter Tefnut, de moeder van Geb (aarde) en Nut (hemel), vloeide daarin deels samen met de Leeuwgodin. Ze werd, net als Sekhmet, afgebeeld met de kop van een leeuw en daarop de zonnescijf en de cobra. Van Tefnut werd verteld dat ze onenigheid had met haar vader Re en naar Nubië vertrok. Daar richtte ze in de vorm van een leeuw een grote slachting aan onder de Nubiërs tot Re haar wist over te halen terug te komen en Nubië als Opper-Egypte aan het rijk van de farao's toe te voegen. Door de eeuwen heen hebben farao's de destructieve kracht van Sekhmet-Tefnut gebruikt om haar, als Godin die aan hun kant vocht, in te zetten in de strijd tegen de omringende volkeren.

Toen het centrum van de Egyptische macht zich in het Middenrijk (2055-1650 v.Chr.) verplaatste van Heliopolis naar Thebe, werd Amun samengevoegd met de Zonnegod als Amun-Re. De in Thebe vereerde Moedergodin Mut werd als partner aan Amun-Re toegewezen. De Giergodin, symbool voor Opper-Egypte en de Cobragodin, symbool voor Neder-Egypte, werden in Thebe als verschijningsvormen van Mut gezien. Ook Sekhmet, symbool voor ontembare kracht en bruikbaar in de strijd tegen opstandige steden, werd gezien als een verschijningsvorm van Mut. Bij de tempel voor Mut in Karnak liet Amenhotep III (1390-1352 v.Chr.) meer dan zeshonderd granieten beelden van Sekhmet plaatsen, om en om staand en zittend. Hoewel de tempel grotendeels een ruïne is en nog maar een enkel beeld op de oorspronkelijke plaats is blijven staan, geeft dit toch een indruk van de kracht en de schoonheid die de Leeuwgodin voor de Egyptenaren gedurende 3000 jaar heeft uitgestraald.

Hoewel Sekhmet als zodanig wel door verschillende farao's is ingezet in de strijd, is het eenzijdig haar als een Oorlogsgodin af te doen. Ze maakte deel uit van de vernietigende kracht van de natuur en was ertegen bestand. De verzengende, hete woestijnwind, die altijd de smalle vruchtbare strook aan weerskanten van de Nijl bedreigde, werd beschouwd als de adem van Sekhmet. Stormen en overstromingen, die de andere Godinnen en Goden soms veel problemen bezorgden, lieten Sekhmet onberoerd.

Maar Sekhmet had ook een andere kant, die voor de Egyptenaren misschien nog wel belangrijker was dan haar destructieve kant. De talloze beelden en afbeeldingen die van haar bewaard zijn gebleven, laten haar niet zien als een verscheurend monster, maar als een waardige, zich van haar kracht bewuste Godin. Ze werd, net als verschillende andere Goden en Godinnen, afgebeeld met in haar linkerhand een lotusstaf en in de rechter een ankh. Beide attributen hebben te maken met nieuw leven en met de wedergeboorte in het dodenrijk. Met de ankh voor de neusgaten werd de overledene in het dodenrijk nieuw leven geschonken.

De scheppende kracht die aan Sekhmet werd toegeschreven blijkt ook uit de mythe dat de Egyptenaren het enige mensenras op aarde waren tot Horus de donkergekleurde Nubiërs in het zuiden schiep, terwijl Sekhmet de Libiërs en andere volkeren die af en toe uit de woestijn opdoken, schiep. Ook beschikte Sekhmet over de kracht om allerlei ziekten te genezen. Ze kon een epidemie doen uitbreken, maar hem ook doen stoppen. De priesters van Sekhmet stonden in heel Egypte en ver daarbuiten in hoog aanzien als geneesheren.

Hoewel haar donkere, destructieve kant door Egyptologen vaak meer wordt benadrukt dan haar scheppende vermogen, was Sekhmet een veelzijdige Grote Godin, die zich gedurende 3000 jaar heeft kunnen meten met de andere Grote Godinnen als Hathor en Isis. Misbruikt door farao's voor politieke en militaire doeleinden en miskend door Grieken en

Romeinen door haar verschijning in diervorm, was deze Godin echter gedoemd met het Egyptische Rijk ten onder te gaan.

SETH

Seth is een van de oudste Goden van het Egyptische pantheon. In Naquada, 26 km ten noorden van Luxor, aan de westelijke Nijloever, werd hij al rond 4000 v.Chr. vereerd als een God van de onderwereld. In het Oude Rijk (2686-2181) werd hij ingepast in de cultus rond de Zonnegod Re en voorgesteld als een broer van Isis, Osiris, Nephtys en Horus de Oudere. In de hoofdstad Memphis werd het veel zuidelijker gelegen Naquada gezien als een aan Egypte onderworpen gebied dat altijd in opstand zou kunnen komen en Seth werd dan ook nogal negatief afgeschilderd in de verschillende mythen. Hij kon verschillende diervormen aannemen, zoals alle Egyptische Goden en Godinnen, maar werd vooral vereenzelvigd met gehate en gevreesde dieren als het nijlpaard en de krokodil. Vaak werd hij ook voorgesteld als een fabeldier, met de kenmerken van verschillende dieren tegelijk.

In de artikelen over Osiris, Horus en Re wordt uitgebreid ingegaan op Osiris, die door de jaloerse Seth werd vermoord, waarna Horus strijd leverde met Seth om de moord op zijn vader te wreken. In de polariteit, kenmerkend voor de Egyptische religie, was Seth de chaos, die de gevestigde orde bedreigde. Hij heerste over de buiten Egypte gelegen rijken en over de woestijnen en stormen, die voortdurend de smalle strook vruchtbaar land bedreigden. Hij was de afbrekende kracht, die de groeikracht van de Vegetatiegoden Osiris en Horus tot stilstand bracht en tegenwerkte. Daarbij was Seth net zo onmisbaar als zijn tegenpolen. Om de nieuwe vegetatie een kans te geven zich te ontwikkelen, moest de oude vegetatie afsterven en daar zorgde Seth voor.

Als tegenpool van het geliefde Godenpaar Isis en Osiris werd Seth, zoals gezegd, vaak negatief afgeschilderd, maar toch is hij nooit zijn oude kracht en verering helemaal verloren. In de strijd tussen Seth en Horus koos Re partij voor Seth en zag hem liever als heerser over Egypte dan de jonge en onbezonnen Horus. 's Nachts begeleidde Seth de zonneboot waarmee Re door de onderwereld reisde en zorgde ervoor dat de boot niet werd verzwolgen door de slang Apophis, zodat de zon de volgende ochtend weer herboren zou worden. In zijn geboortestad Naquada is altijd een sterke cultus van Seth blijven bestaan en ook in de noordoostelijke Delta werd Seth vereerd. Door de eeuwen heen zijn er ook farao's geweest die Seth begunstigden. Peribsen, een farao uit de 2^e Dynastie (rond 2700 v.Chr.) vereenzelvigde zich met Seth, in plaats van zichzelf, zoals al minstens vier eeuwen gebruikelijk was, 'Zoon van Horus' te noemen. Ook in het Nieuwe Rijk vond Seth aanhangers. Thoetmosis III (1479-1425 v.Chr.) noemde zichzelf 'Begunstigde van Seth'. Seti I (1294-1279 v.Chr.), Seti II (1200-1194 v.Chr.) en Sethnakhte (1186-1184 v.Chr.) ontleenden hun naam aan Seth en ver eerden de God. Omdat Seth werd gezien als een God van buiten Egypte, werden Semitische Godinnen als Astarte en Anat (zie hoofdstuk 3) aan hem als partner gekoppeld.

Na de val van het Nieuwe Rijk (1069 v.Chr.) werd Egypte in toenemende mate een speelbal van de omringende volkeren en vanaf de achtste eeuw v.Chr. werd Seth steeds meer gezien als symbool voor vreemde indringers, die de bestaande orde omverwierpen en de eeuwenoude beschaving vernietigden. Seth werd daarmee een ongewenste kwade kracht, die bestreden diende te worden. Beelden van de God werden in stukken geslagen of omgevormd tot beelden van Amun-Re. De Grieken stelden Seth gelijk met Typhon, een monster

met honderd drakenkoppen en slangen als voeten, dat de helhond Kerberos en andere monsters had voortgebracht. De vroege christenen hadden geen oog voor elkaar aanvullende tegenpolen. Voor hen was Seth het evenbeeld van Satan, dat bestreden en vernietigd diende te worden. Daarmee werd de God, die meer dan drieduizend jaar een van de pijlers van de Egyptische religie was geweest, buitenspel gezet.

THOTH

Vanaf de Vroeg-Dynastische Periode (3100-2686 v.Chr.) tot het eind van de Griekse tijd (30 v.Chr.) heeft Thoth een belangrijke rol gespeeld in de Egyptische religie. Zijn twee verschijningsvormen, als ibis of mens met de kop van een ibis en als baviaan, zijn te traceren tot de late Pre-Dynastische Periode (4000-3100 v.Chr.). In de cultus rond de Zonnegod Re, werd hij vereenzelvigd met de maan, die door Re als zijn helper aan het firmament zou zijn geschapen. In beide verschijningsvormen, als ibis en als baviaan, werd hij afgebeeld met de maansikkel en daarboven de zonneschijf op zijn hoofd. Hij werd gezien als de bron van alle kennis en wijsheid. Het hiërogliefenschrift zou door hem zijn uitgevonden en aan de mensheid geleerd om hen in staat te stellen de daden van Goden en mensen te boekstaven. Schrijvers in Egypte noemden zichzelf 'volgelingen van Thoth'. Zelf schreef hij alles op wat ieder mens deed en na de dood was hij aanwezig als de goede en slechte daden van een mens werden afgewogen door Maat. Waar nodig kon hij de goede daden op de weegschaal leggen om het evenwicht te herstellen. Zijn integriteit en onpartijdigheid stonden buiten kijf en Maat hechtte veel waarde aan zijn oordeel als hij zei dat deze ziel een goed leven had geleid en waardig was om het dodenrijk binnen te treden. Als ibis vloog Thoth de ziel dan over de rivier die het dodenrijk van de aarde scheidde en droeg hem of haar over aan Osiris, de Heer van het Dodenrijk.

Voor de Egyptenaren waren de hiërogliefen magische tekens en aan Thoth werden grote magische krachten toegeschreven dan aan enige andere God of Godin. Voor Isis maakte Thoth volgens sommige bronnen de magische spreuk waarmee ze de vermoorde Osiris tot een orgasme kon brengen, zodat hij haar bevruchtte met de Valkgod Horus. Thoth was ook een briljant geneesheer. Hij genas Horus van de beet van een gifslang, die door Seth op hem afgestuurd was. Toen Horus in blinde razernij Isis onthoofdde, wist Thoth haar lichaam met de kop van een koe weer tot leven te brengen. In alle wetenschappen blonk Thoth uit. Hij was een meester in de wiskunde, astronomie en retorica en gaf namen aan alle dingen in het heelal.

De Grieken (zie hoofdstuk 5) stelden Thoth gelijk aan Hermes en doopten de stad Khmun, de belangrijkste cultusplaats van Thoth, om tot Hermopolis Magna. De Egyptenaren achtten Thoth zo hoog dat hij in inscripties werd genoemd 'Thoth de grote, de grote, de grote'. De Grieken deelden deze bewondering en noemden Hermes in navolging hiervan Hermes Trismegistos – Hermes, de Driewerf Grote.

De bibliotheek van de tempel van Thoth in Khmun stond tot ver over de grenzen van het Egyptische Rijk bekend om zijn overvloed aan oude documenten en magische boeken. Volgens Clemens van Alexandrië (150-212 n.Chr.) had Thoth 42 boeken geschreven over rituelen, hymnen, de Goden en Godinnen van Egypte, de opleiding van priesters en priestersessen en over alle takken van de wetenschap, zoals geneeskunde, astrologie en geografie. Andere bronnen maken melding van het *Boek van Thoth*, waarin de God al zijn magische

kennis zou hebben samengevat. In geheime kamers, waartoe zelfs de farao geen toegang had, werden deze documenten en andere occulte handboeken bewaard. Helaas zijn al deze boeken tijdens de plunderingen in de vroege islamitische periode verloren gegaan. Het zogeheten Dodenboek zou ook door Thoth zijn opgesteld. Dit boek bestond uit magische spreuken voor overledenen, om ze te helpen de onderwereld te bereiken, geschreven op papyrusrollen die in de sarcofaag werden gelegd. Hiervan zijn wel vele voorbeelden bewaard gebleven.

De hedendaagse bezoeker aan Egypte kan nog steeds in talloze tempels, graven en piramides over heel Egypte verspreid Thoth zien afgebeeld als bavian of als mens met de kop van een ibis. Thoth werd vereerd van de Delta tot in Abu Simbel, waar Ramses II boven de vier kolossale beelden in de voorgevel van de grote tempel bavianen liet afbeelden, als eerbetoon aan Thoth. Ook zuidelijker, in Nubië en in de Sinaï, wijzen afbeeldingen van Thoth op de grote plaats die deze God 4000 jaar in de Egyptische religie heeft ingenomen.

5 De Helleense beschaving

Vroegste geschiedenis

Over de eerste bewoners, die zich rond 70.000 v.Chr. in Griekenland vestigden, is weinig bekend. In graven gevonden skeletten uit de Oude Steentijd (70.000-6.000 v.Chr.) vertonen een grote verscheidenheid naar ras en cultuur. Kennelijk was Griekenland toen al een smeltkroes van volkeren die zich vanuit de omringende landen daar hadden gevestigd. Door zijn ligging vormde Griekenland een ideaal ontmoetingspunt tussen de culturen van Europa, Azië en Noord-Afrika. Het bergachtige vasteland werd door de Golf van Korinte verdeeld in Thessalië, Boeotië, Attica en het zuidelijk daarvan gelegen Peloponnesische schiereiland. Bewoners van het bergachtige binnenland dreven over land handel met de noordelijker gelegen streken, zoals Macedonië en Thracië. Bewoners van de oostelijke kustgebieden konden via de vele eilanden in de Egeïsche Zee gemakkelijk Anatolië (het huidige West-Turkije) bereiken. Via Kreta, het meest zuidelijk gelegen eiland, lag de kust van Noord-Afrika binnen handbereik.

De komst van de Anatoliërs

In het 7^e millennium v.Chr. maakte Anatolië een grote bloeiperiode door, zoals vondsten uit Çatal Höyük en Hacilar hebben aangetoond (zie hoofdstuk 3). Daarna bleef Anatolië achter bij de ontwikkelingen in Mesopotamië. Veel Anatoliërs trokken naar Mesopotamië en de omringende landen. Anderen verspreidden zich over Griekenland en brachten daar, door hun kennis van landbouw en veeteelt en hun meegebrachte granen en vee, de Nieuwe Steentijd (6000-3000 v.Chr.). De cultuur en de religie van de Anatoliërs vermengde zich met die van de inheemse bevolking. Net als elders in Europa zijn uit deze tijd talloze beeldjes gevonden die wijzen op de verering van de Godin als moeder en bringer van vruchtbaarheid. Ook beeldjes van een God zijn gevonden, zij het in mindere mate.

In de Vroege Bronstijd (3000-2000 v.Chr.) trokken steeds meer Anatoliërs naar Griekenland en vooral naar de Griekse eilanden en vermengden zich met de daar wonende bevolking. Op de Cycladen ontwikkelde zich hieruit rond 2600 v.Chr. de cultuur waarin typerende gestileerde beeldjes van de Godin werden gemaakt. In 1550 v.Chr. maakte een uitbarsting van de vulkaan op Santorini voorgoed een eind aan de bloeitijd van de Cycladen.

De Minoïsche beschaving

In Griekenland wordt de Bronstijd ook wel Helladisch genoemd, naar de Griekse naam voor het land, Hellas. Op Kreta stichtten de Anatoliërs in de loop van het 3^e millennium v.Chr. de Minoïsche beschaving, die in de Middenbronstijd (2000-1600 v.Chr.) tot grote bloei kwam. De Godin, geassocieerd met slangen en andere dieren, nam een belangrijke plaats in de religie van de Minoërs in. De God werd vooral, net als in Anatolië en het Nabije Oosten, gezien als een Stiergod. De Minoïsche beschaving waaierde, via kolonies en handelscontacten, uit over de andere Griekse eilanden en het vasteland.

De Indo-europese stammen, die vanaf het begin van het 2^e millennium v.Chr. geleidelijk aan Europa in bezit namen, waren vooral afhankelijk van hun cavalerie in de strijd en ze lieten Kreta ongemoeid. Beschermd door haar sterke vloot kon de Minoïsche beschaving zich gedurende 1500 jaar in vrijheid ontplooiën. Men voelde zich zo veilig dat nooit stadsmuren of forten zijn gebouwd. Tussen 1900 en 1908 groef Arthur Evans in Knossos op Kreta de restanten op van wat hij beschouwde als het paleis van de legendarische koning Minos. Daarom

duidde hij deze beschaving aan als Minoïsch. De naam is blijven hangen, al zijn archeologen later overwegend tot het inzicht gekomen dat het zogenaamde paleis eerder een rituele dan een bestuurlijke functie had. Het enorme complex in Knossos is daarmee eerder te beschouwen als een tempel dan als een paleis. Het labyrint, dat de kern vormt van het complex, zou een onhandig struikelblok zijn geweest voor ambtenaren of paleiswachten die hun werk moesten doen. In de Minoïsche religie had het labyrint ongetwijfeld een religieuze betekenis.

Kennelijk functioneerde de hoogstaande Minoïsche beschaving zonder een sterk centraal gezag. Bestuurlijke taken werden vanuit Knossos, Festos en kleinere tempelcomplexen op het eiland geregeld. Koning Minos heeft waarschijnlijk nooit bestaan en is een latere Griekse vervorming van de rituelen rond de Stiergod die op Kreta vereerd werd. 'Minos' is het Griekse woord voor stier. Veel is nog onduidelijk over de Minoïsche beschaving. De Minoërs hadden een eigen, niet-Indo-europese taal en hadden hiervoor een eigen beeldschrift ontwikkeld, het zogeheten Lineair A, waarvan vele inscripties zijn gevonden. De taal is echter nog steeds niet ontcijferd en de inscripties kunnen daarom niet worden gelezen.

De Mykeense beschaving

Vanaf 2000 v.Chr. trokken Indo-europeanen over land naar het Griekse vasteland en de kust van Anatolië. De belangrijkste groep, de Achaeërs, sprak een taal die de voorloper van het Grieks was. De Egeïsche Zee is naar hen genoemd. In de Laat-Helladische Periode, ook wel genoemd Late Bronstijd (1600-1100 v.Chr.), namen de Achaeërs de leiding op het Griekse vasteland en stichtten er de Mykeense beschaving, genoemd naar de belangrijkste stad, Mykene, gelegen op het Peloponnesische schiereiland. Andere belangrijke steden waren Tiryns, een havenstad ten zuidoosten van Mykene en Thebe, gelegen in de streek Attica, de zuidoostelijke punt van het Griekse vasteland. Gedurende de gehele Mykeense periode vormden deze steden zelfstandige koninkrijken, die elkaars bondgenoten waren en gezamenlijk als Mykeners of als Grieken worden aangeduid. Grieks was de voertaal van de Mykeners. Ze onderhielden handelscontacten met Kreta en hebben in de periode 1600-1400 v.Chr. veel van de Minoïsche cultuur en religie overgenomen. Net als de Indo-europeanen elders in Europa vereerden de Mykeners een Hemelgod, die zich een plaats veroverde in de religie van de inheemse bevolking, die vooral op de Godin gericht was.

In de 13^e eeuw v.Chr. kregen de Mykeners steeds meer overwicht op de Minoërs, die te kampen kregen met natuurrampen en binnenvallende plundersaars. De eigen taal van de Minoërs maakte kennelijk plaats voor het Grieks. Inscripties werden niet meer geschreven in Lineair A, maar in Lineair B, een vorm van Oudgrieks, die in 1952 is ontcijferd door Michael Ventris. Veel namen van Goden en Godinnen, die voordien voor Grieks of Anatolisch waren gehouden, bleken van Minoïsch Kreta afkomstig te zijn. Dit waren de belangrijkste Goden en Godinnen van het Griekse pantheon, zoals Zeus, Hera, Poseidon, Artemis, Athena, Hermes en Dionysos. Voor deze Goden en Godinnen werden op Kreta rituelen uitgevoerd en dieren, graan, olijfolie, wijn, honing en andere zaken geofferd. De Minoërs hadden hun religie bij hun komst op Kreta meegenomen uit Anatolië, waar veel van de genoemde Goden en Godinnen hun oorsprong hebben.

Tegen het eind van de 13^e eeuw v.Chr. probeerden de Mykeners de Anatolische kustgebieden bij hun rijk in te lijven. De Achaeërs hadden daar bloeiende steden gebouwd, waarvan met name Troje een machtig handelscentrum was geworden. De Mykeners zagen de Grieks sprekende Anatoliërs als Grieken, die de heerschappij van Mykene in de Mykeense staten-

bond dienden te erkennen, terwijl de Anatolische steden hun zelfstandigheid wilden bewaren. Of de Mykeners daadwerkelijk hebben geprobeerd de Anatolische steden in te nemen en daarbij Troje hebben verwoest, is een open vraag (zie onder).

De Zeevolken

Een deel van de oorspronkelijke bewoners van Griekenland kon zich niet verenigen met de Mykeense overheersing en ontvluchtte het land. Sommige groepen vestigden zich in Palestina en aan de Anatolische westkust, anderen namen hun toevlucht tot piraterij en werden als Zeevolken aangeduid. Invallen van de Zeevolken hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de ondergang van de Minoïsche beschaving. In 1208 v.Chr. wisten de Egyptenaren de Zeevolken te verslaan, waarna de overlevenden zich verspreidden en zich voegden bij degenen die zich al eerder in Palestina en Anatolië hadden gevestigd.

Invallen van de Doriërs

Rond 1200 v.Chr. kregen de Mykeners te kampen met invallen van de Doriërs, een bond van strijdlustige Indo-europese stammen, die vanuit het noorden Griekenland binnendrongen. Opnieuw ontvluchtten grote stromen mensen het Griekse vasteland en vestigden zich aan de Anatolische westkust, waar ze zich voegden bij de Grieks sprekende inwoners die zich daar al eerder hadden gevestigd. Naar de belangrijkste Anatolische kuststreek, Ionië, worden ze aangeduid als Ioniërs.

De Doriërs vestigden zich met name op de Peloponnesos en stichtten er hun hoofdstad Sparta. Ze braken de macht van de Mykeense statenbond en verwoestten de Mykeense steden. Het schrift, Lineair B, verdween. De Doriërs waren een volk van landbouwers, handwerkerslieden en soldaten, die geen behoefte hadden aan verfijnde kunst of geschreven taal. Ze namen Kreta in bezit en verwoestten wat er nog over was van de Minoïsche beschaving. Daarna veroverden ze de zuidelijke Griekse eilanden en de zuidwestelijke Anatolische kust. Ze gebruikten hun militaire overwicht om hun macht te behouden en onderdrukten de volkeren die zich daar vóór hen hadden gevestigd. Ze vermengden zich niet met de plaatselijke bevolking, zoals de Achaeërs vóór hen hadden gedaan en beschouwden de door hen overwonnen volkeren als slaven.

De duistere eeuwen

Ondanks hun ijzeren discipline en spreekwoordelijke Spartaanse levenshouding, konden de Doriërs niet verhinderen dat Griekenland eeuwenlang werd gekenmerkt door wanorde, onrust en burgeroorlogen. Opstanden werden door de Spartanen op bloedige wijze onderdrukt. Historici duiden deze periode, waarin het geschreven woord ontbreekt, aan als de duistere eeuwen van Griekenland.

De Ioniërs

Anatolië herstelde zich sneller dan het Griekse moederland. De Ioniërs wisten de kuststrekten tot grote bloei te brengen. In de 9^e eeuw v.Chr. verenigden de belangrijkste steden, zoals Miletos, Efese en Smyrna zich in de Twaalfstedenbond. Ze namen het schrift van de Foeniciërs over en pasten het aan de Griekse taal aan, daarmee het eerste echte alfabet vormend, waarvan het Latijnse alfabet, en daarmee ons eigen alfabet, is afgeleid.

Wedijver tussen de Griekse steden

In de 8^e eeuw v.Chr. kwam de stad Athene op als tweede macht na Sparta. Aanvankelijk geregeerd door een koning en later door aristocraten, werd in 508 v.Chr. gekozen voor een democratie, waarbij alle volwassen mannen stemrecht hadden. De Atheners zagen zichzelf als afstammelingen van de oorspronkelijke Grieken en voelden zich ver verheven boven de boerse en autoritair geregeerde Spartanen. Alleen hadden Spartaanse vrouwen dezelfde rechten als de mannen en werden de Atheense vrouwen verondersteld thuis te zitten en hun echtgenoot te dienen. De tegenstelling tussen Athene en Sparta is eeuwenlang blijven bestaan. Beide zochten bondgenoten om de hegemonie over Griekenland te verkrijgen. Sparta regeerde met ijzeren hand over zijn partners in de in 550 v.Chr. opgerichte Peloponnesische Bond. Athene nam de leiding over de Delisch-Attische Zeebond. Aanvankelijk vochten ze samen met succes tegen de Perzen, maar in 412 v.Chr. sloten de Spartanen een bondgenootschap met de Perzen en versloegen de Atheners in 405 v.Chr. Athene kreeg hulp van de stad Thebe, die als derde macht in Griekenland opkwam en samen versloegen ze Sparta in 371 v.Chr. Kort daarna vlogen de bondgenoten elkaar in de haren en in 355 v.Chr. werd Athene door de Thebanen en hun bondgenoten verslagen, om nooit meer de leidende positie in Griekenland terug te krijgen.

Ondanks de voortdurende oorlogen tussen de verschillende Griekse stadstaten floreerden in de 5^e en de 4^e eeuw v.Chr. kunsten en wetenschappen als nooit tevoren in Griekenland, met name in Athene, maar ook in de andere steden. Voor velen is de Griekse bouwkunst, beeldhouwkunst, literatuur en filosofie het absolute hoogtepunt van kunst en cultuur uit de Oudheid.

Een groot Helleens rijk

De kolonies aan de Anatolische kust waren een voortdurende speelbal van de eeuwenlange strijd tussen de Grieken en de Perzen tot Alexander de Grote in 331 v.Chr. de Perzen versloeg en Griekenland, Anatolië, Mesopotamië, Perzië en Egypte onderdeel maakte van een groot Helleens Rijk, waarin Grieks de voertaal was. Na de dood van Alexander in 323 v.Chr. werd het immense rijk verdeeld onder zijn drie generaals. Het grootste gedeelte van deze Helleense Rijken ging in de loop van de 2^e en 1^e eeuw v.Chr. op in het Romeinse Rijk (zie hoofdstuk 6).

De Griekse religie

De Atheense religie was het voorbeeld voor vele andere Griekse stadstaten. Plaatselijk werden bepaalde Goden of Godinnen meer benadrukt dan elders en soms werden aan een bepaalde Godin of God in de ene plaats andere ouders of kinderen toegeschreven dan elders, maar over het algemeen vertoont de Griekse religie in alle delen van de Helleense wereld hetzelfde patroon.

Homeros' Ilias en Odyssee

In de 8^e eeuw v.Chr. ontstonden de *Ilias* en de *Odyssee*, toegeschreven aan de Ionische dichter Homeros, die waarschijnlijk voor het eerst de verhalen heeft opgeschreven die al eeuwenlang verteld werden. Of gedichteerd, want er werd gezegd dat hij blind was. Homeros beschrijft hoe, vier eeuwen vóór zijn tijd, de Mykeners tien jaar lang Troje belegerden en tenslotte innamen, waarna de Mykeense leider Odysseus tien jaar lang op zee rondzwierf

vóór hij zijn eigen land weer kon bereiken. Homeros geeft het verhaal een mythologisch kader, waarin Goden en Godinnen, naast helden als Ajax, Achilles en Hector vóór of tegen Troje en Odysseus ten strijde trokken.

Eeuwenlang hebben de werken van Homeros een enorme invloed gehad op de Griekse samenleving. Ze werden onderwezen op school om de jeugd te leren hoe de Grieken heldhaftig de weerbarstige Trojanen versloegen. Dat Griekenland na de oorlog eeuwenlang in chaos ondergedompeld was en dat Homeros een Ionische dichter was, speelde daarbij geen rol. Even belangrijk is dat de Grieken aan de *Ilias* en de *Odyssee* de autoriteit ontleenden om de oudheid en authenticiteit van hun religie aan te tonen. Het tijdperk van de Mykeners was in het door de Doriërs onderdrukte Griekenland altijd voort blijven leven als de gouden eeuw, waarin de basis voor de Griekse beschaving werd gelegd. Aan de Mykeners werd een fabelachtige rijkdom toegeschreven en Mykeense leiders als Agamemnon hadden in de verhalen mythologische properties aangenomen.

De mythe van de Trojaanse Oorlog

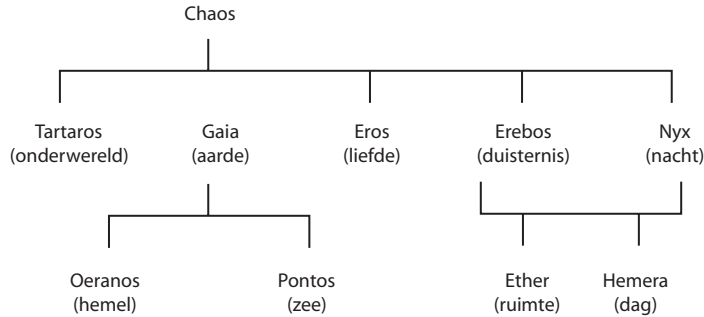
Wetenschappers in de 19^e eeuw twijfelden ernstig aan de historische grondslag voor de boeken van Homeros. Zelfs het bestaan van Troje werd in twijfel getrokken, tot Heinrich Schliemann in 1870 de ruïnes van de stad ontdekte en er opgravingen deed. Hedendaagse bezoekers aan Troje kunnen nog zien hoe Schliemann een enorme schacht dwars door de ruïnes liet graven, alleen op zoek naar interessante voorwerpen die het bestaan van de Trojaanse Oorlog zouden bewijzen. En die meende hij gevonden te hebben. Na de aanvankelijke euforie dat Homeros toch gelijk had, betwijfelen hedendaagse archeologen of er veel meer dan een kern van waarheid in het verslag van de Trojaanse oorlog zit. Waarschijnlijk beschrijft Homeros een oorlog die nooit op die schaal heeft plaatsgevonden. Voor de Grieken waren zijn dichtregels een getrouwe beschrijving van de door hen bewonderde Mykeense samenleving en religie. Archeologische vondsten hebben echter aangetoond dat de Griekse samenleving tussen de 12^e en de 8^e eeuw v.Chr. enorm is veranderd en dat Homeros de samenleving en religie van zijn eigen tijd op de Mykeners heeft geprojecteerd.

Andere bronnen van de Griekse mythen

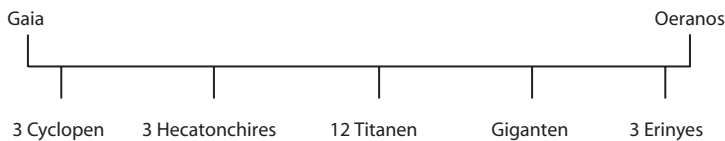
De bronnen waarop werd teruggegrepen, waren vooral Homeros (zie boven), de werken van Hesiodos en de zogeheten *Homerische Hymnen*. Hesiodos schreef rond 725 v.Chr. *Theogonie*, waarin voor het eerst de Griekse versie van het scheppingsverhaal werd geboekstaafd. Hij woonde in Boeotië, een boerengemeenschap op het Griekse vasteland, ten zuiden van Thessalië. Zijn scheppingsverhaal laat zien dat op het Griekse vasteland min of meer dezelfde mythologie zich had ontwikkeld als in de Anatolische kuststeden. Hierin waren de Anatolisch/Minoïsch/Mykeense Goden en Godinnen ondergebracht in een systeem waarin twaalf Goden en Godinnen vanaf de berg Olympos de kosmos bestuurden. In de 33 tot nu toe gevonden *Homerische Hymnen*, ontstaan tussen de 8^e en de 4^e eeuw v.Chr., werden de Olympische Goden en Godinnen bejubeld en soms ook mild bekritiseerd.

Het Griekse scheppingsverhaal

Uit deze bronnen en aanvullingen van latere Griekse en Romeinse schrijvers kan het Griekse scheppingsverhaal als volgt schematisch worden weergegeven:

Chaos was een leegheid, een oerafgrond, die door de Grieken als vrouwelijk werd voorgesteld. Uit deze leegheid schiep Chaos de aarde (Gaia), de onderwereld, de nacht en de duisternis. Ze bracht ook Eros voort, de oerkracht die in mensen en Goden het verlangen wekte samen te brengen wat ooit één was geweest en nieuw leven te scheppen. Het was de kracht van Eros die Erebos (duisternis) ertoe bracht zich met zijn zuster Nyx (nacht) te verenigen, waarna ze Hemera (het daglicht) en Ether (de ruimte om de hemel en de aarde) baarde. Geïnspireerd door Eros bracht Gaia uit zichzelf Pontos (de zee) en Oeranos (de hemel) voort. Met Oeranos zette Gaia de schepping voort:

De Cyclopen waren wezens met één oog. De Hecatonchires hadden elk honderd handen en vijftig hoofden. Oeranos vond ze zo monsterlijk en angstaanjagend dat hij Gaia dwong ze in haar boezem te verstoppen. De twaalf Titanen die ze daarna baarde, zes Goden en zes Godinnen, ondergingen hetzelfde lot. Gaia kon niet langer verkroppen dat ze haar kinderen moest verbergen. Ze gaf de jongste van de Titanen, Kronos, een sikkels en toen Oeranos opnieuw met haar paarde, sneed Kronos zijn testikels af. Uit het bloed dat op de aarde viel, groeiden de Giganten, een geslacht van reuzen, en de Erinyes, angstaanjagende Furiën, die mensen en Goden straffen voor alles wat ze misdaan hadden. Kronos gooide de afgesneden testikels in zee en hieruit werd de Godin Afrodite geboren.

Van Titanen naar Goden

Ontmand en onteerd moest Oeranos zijn plaats als Hemelgod afstaan aan Kronos, die zijn zuster Rhea als vrouw nam. Oeranos voorspelde aan Kronos dat een van de kinderen die Rhea hem zou schenken hem zou ontmanen. Om dit lot te ontlopen, at Kronos alle kinderen op die Rhea baarde: de Godinnen Hestia, Demeter en Hera en de Goden Hades en Poseidon. Rhea werd opnieuw zwanger, maar om te voorkomen dat ook dit kind opgegeten zou worden, verborg ze hem en gooide een zak met stenen in de mond van Kronos, die het bedrog niet merkte. Het kind, Zeus, werd op Kreta opgevoed en toen hij volwassen was geworden, keerde hij terug, ontmande Kronos, bevrijdde zijn broers en zusters uit de maag van zijn vader en nam zijn plaats als Hemelgod in.

Vanaf de Olympos, een berg in noordelijk Thessalië, verzamelde Zeus een select gezelschap van Goden en Godinnen, die hem als hun leider erkenden: zijn zusters Hera, Demeter en Hestia en zijn broer Poseidon. Zijn andere broer, Hades, kreeg de heerschappij over de onderwereld toegewezen. De Titaan Koios had bij zijn zuster Phoebe de Godin Leto verwekt. Zeus bevruchtte Leto en ze baarde de tweeling Apollo en Artemis, die door Zeus tot de Olympos werden toegelaten. Okeanos, een andere Titaan, had bij zijn zuster Thetys de Okeaniden verwekt, nymfen die soms de zee als hun domicilie kozen en soms op het land leefden. Zeus bevruchtte Metis, een van de Okeaniden. Ze werd zwanger van hem, maar toen ze verlangde de God in zijn volle glorie te zien, was ze hier niet tegen bestand en stierf. Zeus nam de ongeboren vrucht uit haar baarmoeder en plantte deze in zijn hoofd. Hieruit werd later de Godin Athena geboren, volwassen en volledig bewapend toen ze voor het eerst het daglicht aanschouwde. Zeus nam zijn zuster Hera als vrouw en verwekte bij haar Hefestos en Ares, die hij opnam bij de Olympiërs. Iapetes, een van de Titanen, paarde met Clymene, een van de Okeaniden. Hun kinderen waren Prometheus, die de eerste mensen uit klei vormde, en Atlas. Bij Pleione, een van de Okeaniden, verwekte Atlas de Godin Maia. Zeus verwekte bij Maia de God Hermes, die hij opnam bij de Olympiërs. Ook Afrodite, de enige die niet van de Titanen afstamde, maar wel van Oeranos, werd door Zeus op de Olympos toegelaten.

Hiermee waren er twaalf Olympiërs en wel zes Godinnen (Hera, Demeter, Hestia, Artemis, Athena en Afrodite) en zes Goden (Zeus, Poseidon, Hefestos, Ares, Apollo en Hermes), net als dat bij de Titanen het geval was geweest.

De Titanen kwamen, aangevoerd door Atlas, in opstand tegen de Olympiërs. Geholpen door de Cyclopen en aangevoerd door Zeus wisten de Olympiërs ze te verslaan, waarna ze naar Tartaros (de onderwereld) werden verbannen. Ook de Giganten, sterke reuzen wier lichaam in twee slangen eindigde in plaats van benen, kwamen tegen de Olympiërs in opstand. Met behulp van de held Herakles wisten de Olympiërs ook hen te verslaan.

De samenstelling van de Olympiërs zou nog eenmaal gewijzigd worden. Zeus werd verliefd op Semele, de dochter van Kadmos, de koning van Thebe, en Harmonia, volgens sommige bronnen een kleindochter van Ares. Semele werd zwanger van Zeus, maar stierf toen de God zich in zijn volle glorie liet zien. Zeus plantte de ongeboren vrucht in zijn dij en hieruit werd later Dionysos geboren. Zeus wilde hem bij de Olympiërs opnemen en hij nam de plaats van Hestia in.

Hellenisering van de pre-Griekse religies

Met deze mythologie, waarvan overigens verschillende varianten bestaan, maakten de Grieken duidelijk dat Zeus de onbetwiste heerser over het uitspaniel was en dat alle Goden en Godinnen met hem verwant waren en deels van hem afstamden. In werkelijkheid waren de Goden en Godinnen overgenomen uit de religies van de omringende volkeren, met name de Anatoliërs, die de Minoïsche beschaving hadden gesticht. Veel Goden en Godinnen werden al duizend jaar of langer vereerd voordat de eerste Grieken zich rond 1600 v.Chr. in Griekenland vestigden. Wel waren de Goden en Godinnen ingrijpend veranderd, aangepast aan het Griekse temperament en de Griekse, door mannen en oorlogen beheerste samenleving. In de artikelen in dit hoofdstuk zullen we uiteenzetten wat de betreffende God of Godin voor de Grieken betekende en een poging doen te reconstrueren wat de God of Godin oorspronkelijk vertegenwoordigde.

De Godin haar plaats geweest

In de 8^e eeuw hadden vrouwen in de Griekse samenleving een ondergeschikte rol en in de religie waren Godinnen ondergeschikt aan de Goden. In haar boek *The living Goddesses* trekt archeologe Marija Gimbutas de volgende conclusie: 'Hoewel hun samenleving er een van strijders was, toont archeologisch bewijsmateriaal aan dat de Mykeners nog heel sterk in de Godin geloofden, een overtuiging die sterk overeenkomt met die van Minoïsch Kreta.' (p. 154). De talloze Godinnenbeeldjes uit de Mykeense tijd tonen aan dat de Godin in de Mykeense religie een zeer belangrijke factor is geweest. In de duistere eeuwen, volgend op de val van het Mykeense Rijk, werden de oude Goden en Godinnen langzaam maar zeker steeds meer veranderd, om te blijven passen bij een steeds gewelddadiger en steeds mannelijker samenleving. Grote Godinnen, heersend over leven en dood, die duizenden jaren waren vereerd in Anatolië en op Kreta, werden in een kwaad daglicht gesteld om hun macht te breken. Vreedzame Godinnen, die vruchtbaarheid brachten aan mensen, dieren en de natuur, werden als strijdlustige en preutse maagden uitgedost. Vegetatiegoden, die samen met de Godin vruchtbaarheid over het land hadden gebracht, kregen een vrijbrief om Godinnen, vrouwen en nimfen te verkrachten. In de verschillende artikelen in dit hoofdstuk zullen we hier vele voorbeelden van geven.

Voor de Mesopotamiërs (zie hoofdstuk 3) waren de mensen geschapen om de Goden te dienen. Voor de Grieken stond de man centraal in de kosmos. Vrouwen waren in alle opzichten ondergeschikt aan mannen en in de Godenwereld was dat al niet anders. Vrouwen konden, net als Godinnen, vereerd worden om hun schoonheid, maar veel meer verwachten de Grieken niet van ze. Zelfs liefde voor een vrouw kon tot rampspoed leiden. Volgens Homeros begon de Trojaanse Oorlog omdat de Trojaan Paris verliefd werd op de Griekse Helena en haar naar Troje ontvoerde.

Kenmerken van de Griekse religie

Een religie in de zin van een samenhangend geheel van dogma's en theologische leerstellingen hadden de Grieken niet. De kern van de religie bestond uit de rituele handelingen die in de tempels werden uitgevoerd. De mythen waren een poging de Godenwereld begrijpelijk te maken voor de gewone mensen, maar ze werden door de filosofen openlijk bekritiseerd en gezien als verdichtsels die weinig of niets met de werkelijkheid te maken hadden.

Door de Grieken werd een priester aangeduid als *hiereus*, degene die zorgt voor de *hiera*, de heilige voorwerpen die in de tempel bewaard werden. Griekse tempels waren gewijd aan slechts één God of Godin. Aan tempels van de Goden waren als regel priesters verbonden; aan tempels van de Godinnen priestersessen. Ze voerden de rituele handelingen uit, beheerden de bezittingen van de tempel, zoals het cultusbeeld van de betreffende God of Godin en de attributen die bij de rituelen werden gebruikt. Ze hadden geen speciale band met degenen die het openbare gedeelte van de rituelen bijwoonden en fungeerden niet als geestelijke raadsman. Ze traden tamelijk autonoom op en waren geen verantwoording schuldig aan anderen buiten de tempel.

Een van staatswege aangestelde Hogepriester, zoals de Romeinse Pontifex Maximus, bestond niet in Griekenland. De volksvertegenwoordiging besliste of in de stad een tempel voor een bepaalde God of Godin gebouwd zou worden, maar bemoeide zich niet met de rituelen. Bepaalde overkoepelende taken werden waargenomen door de Basileos. In de 8^e eeuw v.Chr. was de Basileos de man die als koning en priester over het koninkrijk Athene

heerste. Toen Athene na verloop van tijd werd geregeerd door aristocraten en uiteindelijk een republiek werd, behield de, vanaf dat moment jaarlijks gekozen, Basileos zijn religieuze functie, al beperkte die zich tot bepaalde taken in de feesten die al werden gevierd in de tijd dat hij nog daadwerkelijk als koning regeerde.

De rituele handelingen, die de kern van de Griekse 'religie' vormen, konden van tempel tot tempel verschillen. Bepaalde handelingen werden in de hele Helleense wereld verricht, andere waren plaatsgebonden. De handelingen, voorzover bekend en relevant voor het begrijpen van de essentie van een bepaalde Godin of God, zullen in de betreffende artikelen genoemd worden.

Erfenis van de Grieks-Romeinse religie

De Romeinen (zie hoofdstuk 6) stelden vanaf de 3^e eeuw v.Chr., toen ze de Griekse gebieden aan het Romeinse Rijk toevoegden, de Griekse Goden en Godinnen gelijk aan hun eigen Goden en Godinnen. Dit had in de meeste gevallen weinig of geen invloed op de Romeinse cultushandelingen. De Romeinse religie was heel praktisch gericht op het verrichten van de juiste rituele handelingen. De Griekse mythen spraken de Romeinen niet aan. Wel bewonderden de Romeinen de Griekse beeldhouwkunst en ze lieten Romeinse Goden en Godinnen door Griekse kunstenaars afbeelden, die daarbij het Griekse equivalent voor ogen hadden. Zo werd de Romeinse Jupiter afgebeeld als de Griekse Zeus, terwijl beide Goden in feite bijzonder weinig gemeen hadden.

In de tijd van keizer Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) werden de Griekse mythen ineens wel populair in het Romeinse Rijk. Dichters als Vergilius en Ovidius verbonden de Griekse mythen aan de overeenkomstige Romeinse Goden en Godinnen. Zo werden de mythen rond Zeus naverteld over Jupiter. Zelfs toen bleef de Romeinse religie geënt op al eeuwen bestaande Romeinse cultusgebruiken en niet op Griekse mythen. Na de kerstening van het Romeinse Rijk in de 4^e eeuw n.Chr. raakten de heidense Goden en Godinnen langzaam maar zeker in de vergetelheid.

In de Renaissance leefde de belangstelling voor Goden en Godinnen uit de Oudheid voor het eerst in duizend jaar weer op. In West-Europa was Latijn door de kerk een levende taal gebleven, maar Grieks werd nauwelijks meer gesproken in het westen. De verhalen waarop Renaissancekunstenaars teruggrepen, waren dan ook de in het Latijn geschreven werken van Ovidius, Vergilius en andere dichters uit de tijd van Augustus. Later ging men ook de Griekse mythen bestuderen en beschouwde die, terecht, als ouder en authentieker. Hieruit is het niet op feiten gebaseerde beeld ontstaan dat de Romeinse religie weinig van zichzelf had en alleen slaafs de Griekse mythen en afbeeldingen had nagevolgd. In het volgende hoofdstuk zullen we de Romeinse religie uiteenzetten.

Spelling van de Griekse namen en begrippen

Bij de spelling hebben we overwegend de Griekse en niet de Romeinse spelling aangehouden. Zo hebben we gekozen voor Dionysos en niet Dionysus. Soms is de spelling vereenvoudigd, met behoud van de Griekse uitspraak. Zo hebben we gekozen voor Hefestos en niet voor Hephaistos. Waar een andere dan de Griekse uitspraak is ingeburgerd, hebben we dat over het algemeen gerespecteerd. Dus kozen we voor Apollo en niet voor Apollon of Apollon.

De Griekse maankalender

De Grieken gebruikten een lunisolaire kalender met twaalf lunaties (de periode van de nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan), op gezette tijden aangevuld met een dertiende lunatie om de maanden ongeveer steeds in hetzelfde jaargetijde te laten vallen. In Athene begon de eerste maand (lunatie), Hekatombaion geheten, met de laatste nieuwe maan vóór de langste dag. Wanneer die precies viel kon van jaar tot jaar variëren. Als we de Romeinse datum van Midzomer, 24 juni, aanhouden, kon de maand beginnen ergens tussen 24 mei en 23 juni. De meeste rituelen hadden een vaste plaats in de maankalender. Zo viel de Panathenaia (zie Athena) altijd op de 28^e dag van Hekatombaion. Om verwijzingen naar ingewikkelde maankalenders (die van plaats tot plaats konden verschillen) te vermijden, geven we van rituele gebruiken alleen aan in welke periode van onze kalender ze ongeveer vielen, bijv. ‘ergens in juni-juli’.

ADONIS

De verering van Adonis is te herleiden tot het Nabije Oosten (zie hoofdstuk 3). Zijn naam is afgeleid van het Semitische *Adon* (Heer), net als *Adonai* (Mijn Heer), de naam van God in het Oude Testament. Hij was een Vegetatiegod, vergelijkbaar met Tammoez, de geliefde van Ishtar, die jaarlijks stierf, een deel van het jaar in de onderwereld doorbracht, en werd herboren in de nieuwe vegetatie. In Byblos, in het huidige Libanon, werd Adonis als de geliefde van Astarte vereerd. Elk jaar na de zomer spoelde de regen de aarde van de nabijgelegen bergen en kleurde de bij Byblos uitmondende rivier rood. De rivier werd Adonis genoemd en het bloed van de stervende Adonis zou elk jaar dit verschijnsel veroorzaken. Nog in de 2^e eeuw van onze jaartelling beschreef Lucianus de rituelen waarin de dood van Adonis in Byblos werd beweed door een menigte die zich als teken van rouw had kaalgeschoren.

Toen Astarte aan het eind van het 2^e millennium v.Chr. op Cyprus versmolt met de plaatselijke Godin Afrodite, werd haar geliefde ook daar onder de naam Adonis bekend. Volgens de Griekse mythen heerste de Syrische God Kotar onder de naam Kinyras als koning over Pafos, het oudste en belangrijkste heiligdom van Afrodite op Cyprus. Toen zijn dochter Smyrna pochte dat ze mooier was dan Afrodite, nam de Godin wraak door haar verliefd te laten worden op haar eigen vader. Smyrna ging in de nacht naar hem toe en zonder dat hij haar herkende, gaf ze zich twaalf nachten achter elkaar aan hem. Toen Kinyras ten slotte ontdekte dat zijn geliefde zijn eigen dochter was, probeerde hij haar te doden. Afrodite kreeg medelijden met haar en veranderde haar in een mirreboom. Na verloop van tijd spleet de boom open en hieruit werd Adonis geboren. Afrodite ontfermde zich over de baby en verstopte hem in een mand. Ze vroeg Persefone, de koningin van de onderwereld, op de mand te passen, maar er niet in te kijken. Persefone deed dit na verloop van tijd toch en werd prompt verliefd op de schone jongeling die ze in de mand aantrof. Ze weigerde hem weer af te staan aan Afrodite, die ook verliefd op hem was geworden en hem wilde meenemen. Zeus bemiddelde tussen de Godinnen en besliste dat Adonis een deel van het jaar bij Afrodite zou zijn en de rest van het jaar bij Persefone in de onderwereld door zou brengen. Volgens andere mythen was Adonis een knappe herdersjongen op wie Afrodite verliefd werd. Tijdens een jachtpartij werd hij door een wild zwijn gedood. Uit zijn bloed dat op de grond viel, liet Afrodite anemonen opgroeien.

In Athene werd de dood en wederopstanding van Adonis in het voorjaar gestalte gege-

ven in de *Adonia*, een tweedaags feest, waarbij vrouwen op het dak van hun eigen huis een zogeheten *Tuin voor Adonis* maakten. Dit was een aardewerk schaal waarin sla, dille en andere eetbare gewassen werden geplant. Vaak werd er een beeldje van Adonis bijgezet. De eerste dag hielden de vrouwen de plantjes met water groen en fris. Ze kwamen 's avonds in groepjes bijeen en vierden de hele nacht feest, waarbij ze muziek maakten, liederen zongen, zichzelf in extase dansten en, ongebruikelijk voor vrouwen gedurende de rest van het jaar, wijn dronken. De tweede dag lieten de vrouwen de plantjes verdorren in de zon en gooiden ze tegen het eind van de dag, samen met het beeldje, in een nabijgelegen bron of beek. In andere Griekse steden bestonden vergelijkbare rituelen voor Adonis, waarbij weeklagende vrouwen de tweede dag van het feest met loshangende haren en gescheurde kleren door de stad liepen en zichzelf, ten teken van rouw, op hun ontblote borsten sloegen. Er werden hymnen aan Adonis opgedragen tijdens de processies, waarbij de tuinen en beeldjes van Adonis naar het water werden gedragen. De feesten waren nergens onderdeel van de officiële rituele kalender van de betreffende stadstaat en werden niet vanuit een bepaalde tempel geleid. Het was een van de weinige religieuze plechtigheden die in de huiselijke kring plaatsvonden en werden uitgevoerd door groepjes vrouwen, zonder dat mannen hierbij toegelaten werden.

De Romeinen (zie hoofdstuk 6) stelden Afrodite gelijk aan Venus en namen ook de cultus van Adonis over. In zijn *Metamorfosen* beschrijft Ovidius hoe Venus door een pijl van haar zontje Cupido, de Romeinse Eros, wordt geschramd en daardoor verliefd wordt op Adonis, die ze verliest als hij door een everzwijn wordt gedood. In het Romeinse Rijk werd Adonis jaarlijks door vrouwen betreurd, net als Griekse vrouwen dat vóór hen hadden gedaan.

Vanaf de Renaissance tot in de 20^e eeuw is Adonis veelvuldig afgebeeld als geliefde van Venus op schilderijen en ook beeldende kunstenaars vonden de schone jongeling die zo tragisch aan zijn eind kwam een geliefd onderwerp. Shakespeare beschrijft Adonis in zijn lange gedicht *Venus and Adonis* als een kuise jongeman, die schuchter de toenaderingspogingen van de Godin afwijst en door een everzwijn wordt gedood voordat hij zich aan haar heeft gegeven.

AFRODITE

Afrodite werd al in het 3^e millennium v.Chr. op Cyprus vereerd in een heiligdom bij de plaats Pafos. Na de komst van Foenicische immigranten nam deze Godin veel elementen uit de cultus van Astarte en Inanna/Ishtar in zich op. De Grieken namen de Godin in hun pantheon op, maar gaven verschillende verklaringen van haar herkomst. Hesiodos liet haar ontstaan uit de door Kronos afgesneden en in zee geworpen testikels van Oeranos (zie inleiding). Ze zou als volwassen vrouw uit de golven verrezen zijn voor de kust van Cyprus en aan land gegaan zijn bij Pafos. Volgens Homeros was ze een dochter van Zeus en de Oceanide Dione.

Inanna/Ishtar werd in het Nabije Oosten vereerd als Grote Godin, die heerste over de hemel en de aarde en samen met haar geliefde, Doemoezi/Tammoez, vruchtbaarheid bracht aan mensen en aan de natuur. Gewijde seks in een tempel van de Godin was een belangrijk onderdeel van haar cultus. In de mythen en cultusgebruiken rond Afrodite is dit duidelijk terug te vinden. Griekse meisjes werden verondersteld maagdelijk het huwelijk in te gaan. Van meisjes op Cyprus werd echter verwacht dat ze zich voorafgaand aan hun huwelijk door een onbekende lieten ontmaagden en het geld dat ze hiervoor ontvingen aan een van de tempels van

Afrodite schonken. Het werd gezien als een eerbetoon aan de Godin, die als dank de meisjes vruchtbaarheid zou schenken. Op het Griekse vasteland waren aan enkele tempels van Afrodite vrouwen verbonden die zich uit naam van de Godin tegen betaling aan bezoekers van de tempels gaven. Ze werden *heteren* (tempelprostituees) of *hiërodulen* (gewijde slavinnen) genoemd. Met name Korinte en Eryx op Sicilië stonden hierom in heel de Helleense wereld bekend. De hiërodulen namen ook deel aan andere activiteiten van de tempel, bijvoorbeeld als een smeekbede tot de Godin werd gericht om de stad bij te staan als er gevaar dreigde. Inanna, Ishtar en Astarte waren niet alleen befaamd als Liefdesgodin, maar konden in tijden van oorlog ook op het slagveld van zich doen spreken. Afrodite beschikte duidelijk over dezelfde kwaliteiten. In de tempel van Korinte werd ze met een schild afgebeeld. Ze was de belangrijkste Godin van Korinte en in tijden van nood werd ze geacht de stad te beschermen.

De Grieken namen naar Afrodite toe een tweeslachtige houding in. Enerzijds benadrukten ze dat ze de mooiste van alle Godinnen was en beeldden haar meestal als een beeldschoone, naakte, jonge vrouw af. Anderzijds hekelden ze haar ijdelheid en losbandigheid. Haar vermogen elke man of God te verleiden op wie ze haar zinnen had gezet, relativeerden ze door dit toe te schrijven aan de magische kracht van de gordel die ze droeg. Hera leende de gordel een keer van haar om Zeus te verleiden. Ook legden de Grieken haar handelingsvrijheid in seksueel opzicht aan banden door haar als echtgenote te koppelen aan Hefestos, de lelijke en kreupele zoon van Hera en Zeus. Toen Afrodite hem bedroog met de Oorlogsgod Ares, gooide Hefestos, die een kundig smid was, een door hem gemaakt gouden net over het bed waarin het liefdespaar lag en maakte haar ten overstaan van alle Olympiërs te schande. Dat ze de mooiste van alle Godinnen was, werd door de Grieken ook in twijfel getrokken. In een wedstrijd tussen Afrodite, Hera en Athena wie de mooiste was, won Afrodite alleen door Paris, die dit oordeel moest vellen, te beloven dat ze de door hem begeerde Helena verliefd op hem zou laten worden. Paris schaakte Helena en nam haar mee naar Troje, wat de aanleiding tot de Trojaanse Oorlog werd.

De schoonheid van Afrodite beantwoordde aan de Griekse fixatie op volmaakte vormen, die te zien is in alle Griekse kunstuitingen. Op Cyprus stond de seksualiteit en vruchtbaarheid van de Godin centraal en de volmaaktheid van haar lichaamsvormen speelde nauwelijks een rol. In Pafos, het belangrijkste en oudste centrum van de verering van de Godin op Cyprus, was haar cultusbeeld zelfs helemaal geen vrouw, maar een abstracte conische zuil, die op talloze Romeinse munten is afgebeeld.

Hoewel de Grieken haar koppelden aan Hefestos waren er vele geliefden met wie de Godin het bed gedeeld zou hebben. Van de zeven Olympische Goden was alleen Apollo kennelijk ongevoelig voor haar bekoorlijkheden. Ares schonk haar verschillende kinderen voordat Hefestos het paar op heterdaad betrapt. Uit een affaire met Hermes kwam het kind Hermafroditos voort. Dionysos zou haar bevrucht hebben met Priapos, een God die met een overdreven grote erectie werd afgebeeld. Hesiodos noemde Eros, een van de kinderen die Oermoeder Chaos baarde (zie inleiding), als haar eerste partner, die haar vanaf haar geboorte gevolgd zou hebben, waar ze ook ging. In de latere Griekse traditie werd Eros een kind van Afrodite en Ares. Door een pijl in hun hart te schieten kon Eros in mensen een onbedwingbare liefde doen ontbranden. Adonis was de eerste geliefde van Afrodite. De mythen en rituelen rond Adonis zijn in het betreffende artikel beschreven.

Afrodite werd in heel de Helleense wereld vereerd, maar de koppeling van seksualiteit aan een Grote Godin was voor de Grieken moeilijk te bevatten. In Anatolië werd Afrodite

wel degelijk als Grote Godin vereerd, met name in Afrodiasias, zo'n 100 km landinwaarts vanaf de Anatolische zuidwestkust. Al in het 6^e millennium v.Chr. bevond zich hier een heiligdom, dat waarschijnlijk door kolonisten uit Hacilar (zie hoofdstuk 3) was gebouwd. Vanaf het begin van de Bronstijd (rond 4350 v.Chr.) tot de kerstening van het Romeinse Rijk (3^e eeuw n.Chr.) is het heiligdom onafgebroken in gebruik geweest. De Anatolische Grote Godin die hier vereerd werd, nam in het 3e millennium v.Chr. elementen van de Mesopotamische Inanna/Ishtar in zich op, die hier onder de Akkadische bijnaam Nin bekend stond. Het heiligdom werd naar deze Godin aangeduid als Ninoè, een naam die nog in de 6e eeuw n.Chr. door Stefanos van Byzantium gebruikt werd. De Grieken stelden de in Ninoè vereerde Godin gelijk aan Afrodite en noemden het heiligdom naar haar: Afrodiasias. In de 6e eeuw v.Chr. werd een Ionische tempel voor de Godin gebouwd op de fundamenten van de oudere tempels. De Romeinen, die vanaf de 2e eeuw v.Chr. over dit gebied heersten, hielden de cultus van de Godin in stand en verleenden de tempel en de plaats uitzonderlijke voorrechten. Haar in het museum van Afrodiasias tentoongestelde cultusbeeld uit de 1^e eeuw v.Chr., meer dan twee meter hoog, laat haar waardigheid als Grote Godin in al haar aspecten zien. Ze draagt een gewaad dat van haar hals tot over haar voeten reikt. Daarover een tuniek met reliëfs in vijf lagen. In de bovenste laag draagt ze tussen haar borsten een hanger met daaraan de maansikkel. Daaronder de drie Gratiën (Godinnen verbonden met dans, muziek, levensvreugde en liefde), geflankeerd door Zeus en Hera. In de middelste laag bevinden zich Selene (de Maangodin) en Helios (de Zonnegod). De vierde laag toont ons de zee, waaruit de Godin oprijst, gedragen door een dolfijn. De gevleugelde Eros bevindt zich naast haar. Zijn onderlichaam eindigt in de staart van een vis. Op de onderste laag brengen twee gevleugelde Erogen een plengoffer. Erogen werden in de laat-Helleense tijd vaak samen met Afrodite en Eros afgebeeld en vertegenwoordigden het erotische aspect van de Godin. Een derde Eroot houdt een fakkel ondersteboven. Voor de Grieken was dat een verwijzing naar de onderwereld. Het beeld toont de Godin als heerseres over de hemel, de aarde, de zee en de onderwereld, over leven en dood, over zang, dans, liefde en levensvreugde. Op haar hoofd draagt ze een hoge kroon met daarop een zespuntige ster, die de planeet Venus voorstelt. Inanna en Ishtar werden ook met deze planeet verbonden. De hoge kroon toont haar verwantschap met de Grote Godin Kybele, die ook in Anatolië vereerd werd.

Plato verwoordde het onvermogen van de Grieken om Afrodite in al haar aspecten te bevatten toen hij een onderscheid maakte tussen *Afrodite Oeranos* (de Hemelse Afrodite) en *Afrodite Pandemos* (Afrodite van het hele volk). De Hemelse Afrodite vertegenwoordigde voor Plato de liefde als abstract ideaalbeeld, de goddelijke liefde die de kosmos had geschapen en in evenwicht hield. Lichamelijke liefde en tempelprostitutie hoorden voor Plato bij Afrodite Pandemos, vereerd door het gewone volk, dat niet in staat was tot abstracte filosofische bespiegelingen. Voor de Mesopotamiërs en Anatoliërs waren beide vormen van liefde onlosmakelijk met elkaar verbonden. Voor de Grieken waren ze niet verenigbaar.

De Romeinen stelden Afrodite gelijk aan Venus en onder die naam herleeft ze in de Renaissance, als Godin van de Liefde.

APOLLO

Volgens de Griekse mythen was Apollo (ook wel Apollon genaamd) samen met zijn tweelingzuster Artemis door Zeus verwekt bij Leto. In het artikel over Leto is haar herkomst

als Anatolische Moedergodin uiteengezet. Ook Apollo en Artemis zijn van Anatolische afkomst. In het 2^e millennium v.Chr. werd Apollo in heel Anatolië vereerd, voordat zijn cultus in Griekenland werd ingevoerd. De Hittieten kenden hem als Apulunas. In Troje werd hij als Appalunas, een van de drie hoofdgoden, vereerd. Lycië, de streek aan de Anatolische zuidkust waar de verering van Leto het sterkst was, wordt door veel wetenschappers als meest waarschijnlijke plaats van herkomst gezien. Homeros noemt de God 'Lykegenes', wat vertaald kan worden als 'uit een wolf geboren' of als 'uit Lycië afkomstig'. De Lycische havenstad Patara werd door de Lyciërs gezien als de geboorteplaats van de God, hoewel de Grieken aan het eiland Delos als geboorteplaats de voorkeur gaven.

Voordat Apollo in het Griekse pantheon werd opgenomen, was hij waarschijnlijk een Anatolische verschijningsvorm van de Vegetatiegod, die de Godin (Leto) als Moeder Aarde bevruchtte, stierf met de oogst en werd herboren in de nieuwe vegetatie. De dood van Apollo werd veroorzaakt door een draak, slang of reus, die Python, Tyfon of Tityos werd genoemd. Joseph Fontenrose, een eminent geleerde op dit gebied, ziet de strijd tussen Apollo en de draak/slang/reus als een polariteit van orde en chaos. De oerchaos, die door Python werd belichaamd, had als potentie alles in zich: mannelijke en vrouwelijke krachten, licht en duisternis, vochtigheid en droogte. Python was de scheppende kracht, de Oermoeder die uit haar wezen al wat leefde voortbracht. Apollo vertegenwoordigde de ordenende kracht, die de tomeloze energie en wildgroei van de oerchaos bundelde en richting gaf. Chaos en orde vormden een polariteit van krachten, die elkaar in evenwicht hielden en elkaar nodig hadden om te bestaan. Apollo en Python waren twee kanten van dezelfde God: Apollo de lichte, ordenende kant en Python de duistere, scheppende en vruchtbare kant. Een deel van het jaar heerste Apollo als Hemelgod, een ander deel van het jaar verbleef hij in de onderwereld en heerste daar als Python of Tyfon, of wat voor naam zijn 'tegenstander' ook had gekregen.

Apollo kreeg als Olympische God een ereplaats in het Griekse pantheon, maar hij werd door de Grieken zo ingrijpend veranderd dat zijn aard als Vegetatiegod nauwelijks meer te herkennen was. De Anatolische Vegetatiegod stierf met de oogst, verbleef de wintermaanden in de onderwereld en werd hieruit in het voorjaar met de nieuwe vegetatie herboren. Voor de Grieken was het ondenkbaar dat een God als Apollo zou sterven. Voor de Grieken was het ook ondenkbaar dat de afbrekende krachten, die te maken hadden met de dood en de onderwereld, net zo sterk zouden zijn als de groeikracht die Apollo voor hen belichaamde. In Griekse mythen werd beschreven hoe Python, kort na de geboorte van Apollo en Artemis, Leto aanviel. Apollo, nog maar enkele dagen oud, wist het monster met zijn pijlen te doden. Volgens andere mythen was Python een kind van Gaia (Moeder Aarde) en heerste uit naam van zijn moeder over het orakel van Delphi tot Apollo hem versloeg en het orakel overnam. De priesteres die de orakels uitsprak werd daarom Pythia genoemd.

In Anatolië werd Apollo al met orakelen verbonden voordat zijn cultus zich over het Griekse vasteland verspreidde. Het orakel van Didyma, aan de Anatolische westkust, is tegen het eind van het 2^e millennium v.Chr. ontstaan uit een heiligdom voor Leto, Apollo en Artemis. In verschillende andere plaatsen, zoals Patara, Delos en Klaros, werden orakels voor Apollo gesticht. In heel de Helleense wereld werd Apollo gezien als heerser over de belangrijkste orakels. Het orakel van Delphi, gelegen op de heuvels van de berg Parnassos, bij de Golf van Korinte, was vanaf de 7^e eeuw v.Chr. tot in de Romeinse tijd het meest gezaghebbende orakel. Door de omringende staten en steden werd het orakel geraadpleegd over zaken van staatsbelang.

De Romeinen zagen Apollo als een God van licht, orde en beschaving en stelden hem zelfs gelijk aan de zon. De Grieken waren zich echter terdege bewust van de tegenpool van chaos en duisternis die binnen Apollo schuilging. De Wijngod Dionysos werd, net als Python, gezien als de donkere kant van Apollo. Ze leidden samen het orakel in Delphi. In de lente, zomer en herfst heerste Apollo over het orakel. Daarna verdween hij en nam Dionysos de leiding over. Er werd door de Grieken niet gezegd dat Apollo stierf. Hij verdween naar 'Hyperboreas' – het land achter Boreas, de noordenwind. Terwijl Dionysos de leiding had, was het orakel niet open voor buitenlandse delegaties en hun vragen, hoe dringend ook, moesten wachten tot Apollo in het voorjaar uit Hyperboreas terugkeerde. Dan versloeg hij Dionysos en nam de leiding over. In of bij de tempel van Apollo bevond zich een luik met daaronder een trap naar beneden. Dit werd gezien als het graf van Dionysos, waarin de God zich zou bevinden zolang Apollo over het orakel heerste.

In de Griekse mythen werd Apollo niet bepaald sympathiek voorgesteld. Net als Artemis werd hij als meedogenloos en gevoelloos afgespiegeld. Samen met Artemis doodde hij de twaalf kinderen van Niobe, die had opgescheept dat ze meer kinderen had dan Leto. Apollo beheerste als geen van de andere Goden de geneeskunde, maar schroomde niet hier dood en verderf mee te zaaien als hem dat uitkwam. Zo hielp hij de Trojanen een sterke muur om hun stad te bouwen, maar bracht hij een pestepidemie over ze toen ze hem niet snel genoeg voor zijn diensten beloonden. Toch hielp hij, zoals het een Anatolische God betaamde, de Trojanen in de oorlog en liet een pestepidemie onder de Grieken uitbreken. Ook naar vrouwen toe kon hij meedogenloos zijn, vooral als ze zich niet door hem lieten bekoren. Hij verkrachtte Koronis, een kleindochter van Ares en doodde haar vader toen die uit woede over deze schanddaad de tempel van de God in brand stak. Toen Koronis, zwanger van Apollo, de voorkeur gaf aan een mens, haar geliefde Ischys, liet Apollo haar vermoorden door Artemis of, zoals anderen zeiden, doodde haar zelf. Hij redde alleen de foetus uit haar lichaam en dit werd zijn zoon Asklepios, die zijn vader later zou overtreffen in de geneeskunde.

De affaires van Apollo met Godinnen, nimfen en meisjes zijn veelvuldig beschreven. Daarbij ging de God niet altijd zo gewelddadig te werk als bij Koronis. Hij werd afgebeeld als een knappe, meestal naakte jongeman en vele vrouwen en nimfen werden verliefd op hem en gaven zich aan hem. Toch hadden de meeste affaires een tragische afloop door de tussenkomst van jaloerse minnaars of andere gebeurtenissen die de God en zijn geliefde uit elkaar dreven. Eros schoot, om Apollo te tarten, een gouden pijl door zijn hart, die hem verliefd deed worden op de nimf Daphne. Hij schoot een loden pijl in het hart van Daphne, die in haar een weerzin tegen Apollo opwekte. Hopeloos verliefd achtervolgde Apollo de voor hem vluchtende Daphne tot de nimf Moeder Aarde te hulp riep, die haar in een laurier veranderde. Apollo maakte een krans van de bladeren van de laurier en zette deze op zijn hoofd. Ter ere van Daphne werd de lauwerkrans voortaan aan de winnaars van wedstrijden geschonken. Ook op jongens liet Apollo wel zijn oog vallen, met net zo'n tragische afloop. Hij werd verliefd op de Spartaan Hyakinthos (Hyacinthus), maar de jaloerse Boreas liet de discus die door Hyakinthos werd geworpen op zijn eigen hoofd terechtkomen. Uit het bloed van de gedode Hyakinthos schoten hyacinthen op.

Apollo was beschermheer van de Muzen, de negen Godinnen die verbonden werden met kunsten en wetenschappen. Muziek was vooral het terrein van de harpspelende Apollo. Met zang en dans begeleidden de muzen Apollo tijdens feesten en rituelen. Aanvankelijk werden de Muzen als maagden voorgesteld, maar Apollo verwekte bij een van hen, Kalliope, twee zoons.

De rol van Apollo tijdens rituelen laat duidelijk zijn oorsprong als Vegetatiegod zien. Tijdens de *Pyanepsia*, in de herfst, werd in Eleusis een mengsel van gekookte bonen en andere groenten en granen aangeboden aan Apollo Pythios (de Apollo die Python had verslagen). Daarbij werd de wens uitgesproken dat de andere zaden en bonen, die gezaaid zouden worden, zouden ontkiemen. Tijdens de *Thargelia*, in het voorjaar, werden de eerste vruchten, vermengd met de zaden van verschillende graansoorten, aan Apollo aangeboden met de wens dat de oogsten dat jaar voorspoedig zouden zijn.

Voor de Grieken was Apollo een vreemde God, overgenomen uit het verre Azië. Tegelijk zagen ze hem als de vader van Ion, de stichter van de Ionische stam, waarvan de Atheners beweerden af te stammen. Onder de Olympiërs nam Apollo een ereplaats in. De andere Goden en Godinnen stonden op als hij binnenkwam om hem eer te bewijzen. De Romeinen zagen Apollo als een unieke God en namen hem, bij wijze van hoge uitzondering, onder zijn eigen naam in hun pantheon op.

ARES

Naar wordt aangenomen vond de cultus van Ares zijn oorsprong in Thracië. De Grieken maakten hem een zoon van Hera en Zeus en namen hem op bij de twaalf Olympiërs, maar geliefd was hij niet. Er waren weinig tempels voor hem en in het rituele jaar speelde hij geen rol van betekenis. Hij werd door de andere Olympiërs gehaat en geminacht omdat hij van geweld en bloedvergieten hield. Vaak was het zijn zuster Eris, die door haar twistzieke natuur verdeeldheid zaaide, waarna Ares dit gretig aangreep om een slachting aan te richten. Eris wierp een appel met het opschrift 'voor de mooiste' tussen de aanwezigen op een bruiloft en veroorzaakte daarmee indirect de Trojaanse Oorlog. Ares vocht aan de zijde van de Trojanen en stond daardoor meermalen tegenover Athena, die hem door haar moed, kracht en tactisch inzicht wist te verslaan en te vernederen.

Dat Ares uit een ander land kwam en tegen de Grieken vocht, zal het negatieve beeld van deze God voor een belangrijk deel hebben bepaald. Hij werd voorgesteld als een dommekracht, die zich door de twee reusachtige zoons van Poseidon meer dan een jaar in een kerker liet opsluiten tot Hermes hem bevrijdde. Ook aan zijn moed werd getwijfeld. Zo zou hij eens voor de brute kracht van de held Herakles op de vlucht zijn geslagen. Schijnbaar in tegenspraak met dit negatieve beeld van de God werd Afrodite, geassocieerd met liefde en harmonie, zijn geliefde. Hij schonk haar een dochter, Harmonia. Haar echtgenoot Hefestos gooide een net over het liefdespaar en maakte ze te schande voor de andere Olympiërs. De Romeinen stelden hem gelijk aan Mars.

ARTEMIS

Artemis is een veelzijdige Godin. Haar cultus ontstond in Anatolië, lang voordat de eerste Grieken zich hier vestigden en waarschijnlijk zelfs voordat landbouw en veeteelt hier werden geïntroduceerd. Ze voelde zich thuis in de vrije natuur, bij de wilde dieren, die haar als hun meesteres beschouwden en door haar werden beschermd, maar ook gejaagd. Ze was de scheppende kracht, de Oermoeder, waaruit al het leven voortkwam en waarnaar al wat leefde terugkeerde. In de Nieuwe Steentijd werd de Grote Godin op veel plaatsen gelijkgesteld aan Moeder Aarde, die samen met haar tegenpool, de Vegetatiegod, elk jaar de aarde weer

vrucht liet dragen. Artemis behield echter haar oorspronkelijke vorm in een wereld waarin jagers langzaam maar zeker plaatsmaakten voor landbouwers en veehouders. Haar verering was zo wijdverbreid aan de Anatolische kust en op de langs de kust gelegen eilanden dat de Grieken haar in hun pantheon opnamen en haar zelfs onder de Olympiërs rekenden, al werd ze wel gehelleniseerd voordat ze werd toegelaten. Ze werd gezien als een dochter van Zeus, door hem, samen met haar tweelingbroer Apollo, verwekt bij de Godin Leto.

Hesiodos noemde de tweeling 'lieflijker dan alle hemelse zonen', maar andere Griekse schrijvers waren minder complimenteus. Ze stelden Artemis voor als een koele, afstandelijke, jonge vrouw, die niets van mannen wilde weten, wilde dieren afslachte, puur voor haar eigen genoegen, en om het kleinste vergrijp meedogenloos wraak nam. Toen Niobe, de koningin van Thebe, opschepte dat zij twaalf kinderen had en Leto slechts twee, doodde Artemis, samen met Apollo, al haar kinderen. Zo zijn er talloze voorbeelden te noemen van mythen die alleen bedoeld lijken te zijn om de kilheid en wreedheid van Artemis aan de kaak te stellen. Er werd zelfs verteld dat ze mensenoffers vroeg. Toen Agamemnon, de koning van Mykene, zonder het te weten, een hert neerschoot dat aan Artemis toebehoorde, eiste ze van hem dat hij zijn dochter Ifigenia aan haar zou offeren. Wat de Grieken nog het meest leek te storen was dat Artemis mannen hooghartig verre van zich hield. Aanbidders werden door haar afgewezen en kwamen onveranderlijk op tragische wijze aan hun eind. Toen de jager Akteon haar tijdens een bad in de rivier naakt zag, veranderde ze hem in een hert, waarna zijn eigen honden hem verscheurden. Ze omringde zich het liefst met de nimfen die haar altijd volgden als ze in de natuur was.

Zoals zo vaak in de Griekse samenleving vormden de mythen rond Artemis een schril contrast met de vóór-Griekse achtergrond van de Godin. De mythen weerspiegelden de angst en de afkeer die de Godin Griekse mannen kennelijk inboezemde. De rituelen die in de cultus rond deze Godin door vrouwen werden uitgevoerd, gaven een totaal ander beeld te zien. Artemis was een Godin voor vrouwen en begeleidde belangrijke momenten in hun leven. Dat begon al vóór de geboorte. Artemis was de beschermvrouwe van zwangere en barrende vrouwen en werd door hen aangeroepen om erop toe te zien dat alles goed verliep. Artemisia (bijvoet) was een naar de Godin genoemd kruid, dat werd gebruikt om de geboorte voorspoedig te doen verlopen. Als het kind ter wereld was gekomen, schonken vrouwen in Athene in de tempel van Artemis het kostbaarste en mooiste gewaad dat ze bezaten aan de Godin.

Jonge meisjes werden opgedragen aan Artemis. In Athene werd een meisje rond het negende levensjaar geacht kind af te zijn en ging ze een nieuwe levensfase in, die als voorbereiding op haar huwbare status werd gezien. De meisjes ondergingen een ritueel, waarbij ze werden ingewijd als *arktoi* (berinnen). Als Vrouwe van het Dierenrijk nam Artemis in de vorm van een berin de zorg op zich voor de meisjes, die tijdens het ritueel als beertjes werden uitgedost. Tot het moment dat ze in het huwelijk traden, werd Artemis verondersteld voor haar 'beertjes' te zorgen. Op de avond vóór hun huwelijk brachten de meisjes het berengewaad dat ze bij hun inwijding als berin hadden gekregen naar de tempel van Artemis en lieten het daar achter. Sinds hun eerste menstruatie droegen Griekse meisjes een gordel over hun gewaad, als teken van hun huwbare status. Ook deze gordel schonken ze vóór hun huwelijk aan Artemis.

De tragiek van Artemis was dat de Grieken haar alles afnamen wat ze in een vrouw op prijs stelden – liefde, genegenheid, zorgzaamheid, moederschap – en haar haatten om de

wrede, meedogenloze karikatuur die ze van haar hadden gemaakt. Als Grote Godin heerste Artemis oorspronkelijk over leven en dood, over liefde en vruchtbaarheid, over de hemel, de aarde en de onderwereld. Voor de Grieken was dit veelzijdige karakter van de Godin te groot en te machtig om acceptabel te zijn en ze splitsten haar in verschillende Godinnen, die elk een beperkter gebied kregen toegewezen – onder het toezien van Vader Zeus. Afrodite heerste over seksualiteit en voortplanting. Hekate kreeg de onderwereld, zij het ondergeschikt aan de God Hades. Selene mocht als Maangodin over de hemel heersen, zij het ondergeschikt aan Zeus.

Ook onder de Grieken behield Artemis in zekere zin de zorg over de overledenen. De kleding van vrouwen die in het kraambed gestorven waren en de kleding waarin doodgeboren kinderen waren gewikkeld, werden in haar tempel aan de Godin overgedragen. Alleen werd dit tegen haar gekeerd en werd gezegd dat de Godin haar deel van de kraamvrouwen en geboren baby's opeiste.

In de Ionische steden aan de Anatolische westkust behield Artemis tot de Romeinse tijd haar status als Grote Godin en vertoonde meer overeenkomsten met Kybele (zie hoofdstuk 3) dan met de Griekse Artemis. In het Letoon, het belangrijkste Lycische heiligdom, werd Artemis samen met Leto en Apollo vereerd. In de ruïne van de tempel van Artemis is nog steeds te zien hoe een grote rotspartij midden in de tempel enkele meters boven de grond uitsteekt. Professor Fahri Isik, een eminent geleerde op het gebied van de Lycische oudheden, ziet hierin een aanwijzing dat de Lyciërs Artemis, net als Kybele, vereerden in rotsblokken en de aarde zelf.

Ook Griekse bronnen maken voor een goed verstaander duidelijk dat Artemis een Anatolische Godin was. Niet voor niets werd in de *Ilias* gezegd dat ze samen met de Trojanen tegen de Grieken gevochten zou hebben. Met name Efese was een belangrijk centrum voor de verering van deze Godin, die daar werd aangeduid als Ertemiti. De stad zou rond 2000 v.Chr. gesticht zijn door de Amazones, een legendarische Anatolische stam, geleid door vrouwelijke strijders, en bestond in ieder geval al toen de eerste Ioniërs zich hier vestigden. In de 8^e eeuw v.Chr. was Efese het belangrijkste handelscentrum aan de Anatolische kust en de tempel van Artemis was befaamd tot in de verre omtrek. In de 7^e eeuw verwoestten de Kimmeriërs Efese en de tempel, maar beide werden mooier en groter herbouwd. In de Oudheid werd de tempel beschouwd als een van de zeven wereldwonderen. De tempel werd verschillende malen verwoest, maar steeds herbouwd, tot de kerstening van het Oost-Romeinse Rijk de verering van de Godin tot een eind bracht. Van de tempel is niets overgebleven, maar beelden uit de eerste eeuwen van onze jaartelling laten zien dat de Romeinen Artemis nog steeds als een Grote Godin vereerden. Ze werd op een bijna 3 meter hoog beeld uit de 1^e eeuw, dat in het museum van Efese te zien is, afgebeeld met een tot haar voeten reikend gewaad waarin de door haar beschermde dieren te zien zijn:, zoals geiten, stieren en bijen. Op haar naar voren gestrekte onderarmen draagt ze twee leeuwen. Voor haar borst hangen vier rijen op borsten lijkende vormen, die ook wel geïnterpreteerd zijn als eieren, vruchten of de testikels van aan haar geofferde stieren. Daarboven hangen trossen druiven. In de halfronde kap achter haar hoofd bevinden zich tien gevleugelde sfinxen. Op haar hoofd draagt ze een kroon van drie verdiepingen. Op de onderste en middelste verdieping bevinden zich gevleugelde sfinxen en griffioenen. De bovenste verdieping wordt gevormd door een ronde Ionische tempel. Andere beelden van de Godin die in de ruïnes van de tempel zijn gevonden, komen hiermee overeen.

De bijen die op het gewaad van Artemis in Efese zijn afgebeeld, vertegenwoordigden de vruchtbaarheid die de Godin in deze gedaante de natuur schonk. De bijen brachten honing en mede, net als de druiventrossen waarmee ze werd afgebeeld de wijn brachten. De priesters van Artemis werden *melissa* (bij) genoemd. Ze woonden in het tempelcomplex zolang ze als priesters de Godin dienden. Ze dansten tijdens feesten ter ere van de Godin en tijdens de jaarlijkse processie aan het begin van de zomer, over de Heilige Weg van de tempel naar de binnenstad van Efese. De bij als verschijningsvorm van de Godin speelde ook in de Minoïsche religie een grote rol. Tabletten in Lineair B noemden de Godin Atimite.

Door de Grieken werd Artemis afgebeeld als een slanke, jonge vrouw, gekleed in een kort gewaad, een gordel als teken van haar maagdelijke status, haar boog in haar hand, de pijlenkoker op haar rug. De Artemis van Efese is een volwassen vrouw, zich bewust van haar eigen kracht. Ze heerst over hemel en aarde, over leven en dood. Niet omdat ze dood en verderf zaait met haar pijlen, maar omdat al wat leeft uit haar voortkomt en naar haar terugkeert.

Athena, de maagdelijke zuster van Artemis, was de beschermvrouwe van de Griekse steden en haar belangrijkste tempels stonden midden in de stad. De tempels van Artemis stonden in de vrije natuur, op het grensgebied van de stad. De jonge meisjes die, als 'berinnen' of anderszins, voor de Godin dansten, werden niet door mannen begeleid of beschermd als ze naar de betreffende tempel liepen en daar verbleven. Artemis werd geacht haar tempels en de omgeving van de stad te beschermen, zoals Athena de stad zelf vrijwaarde van invalers.

De Romeinen stelden Artemis gelijk aan Diana en in die vorm is ze, als Godin van de Jacht, in de Renaissance en de moderne tijd bekend gebleven.

ASKLEPIOS

Asklepios was een zoon van Apollo en Koronis, een kleindochter van Ares. Koronis werd door Apollo verkracht en toen ze de voorkeur gaf aan een ander boven hem werd ze door hem of Artemis gedood. Apollo redde het kind Asklepios uit het lichaam van Koronis en liet hem opvoeden door Cheiron de Kentaur (half paard, half mens), die hem de geneeskunst bijbracht. In dat opzicht overtrof Asklepios al snel zijn vader, die tot dat moment als de beste geneesheer onder de Goden werd beschouwd. Vanuit Epidauros en Pergamon in Anatolië verspreidde zijn cultus zich vanaf de 5^e eeuw v.Chr. over de Helleense wereld. Rond het begin van onze jaartelling waren er zo'n driehonderd tempels voor de God opgericht. In de tempels bevond zich een Asklepion, een medisch centrum, waar medische kennis werd verzameld. Met name de tempels van Epidauros en Pergamon werden vanuit alle delen van de Helleense wereld geraadpleegd en bezocht om genezing te vinden. Met modderbaden, baden in geneeskrachtig bronwater, diëten, massage en kruiden werden ziekten behandeld. Pergamon bezat nog steeds een wereldwijde faam op dit gebied toen Galenos (± 130-200), na Hippokrates de beroemdste arts uit de Oudheid, daar zijn praktijk uitoefende. Een belangrijk middel om de aard van de kwaal vast te stellen was de zogenaamde incubatiedroom. De patiënt kon daarvoor een nacht in het Asklepion doorbrengen, waarbij de priesters-geneesheren van Asklepios probeerden een droom op te wekken, waaruit afgeleid kon worden wat het probleem was en hoe dat het beste behandeld kon worden. De God werd afgebeeld

als een volwassen man met een baard. Rond zijn staf slingerde zich een slang. Naar de Romeinse vorm van zijn naam, Aesculapius, wordt deze staf, als embleem van de medische wetenschap, nog steeds een esculaap genoemd. In veel tempels van Asklepios werden slangen gehouden.

Ook in Athene werd Asklepios vereerd. De Grieken maakten er nooit een geheim van dat de God uit Epidauros afkomstig was. In de Eleusische Mysteriën (zie Demeter) werd Asklepios geëerd in een ritueel dat *Epidauria* werd genoemd. De komst van de God-Geneesheer uit Epidauros naar Athene-Eleusis in 420 v.Chr. werd hierin herdacht. In de *Asklepieia*, rond januari-februari, werd de komst van de God naar Athene eveneens herdacht.

Hygieia, de dochter van Asklepios, werd soms geacht haar vader bij te staan bij het behandelen van medische problemen, maar ze werd zelden zelfstandig vereerd en lijkt eerder een symbolische betekenis te hebben. Haar naam betekent 'gezondheid' en symboliseerde reinheid en heelheid naar lichaam en geest.

ATHENA

Volgens de Griekse mythen was de Godin Athena volwassen en volledig bewapend uit het hoofd van Zeus geboren. Als vroedvrouw fungeerde Hefestos, die met een bijl het hoofd van Zeus openspleet om de geboorte mogelijk te maken. Deze wel zeer mannelijke manier om het levenslicht te aanschouwen, maakte haar bij uitstek geschikt om te fungeren als Oorlogsgodin en beschermvrouwe van de naar haar genoemde stad Athene. Hesiodos benadrukte dat Athena verzot was op geschreeuw en wapengekletter. Net als Artemis was ze vastbesloten maagd te blijven en ze was mans genoeg om aanbidders van haar lijf te houden. Verschillende Griekse helden, zoals Herakles, hielp ze bij het uitvoeren van hun vrijwel onmogelijke opdrachten. Ze hielp Theseus de Gorgone Medusa te verslaan en kreeg als dank het afgehakte hoofd van Medusa op haar schild. Dit maakte haar onoverwinnelijk in de strijd, want wie Medusa in de ogen keek, versteende ter plekke.

Dit standaardbeeld van de preutse, agressieve en ongenaakbare Athena was de Griekse versie van een Godin die al eeuwenlang vereerd werd voordat de Grieken ten tonele verschenen. De betekenis van haar naam is verloren gegaan. De Minoërs kenden haar als Vrouwe Atana. Marija Gimbutas herleidt haar tot de Neolithische Grote Godin, die heerste over hemel, aarde en onderwereld. Als Hemelgodin werd ze, ook door de Grieken, als vogel voorgesteld. Homeros beschrijft hoe ze zich in een adelaar, zwaluw, gier en duif verandert. Vanaf de 5^e eeuw v.Chr. werd ze meestal met de uil geassocieerd. Aanvankelijk werd ze afgebeeld als deels uil, deels vrouw. Later werd de uil alleen nog maar samen met haar afgebeeld.

De pre-Griekse Athena werd ook verbonden met de aarde en vruchtbaarheid. Het duidelijkst blijkt dit uit haar associatie met slangen. Martin Nilsson, de grondlegger van de studie van de Minoïsch-Mykeense religie, herleidt Athena tot de Minoïsche Slangengodin. Door de Grieken werd de Godin nog steeds met slangen geassocieerd. Een beeld uit 520 v.Chr., afkomstig uit de Archaïsche tempel van Athena op de Akropolis in Athene, toont de Godin met een mantel die eindigt in tientallen slangen. Op haar hoofdtooi bevinden zich eveneens vele slangen. Op het door Phidias gemaakte cultusbeeld in het Parthenon, de belangrijkste tempel van de Godin, hield ze een slang onder haar schild tegen haar borst gedrukt. Medusa, wier haren werden gevormd door talloze slangen, prikte op het schild van de Godin. In feite was Medusa, net als Athena zelf, een verschijningsvorm van de Slangengodin.

De Grieken verklaarden de slangen als een afweermiddel, dat door de Oorlogsgodin gebruikt werd, maar waren zich toch terdege ervan bewust dat de slang ook vruchtbaarheid en seksualiteit beduidde. Hoewel Athena meestal geacht werd haar aanbidders verre van zich te houden, wist Hefestos in een poging haar te verleiden zover te komen dat zijn sperma op haar dijbeen terecht kwam. De Godin veegde het af en liet het op de grond vallen. Hieruit werd Erichthonios geboren, half mens, half slang. Athena ontfermde zich over de baby en liet hem opgroeien in haar tempel op de Akropolis. In de Ionische tempel van Athena op de Akropolis werd een levende slang gehouden, die een nakomeling van Erichthonios zou zijn.

Op Kreta werd Athena verbonden met het huishouden en ambachten. In Griekenland was dit aspect naar de achtergrond geschoven, maar zeker niet verdwenen. Ze was de beschermvrouwe van huisvuil, handwerkslieden en musici. De uitvinding van het spinnewiel, het weefgetouw en de fluit werden aan haar toegeschreven. Ze werd ook verbonden met landbouw en de vruchtbaarheid van het land. De ploeg zou door haar zijn uitgevonden. De belangrijkste jaarlijkse feesten in Athene ter ere van de Godin hadden te maken met vruchtbaarheid en werden door vrouwen uitgevoerd. In de oudste tempel van Athena op de Akropolis werd een houten beeld bewaard dat naar verluid uit de hemel zou zijn gevallen. Dit beeld van de naakte Godin werd in de tempel bedekt met een mantel. Tijdens de *Plynteria* (Schoonmaakfeest), rond de maand april, ontdeden vrouwen het beeld van de mantel, wikkelden het in een kleed en droegen het in processie naar de zee, waar het door twee vrouwen ritueel gebaad werd, waarna het, opnieuw in het kleed gewikkeld, in processie teruggebracht werd naar de tempel. Inmiddels hadden andere vrouwen de mantel gewassen en het gereinigde beeld werd in de schone mantel gekleed. Deze rituele reiniging bleef voortbestaan, ook nadat in de 5^e eeuw v.Chr. het twaalf meter hoge beeld van Phidias als cultusbeeld in gebruik was genomen. Het ritueel reinigen van het beeld van een naakte Godin was in het Nabije Oosten een algemeen gebruik, dat de vruchtbaarheid van de Godin herstelde, zodat de aarde na de winter opnieuw vruchtbaar zou zijn. Op Kreta werd Athena duidelijk in verband gebracht met vruchtbaarheid. In de tempel van Athena in Gorgyn zijn vele naakte votiefbeeldjes van de Godin gevonden. Het is mogelijk dat het houten cultusbeeld van Athena op de Akropolis pas later met een gewaad is bedekt om het vruchtbaarheidsaspect van de Godin te verdoezelen.

In de Atheense maankalender viel het Schoonmaakfeest net vóór de donkere maan. Tijdens de daaropvolgende volle maan werd het dorsfeest *Skira* gevierd. In processie werd door de Atheense vrouwen, geleid door de belangrijkste priesteres van Athena, van de Akropolis naar de buiten Athene gelegen akkers gelopen, waar het graan werd geoogst en gedorst. Later werd ook Demeter met de *Skira* verbonden. Demeter was een van Kreta afkomstige Godin, die in het niet ver van Athene gelegen Eleusis als Graangodin werd vereerd. Toen Eleusis rond 600 v.Chr. door Athene werd geannexeerd, nam Demeter de rol van Athena als beschermvrouwe van het graan over. Athena werd, als Athena Polias, gezien als beschermvrouwe van de stad, terwijl Demeter vooral met het platteland werd verbonden. Toch ging de processie nog steeds naar de tussen Athene en Eleusis gelegen tempel van Athena Skiras. Daar kreeg de winnaar van een voor jonge mannen georganiseerde hardlooptwedstrijd namens Athena een drank aangeboden, bestaande uit een mengsel van wijn, honing, kaas, wat graankorrels en olijfolie.

Ook Poseidon speelde een rol in de feesten rond Athena. Vaak leken ze elkaars tegenstanders. Bij een wedstrijd om te bepalen wie over de stad zou heersen, had Athena de olijboom

geschonken en Poseidon had een bron laten ontspringen op de Akropolis. Het geschenk van Athena werd hoger aangeslagen en ze kreeg de heerschappij over de stad toegewezen. Athena Polias vertegenwoordigde voor de Atheners het geordende en geciviliseerde leven in de stad, terwijl Poseidon, God van de Zee en de veroorzaker van aardbevingen en andere rampen, werd gezien als de ongetemde en onbeheersbare krachten van de natuur. Toch vulden de God en de Godin elkaar aan. In de oudste tempel van Athena op de Akropolis stond een olijfbom naast een heiligdom voor Poseidon. Het was ook, zoals gezegd, het water van de zee waarmee jaarlijks het houten beeld van de Godin werd gereinigd en opnieuw vruchtbaar gemaakt. De enige man die tijdens de processie van de *Skira* mocht meelopen was de priester van Poseidon, die samen met de priesteres van Athena op de plaats van bestemming een aantal rituele handelingen verrichtte, die te maken hadden met ploegen, zaaien en oogsten.

Het derde grote feest ter ere van Athena, de *Panathenaia*, werd eens in de vier jaar gehouden. Voor de mannen waren er wedstrijden. Door uitverkoren meisjes was een nieuw gewaad voor de Godin geweven dat na een processie, waaraan alle Atheners deelnamen, in het Parthenon aan de Godin werd aangeboden.

Anders dan in het Nabije Oosten, waar de Godin uiteindelijk, via Kreta, vandaan kwam, was in de Griekse wereld geen plaats voor een Grote Godin die over leven en dood heerste. Vruchtbaarheid en seksualiteit werden haar ontnomen en aan Afrodite en Demeter toebedeeld. De onderwereld en de zorg voor de doden moest ze afstaan aan Hekate, al werd de treurende Athena door de Grieken vaak afgebeeld op grafmonumenten. Wat overbleef was een wat steriele Godin, die voor de Grieken het ideaal van de onbuigzame en standvastige beschermster van de stadstaat vertegenwoordigde. De Grieken gaven aan haar de voorkeur boven Ares, die als een hersenloze en gewetenloze oorlogsmachine werd voorgesteld. Athena stond met haar kracht, wijsheid en strategisch inzicht garant dat de Griekse beschaving niet ten onder zou gaan.

De Romeinen stelden Athena gelijk aan Minerva en in die hoedanigheid verspreidde haar cultus zich over de verschillende delen van het Romeinse Rijk.

CHARYBDIS

Charybdis was volgens de Griekse mythen door Poseidon verwekt bij zijn grootmoeder Gaia. Ze stal koeien van Herakles en als straf hiervoor sloeg Zeus haar met een bliksem en wierp haar in zee. Ze leefde voortaan op een rots bij de smalle doorgang tussen Italië en Sicilië. Driemaal per dag zoog ze het zeewater op en spuugde het daarna weer uit. Zeelieden die probeerden de draaikolken die ze daarmee veroorzaakte te ontwijken, liepen het risico verslonden te worden door Skylla, die zich aan de overkant bevond.

Charybdis is, net als Skylla en Medusa, te beschouwen als een verschijningsvorm van de pre-Helleense Grote Godin, die heerste over de hemel, de aarde en de onderwereld. De Godin, die het leven schonk en het leven nam, werd door de Grieken verwrongen tot de maalstroom, die alles verslindt of alles wegspoelt.

CIRCE

Circe was een verschijningsvorm van de Grote Godin die in het Middellandse-Zeegebied werd vereerd. De Grieken beschouwden haar als een dochter van de Zonnegod Helios en

de Oceanide Persis. Ze heerste vooral over de natuur en over de wilde dieren. In dat opzicht vertoont ze veel overeenkomst met Artemis. Circe beheerste echter ook de magische kunsten. Ze werd een tovenaars genoemd. De naam Circe is afgeleid van *Kirkos*, het Griekse woord voor cirkel. In die cirkel zou de Godin haar magische kunsten bedrijven. De macht en de kracht van deze Godin boezemden de Grieken ontzag in. In de verhalen werd ze in een kwaad daglicht gesteld. De leeuwen, wolven en andere wilde dieren die haar omringden op het eiland Aeaëa, waar ze woonde, zouden door haar betoverde mensen zijn. Homeros stelt haar in zijn Odyssee-epos voor als een tovenaars, die de mannen van Odysseus met een toverdrank in zwijnen verandert. Ze zou de onschuldige nimf Skylla in een verscheurend monster hebben veranderd, door een toverdrank te gieten in het water waarin Skylla zich baadde omdat de Riviergod Glaucus verliefd werd op Skylla en niet op haar.

Toch was Circe niet zo monsterachtig voor wie haar beter leerde kennen. Odysseus ont kwam aan de betovering met behulp van het magische kruid *moly* dat Hermes hem had gegeven. Hij wist Circe over te halen zijn mannen weer in mensen te veranderen en ze werden als gasten behandeld. Hij verbleef lang genoeg als haar geliefde op het eiland om haar enkele kinderen te schenken en vertrok met tegenzin. Ze leerde hem contact te maken met de onderwereld en de doden, met name de ziener Teiresias, te raadplegen over de beste manier om met zijn schip weer thuis te komen.

De Romeinen zagen Circe als een belangrijke schakel bij het vaststellen van hun eigen oorsprong. Ze beschouwden Latinus, de legendarische koning van Latium, die hun stamvader Aeneas gastvrij had ontvangen, als een zoon van Circe en Odysseus.

DEMETER EN PERSEFONE (KORE)

Demeter is een verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin, die heerste over leven en dood, groei en afbraak, over hemel, aarde en onderwereld. In haar verschillende rollen werd de Godin als meisje, jonge vrouw, moeder en als oude vrouw voorgesteld. Als jonge vrouw bracht de eenwording met haar partner, de Vegetatiegod, nieuw leven op aarde. Als Moedergodin zorgde ze voor haar kinderen en al wat leefde. Als oude vrouw had ze de zorg over alles wat aftakelde en stierf. Het afsterven van de natuur in de herfst en de winter en het begeleiden van de overledenen naar het hiernamaals, behoorden tot haar taken.

De Anatoliërs die zich in het 3^e millennium v.Chr. op Kreta vestigden en daar de Minoïsche beschaving stichtten, namen de cultus van de Grote Godin mee. De Grieken leerden haar kennen toen de Mykeners rond 1600 v.Chr. in contact kwamen met de Minoïsche beschaving. De Grieken gaven de Godin de naam Dea Meter (Moedergodin) en verspreidden haar cultus over de Helleense wereld. Ze vonden haar zo'n belangrijke Godin dat ze in het Griekse pantheon werd opgenomen als een van de twaalf Olympiërs. Ze werd echter wel gehelleniseerd en aangepast aan de Griekse opvattingen over samenleving en religie. Ze werd voorgesteld als een dochter van Rhea en Kronos en werd daarmee een zuster van Hera, Hestia, Zeus, Poseidon en Hades.

De eenwording van Demeter met de Vegetatiegod, die als haar partner optrad, werd verondersteld een overvloed aan graan, druiven en andere gewassen te geven. In Anatolië en op Kreta stierf de Vegetatiegod met de oogst en werd het volgend voorjaar herboren uit de geogoste zaden. Daartoe was het noodzakelijk dat de God een tijdlang in de onderwereld verbleef, zoals het gezaaide zaad ook onder de grond verbleef tot het ontkiemde. De Godin

zelf zorgde in de onderwereld voor de ontkiemende zaden, die het nieuwe leven brachten en had ook de zorg over de overledenen, die in de onderwereld hun laatste rustplaats vonden.

Voor de Grieken was het onaanvaardbaar dat een Olympische Godin zou heersen over de onderwereld. In Anatolië en het Minoïsche Kreta werden leven en dood, groei en afbraak gezien als elkaar aanvullende polen die onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. De Grieken zagen, net als de Soemeriërs en andere volkeren in het Nabije Oosten, de onderwereld als een onheilsplaats, waar de overledenen gekweld werden en waar rechtschapen Goden en Godinnen niets te zoeken hadden. Demeter kreeg, als Olympische Godin, een ereplaats in het Griekse pantheon, maar de onderwereld werd haar ontnomen. Daarover heerste haar broer Hades, die niet was opgenomen bij de Olympiërs.

De Vegetatiegod, die jaarlijks stierf na zich met Demeter verenigd te hebben, kreeg in de Griekse mythen een andere betekenis. Hesiodos vertelt dat de Godin zich op Kreta in een driemaal omgeploegd akkerveld liefdevol aan de held Iasion had gegeven en dat daaruit de God Ploetos ('rijkdom') was voortgekomen. Homeros voegt eraan toe dat Zeus, verontwaardigd dat de Godin zich aan een sterveling had gegeven, Iasion met een bliksem doodde. Iasion geeft gestalte aan de Vegetatiegod, die de Godin bevrucht en sterft, om plaats te maken voor de rijkdom van de nieuwe vegetatie en de jonge Vegetatiegod. Ploetos, ook wel genaamd Pluto, is een bijnaam van Hades.

De Grieken wilden hun Oppergod wel aan de Grote Godin Demeter koppelen, maar ze wilden hem niet laten sterven om plaats te maken voor een jongere opvolger. Griekse Goden sterven niet. Als oplossing schonk Zeus Demeter geen zoon, die hem zou ontronen, maar een dochter. Zeus werd op Kreta, als Zeus Velchanos, gezien als een Vegetatiegod, die elk jaar, in de gedaante van een slang of stier, stierf na zijn eenwording met de Godin. In het voorjaar werd hij herboren in de jonge vegetatie (zie het artikel over Zeus). Voor de Grieken was deze sterfelijke Zeus een beetje gênant. Hij werd door de Godin, die duidelijk zijn meerdere was, uitverkoren om te sterven na hun kortstondige eenwording tijdens het Heilig Huwelijk. De Grieken gaven een hele andere versie van dit verhaal: Zeus wilde zijn zuster Demeter verleiden. Om aan hem te ontkomen, nam Demeter de vorm van een slang aan. Zeus veranderde zich ook in een slang en verkrachtte haar. Uit deze eenwording werd een dochter geboren. Haar naam mocht niet genoemd worden. Daarom werd ze als Kore ('meisje') of Arrhetos Kore ('meisje wier naam niet genoemd mag worden') aangeduid. Zeus was in deze versie niet langer de uitverkorene van de oppermachtige Godin. Demeter wekte wellustige gevoelens in hem op en hij eigende zich haar toe, zoals hij zich later ook haar dochter toe-eigende. Hij veranderde zich weer eens in een slang en toen de nietsvermoedende Kore de slang toestond op haar schoot te liggen, verkrachtte hij haar. Daarna schonk hij haar als bruid aan Hades, die haar tegen haar wil meenam naar zijn rijk, de onderwereld.

In Mykeense dialecten werd Demeter ook wel Damater genoemd. Met 'Da' werd zowel de Godin als een korenmaat aangeduid. De Vegetatiegod die met haar werd verbonden kreeg de titel Poseidaon, wat 'Echtgenoot van Da', oftewel 'Echtgenoot van Demeter', betekende. De Griekse God Poseidon, die als haar broer werd voorgesteld, is hiervan afgeleid. Hij werd op Kreta vereerd als Vegetatiegod voordat hem de zee als domein werd toegewezen. In de Griekse mythen keerde Poseidon zich tegen haar en vernederde haar, zoals Zeus dat eerder had gedaan. Terwijl Demeter treurde om haar dochter, die door Hades naar de onderwereld was ontvoerd, probeerde Poseidon haar te verleiden. Ze veranderde zich in een merrie om aan hem te ontkomen, maar hij veranderde zich in een hengst en verkrachtte haar. De

aardgebonden Vegetatiegod Poseidaon had zich hiermee veranderd in het dier waarmee de Indo-europese invallers hun veldslagen hadden gewonnen: het paard. Uit de verkrachting van Demeter door Poseidon kwam een dochter voort, wier naam niemand mocht uitspreken. Daarom werd ze aangeduid als Despoina ('Heerseres').

Kore kreeg, als bruid van Hades, de heerschappij over de onderwereld, waartoe Demeter geen toegang had. Demeter treurde lang om haar dochter en vond uiteindelijk Hermes bereid haar terug te halen uit de onderwereld. Hades was opmerkelijk snel bereid haar te laten gaan. Alleen gaf hij haar granaatappelpitten te eten voordat ze vertrok en daardoor was ze verplicht elk jaar drie maanden terug te keren naar de onderwereld. Als Koningin van de onderwereld werd de dochter van Demeter Persefone genoemd. Dit betekent 'Zij die laat afsterven' of 'Zij die voor de stervenden zorgt'. Ze werd naast Hades, zittend op een troon, afgebeeld, korenaren en een granaatappel in haar handen. De granaatappel vertegenwoordigde voor de Grieken de onderwereld. De korenaren in de hand van de Godin lieten zien dat wat leeft (de graankorrels) moet sterven om nieuw leven mogelijk te maken.

De Grieken, die niet wilden dat de God zou sterven, lieten in feite de Godin sterven en herboren worden in de nieuwe vegetatie. Kore betekent zowel 'meisje' als 'jonge spruit'. Demeter en Kore/Persefone waren twee verschijningsvormen van dezelfde Godin en werden ook in Griekenland als zodanig gezien. Ze werden samen aangeduid als *Demetres* ('Demeters') en in afbeeldingen zijn moeder en dochter vaak niet van elkaar te onderscheiden. Een van de bijnamen van Demeter was 'Moeder van de Doden'. Nog in de eerste eeuw van onze jaartelling omschreef Plutarchos de doden als *Demetrioï* ('Het volk van Demeter'). Dit geeft aan dat de Grieken, ondanks de formele en strikte scheiding van aarde en onderwereld, zich best realiseerden dat Kore en Persefone in wezen Demeter zelf waren. Waarschijnlijk mocht daarom de naam van de dochter niet genoemd worden omdat die dezelfde was als de moeder en Demeter geen Koningin van de onderwereld mocht zijn. Persefone is de donkere kant van de Godin, die te maken heeft met afsterven en de dood. Kore is de lichte kant van de Godin, de belofte van nieuw leven dat in het voorjaar zal ontspruiten. Ploetos, de zoon van Demeter en de Vegetatiegod, de rijkdom van haar schoot, heeft de belofte in zich van de volwassen God, die de Godin zal bevruchten en nieuw leven zal schenken.

Op Kreta werden Demeter en Persefone niet alleen in verband gebracht met het graan, maar ook met de wijnbouw. Dionysos werd gezien als een zoon van Persefone en Zeus. Hij werd ook wel Zagreos genoemd. In zijn boek *Dionysos* stelt Karl Kerényi Zagreos gelijk aan Iasion, de geliefde van Demeter. De dood en wedergeboorte van Dionysos symboliseert hoe de vegetatie sterft met de oogst en wordt herboren in de vegetatie van het nieuwe jaar.

De belangrijkste en oudste cultusplaats van Demeter in Griekenland was Eleusis, 22 km ten westen van Athene gelegen. Vanaf de Mykeense tijd tot de verwoesting van Eleusis door de Goten in 396 n.Chr. vonden hier elk jaar de Eleusische Mystериën plaats. In de meer dan 1500 jaar dat de Eleusische Mystериën bestaan hebben, werden jaarlijks tussen de 1000 en 3000 personen uit heel de Helleense wereld ingewijd. Het is onvoorstelbaar dat al deze mensen hun eed van geheimhouding zo serieus hebben genomen, dat nooit bekend is geworden wat de verschillende inwijdingen precies inhielden. Het heiligste voorwerp dat de ingewijden werd getoond, was een gewone korenaar. Uit niets blijkt dat er een zicht op een andere, betere wereld werd geboden en er bestond geen geheim genootschap waar men na de inwijding deel van uit ging maken. Er werd ook geen geheime kennis overgedragen, of het zou de onthulling moeten zijn dat Demeter gelijk was aan Persefone/Kore/Despoina en dat Zeus,

de machtige Oppergod, in wezen gelijk was aan Iasion of aan Dionysos of aan welke andere gedaante de geliefde van de Godin ook had aangenomen. Dat de Grote Godin Demeter zou heersen over de hemel, de aarde en de onderwereld, terwijl haar partner, de Vegetatiegod, jaarlijks moest sterven om zichzelf te verjongen en opnieuw vruchtbaar te worden, zou in Anatolië en op Kreta iets vanzelfsprekends zijn. In de door strijdlustige mannen en onsterfelijke Goden beheerste Griekse samenleving zou het een revolutionaire gedachte zijn, die de gevestigde orde zou ondermijnen en daarom geheim moest worden gehouden.

De Romeinen stelden Demeter gelijk aan de Graangodin Ceres, een van de oudste en meest gerespecteerde Godinnen van het Romeinse pantheon.

DIONYSOS

In de Helleense wereld was Dionysos een Vegetatiegod, vooral verbonden met de wijn. Hij stierf met de geogste druiven en werd herboren in de wijn. Volgens de meest gangbare Griekse mythen werd hij door Zeus verwekt bij Semele, de dochter van de Thebaanse koning Kadmos en Harmonia, een dochter van Afrodite en Ares. De jaloerse Hera, die achter het slippertje van haar echtgenoot was gekomen, haalde, vermomd als oude vrouw, Semele over haar geliefde te vragen zich in zijn volle glorie te tonen. Toen Zeus aan het verzoek van Semele voldeed, verteerde hij haar met zijn bliksemstraal. Zeus redde de foetus uit haar lichaam en plantte hem in zijn eigen dijbeen, waaruit de God na twee maanden werd geboren. Zeus vroeg zijn zoon Hermes voor de baby te zorgen. Hermes deed dit en liet het kind deels door nimfen en door Ino, de zuster van Semele, opvoeden. Toen Dionysos volwassen was geworden, nam Zeus hem op bij de Olympiërs, waarbij hij de plaats van Hestia innam. Dionysos daalde af in Tartaros, de onderwereld, en bevrijdde zijn moeder hieruit, waarna haar onder de naam Thyone onsterfelijkheid werd verleend.

Volgens andere mythen, die in de Mykeense tijd op Kreta ontstonden, verkrachtte Zeus Persefone, de dochter die hij bij de Godin Demeter had verwekt. De zoon die Persefone baarde, Zagreos, werd gelijkgesteld aan Dionysos. De jaloerse Hera liet de Titanen uit de onderwereld ontsnappen en hitte ze op tegen het kind Dionysos, waarna ze hem in stukken scheurden, die ze wilden opeten. Met zijn bliksems doodde Zeus de Titanen, waarna ze teruggingen naar de onderwereld.

In het Orfisme, een mysteriereligie die zich al in de Mykeense tijd over Griekenland verspreidde, was deze mythe onderdeel van de extatische rituelen. Volgens het Orfisme zouden uit de restanten van de door bliksems verteerde Titanen en Dionysos de eerste mensen gevormd zijn. In de rituelen brachten priesteressen zichzelf met zang en dans in extase en verscheurden dan een levende bok, die Dionysos voorstelde. Een van de bekendste bijnamen van Dionysos was *Eriphos* (bokje). Zeus zelf zou de jonge Dionysos in een bokje hebben veranderd om hem in staat te stellen aan de wraakzucht van Hera te ontsnappen. Tot de Romeinse tijd was de vorm die de Orfisten aan de Dionysoscultus hadden gegeven zo populair dat wetenschappers er tot halverwege de twintigste eeuw van uitgingen dat de Grieken de verering van deze God van de Thraciërs hadden overgenomen. In werkelijkheid bestond de cultus al op Kreta voordat de Mykeners de leiding overnamen en is daar waarschijnlijk ingevoerd door de Anatoliërs die de Minoïsche cultuur gesticht hebben. De Grieken gaven hem de naam Dionysos, die letterlijk 'Zoon van Zeus' betekent. Inscripties in Lineair B (zie inleiding) kennen de God al onder die naam.

Welke naam de Minoërs aan de Wijngod gaven, is niet bekend, maar ze vereerden hem vooral in de vorm van een stier. Afbeeldingen in de tempel van Knossos en andere tempels op Kreta laten zien hoe jongeren een stier bij de horens vatten en via een salto op zijn rug springen. De stier vertegenwoordigde de levenskracht, die door het rituele spel werd geactiveerd. Uit Minoïsche afbeeldingen en korte teksten, geschreven in Lineair B, valt af te leiden dat in de tempels het ritueel bestond uit een zoektocht door een labyrint naar de plaats waar de stier zich bevond. Na de stier besprongen te hebben, werd de terugtocht uit het labyrint aanvaard. Het is mogelijk dat de Minoërs de Stiergod aanduidden met het woord voor stier in hun eigen taal, een naam die door de Mykeners als 'Minos' werd vertaald. Dat de Minoërs de Stiergod met de wijn associeerden blijkt uit afbeeldingen waarin een stierschedel als wijnvat werd gebruikt. Waarschijnlijk brachten de eerste Anatoliërs wijnranken mee naar Kreta. Aanvankelijk richtten de Minoërs zich vooral op het maken van mede uit honing, maar in de loop van het 3^e millennium v.Chr. won de wijnbouw snel aan populariteit. Aan alle Minoïsche tempels was een wijngaard verbonden. In de Anatolische streek Lydië werd de Wijngod Bakchos genoemd. De Romeinen ontleenden hieraan de naam van hun wijngod Bacchus, die ze gelijkstelden aan Dionysos.

De Minoïsche Stiergod was een Vegetatiegod, die naast de wijn ook werd geassocieerd met graan en de vruchtbaarheid van andere gewassen. De Grieken entten niet alleen Dionysos, maar ook Zeus zelf op deze Vegetatiegod. Op Kreta was Zeus Velchanos een Vegetatiegod die jaarlijks stierf en herboren werd met het nieuwe graan. In de Griekse mythen werd Zeus vaak als stier voorgesteld, zoals in de mythe dat hij in de gedaante van een stier Europa ontvoerde en haar meenam naar Kreta, waar hij haar verleidde en haar bevruchtte met de Stiergod Minos, die later als koning over Kreta geheerst zou hebben.

De Stiergod werd al in het 7^e millennium v.Chr. in Anatolië vereerd als Vegetatiegod, zoals vondsten uit Çatal Höyük hebben aangetoond. De Anatoliërs verspreidden de cultus van de Stiergod over het Nabije Oosten, waar hij onder vele verschillende namen vereerd werd (zie hoofdstuk 3). Op Kreta werd hij vooral gezien als de God van de Wijn. Een andere gedaante van de Vegetatiegod, als panter, is ook veelvuldig in Çatal Höyük en Hacilar afgebeeld. Ook Dionysos werd met de panter verbonden en vaak afgebeeld met een panterhuid als mantel.

Een derde dier waarmee Dionysos werd geassocieerd was de slang. Zeus nam de vorm van een slang aan om Persefone te verleiden. Terwijl ze nietsvermoedend de slang op haar schoot liet liggen, verkrachtte hij haar en bevruchtte haar met de Wijngod. Andere mythen verhalen hoe een slang de jonge Dionysos geleerd zou hebben van druiven wijn te maken. In de feesten ter ere van Dionysos werd vaak een slang rondgedragen. Menaden, de priesters van Dionysos, droegen afbeeldingen van slangen op hun gewaad. Op sommige plaatsen werd tijdens de feesten geen bok verscheurd door de extatische danseressen, maar een slang. In de Minoïsche religie nam de slang een belangrijke plaats in. De Godin, of een priesteres die de Godin vertegenwoordigde, werd afgebeeld met slangen in haar handen, om haar armen gedraaid of op haar gewaad afgebeeld. De slang vertegenwoordigde de donkere kant van de Vegetatiegod, zijn vermogen zijn leven als een afgeworpen huid achter te laten, naar het dodenrijk te gaan en daaruit weer met de nieuwe vegetatie herboren te worden. De slang was de onverwoestbare levenskracht, door de Grieken *zoë* genoemd, die zich uitte in ieder afzonderlijk leven op aarde, door de Grieken *bios* genoemd. Als *bios*, de vleesgeworden God op aarde, kon Dionysos gedood worden, in mythe of ritueel in de vorm

van een bok of slang uit elkaar getrokken worden door de Titanen of door Menaden. Als zoë bleef de God bestaan.

In de strijdlustige, door mannen beheerste samenleving van de Grieken werd de slang die de levenskracht vertegenwoordigde graag gezien als het mannelijk geslachtsorgaan. De slang was de penis waarmee Zeus Persefone had verkracht en bevrucht. In de vorm van een slang had hij ook haar moeder, Demeter, bevrucht.

De levenskracht van Dionysos werd als een slang voorgesteld en ook als een penis. In feesten ter ere van de God werd vaak een enorme penis rondgedragen om aan te geven dat zijn levenskracht niet was gebroken nadat zijn lichaam verscheurd was. In afbeeldingen werd de God omringd door schaarsgeklede Menaden en naakte, opgewonden Saters, half mens, half bok of paard, die probeerden de Menaden te verleiden. Deze Griekse fantasieën, geuit in mythen en afbeeldingen, stonden in schrille tegenstelling tot de rituelen rond deze God, die eeuwenlang onveranderd bleven en ons een blik vergunnen op de vóór-Griekse religie, waarin de Vegetatiegod niet de belager, maar de geliefde van de Grote Godin was.

Voor een goed verstaander bieden de afbeeldingen en mythen ook voldoende aanknopingspunten om de oorspronkelijke betekenis van Dionysos te begrijpen. De God werd nooit, zoals de opgewonden Saters en zijn altijd dronken dienaar Silenos, afgebeeld met een erectie. Het was niet de mannelijkheid van de God die werd benadrukt, maar zijn vrouwelijke kant. Meestal werd hij afgebeeld als een schone jongeling met een uitgesproken vrouwelijk gezicht. Hij groeide op in een door vrouwen beheerste wereld, omringd door nimfen en deels opgevoed door de zus van zijn moeder. Alleen vrouwen werden toegelaten tot de tempels van Dionysos en konden als Menaden deel uitmaken van de daar uitgevoerde rituelen. In zijn relaties tot Godinnen, vrouwen en nimfen was Dionysos niet de belager, maar de beschermer en bevrijder. Toen Ariadne door Theseus was gebruikt om zijn doel te bereiken, het verslaan van de Minotauros, liet hij haar achter op het eiland Naxos. Dionysos ontfermde zich over haar en ze werd zijn geliefde.

Voor Griekse vrouwen bood de Dionysoscultus een uitlaatklep, een derde weg naast de twee standaardrollen die voor vrouwen waren weggelegd: huisvrouw, onderworpen aan hun echtgenoot en afgesneden van de buitenwereld, of prostituee en in dat opzicht evenzeer onderworpen aan de willekeur en wellust van mannen, al waren er courtisanes, *hetaren* genaamd, die zich in dat opzicht een belangrijke positie wisten te verwerven. De Dionysoscultus bood vrouwen de mogelijkheid zich uit het door mannen opgelegde harnas los te maken en hun gevoelens te uiten zonder daarvoor door mannen, op wat voor wijze dan ook, afge-rekend te worden. In processies tijdens feesten ter ere van Dionysos konden de Menaden zich helemaal laten gaan en uitdagend de draak steken met de gevestigde mannenwereld. Ze konden vulgaire taal uitslaan, obscene gebaren maken en omstanders belagen met de door hen rondgedragen enorme fallussen. Als bruiden van Dionysos waren ze onschendbaar en onaantastbaar. Na de processie trokken de Menaden zich terug in de tempel en bleven daar de hele nacht. Natuurlijk deden verhalen de ronde dat in de tempels orgiën plaatsvonden met houten of stenen fallussen en stiekem binnengelaten mannen, maar voorzover bekend brachten de vrouwen zichzelf met zang en dans in trance en maakten zo contact met de door hen vereerde God en de door hem vertegenwoordigde levenskracht.

Dat veel Dionysosfeesten vanaf het begin waren gevierd door de Grieken, blijkt uit het feit dat ze werden georganiseerd door de *Basileos* (zie inleiding). Daarbij nam zijn vrouw,

de *Basilinna*, een even belangrijke plaats in als hijzelf. De *Basilinna* ging maagdelijk het huwelijk in en werd tijdens het feest *Anthesteria* aan Dionysos gegeven als Ariadne, zijn bruid. *Anthesterion*, de achtste maand in de Atheense maankalender, viel rond half december tot half januari in onze kalender. Op de eerste dag van het grote feest ter ere van de Wijngod werd een kruik geopend waaruit voor het eerst de nieuwe wijn, van de oogst van de afgelopen herfst, geschonken werd. De wijn werd naar een heiligdom van Dionysos in een moeras vlakbij Athene gebracht. Het heiligdom werd alleen voor deze gelegenheid geopend en was de rest van het jaar gesloten. In het heiligdom werd een plengoffer aan de Wijngod gebracht, waarna de aanwezige mannen van de nieuwe wijn dronken. Griekse vrouwen werden geacht geen wijn te drinken, al werd hier wel tegen gezondigd. De volgende dag werd de Wijngod zelf feestelijk binnengehaald, gezeten in een schip dat op wielen werd voortbewogen. Hiermee werd herdacht dat de Wijngod van overzee, uit Kreta, naar Griekenland was gekomen. Het ritueel gaf ook aan dat de God uit de onderwereld terugkeerde om de aarde opnieuw vruchtbaar te maken. De Basileos vertegenwoordigde Dionysos, uitgedost in de kleding van de God en met een masker op dat het gezicht van de God voorstelde. In het heiligdom in het moeras beëdigde de Basilinna veertien vrouwen die haar het komend jaar zouden bijstaan bij alle ceremoniële taken, waarna ze met de Basileos, in zijn hoedanigheid van de Wijngod, naar een andere tempel in het hartje van Athene ging, waar ze met hem het Heilig Huwelijk voltrok. Het was het enige door de staat georganiseerde ritueel waarbij in Athene daadwerkelijk een Heilig Huwelijk werd voltrokken. In het Nabije Oosten en Anatolië was dit gebruik veel algemener en waarschijnlijk hebben de Minoërs dit overgenomen en aan de Grieken doorgegeven.

De eerste twee dagen van de *Anthesteria* waren een viering van de hernieuwde levenskracht van de natuur, zoals die door het Heilig Huwelijk in gang werd gezet. Iedereen nam deel aan het openbare gedeelte van het feest. Kinderen droegen bloemenkransen en kregen miniatuurwijnkruikjes om mee te spelen. De derde dag werd een groot feestmaal bereid, niet voor de levenden, maar voor de geesten van de overledenen, als offer voor het verlies van de Vegetatiegod, die de onderwereld weer had verlaten.

Hoewel Dionysos vooral de God van de wijn was, vertoont hij ook in de Griekse tijd nog de kenmerken van de algemenere Vegetatiegod. Tot zijn attributen behoorden niet alleen wijnranken, maar ook en vooral klimop, symbool voor de levenskracht in de natuur, nog groen als de meeste bomen hun bladeren laten vallen. Een van de bijnamen van Dionysos in Athene was *Kissos* (klimop). De thyrsusstaf die hij bij zich had en die ook vaak door Menaden werd gedragen, was omwonden met klimop en wijnranken, gekroond door een dennenappel. De God vertegenwoordigde levenskracht en bracht extase in dans, dronkenschap en seksueel genot, maar zelf werd hij altijd als waardig en evenwichtig voorgesteld. Pas in de Renaissance begonnen kunstenaars de Wijngod zelf als extatisch of dronken af te beelden. Voor de Menaden was de seksuele opwinding van de God geen middel om in extase te geraken. Als regel werd in de tempels waar de Menaden zichzelf in trance dansten alleen het hoofd van de God afgebeeld. Dit werd op een pilaar geplaatst en aangekleed in een met wijnranken en klimop versierd gewaad. Afbeeldingen van de fallus van de God lijken eerder gebruikt te zijn om mannelijke omstanders tijdens processies ongestraft te kunnen uitdagen dan om de priesteressen erotisch te prikkelen.

Een belangrijk aspect van de Griekse cultuur, het theater, kwam voort uit de Dionysoscultus. Aan vrijwel alle Dionysostempels was een theater verbonden. Het woord tragedie

is afgeleid van *tragos*, het Griekse woord voor bok. Drama's waarin bezongen werd hoe de Wijngod in de vorm van een bok door extatische Menaden verscheurd werd, waren het voorbeeld voor andere tragediespelen, die na afloop van feesten ter ere van de Wijngod in het theater werden opgevoerd. Ter afwisseling van de tragedies waren er satires, waarin als saters verklede acteurs het publiek vermaakten met dubbelzinnige opmerkingen en als boertige grappen verpakte kritiek op invloedrijke personen. In de Dionysostempels maakten vrouwen de dienst uit. In de ernaast gelegen theaters was het vrouwen verboden op het toneel te staan. Vrouwenrollen werden door mannen vertolkt. De kluchten beperkten zich trouwens niet tot het theater. Tijdens de processies, die onderdeel vormden van verschillende Dionysosfeesten, reden vaak wagens met als saters verklede acteurs mee. Ze vertraptten de op de bodem van de kar liggende druiven en zongen rauwe liederen over het vermoorden of ontmannen van de Wijngod.

In de Helleense wereld en ook daarbuiten werd Dionysos op vele plaatsen vereerd. De Foeniciërs bouwden tempels voor hem en in Palestina, aan het meer van Genesaret, bevond zich een belangrijke Dionysoscultus. Als tegenwicht tegen de sterke verering van de Wijngod noemden de christenen Jezus 'de ware wijnstok'.

De Wijngod overleefde de ondergang van de Helleense beschaving. De Romeinen namen hem onder de naam Bacchus op in hun pantheon. In het Grieks sprekende deel van het Romeinse Rijk bleef de naam Dionysos gehecht aan de wijn en overleefde zelfs de kerstening van het voormalige Oost-Romeinse Rijk. In 691 n.Chr. verbood het Concilie van Constantinopel wijnhandelaren 'Dionysos!' te roepen als de nieuwe wijn werd binnengebracht. In plaats daarvan moesten ze voortaan 'Kyrie eleison' ('Heer, ontferm U over ons') roepen. Tot in de twintigste eeuw leefde de Wijngod in Zuid- en Midden-Europa voort als de beschermheer van de wijnoogsten, meestal aangeduid als Bacchus, maar hij was niet meer dan een zinnebeeld, zonder enige religieuze inhoud. Bacchanalen werden identiek aan drinkgelagen.

De filosoof Friedrich Nietzsche droeg zijn steentje bij aan de moderne visie op Dionysos door in zijn boek *De geboorte van de tragedie* de extatische, chaotische en benevelde Dionysos af te zetten tegen de nuchtere, berekenende en ordenende Apollo. Dat Dionysos een God was voor vrouwen en niet voor in dronkenschap en wellust zwelgende mannen, werd door Nietzsche weggemoffeld. Het is een feit dat de Grieken een verband legden tussen Dionysos en Apollo, maar ze zagen in beiden het vermogen om in extase verbanden te leggen tussen de geziene en ongeziene wereld. Dionysos was, net als Apollo, een ziener en de God werd als heer van het orakel in Delphi vereerd lang voordat Apollo het heiligdom van hem overnam. Tot in de Romeinse tijd heerste Apollo in de zomer over Delphi, terwijl Dionysos het in de wintermaanden van hem overnam. Een trap naar beneden, in of vlak naast de tempel van Apollo, werd als het graf van Dionysos beschouwd, waaruit hij jaarlijks opstond om de heerschappij over Delphi over te nemen.

Elke Vegetatiegod belichaamt de transformatie van de afgestorven oogst in de nieuwe vegetatie van het volgend jaar. Dat geldt ook voor de geoogste druiven, waarvan de pitten de wijnranken voor de volgende oogst leveren. Maar druiven kunnen ook worden omgezet in wijn en wijn transformeert de geest. Voor de Grieken was dronkenschap een extase waarin de geest contact maakt met de andere wereld. Plato (427-347 v.Chr.), een van de meest invloedrijke Griekse filosofen, geeft in zijn boek *De Wetten* aan wat volgens hem de bijdrage van wijn aan de Griekse samenleving was. Hij zag waanzin als een goddelijke eigenschap

waaruit wijsheid kon voortkomen en stelde dat mannen alcohol nodig hadden om in een staat te geraken die de goddelijke waanzin enigszins benaderde, terwijl vrouwen hier van nature al voor openstonden.

EOS

Eos ('Dageraad') is een Godin, die waarschijnlijk al vereerd werd voordat de verschillende Indo-europese stammen uit elkaar gingen en zich over Europa en India verspreidden. Ze werd meestal gezien als de dochter van de Hemelgod en Moeder Aarde. In India werd de Hemelgod Dyaus genoemd, de Aardmoeder Prithivi en bij haar verwekte hij Surya, de zon, en Usas, de Godin van de Dageraad. Door de Grieken werd de Hemelgod Zeus genoemd, maar Eos, de Godin van de Dageraad, en haar broer Helios, de Zonnegod, waren niet zijn kinderen. De Titaan Hyperion had ze bij zijn zuster Theia verwekt. Hyperion en Theia waren kinderen van Hemelgod Oeranos en Aardgodin Gaia. In de strijd tussen de Titanen en de Olympische Goden en Godinnen (zie inleiding) wonnen de Olympiërs en de Titanen werden naar het tweede plan geschoven. In feite vertegenwoordigden de Titanen de oudere, vóór-Griekse religie. Terecht wordt Eos daaronder opgenomen, maar als Titaanse kreeg ze niet de verering die dochters van Zeus, zoals Artemis en Athena, ten deel viel.

Eos werd voorgesteld als een knappe vrouw met vleugels of in een door paarden getrokken purperen praalwagen. Ook bereed ze wel het vliegende paard Pegasos, met een fakkel in haar hand. Ze had roze vingers, witte oogleden en een saffraankleurig gewaad. Ze was de Godin als jonge, vruchtbare vrouw, geboren uit de eenwording van Hemelgod en Aardgodin, geboren nog vóór de Zonnegod, die ze vergezelde op zijn dagelijkse tocht door het hemelruim. Haar stralende en sprankelende vóórkomen maakte haar zeer geliefd onder Goden en mensen, maar wekte ook jaloezie. Toen Eos zich gaf aan Ares, op wie ze verliefd was geworden, strafte Afrodite haar met een onbevredigbaar verlangen naar knappe jongens, die ze ontvoerde en verleidde als ze de kans kreeg. En er waren meer mythen die het liefdeleven van Eos belachelijk maakten. Ze werd verliefd op Tithonos, zoon van koning Laomedon van Troje, en wist van Zeus gedaan te krijgen dat hij Tithonos onsterfelijkheid verleende. Maar ze vergat voor haar geliefde ook de eeuwige jeugd te vragen en naarmate de jaren verstreken, takelde hij lichamelijk en geestelijk steeds verder af, tot Eos hem ten einde raad maar in een kamer opsloot, waar hij op een bed liggend nog nauwelijks kon ademen.

De mythen lijken bedoeld te zijn om de jonge, vruchtbare en vrije Godin aan banden te leggen, zodat Griekse meisjes geen verkeerd voorbeeld aan haar zouden kunnen nemen. Aanvankelijk begeleidde ze Helios de hele dag, maar later werd gezegd dat ze na het ochtendgloren de Zonnegod overdroeg aan Hemera ('de dag').

Eos paste niet in het Griekse wereldbeeld, waarin Goden en Godinnen één grote familie van wezens met zeer menselijke trekken en intriges vormden. Eos was afkomstig uit een ouder tijdvak, waarin Chaos uit haar wezen de hemel, de aarde, de zee en de onderwereld vormde (zie inleiding). Hesiodos beschrijft hoe Eos zich in liefde verenigt met Astraeus ('Ster'), een kleinzoon van Gaia, en de vier winden baart: Boreas (noord), Euros (oost), Notos (zuid) en Zephyros (west). Ten slotte, zegt Hesiodos, baart ze Eosphoros (Venus als avondster) en de sterren die 's nachts de hemel verlichten. Dat is geen meisje dat bij de hand genomen moet worden om haar voor misstappen te behoeden. Dat is een Grote Godin. Hesiodos meldt dat Tethonos Eos twee zonen schonk, Memnon, die koning van Ethiopië werd,

en Emathion, die volgens andere bronnen koning van Arabië werd. De derde geliefde die Hesiodos noemt was Kephalos, die haar ook een zoon schonk, Phaeton. Afrodite werd verliefd op de knappe jongeling en ontvoerde hem naar haar tempel, die hij voor haar mocht beheren. Hesiodos maakt Eos niet belachelijk en het is Afrodite, niet Eos, die de knappe jongen ontvoert. Homeros is net zo positief over Eos. Pas de eeuwen later ontstane *Hymne voor Afrodite* meldt dat Eos vergat de eeuwige jeugd voor Tethonos te vragen.

Pas latere schrijvers gaven de Godin van de Dageraad haar slechte naam. In zijn rond het begin van onze jaartelling geschreven *Metamorfosen* (Boek VII) beschrijft de Romeinse schrijver Ovidius hoe Aurora, die gelijkgesteld werd aan de Griekse Eos, Cephalus, een zoon van Hermes, met intriges vervreemdt van zijn geliefde Proclis om hem in te palmen, wat haar overigens niet lukt. In Boek XIII beschrijft Ovidius hoe Memnon, de zoon van Aurora/Eos in Troje door Achilles wordt gedood. Aurora werpt zich aan de voeten van Jupiter, en zegt dat ze de minste onder alle Godinnen is en dat er geen enkele tempel is waarin ze wordt vereerd, maar ze smeekt Jupiter haar zoon te sparen. Jupiter laat uit het lijk dan vogels opstijgen, die Memnoniden worden genoemd. In de smekende, onbeduidende Aurora is nog bitter weinig te herkennen van de glorieuze Godin van de Dageraad die de zon begeleidde en de winden en de sterren baarde.

EROS

Volgens Hesiodos was Eros door Chaos uit haar wezen geschapen, samen met Tartaros (de onderwereld), Gaia (de Aardgodin), Erebus (duisternis) en Nyx (de nacht). Eros was een mystieke kracht, die in wezens een verlangen opriep zich met elkaar te verbinden. Eros bracht Erebus ertoe zich met zijn zuster Nyx te verenigen, waarna ze Hemera (het daglicht) en Ether (de ruimte om de hemel en de aarde heen) voortbracht. Eros was de eerste partner van Afrodite en volgde haar vanaf haar geboorte.

In de latere Griekse mythen werd Eros een kind van Afrodite en Ares. Hij werd als een gevleugeld kind met een pijl en boog voorgesteld en als hij een pijl in iemands hart schoot, ontstak hij een verliefdheid. Daar maakte hij te pas en te onpas gebruik van. In laat-klasieke voorstellingen waren er verschillende Erogen, die soms als kind, soms als volwassene werden voorgesteld en met name het erotische aspect van Afrodite weergaven.

In Thespias in Boeotië behield Eros iets van zijn oerkracht en werd in de vorm van een steen vereerd. In het Orfisme, een mysteriereligie die zich al in de Mykeense tijd over Griekenland verspreidde, was Eros niet het baldadige kind, dat streken uithaalde met argeloze mensen, maar niets minder dan de schepper van de wereld.

De Romeinen stelden Eros gelijk aan Amor of Cupido. In de Renaissance waren afbeeldingen van speelse en ondeugende gevleugelde jeugdige Erogen zeer populair, al dan niet gewapend met een pijl en boog. Ze werden *Putti* of *Amoretten* genoemd, maar hadden gewoonlijk niet meer dan een decoratieve of symbolische betekenis.

GAIA (GEA, GE)

Gaia was de Aardgodin, die door Chaos uit haar eigen wezen werd geschapen. Gaia baarde Oeranos, de Hemelgod, en verwekte samen met hem, naast reuzen, Cyclopen en andere wezens, de twaalf Titanen, waar alle Griekse Goden en Godinnen van afstamden (zie in-

leiding). Toen Oeranos haar dwong al haar kinderen, die hij als monsters beschouwde, in haar boezem te verbergen, gaf ze Kronos, de jongste van de Titanen, een sikkkel, waarmee deze zijn vader castrerde en daarna zijn heerschappij over het hemelrijk overnam. Kronos verwekte bij zijn zuster Rhea een aantal Goden en Godinnen, maar omdat Oeranos hem had voorspeld dat een van zijn nakomelingen hem zou castreren, at Kronos zijn kinderen allemaal op. Rhea verborg Zeus in haar boezem en hielp hem Oeranos te castreren en zijn heerschappij over te nemen. Zeus bevrijdde zijn broers en zusters uit de maag van Kronos en ze namen de heerschappij over de kosmos over. Toen de Titanen en reuzen in opstand kwamen, hielp Gaia Zeus haar kinderen te overwinnen en in Tartaros (de onderwereld) op te sluiten.

Gaia behield een tijdlang haar positie als Grote Moeder, maar moest geleidelijk aan plaats maken voor andere Godinnen en Goden. De Grieken namen een halfslachtige houding naar haar in. Ze had tenslotte de Titanen, vijanden van de Olympiërs, gebaard en vele monsters, zoals Typhoios of Typhon, die Zeus zou hebben verslagen als Hermes Zeus niet was bijgesprongen. Aanvankelijk was divinatie aan Gaia voorbehouden, maar Apollo ont nam haar de heerschappij over Delphi en andere orakels. Ook op andere gebieden moest Gaia het veld ruimen. Als ‘Moeder van de Goden’ adopteerden de Grieken Kybele, de Frygische Grote Moeder, die uiteindelijk van de Anatolische Grote Godin afstamde. Als in een ritueel of mythe wordt gesproken van ‘de Moeder’ is vaak niet duidelijk of Gaia, Rhea of Kybele wordt bedoeld. Hetzelfde geldt voor afbeeldingen van de Moedergodin, zittend op een troon of geflankeerd door twee leeuwen. Toch werd Gaia nooit helemaal uitgeschakeld. Ze had heiligdommen in verschillende plaatsen, waar de eerste vruchten en het eerste graan aan haar werden geofferd. In haar heiligdom in Patras werd ze vooral vereerd door zieken, die van haar genezing vroegen. De Romeinen stelden Gaia gelijk aan Tellus.

HADES – PLOETOS (PLUTO)

Als zoon van Rhea en Kronos was Hades een broer van Zeus. Bij het verdelen van de hemel, aarde en onderwereld, kreeg Hades de onderwereld toegewezen. Daarom kon hij geen deel uitmaken van het gezelschap van de twaalf Olympiërs, die onder aanvoering van Zeus op de berg Olympos woonden. Het maakte Hades niet uit. Hij was liever ongezien op de achtergrond dan het stralend middelpunt van een groot gezelschap. Zijn naam was afgeleid van het Griekse *Aides* (‘de onzichtbare’). Hij bezat een magische muts of helm die hem, als hij die opzette, onzichtbaar maakte. Hij voelde zich thuis in de onderwereld, maar had wel behoefte aan een partner. Hij ontvoerde Kore, de dochter van Demeter, die als Persefone voortaan een deel van het jaar in de onderwereld doorbracht. Aanvankelijk had Demeter getreurd om Kore en geprobeerd haar terug te krijgen, maar toen ze zich ermee verzoend had dat haar dochter koningin van de onderwereld was geworden, zag ze er nauwlettend op toe dat Hades haar trouw bleef. Slechts eenmaal was Hades zijn echtgenote ontrouw, toen hij verliefd werd op Minthe, een nimf van een in de onderwereld stromende rivier. Volgens sommigen was het Demeter, volgens anderen Persefone, die de nimf vertrapte tot ze niet meer van de rivierklei te onderscheiden was. Hieruit liet de treurende Hades de muntplant opgroeien.

Een bijnaam van Hades was Ploetos (Pluto), wat ‘rijkdom’ betekent. Ploetos was de jonge Vegetatiegod, die was voortgekomen uit de eenwording van Demeter met de held Iasion in

een driemaal omgeploegd akkerveld. De onderwereld nam het gezaaide zaad in zich op en liet het gewas daaruit herboren worden. In het artikel over Demeter hebben we dit nader toegelicht. Ploetos was een geliefde God, die vaak samen met Demeter vereerd werd. Voor Hades, de God van het dodenrijk, schijnt vrijwel nergens een tempel gebouwd te zijn. Om contact te maken met de God, zegt Homeros, is het voldoende om met een staf of de handen op de grond te slaan.

De Romeinen stelden Hades gelijk aan Orcus, de Etruskische God van het dodenrijk. Ook Dis werd aan Hades gelijkgesteld. De Griekse bijnaam van Hades, Ploetos, werd tot het Romeinse Pluto.

HEFESTOS (HEPHAISTOS)

De cultus van Hefestos ontstond op het vulkanische eiland Limnos, niet ver van de Anatolische westkust, waar hij werd vereerd als een Vuurgod en een briljante smid. In de Oudheid werd smeden beschouwd als een magische bezigheid. Vuur kwam uit de aarde zelf in de vorm van lava en uit de hemel als bliksem en wie dat hemelse en oneraardse vuur kon bedwingen en gebruiken om ermee te smeden, werd als een groot magiër of een machtige God gezien. Aan de voet van de vulkaan, waarin Hefestos zijn werkplaats zou hebben ingericht, bevond zich een tempel voor de God en de oorspronkelijke bewoners van het eiland noemden hun belangrijkste stad Hefestias om de God te eren. Elk jaar werden alle vuren op het eiland gedoofd en pas negen dagen later weer ontstoken, met behulp van vuur dat hiervoor uit Delos werd overgebracht.

Volgens Hesiodos had Hera Hefestos uit zichzelf geschapen nadat Zeus Athena uit zijn eigen lichaam geboren had laten worden. Volgens Homeros was Zeus wel degelijk de vader van Hefestos en was Afrodite diens echtgenote. Ze wist de sieraden die hij voor haar maakte op waarde te schatten, maar de manke en lelijke God wist haar erotisch niet te prikkelen en ze bedroog hem met Ares (zie Afrodite).

Bij Hesiodos en Homeros is Hefestos mank geboren. Latere mythen geven als verklaring voor zijn mankheid dat Hera hem vol walging over zijn lelijkheid na zijn geboorte van de Olympos gegooid zou hebben. Een andere versie is dat hij een slippertje van Zeus aan Hera verklapte, waarna Zeus hem van de Godenberg smeedt. Hij zou met een klap op het eiland Limnos zijn gevallen en sindsdien mank zijn geweest.

Volgens Hesiodos had Hera, zoals gezegd, Hefestos bij zichzelf verwekt nadat Zeus Athena uit zijn hoofd had geboren laten worden. Volgens latere bronnen was Hefestos ouder dan Athena en hielp hij Zeus bij haar geboorte door diens hoofd met een bijl open te klieven. Hefestos was niet de enige God die verliefd werd op Athena, maar wel de enige die haar dicht genoeg wist te naderen om zijn sperma op haar dijbeen te doen belanden (zie het artikel over Athena).

Hefestos werd onder de Goden hooggewaardeerd om zijn vakkundig gemaakte wapens en gebruiksvoorwerpen. Zo maakte hij de wagen waarmee Helios elke dag door het hemelrijk vloog. Voor Apollo en Artemis maakte hij pijlen, voor Demeter een sikkels en voor Dionysos een kelk. Hij maakte tafels op drie poten, die zelf meeliepen als de Goden zich verplaatsten. Hij was zelfs in staat levende wezens te maken. Op verzoek van Zeus maakte hij Pandora, de eerste vrouw.

Hefestos bewaarde het vuur voor de Goden. Prometheus stal het van hem en gaf het aan

de mensen. Door Zeus werd Prometheus hiervoor aan een rots geketend en een roofvogel at overdag zijn lever die 's nachts weer aangroeide. Pandora was ook bedoeld als straf voor het stelen van het vuur, want ze bracht niet alleen giften van de Godinnen en Goden mee, maar opende nieuwsgierig ook een doos waarin alle ondeugden en ziekten waren opgesloten en liet die onbedoeld over de mensheid los.

De Grieken namen de cultus van Hefestos mee naar de kolonie op Sicilië, waar de God, geholpen door Cyclopen, geacht werd in de Etna een werkplaats te hebben. *Hephaistia* is het Griekse woord voor vulkaan. De Romeinen stelden Hefestos gelijk aan Vulcanus.

HEKATE

Hekate is, net als Artemis en Leto, voortgekomen uit de Anatolische Grote Godin die heersde over de hemel, de aarde en de onderwereld; over leven, vruchtbaarheid en de dood. Voor de Grieken was dit een onaanvaardbare combinatie. Voor hen was de onderwereld een gruwelijk oord, waar hemelse Godinnen zich niet ophielden. Geen van de twaalf Olympische Goden en Godinnen had enige zeggenschap over de onderwereld. Daarover heerste Hades, samen met Persefone (zie Demeter).

Tijdens het Helleniseren van Hekate, om haar aan te passen aan de Griekse levensvisie, zijn twee varianten ontstaan: een hemelse Godin, die niet uit de toon zou zijn gevallen bij de Olympiërs, en een Godin die de heerschappij over de onderwereld deelde met Hades en Persefone.

Hesiodos (*Theogonie* 406-452) noemt Hekate een dochter van Phoebe en Koios. Ze is dus een Titaanse, een zuster van Leto en een kleindochter van Oeranos en Gaia. Daarmee is aangegeven dat haar verering pre-Helleens is. De betekenis van haar naam is niet meer met zekerheid te achterhalen. Hesiodos beschrijft haar als een Grote Godin die alom gerespecteerd en geëerd wordt. Zeus geeft haar een deel van de aarde en een deel van de zee. Ze heeft een eigen plaats in het hemelruim en wordt door alle Goden en Godinnen geëerd. Mensen roepen haar aan en vragen haar om gunsten. In de machtsstrijd tussen de Olympiërs en de Titanen stond Hekate Zeus terzijde en als enige van de Titanen mocht de Godin alles houden wat ze bezat. In oorlogstijd is ze een geduchte tegenstandster en tijdens spelen brengt ze de overwinning aan haar favoriet. Samen met Poseidon staat ze zeelieden bij en samen met Hermes hoedt ze de kudde en zorgt voor het vee in de stallen, dat zich met haar hulp vermeerdert. Hekate heeft ook de zorg over pasgeboren baby's. Ze geeft en ze neemt, waarschuwt Hesiodos, maar wie de Godin eert, zoals alle Goden haar eren, heeft niets van haar te vrezen.

Hekate, zoals Hesiodos haar beschrijft, is een waardige erfgename van de Anatolische Grote Godin, waaruit ze is voortgekomen. Alleen heeft ze bij Hesiodos geen zeggenschap over de onderwereld, die hij aan Hades en Persefone heeft toebedeeld. In alle opzichten lijkt ze voorbestemd om te worden opgenomen bij de Olympiërs. En toch is dat niet gebeurd. Waarschijnlijk omdat haar banden met de onderwereld sterker waren dan Hesiodos doet vóórkomen.

Aanvankelijk lijken Artemis, Leto en Hekate in Anatolië als drie verschijningsvormen van dezelfde Godin te zijn beschouwd. Ze werden vaak vergeleken met drie fasen van de maan: Artemis als jonge, vruchtbare maagd werd verbonden met de nieuwe, wassende maan; Leto als Moedergodin was de volle maan. Hekate werd geassocieerd met de afnemende of donkere maan. Aan de Anatolische zuidkust, in de streek Lycië, werden vooral

Leto en haar kinderen Artemis en Apollo vereerd. In het westelijk daarvan gelegen Karië was Hekate in de Archaische Periode de belangrijkste Godin. In haar tempels werden mysteriëspelen en extatische dansen ter ere van de Godin opgevoerd. Tijdens rituelen werden honden aan haar geofferd. Honden waren haar trouwe metgezellen, die haar tot in de onderwereld volgden. Als haar dat uitkwam, veranderde ze zichzelf ook in een hond. Vanuit Karië verspreidde haar cultus zich over Anatolië, Thracië, het Griekse vasteland en de eilanden in de Egeïsche Zee.

Deze Hekate was een andere Godin dan Hesiodos had beschreven. Ze werd soms in driedubbele vorm afgebeeld, als drie vrouwen, met de rug naar elkaar toe of tegen een pilaar. Ook wel als een vrouw met één lichaam, drie hoofden en zes armen. Hiermee werd waarschijnlijk de wezenlijke eenheid van de drie Maangodinnen uitgedrukt: het zijn drie gezichten van dezelfde Godin. Hekate is echter vooral gericht op de dood en de nacht en haar volgelingen zijn de geesten van de overledenen die geen rust hadden kunnen vinden in de onderwereld. Tijdens de extatische dansen ter ere van de Godin liep ze met haar honden van begraafplaats tot begraafplaats, een fakkel in elke hand, om de rusteloze doden te verzamelen.

Net als Medusa werd Hekate soms afgebeeld met slangen in haar haren. In volksgebruiken werd ze geassocieerd met het middernachtelijk uur, met de donkere maan en met magie. Als je liefdesmagie wilde bedrijven om iemand aan je te binden, of als je iemand op magische wijze een hak wilde zetten, kon je midden in de nacht een hond offeren en het vlees op een kruispunt, liefst een driesprong, neerleggen. Op veel kruispunten of driesprongen waren hiervoor zogeheten *Hekataia* neergezet, kleine altaren of beeldjes van de Godin. Ook bij poorten en huisdeuren waren *Hekataia* te vinden. Hekate bewaakte de poorten en kruispunten en was tegelijk het medium dat hemel, aarde en onderwereld verbond. In dat opzicht vertoont ze veel overeenkomsten met Hermes. Maar Hermes was opgenomen in de kring van Olympische Goden en zijn banden met de onderwereld beperkten zich tot het begeleiden van de overledenen om ze over te dragen aan Hades. Hekate werd min of meer beschouwd als de koningin van de onderwereld en als je magie wilde gebruiken om iets voor elkaar te krijgen, dan vroeg je om haar hulp. Geesten van overledenen die met de Godin van begraafplaats tot begraafplaats zwierven, konden daarbij ook worden geraadpleegd.

Hoewel Hekate met de dood, de onderwereld en magie werd geassocieerd, werd ze niet, zoals Medusa, Skylla en Charibdis, voorgesteld als een levensgevaarlijk monster. Ze werd overal in de Helleense wereld vereerd in tempels, op kruispunten en bij de ingang van het huis. Aan de kracht en de macht van de Godin werd niet getwijfeld. Ze kon misschien argeloze nachtelijke reizigers op een dwaalspoor brengen of ze de stuipen op het lijf jagen met haar verschijning. Maar ze werd geacht te beschermen wie haar hulp inriep en als zelfs de onderwereld je niet hoefde, dan kon je bij haar terecht.

In het Romeinse Rijk behield Hekate haar faam als medium om contact te maken met de onderwereld en magie te bedrijven. De Romeinen stelden haar en Artemis gelijk aan Diana. In de Renaissance werd Diana de Godin van de Jacht, terwijl Hekate werd geassocieerd met magiërs, tovenaars en heksen.

HELIOS

De Titaan Hyperion verwekte bij zijn zuster Theia Helios (de zon), Selene (de maan) en Eos (de dageraad). Deze personificatie van zon en maan is nooit erg populair geweest onder de

Grieken. Helios werd geacht alles te zien en in mythen bracht hij daarom zaken aan het licht die anderen ontgingen, maar in de rituelen speelde hij geen rol van betekenis. In een door vier gevleugelde paarden getrokken wagen leidde hij dagelijks, begeleid door Eos, de zon door het hemelruim. Anders dan in Egypte werd hier in de religie weinig betekenis aan gehecht. Alleen op het eiland Rhodos was Helios de belangrijkste God. Een bronzen beeld van de God, dat als een van de zeven wereldwonderen werd beschouwd, opgesteld bij de haven, was zo groot dat schepen tussen zijn gespreide benen door konden varen. Bij de Oceanide Persis verwekte hij de tovenares Circe, maar hij had vele andere geliefden en kinderen. De Romeinen stelden hem gelijk aan Sol.

HERA

Als echtgenote en zuster van Oppergod Zeus nam Hera een belangrijke plaats in het Griekse pantheon in. Op Kreta bestond een sterke cultus van de Godin, vooral vereerd door vrouwen, lang voordat Zeus ten tonele verscheen. Ze wordt samen met Zeus genoemd op Lineair B kleitabletten uit de 13^e eeuw v.Chr., maar haar naam is niet Indo-europees en haar cultus wordt door archeologe Marija Gimbutas herleid tot de neolithische Grote Godin die met een slang of koe werd geassocieerd. Homeros noemt haar 'de koe-ogige' en 'Koningin van de Hemel'.

De Mykeners namen de verering van de Godin over en bouwden vele tempels voor haar. Ze was de beschermvrouwe van Argos, een Mykeense stad op het Peloponnesische schiereiland, die beweerde de geboorteplaats van de Godin te zijn. Ze werd afgebeeld zittend op een troon, een scepter in haar hand, of staand tussen twee leeuwen. Ze kan zijn voortgekomen uit de Minoïsche Grote Godin, die op een heuvel, geflankeerd door leeuwen, werd afgebeeld en ook werd geassocieerd met slangen. Het is ook mogelijk dat haar cultus rechtstreeks uit Anatolië is overgenomen. Op Samos, een eiland dat slechts twee kilometer van de Anatolische westkust af ligt, bestond al een cultus voor Hera voordat de Ioniërs zich daar in de 11^e eeuw v.Chr. vestigden. Volgens de overlevering vonden de kolonisten een houten beeldje van de Godin en bouwden daar een altaar voor de Godin en later een tempel, het Heraion. Tot de Romeinse tijd bleef Hera beschermvrouwe en belangrijkste Godin van Samos. Ook op Lesbos, een eiland ten noorden van Samos, bestond een sterke cultus van Hera.

Hera werd door Zeus min of meer gedwongen tot een huwelijk. Ze had zijn avances afgewezen, maar op de berg Thormax in Argolis veranderde hij zich in een koekoek. Ze liet de vogel onder haar gewaad op haar schoot neerstrijken, waarna hij haar verkrachtte. Om haar eer te redden trouwde ze daarna met hem. Daardoor werd de Grote Godin van weleer ondergeschikt aan de Griekse Oppergod. Toch had ze haar macht niet helemaal verloren. Als Zeus haar bedroog met andere Godinnen, nimfen of vrouwen, wat hij veelvuldig deed, wrong hij zich in allerlei bochten om haar wraak te ontlopen. Daarin kon ze wreed en genadeloos zijn. Misleide vrouwen, die alleen maar het slachtoffer waren van Zeus' listige verleidingskunsten, konden niet rekenen op enig begrip van haar kant. Ook de kinderen die Zeus bij anderen verwekte, probeerde ze altijd een hak te zetten. Vaak was haar wraak buiten alle proporties. Om de nimf Egina te straffen voor haar avontuurtje met Zeus bracht Hera de pest over het eiland waar deze nimf zich had gevestigd en roeide zo bijna de hele bevolking uit.

Meestal richtte Hera haar woede eerder op zijn minnaressen en buitenechtelijke kinderen dan op Zeus zelf, maar als het nodig was bewees ze dat haar krachten en vermogens niet

voor de zijne onderdeden. Toen Zeus uit zijn hoofd Athena geboren liet worden, schiep Hera, volgens de *Homerische Hymne aan Apollo*, uit zichzelf de draak Python. Toen ze Python tegen Leto ophitste, doodde Apollo het monster. Ook Hefestos zou Hera uit zichzelf geschapen hebben, zonder dat Zeus haar bevrucht had.

De jaloerse, vaak kleinzielige en wrede echtgenote uit de mythen vormt een schril contrast met de waardige, krachtige en liefhebbende Godin die we uit de rituelen kunnen afleiden. Hera was vooral een Godin voor vrouwen. Ze begeleidde de belangrijke overgang van *parthenos* (huwbare maagd) naar *gyne* (gehuwde vrouw). Als ze ging trouwen, offerde een meisje een lok haar aan *Hera Teleia* (de Gehuwde Hera), onder wier bescherming ze na de huwelijksvoltrekking viel. Als echtgenoot van Hera werd Zeus aangeduid als *Zeus Teleios* of *Zeus Heraios* ('Zeus van Hera'). Het Heilig Huwelijk tussen Hera Teleia en Zeus Heraios werd in Athene gevierd tijdens de *Gamelia* in de maand Gamelion. Dit was een familieaangelegenheid. Het huwelijk werd door echtgenoten in de beslotenheid van hun eigen huis jaarlijks voltrokken.

In Olympia werden elke vier jaar de *Heraia* gehouden. Dit waren hardloophwedstrijden voor meisjes in drie leeftijdscategorieën, van kind tot *parthenos* (huwbare maagd), en een ceremonie waarbij door 16 meisjes een nieuw gewaad voor het cultusbeeld van Hera aan de tempel werd aangeboden. Alleen vrouwen hadden toegang tot de Heraia en Zeus speelde geen rol in de rituelen. Tijdens de verschillende feesten ter ere van Hera waren het vooral meisjes en vrouwen die in het openbaar dansten.

Eleithya, een dochter van Hera en Zeus, werd aangeropen bij bevallingen om ervoor te zorgen dat het kind snel en gezond geboren zou worden. Waarschijnlijk is Eleithya in meer dan één opzicht uit Hera voortgekomen, uit de Grote Godin, die vruchtbaarheid en nieuw leven bracht. Homeros beschrijft in Boek 14 van de *Ilias* hoe bloemen uit de grond rijzen waar de verliefde Zeus zich met Hera verenigt. De Romeinen stelden Hera gelijk aan Juno.

HERMES

Hermes is een veelzijdige en gecompliceerde God, die al in Arkadië, het ontoegankelijke berglandschap in het midden van de Peloponnesos, werd vereerd voordat de Doriërs het schiereiland binnentrokken. De schaapherders zagen hem als beschermheer van hun kuddes en voor de landbouwers gaf de God in de vorm van een hoop stenen de grenzen van hun gebied aan. Tot in de Romeinse tijd bleef de God deze functie als beschermheer en grensbewaker houden. Alleen werd de hoop stenen gestileerd tot een rechthoekige pilaar, gekroond door het hoofd van de God. Halverwege de pilaar was in reliëf een rechtopstaande penis afgebeeld. De pilaar werd *hermaion* of *herme* genoemd, wat 'rots' of 'steen' betekent. De naam van de God is hiervan afgeleid. De penis werd geacht vruchtbaarheid en bescherming te brengen. Tot in de Romeinse tijd stond een herme bij de voordeur van vrijwel elk Grieks huis.

De Grieken namen Hermes in hun pantheon op en gaven hem zelfs een ereplaats, als een van de twaalf Olympiërs. Hij werd gezien als een zoon van oppergod Zeus en Maia, de oudste dochter van Atlas en Pleione. Maia woonde in een grot op de Arkadische berg Kyllini, waar Zeus haar meermalen beminde. Atlas was een zoon van de Titaan Iapetos en Pleione, een dochter van de Titaan Okeanos. Atlas leidde de strijd van de Titanen tegen de Goden en werd hiervoor gestraft met het op zijn schouders dragen van de aardbol. Zijn afkomst

van de Titanen geeft al aan dat Hermes in Griekenland vereerd werd voordat de Grieken zich daar vestigden. De Mykeners namen Hermes over van de Arkadiërs en verspreidden zijn cultus over de rest van het Griekse vasteland en de eilanden. Op kleitabletten in Lineair B uit de 13^e eeuw v.Chr. wordt de God herhaaldelijk genoemd als *Trisheros* (Driewerf Grote Held).

De mythen rond Hermes beschrijven hem als een veelzijdige, behendige, slimme, kundige en dappere God. Als enige van de Olympiërs was hij vrij zich naar believen in de hemel, op de aarde en in de onderwereld te bewegen. Met vleugels aan zijn puntige muts en aan zijn sandalen kon hij zich razendsnel verplaatsen. Als *Hermes Psychopompos* begeleidde hij de zielen van de overledenen naar de onderwereld, waar hij ze aan Hades en Persefone overdroeg. Zijn aardse en onderaardse aspect uitte zich ook in zijn verbondenheid met slangen. Hij droeg een gevleugelde staf waarop twee slangen in elkaar gedraaid waren, de Hermesstaf, die later het embleem van de medische wetenschap werd.

De essentie van Hermes uit zich in zijn vermogen te verbinden. Hij verbindt de Godenwereld met de onderwereld, geeft boodschappen van de Goden aan elkaar en aan mensen door. Hij legt verbanden tussen zaken die anderen als gescheiden zien. Wetenschapper Charles Herberger bestudeerde de afbeeldingen van Hermes, die ouder zijn dan de geschreven teksten en kwam tot de conclusie dat een belangrijke taak van de God was het overbruggen van de kloof tussen de oude Vegetatiegod, die sterft met de oogst, en de jonge Vegetatiegod, die herboren wordt in de nieuwe vegetatie van het volgend jaar. Het is daarom Hermes die de jonge Dionysos opvangt en voor hem zorgt.

De vermogens waarover Hermes beschikt, komen al direct na zijn geboorte tot uiting. Op de dag van zijn geboorte ontdoet hij zich van zijn windsels, staat op uit zijn wieg en gaat de omgeving verkennen. Hij vindt een schildpad en maakt uit het schild dat hij met snaren bespant de eerste harp. Zijn vermogen alles met alles te verbinden laat hem wel eens het verschil tussen mijn en dijn uit het oog verliezen. Tijdens zijn eerste verkenningstocht steelt hij vijftig koeien die aan Apollo toebehoren en neemt ze mee naar zijn geboortegrot. Apollo is verbolgen over de diefstal, maar neemt genoeg met de harp die Hermes hem schenkt. Hermes geeft alle koeien terug, op twee na. Die had hij geslacht en het vlees in twaalf stukken verdeeld om te offeren aan de Olympische Goden en Godinnen. Als Zeus hem erop attent maakt dat er maar elf Olympiërs zijn, merkt Hermes op dat hijzelf de twaalfde is. Geamuseerd en vol bewondering voor de vermogens en de durf van dit wonderkind neemt Zeus hem als twaalfde Olympiër op.

Hermes was bijzonder geliefd onder Goden en mensen. Hera vergaf Zeus het slippertje met Maia en was zelfs bereid het kind Hermes de borst te geven. Zijn vindingrijkheid, sluwheid en snelheid maakten hem een ideale beschermheer van handelslieden en reizigers, maar ook van dieven en leugenaars. Hij werd vaak afgebeeld als een naakte, knappe, gespierde jongeman, waaraan atleten en worstelaars zich graag spiegelden. Schaapherders en veehouders zagen hem als beschermheer van hun dieren. In die hoedanigheid werd hij met een baard en horens afgebeeld. Hermes was vriendelijk en stond altijd klaar voor wie zijn hulp inriep. Hij bevrijdde Ares uit de kerker waarin twee reuzen hem dertien maanden gevangen hielden. Hij bevrijdde Zeus toen die machteloos was overgeleverd aan het monster Typhoios, dat de pezen van de God had doorgesneden. Ook helden stond hij bij. Hij sprak Perseus moed in toen die door angst verlamd was en begeleidde Herakles naar de onderwereld. Ook mensen was Hermes goedgezind. Hij gaf Odysseus een magische plant die hem

immuun maakte voor de toverdrank van Circe. Zoals gezegd zorgde hij voor de overledenen. Door zijn grote kennis van magie en geneeskunde wist hij zelfs de dood te overwinnen. Toen de Anatolische koning Tantalos onverwacht bezoek van de Goden kreeg en niets in huis had voor een feestmaal, doodde hij zijn zoon Pelops en zette de Goden het vlees voor. In opdracht van Zeus wist Hermes de stukken vlees samen te voegen en Pelops weer tot leven te wekken. Tantalos werd voor zijn gruweldaad gestraft met een eeuwige dorst en honger. Toen Orpheus zijn geliefde Euridike verloor, wist hij Hermes ertoe te bewegen hem toe te staan het meisje uit de onderwereld terug te halen. Kennelijk had Hermes niet alleen toegang tot de onderwereld maar ook de autoriteit iemand uit het dodenrijk terug te halen. Hij stelde alleen als voorwaarde dat Orpheus voorop zou lopen tijdens de terugtocht uit de onderwereld en nooit om zou kijken of Euridike hem wel volgde. Orpheus keek toch om en verloor zijn geliefde daardoor opnieuw.

Hermes overstijgt de verschillen waar anderen op vastlopen en brengt twee tegenpolen samen. Waar twee mensen in liefde samenkomen is de kracht van Hermes werkzaam. Verschillende Godinnen en vele nimfen worden als geliefde van de beminnelijke God genoemd. Uit een liefdesverhouding tussen Hermes en Afrodite komt Hermafroditos voort. De nimf Salmakis wordt zo verliefd op deze jongen dat de Goden op haar verzoek hun lichamen samensmelten tot een tweeslachtig wezen. In Hermafroditos zijn de polen versmolten en hebben elkaar opgeheven en ontkracht. Hermes zelf laat in zijn liefdesverhoudingen de polen bestaan en brengt alleen een verbinding tussen ze tot stand. De onderwereldgodinnen Persefone en Hekate worden in sommige mythen genoemd als geliefde van Hermes. Maar vooral bosnimfen hadden zijn belangstelling en bij verschillende van hen verwekte hij een of meer kinderen. De God Pan zou door hem verwekt zijn bij de nimf Dryope.

Kunsten en wetenschappen droeg Hermes een warm hart toe. Net als Apollo was hij muzikaal begaafd en met zijn magische fluitspel kon hij mensen in trance of in een diepe slaap brengen. Om de muziek vorm te geven bedacht hij de toonladder. Met zijn uitvindingen deed hij niet alleen de mensen, maar ook de Goden versteld staan. Hij leerde de Goden vuur te maken door een stokje te rollen. Door zijn leergierigheid wist hij ook van anderen te leren. Van de Thriae, nimfen door wie Apollo was opgevoed, leerde hij te divineren door kiezelstenen te werpen. Hermes zou hieruit het divineren met bikkels, kootbeentjes uit de hiel van een schaaap, hebben ontwikkeld. Het alfabet zou door Hermes zijn uitgewerkt. Astronomie, wiskunde, filosofie en welsprekendheid werden ook aan hem toegeschreven. Ook de in het handelsverkeer belangrijke gewichten en maten werden door Hermes bedacht. Op sportgebied zouden boksen en atletiek door Hermes zijn uitgewerkt.

De Romeinen stelden Hermes gelijk aan Mercurius. Zijn mystieke kwaliteit van het totstandbrengen van een verband tussen twee polen raakte daarbij een beetje op de achtergrond. Mercurius werd meer gezien als een boodschapper van de Goden en een schutspatroon van dieven en handelaars. In de occulte wetenschap van de alchemie is mercurius (kwikzilver) wel het medium om lagere metalen te transformeren in goud.

HESTIA

Hestia ('haardvuur'), werd eerst onder de twaalf Olympiërs gerekend, maar moest later wijken voor Dionysos. Ze was de oudste dochter van Kronos en Rhea. Haar broer Poseidon en haar neef Apollo probeerden haar te verleiden, maar ze was vastbesloten, net als Artemis en

Athena om maagd te blijven. Uitgerekend Zeus, bekend om zijn vele slippertjes, bewaakte die maagdelijkheid voor haar. In de in alle Griekse steden voor haar opgerichte ronde tempels werd altijd een vuur brandend gehouden. Ze was echter ook vertegenwoordigd in elk huis in de vlam die brandde in het haardvuur, de belangrijkste en meest magische plek van het huis. Een nieuw huis kon door een net getrouwd paar pas worden betrokken als de vrouw des huizes vuur uit de haard van haar moeder had gebruikt om haar eigen haardvuur aan te steken en hierop een offer van vruchten, olie of wijn aan Hestia had gebracht. De Godin bracht vrede en harmonie in het huis en bij elke maaltijd in het huis werd eerst iets aan haar geofferd. Bij openbare rituelen voor andere Goden en Godinnen werd altijd eerst aan Hestia geofferd. Het eerste en laatste plengoffer werd ook altijd aan de Godin aangeboden. Ze vertegenwoordigde de eenheid van het huis en de eenheid van de stadstaat. Nieuwgevormde kolonies behielden de magische band met de moederstad door overbrengen van het vuur van Hestia naar haar tempel in de kolonie. De Romeinen stelden haar gelijk aan Vesta.

HYGIEIA

Zie Asklepios.

KRONOS

Kronos was de jongste van de twaalf Titanen die Oeranos bij Gaia verwekte. Omdat Oeranos al hun kinderen in de aarde wilde verbergen hielp Gaia Kronos zijn vader met een sikkel te ontmannen en zijn heerschappij over te nemen (zie inleiding). De naam Kronos betekent 'tijd' en de Grieken wilden hiermee aangeven dat met de heerschappij van Kronos een nieuw tijdperk begon, waarin de Goden en Godinnen werden geboren. Lang zou dat tijdperk niet duren, want Kronos verslond alle kinderen die hij bij zijn zuster Rhea verwekte tot ze tenslotte Zeus wist te verbergen, die Kronos ontmande, zijn broers en zusters uit de maag van Kronos bevrijdde en zijn heerschappij overnam.

Kronos is voortgekomen uit de pre-Helleense Vegetatiegod, die stierf met de oogst en werd herboren in de nieuwe vegetatie. Maar voor de Grieken waren de Goden onsterfelijk, dus werd de dood en wedergeboorte van Kronos verzwegen. Hij werd door Zeus in Tartaros (de onderwereld) opgesloten en speelde verder geen grote rol in de Griekse mythen en rituelen. Weliswaar droeg een van de feesten van de Atheense rituele kalender, de *Kronia*, zijn naam, maar de nadruk lag niet op Kronos, maar op 'De Moeder van de Goden'. De tijdens het ritueel gezongen hymnen geven aan dat De Moeder ontstemd is, zich niet bij de andere Goden wil voegen en van Zeus de helft van de aarde, de lucht en de zee opeist. Het feest is een zoenoffer, om haar tevreden te stellen. Met 'De Moeder' kan Gaia, Rhea of Kybele zijn bedoeld (zie de artikelen over deze Godinnen). Kennelijk werd Kronos niet meer in staat geacht zijn deel van de hemel op te eisen. De Romeinen stelden Kronos gelijk aan Saturnus.

LETO

In de Griekse mythologie was Leto de dochter van de Titanen Koios en Phoebé en was dus een nicht van Zeus. Deze maakte haar het hof en haalde zich daarmee weer eens de woede

van echtgenote Hera op de hals. Ze stuurde de draak Python achter Leto aan en die achtervolgde haar tot ze ten slotte een schuilplaats vond, waar ze Artemis en Apollo baarde. Meestal werd het eiland Delos, een van de Cycladen, als geboorteplaats van de tweeling genoemd. De oudste tempel van Artemis op het eiland dateert uit de 12^e eeuw v.Chr. Leto zelf werd echter geacht uit Lycië, gelegen aan de zuidkust van Anatolië te komen. In Lycië werd Leto als Moedergodin vereerd. De Lyciërs noemden haar Eni Mahanahi (Moeder van de Goden) en Lada (Vrouw), waarvan de naam Leto is afgeleid. Het vlak bij de kust gelegen Letoon was met zijn tempels voor Leto, Artemis en Apollo in de Helleense tijd het belangrijkste heiligdom van Lycië.

De Lyciërs waren een Indo-europees volk dat ergens tussen 2500 en 2000 v.Chr. een deel van de Anatolische zuidkust in bezit nam, net voor de Hittieten de rest van het land veroverden. Leto is echter geen Lycische, maar een inheemse Godin, die door de Lyciërs is overgenomen. De historicus Anthony Keen herleidt in zijn boek *Dynastic Lycia* Leto tot de Anatolische Grote Moeder die aan de westkust, met name in Efese, werd vereerd als Artemis, terwijl ze in het zuiden als Moeder van de Goden de naam Leto kreeg. Toen Artemis in de Griekse wereld haar positie als Grote Moeder kwijtraakte en als maagd werd voorgesteld, ontstond de Griekse mythe waarin Artemis als de dochter van Leto werd voorgesteld. Door de Grieken werd de cultus van de maagdelijke Artemis in Lycië ingevoerd. In feite zijn Artemis en Leto twee aspecten van dezelfde Godin, voorgesteld als jonge vrouw en als moeder.

MEDUSA

Volgens de meest gangbare Griekse mythen was Medusa een beeldschone vrouw op wie Poseidon verliefd werd. Toen hij met haar de liefde bedreef in een aan Athena gewijde tempel was de Godin daar zo verbolgen over dat ze Medusa veranderde in een Gorgone, een monster met slangen als haren. Als je haar aankeek, versteende je. Met de hulp van Athena hakte de held Perseus het hoofd van Medusa van de romp en gaf het aan de Godin, die het op haar schild zette om haar tegenstanders in de strijd mee te verstenen. Uit het lijk van Medusa kwamen het vliegende paard Pegasus en de reus Chrysaor tevoorschijn.

In feite was Medusa een verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin, die heerste over leven en dood. De slangen in haar haren zijn een aspect van de Godin dat te maken had met vruchtbaarheid en de onderwereld. Poseidon was oorspronkelijk geen Zeegod, maar een Vegetatiegod (zie de artikelen over Poseidon en Demeter), die jaarlijks stierf en in de nieuwe vegetatie werd herboren. Dit vruchtbare aspect van Medusa, die het nieuwe leven schept, is door de Grieken weggemoffeld. Medusa bracht volgens de Grieken alleen de dood, niet het leven. Toch is dit leven brengende aspect nog duidelijk te herkennen in de oudste mythen. Hesiodos zegt niets over een heiligschennis in een tempel van Athena en plaatst de bevruchting van Medusa door Poseidon in een weideveld vol voorjaarsbloemen. Volgens Hesiodos had Medusa twee zusters, die eveneens Gorgonen waren. De zusters hadden echter het eeuwige leven en bleven altijd jong, terwijl alleen Medusa sterfelijk was en oud werd. Waarom dat zo was wordt door Hesiodos of andere schrijvers uit de Oudheid niet uitgelegd.

In feite had Medusa als Anatolische Grote Godin de zorg over de overledenen, die ze begeleidde naar de onderwereld. Voor de Anatoliërs hoorden leven, vruchtbaarheid en dood bij elkaar en het was dezelfde Godin die over de hemel, de aarde en de onderwereld heerste.

Voor de Grieken was de onderwereld een gruwelijk oord en wie daarover heerste moest dus wel een monster zijn. In de mythen omtrent Medusa werd deze visie uitgedrukt, maar rituelen en afbeeldingen bleken minder gemakkelijk te wijzigen. In Afrodisias, maar ook elders in Anatolië, werd Medusa tot in de Romeinse tijd op sarcofagen afgebeeld te midden van guirlandes en hoornen des overvloeds, als een vreedzame, krachtige en waardige begeleidster van de overledenen, die ze alles meegaf waar ze in de onderwereld behoefte aan zouden hebben.

In Anatolië werd Medusa niet alleen op sarcofagen, maar ook in tempels als vreedzaam, krachtig en voedend voorgesteld. In de tempel van Didyma, het belangrijkste orakel van Apollo in Anatolië, dat van 1000 v.Chr. tot 391 n.Chr. in gebruik is geweest, droegen enorme en imposante Medusahoofden het dak van de tempel. De Romeinen lijken zich in Anatolië bij de positieve waardering van Medusa te hebben aangesloten. In Efese is nog te zien hoe de tempel die keizer Hadrianus (117-138 n.Chr.) liet bouwen, werd gekroond door een afbeelding van Medusa met in elke hand een hoorn des overvloeds, terwijl eikenbladeren uit haar onderlichaam groeien.

De tragiek van Medusa is dat haar zorgzaamheid naar de stervenden en overledenen toe door de Grieken heel effectief is verwrongen tot haar destructieve vermogen mensen te verstenen. Die visie is nog steeds niet uitgebannen. In het Archeologisch Museum in Istanbul zagen we een sarcofaag met een afbeelding van Medusa, omringd door bloemen en hoornen des overvloeds. De enige toelichting van het museum was dat Medusa in de Oudheid een afschuwelijk monster was geweest.

MUZEN

De Muzen waren de beschermvrouwen van kunsten en wetenschappen. Aanvankelijk waren er drie, maar hun aantal werd geleidelijk uitgebreid tot negen. Meestal werden ze beschouwd als de dochters van Zeus en de Titaanse Mnemosyne ('Geheugen'), een dochter van Oeranos en Gea. Ze waren aan de voet van de berg Olympos geboren en zongen tijdens feestmalen voor de Goden en Godinnen. Ze verbleven meestal op de berg Helikon in Boeotië of zochten op de bij Delphi gelegen berg Parnassos het gezelschap van Apollo, die als Apollo Musagetis hun zangkoor leidde. Ons woord muziek is afgeleid van een Grieks woord dat 'van de Muzen' betekent. De Muzen traden meestal gezamenlijk op, maar hadden elk een eigen gebied waarin ze uitblonken. Euterpe stond bekend om haar fluitspel en Terpsichore blonk uit op de citer. Thalia was de beschermvrouw van blijspelen, Melpomene van treurspelen, terwijl pantomime onder Polyhymnia viel. Lyrische dichtkunst viel onder Erato, epiek en welsprekendheid onder Kalliope. Urania ('de Hemelse') was de beschermvrouw van astrologen en geschiedenis viel onder Klio. Hoewel ze meestal harmonie, vrede en vreugde brachten, konden ze hard toeslaan als ze werden uitgedaagd. Toen de Thracische zanger Thamyras opschepte dat hij mooier zong dan de Muzen, sloegen ze hem met blindheid en ontnamen hem zijn stem en zijn geheugen.

In de Oudheid riepen dichters en toneelspelers de Muzen aan om inspiratie en zegen te vragen. Ze werden ook aangeroepen bij het raadplegen van orakels. Overal in Griekenland bevonden zich heiligdommen voor de Muzen. Vaak waren deze verbonden met een bron. In Delphi hadden de Muzen een heiligdom bij de daar ontspringende Kastaliabron. De Romeinen namen de verering van de Muzen over. In de Renaissance kregen de Muzen vooral een

symbolische betekenis als zinnebeeld van kunstuitingen in alle vormen. De Muzen leven voort in de plaats waar de Muzen zich ophouden – het museum.

OERANOS (URANUS)

De Hemelgod Oeranos werd door de Aardgodin Gaia uit haar eigen wezen voortgebracht. Samen met hem verwekte ze o.a. de Titanen, waar alle Griekse Goden en Godinnen van afstammen. Oeranos is, net als Kronos, voortgekomen uit de pre-Helleense Vegetatiegod (zie inleiding en de artikelen over Gaia en Kronos).

PAN

Pan was een belangrijke God in Arkadië, de bergachtige streek in het midden van de Peloponnesos. De Doriërs namen de rest van het schiereiland in de 12^e eeuw v.Chr. in bezit, maar lieten de bergen aan de Arkadiërs, ook wel Pelasgiërs genaamd. Ze werden door de Grieken beschouwd als de oorspronkelijke, wat ruwe en onbeschaafde bewoners van Griekenland, die zich alleen in Arkadië hadden weten te handhaven. Tot de 5^e eeuw v.Chr. werd Pan alleen in Arkadië vereerd. Daarna verspreidde zijn cultus zich vrij snel over alle gebieden van de Helleense beschaving.

Pan was een buitenbeentje in het Griekse pantheon. Griekse Goden en Godinnen konden, als ze dat wilden, diervormen aannemen, maar hadden toch altijd een menselijke gestalte. Pan was half bok, half mens. Hij werd afgebeeld met bokkenpoten, een staart en de horens van een bok. In Arkadië werden tempels voor hem gebouwd en hele bergen aan hem gewijd, maar de Grieken vereerden hem in grotten, aan de rand van de stad. Hiermee benadrukten ze zijn verbondenheid met de vrije natuur en zijn anderszijn dan de andere Goden. Zelfs midden in Athene was zijn heiligdom een grot, aan de rand van de Akropolis. De naam Pan is volgens taalkundigen afgeleid van de oervorm *pa* of *pas*, waarmee herders werden aangeduid. Het Latijnse *pastor* is hier eveneens van afgeleid. Pan hoedde vaak de kudden van zijn vader Hermes.

In Delphi en in navolging daarvan ook in Thebe werd Pan beschouwd als een zoon van Apollo, maar als regel ging men ervan uit dat Hermes hem had verwekt bij Penelope, die haar in Troje vechtende man Odysseus ontrouw was geweest. Zodra de moeder het monster, half mens en half dier, zag, verstootte ze hem vol walging en Hermes droeg het kind over aan de nimfen die voor hem zorgden. Over wie de moeder was, deden ook andere verhalen de ronde, maar Hermes werd steevast als de vader aangemerkt.

Pan was klein van gestalte voor een God. Gewoonlijk werd hij net zo groot als een volwassen mens afgebeeld. Hij bezat niet de kracht, schoonheid of sluwheid waar andere Goden over beschikten. Door Godinnen, nimfen, menaden en vrouwen die hij probeerde te verleiden werd hij steevast afgewezen omdat ze hem te lelijk of te angstaanjagend vonden. Met de menaden kwam hij alleen in contact omdat hij vaak met Dionysos optrok, maar ze dienden de Wijngod en Pan had geen enkele zeggenschap over ze. De nimfen dienden Hermes of Artemis en hun maagdelijke status was heilig, zodat ze wegvluchtten als Pan ze met al te duidelijke bedoelingen benaderde. Elke grot waar een heiligdom voor Pan bestond, was ook en vooral aan de nimfen gewijd. Bij het brengen van offers in de grot werden eerst de nimfen aangesproken en daarna pas Pan.

Pans enige wapen was paniek zaaien en daaraan dankte hij zijn verering buiten Arkadië. Toen de Grieken in 490 v.Chr. in de slag bij Marathon de Perzen versloegen, probeerden dezen de restanten van hun leger te hergroeperen om snel Athene binnen te vallen voordat het Atheense leger daar terug zou zijn. Met zweepslagen en schreeuwen wist Pan de Perzen in paniek op de vlucht te drijven. Voor deze redding van de stad zijn de Atheners hem altijd dankbaar gebleven. Er werden nog andere veldslagen genoemd waarin Pan de vijand op de vlucht joeg. Zo zou hij de Galliërs verjaagd hebben, die in 279 v.Chr. Delphi aanvielen.

Toch was Pan allerm minst een Oorlogsgod, zoals Ares. Zijn gave was mensen en Goden in vervoering te brengen met zijn muziek. Als hij op zijn fluit speelde en de aanwezige nimfen of menaden aanzette tot dansen, wist hij elke bijeenkomst of feest te transformeren in een heilig ritueel. Waar alles vast leek te zitten, wist Pan uit chaos een nieuwe orde te scheppen. Waar de Goden voor gewone mensen onbereikbaar ver waren, bracht Pan stervelingen als middelaar in contact met het goddelijke. Het heilige was voor mensen zo taboe dat het tegelijk gevaarlijk en onrein was. Gegrepen te worden door het goddelijke was een vloek en een zegen tegelijk. Epilepsie werd door de Grieken *theolepsi* (bezeten door een God) genoemd. Vaak werd dit aan Pan toegeschreven en *panolepsi* genoemd. Bezetenheid door Pan kon goddelijke inspiratie, maar ook het opwekken van onbevredigbare verlangens betekenen. In de Griekse wereldvisie was starheid en onveranderlijkheid even afschrikwekkend als onbegrijpelijke en ongrijpbare chaos. Pan had beide gevaren in zich. Wie in paniek voor hem vluchtte, ging in de chaos ten onder en wie door hem bezeten was, wilde maar één ding en was daar niet vanaf te brengen. Om de oerkracht van Pan te kunnen hanteren werd de God in Arkadië in het voorjaar op rituele wijze opgeroepen en uitgebannen. De lelijkste man van de gemeenschap werd aangewezen om *Pharmakos* ('medicijn') te zijn. Hij werd gehuld in een geitenvel en kreeg horens op zijn hoofd. Hij vertegenwoordigde Pan en was daardoor heilig en onrein tegelijk. Hij werd uitgescholden, met een plant (Squill) op zijn genitalia geslagen en daarna, symbolisch of voorgoed, uit de gemeenschap verdreven. Het slaan op de geslachtsdelen had duidelijk de functie te reinigen en vruchtbaarheid te stimuleren. De erotische kracht van Pan werd in het ritueel opgeroepen en daarna bezworen door het verdrijven van de *Pharmakos*. Extatische muziek en dans, door Pan in gang gezet, had hetzelfde effect.

Toch wisten muziek en dans hem altijd maar ten dele te bekoren. Altijd bleef er zijn ongestilde verlangen naar eenwording met vrouwelijke wezens die hem altijd ontglipten. Zelfs zijn muziek was uit frustratie geboren. Hij werd verliefd op de nimf Syrinx, maar ze vluchtte voor hem weg en stortte zich in een rivier. Uit het riet dat op die plaats opgroeide, maakte Pan een fluit, die in het Grieks de naam van de nimf kreeg. Zelfs als een nimf zich door de Bokgod liet bekoren was de afloop meestal tragisch. De nimf Pitys werd verliefd op hem, maar Boreas, de noordenwind, begeerde haar ook en in woede ontstak hij een storm die haar in de afgrond blies. Gaia had medelijden met haar en veranderde haar in een denboom. Het lukte Pan alleen de Maangodin Selene te verleiden door zijn eigen gestalte te verbergen onder de huid van een witte bok. Pan werd door de Grieken aangeduid als *duseros* (ongelukkig in de liefde). Met Afrodite onderhield hij goede betrekkingen, maar als hij haar met seksuele bedoelingen benaderde, weerde ze hem af. Met Artemis deelde hij zijn verbondenheid met de natuur en zijn heerschappij over de in het wild levende dieren, maar de Godin deelde niet zijn seksuele verlangens en wilde niet haar leven met hem delen. Niet in staat een ander aan zich te binden, uitte hij meermaals zijn frustraties door vrouwen

of nimfen te verkrachten. En als hij die niet kon krijgen, greep hij maar een herdersjongen of een geit. Een verkrachting werd door de Grieken aangeduid als *Panos gamos* ('Panhuwelijk').

De tragiek van Pan was dat hij vruchtbaarheid bracht zonder daar zelf de vruchten van te plukken. Toen Demeter in Arkadië treurde om haar naar de onderwereld ontvoerde dochter, stierf alles in de natuur af. Het was Pan die zich ervoor inzette om de Godin haar levenslust terug te geven, waarna de natuur opnieuw opbloeide. Maar de Godin stilde niet het verlangen van Pan naar haar. Pan verlangde altijd intens naar eenwording met een ander wezen, maar de zeldzame keer dat een ander zich aan hem gaf, verloor hij al snel zijn belangstelling. De nimf Echo schonk hem twee dochters, maar hij liet haar daarna links liggen.

De Romeinen stelden Pan gelijk aan Faunus. Voor de Romeinen was Arkadië een idyllisch landschap, dat door dichters werd bejubeld. In de Middeleeuwen werd Pan met zijn horens, staart en bokkenpoten het prototype van de christelijke voorstelling van de duivel die met heksen en tovenaars zou samenspannen tegen God en de mensheid. In de 18^e eeuw bracht het rationalisme een kentering in het denken over de rol van de duivel tot stand en aan het bestaan van zowel God als de duivel werd ernstig getwijfeld. Als tegenstroming bracht de Romantiek een heroriëntatie op het idyllische ruige landschap dat de Romeinen zo had bekoord en in literatuur en beeldende kunst was Pan een geliefkoosd onderwerp. Tot het begin van de Tweede Wereldoorlog was Pan met name in Engeland prominent aanwezig. In de Wicca, die rond die tijd in Engeland haar vorm kreeg, was dan ook vooral Pan het grote voorbeeld voor de God die door Wicca's wordt vereerd.

PERSEFONE

Zie Demeter.

PLOETOS (PLUTO)

Zie Hades.

POSEIDON

Poseidon was oorspronkelijk een Vegetatiegod die op Kreta en in Arkadië werd vereerd als Poseidaon, de echtgenoot van Demeter (zie het artikel over deze Godin). Hij werd verbonden met de oerkracht van de aarde. In de Griekse mythen was Poseidon een broer van Zeus en hielp hem in de strijd tegen de Titanen (zie inleiding), die hij in Tartaros (de onderwereld) opsloot. Bij de verdeling van de macht kreeg Poseidon de heerschappij over de zee toegewezen. Met Athena worstelde hij tevergeefs om de heerschappij over de machtige stad Athene. Hij werd opgenomen bij de twaalf Olympiërs, maar bleef altijd een onbeschaafde woesteling. Gewapend met zijn drietand was er niemand die hem kon bedwingen. Zijn ongetemde en ongeremde aard uitte zich in zijn woedeaanvallen, waarmee hij stormen en aardbevingen veroorzaakte, en in een aantal van zijn vele nakomelingen. Bij zijn grootmoeder Gaia verwekte hij de reus Anteios, die door Herakles werd bestreden, en het zeemonster Charybdis, dat draaikolken en vloedgolven veroorzaakte. Zijn kleindochter Iphimedia werd zwanger van

hem door in zeewater te baden en ze baarde de reuzen Otus en Ephialtes, die de Olympos wilden bestormen en Ares dertien maanden gevangen hielden. De Cykloop Polyphemos, die door Odysseus blind gemaakt werd, was een andere woeste nakomeling van de Zeegod.

Het paard was voor Poseidon een heilig dier en een vorm die hij soms aannam. In die gedaante verkrachtte hij Demeter. Ze baarde hem een dochter en het paard Arion. Hij bevruchtte Medusa met het vliegende paard Pegasus. De God reed over de golven in een door witte paarden getrokken strijdswagen. Paardenrennen zouden door hem zijn uitgevonden.

Hoewel Poseidon, net als Zeus, vaak Godinnen, nimfen en vrouwen belaagde, had ook hij een vaste partner, de Nereïde (zeenimf) Amfitrite, die hij achtervolgde tot ze toestemde in een huwelijk. Anders dan Hera verdroeg Amfitrite gelaten de vele slippertjes van haar echtgenoot. Alleen toen hij haar bedroog met de beeldschone nimf Skylla, strooide Amfitrite giftige kruiden in het badwater van het meisje, waarna ze veranderde in een afzichtelijk monster, dat zeelieden verslond. De Romeinen stelden Poseidon gelijk aan de Zeegod Neptunus.

RHEA

Rhea was een van de twaalf Titanen die de Hemelgod Oeranos verwekte bij zijn moeder, de Aardgodin Gaia. Omdat hij alle wezens die Gaia had gebaard, beschouwde als monsters, dwong Oeranos haar al haar nakomelingen, ook de Titanen, in haar boezem te verbergen. Gaia gaf Kronos, de jongste van de Titanen, een sikkel, waarmee hij zijn vader, toen die zich weer met Gaia verenigde, ontmande. Uit het bloed dat op de aarde viel, groeiden reuzen op. Kronos gooide de testikels van zijn vader in de zee en hieruit werd Afrodite geboren.

Rhea is, net als Gaia, afgeleid van de Grote Moeder, die sinds de Steentijd in Anatolië en ook elders in het Middellandse-Zeegebied werd vereerd. Haar cultus lijkt, net als die van Zeus, afkomstig te zijn van Minoïsch Kreta. De betekenis van haar naam is verloren gegaan. Haar verering vloeiende samen met die van Kybele, en vaak werd ze als 'Rhea-Kybele' aangeduid of werd alleen gesproken van 'De Moeder van de Goden', waarmee dan Gaia, Rhea of Kybele bedoeld kon zijn. Alledrie de Godinnen werden afgebeeld met leeuwen of zittend op een troon.

SELENE

Selene was de maan, voorgesteld als een Godin. Ze was een zuster van Helios (de zon) en Eos (de dageraad). Haar naam is afgeleid van het Griekse *selas*, wat 'licht' of 'schittering' betekent. Ze werd ook Mene ('maan') of Phoebe ('de schitterende') genoemd. Ze had geen officiële cultus, maar werd, net als Hekate, wel aangeroepen bij het verrichten van magische handelingen. Ook werd ze wel gezien als een verschijningsvorm van Artemis. Hekate en Artemis waren echter voortgekomen uit de machtige en veelzijdige Anatolische Grote Godin, terwijl Selene alleen maar de verpersoonlijking van de maan was. Ze was een mooie vrouw op wie zowel Zeus als Pan verliefd werden. Ze gaf echter de voorkeur aan Endymion, een knappe jongeman die ze elke dag beminde. Voordat ze 's avonds weer haar reis door de nachtelijke hemel begon, bracht ze Endymion in een magische slaap, waaruit hij pas ontwaakte als ze terugkeerde. De Romeinen stelden haar gelijk aan Luna.

SKYLLA

Volgens de Griekse mythen was Skylla een beeldschone nimf op wie Poseidon verliefd werd. Zijn jaloerse echtgenote Amfitrite strooide giftige kruiden in het badwater van het meisje, waarna ze veranderde in een afzichtelijk blaffend monster met twaalf voeten en zes hoofden met drie rijen scherpe tanden. Volgens andere bronnen was het de jaloerse Circe die haar deze loer draaide. Sindsdien zat Skylla op een rots bij de smalle doorgang tussen Italië en Sicilië en verslond elke zeeman die ze te pakken kreeg. Wie probeerde haar te ontwijken, kreeg te maken met een ander monster, de draaikolk Charybdis, die zich aan de overkant bevond.

Skylla is, net als Charybdis en Medusa, te beschouwen als een verschijningsvorm van de pre-Helleense Grote Godin, die heerste over de hemel, de aarde en de onderwereld. Het begeleiden van de overledenen naar de onderwereld werd door de Grieken verwrongen tot moordlustige neigingen.

THEMIS

Na Metis en vóór Hera trouwde Zeus met Themis, een dochter van Gaia en Oeranos en dus zijn tante. In werkelijkheid was Themis een Grote Godin die in Griekenland werd vereerd voordat de Grieken daar kwamen. Ze heerste uit naam van Gaia (Moeder Aarde) over het orakel in Delphi lang voordat Apollo dit overnam. Het orakelen, dat in het pre-Helleense Griekenland aan vrouwen was toevertrouwd, werd zo binnen de invloedssfeer van mannen getrokken. Hoewel Themis niet tot de Olympiërs werd gerekend, verbleef ze wel op de Olympos en onderhield goede contacten met de andere Goden en Godinnen. Ze vertegenwoordigde de autoriteit die maatschappelijke verhoudingen en rechtspraak regelde. Als op de Olympos belangrijke zaken moesten worden besproken, was zij het die de Goden en Godinnen bij elkaar riep en erop toezag dat juiste en rechtvaardige beslissingen werden genomen. Ook onder de mensen werd rechtgesproken uit haar naam. Als teken van de zorgvuldigheid waarmee ze altijd handelde, werd ze afgebeeld met een weegschaal in haar hand. Haar gezag was zo groot dat geen van de aanwezigen tijdens een banket op de Olympos een slok nectar mocht nemen voordat zij eerst had gedronken.

Themis werd ook in verband gebracht met vruchtbaarheid. Vaak werd ze afgebeeld met een hoorn des overvloeds in haar hand. Onder de vele kinderen die Zeus bij haar verwekte waren de Horae (uren), die de tijd en de seizoenen regelden en ervoor zorgden dat de aarde elk jaar weer vrucht droeg en daarna weer terugkeerde naar de winterse rust. In de tempels van Themis, die tot de oudste in Griekenland behoorden, werd veel gedanst en gezongen om uiting te geven aan de harmonie en levensvreugde die de Godin uitstraalde.

Alle mensen hadden hun bestaan aan Themis te danken. Toen Zeus om de mensen voor hun wandaden te straffen de mensheid met een grote vloed wilde uitroeien, wisten alleen Pyrrha, de dochter van Pandora, en Deucalion, de zoon van Prometheus, hieraan te ontkomen. Toen hun boot na de vloed strandde op de berg Parnassos gaf Themis ze de opdracht de botten van hun moeder over hun schouders te gooien. Ze begrepen dat stenen de botten van Moeder Aarde waren en elke steen die ze achter zich neergooiden, veranderde in een man of vrouw.

De Romeinen stelden Themis gelijk aan Vrouwe Justitia, maar daarmee was deze Grote Godin gedegradeerd tot niet veel meer dan een personificatie van de rechtspraak.

TYCHE

Tyche is een verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin. Volgens Hesiodos was ze een dochter van de Titanen Thetys en Okeanos. Andere bronnen noemen haar een dochter van Zeus. In Tyche was het onberekenbare aspect van de Grote Godin belichaamd. Ze heerste over ieders lot (haar naam is het Griekse woord voor 'lot' of 'toeval') en bracht, kennelijk naar het haar uitkwam, overvloed of hongersnood, ziekte of gezondheid. De Anatolische Grote Godin heerste over hemel, aarde en onderwereld. Ze gaf en nam. Al wat leefde was uit haar voortgekomen en keerde naar haar terug. Voor de Grieken echter was de onderwereld een gruwelijk oord, waar een Godin als Tyche niets te maken had. Haar status als Grote Godin was nog af te leiden uit de torenhoge kroon die ze op haar hoofd droeg. Dit toont haar verwantschap met Godinnen als Kybele, Artemis van Efese en Afrodite van Afrodiasias. Alleen had de kroon bij Tyche een andere betekenis gekregen en vertegenwoordigde de *polis*, de stadstaat, die de kern van de Griekse samenleving was. Elke polis had haar eigen Tyche, die geacht werd de stad, die ze op haar hoofd droeg, te beschermen. De wereldbol naast haar voeten gaf aan dat de polis, als een soort microkosmos, de hele aarde vertegenwoordigde.

Het voedende aspect van de Godin werd uitgedrukt in de hoorn des overvloeds die ze meestal op haar arm droeg. Het roer, waarmee ze ook vaak werd afgebeeld, gaf aan dat de Godin ook de voor elke Griekse stad belangrijke zee beheerste en de koers bepaalde die ieders leven zou nemen. De Romeinen stelden haar gelijk aan Fortuna. In de Renaissance herleefde Tyche als de 'Stedenmaagd' waarmee vele zelfbewuste steden in Europa zich graag vereenzelvigden.

ZEUS

De mythen rond de Griekse Oppergod Zeus zijn ontstaan uit het samenvloeien van de Indo-europese Hemelgod met de Minoïsche Vegetatiegod en dit verklaart zijn gecompliceerde en vaak tegenstrijdige karaktertrekken. De Hemelgod, verbonden met bliksem, storm en regen, werd door vrijwel alle Indo-europese volkeren als Stamgod vereerd. De Achaeërs noemden de Hemelgod Zeus, het Griekse woord voor 'God', vergelijkbaar met het Latijnse *Deus*. De naam is ontleend aan het Indo-europese *dei*, wat 'schittering' of 'glans' betekende.

Tot de 13^e eeuw v.Chr. waren de Grieken in cultureel opzicht de minderen van de Minoërs en ontleenden aan deze beschaving veel van wat later de Griekse religie zou worden genoemd. De Minoërs vereerden de Vegetatiegod Velchanos, die jaarlijks in een grot op het eiland werd geboren. In de zomer voltrok de jonge Velchanos het Heilig Huwelijk met de belangrijkste Godin die op het eiland werd vereerd. Velchanos nam daarbij de vorm van een slang of stier aan. De plechtigheid waarbij het Heilig Huwelijk op rituele wijze gevierd werd, werd door de Minoërs *Velchania* genoemd. Talloze afbeeldingen van de Godin met slangen in haar handen of om haar armen gewikkeld, geven aan hoe wijdverbreid deze cultus was op het eiland. Elk jaar stierf Velchanos in de herfst, om het volgend voorjaar weer in de grot herboren te worden.

De Achaeërs stichtten de Mykeense beschaving, die in de 13^e eeuw de Minoïsche beschaving naar de kroon stak en overnam. Om greep te krijgen op de eilandbewoners stelden de Mykeners hun belangrijkste God, Zeus, gelijk aan de belangrijkste God van het eiland, die

ze Zeus Velchanos noemden. Hij werd ook wel Zeus Kretagenes, de op Kreta geboren Zeus, en Zeus Chthonios, de met de aarde verbonden Zeus, genoemd. Toen de Mykeners op Kreta de leiding overnamen van de Minoërs, werden overal op het eiland tempels gebouwd voor Zeus Velchanos, vaak op de fundamenten van oudere Minoïsche tempels. De God werd afgebeeld als een jongeman, zonder baard. Elk jaar werd het Heilig Huwelijk tussen Zeus Velchanos en de Godin van het eiland op rituele wijze gevierd en elk jaar werd de dood van de God door de eilandbewoners beweend.

Voor de latere Grieken vormde de door hen in gang gezette cultus van Zeus Velchanos een probleem. Griekse Goden – en zeker de Oppergod – werden geacht onsterfelijk te zijn. Griekse Goden werden wel geboren, maar stierven niet. Nadat het geschreven woord in Griekenland meer dan vier eeuwen lang verdwenen was, werd in de 8^e eeuw v.Chr. een heel andere Zeus naar voren geschoven. Als baby zou hij in een grot op Kreta door nimfen zijn verzorgd, maar dat hij daar ook geboren was en jaarlijks stierf, werd verzwegen. Voor de Minoërs was de Godin belangrijker geweest dan de God, die slechts haar partner was in het Heilig Huwelijk en daarna weer het veld ruimde. In de Griekse mythen was Zeus de spil waarom alles draaide en de Godin werd gedegradeerd tot een mooie vrouw op wie de God verliefd werd en die hij verleidde. Daar ging hij mee door nadat hij met zijn zuster Hera in het huwelijk was getreden. Zo verwekte hij bij Semele, een Thebaanse prinses, de God Dionysos, die hij redde van de wraak van Hera door de foetus in zijn eigen dijbeen te laten volgroeien.

In de inleiding op dit hoofdstuk is het Griekse scheppingsverhaal, de instelling van het Olympische pantheon en de rol die Zeus daarin speelde, uiteengezet. Als Hemelgod werd hij voorgesteld als een volwassen man met een baard. In zijn hand had hij de bliksem-schichten die de Cyclopen voor hem gemaakt hadden. Die gebruikte hij om, waar nodig, zijn woorden kracht bij te zetten en te vernietigen wie of wat hem dwarsboomde. In de door mannen beheerste Griekse stadstaten was Zeus het toonbeeld van de mannelijke oppermacht. Toch was de Grote Godin nog steeds een factor waarmee hij rekening diende te houden. Op maagdelijke en onafhankelijke Godinnen als Athena en Artemis hadden zijn verleidingskunsten geen greep. Zijn echtgenote Hera was officieel ondergeschikt aan hem, maar als hij haar met een ander bedroeg, wrong hij zich in alle bochten om dit voor haar verborgen te houden en haar wraak te ontlopen. Toch had hij ook haar met een list verleid. Op de berg Thormax in Argolis had hij zijn maagdelijke zuster in de gedaante van een koekoek benaderd. Toen ze nietsvermoedend de vogel op haar schoot liet neerstrijken, verkrachtte hij haar, waarna ze erin toestemde met hem te trouwen.

Hera was niet de eerste echtgenote voor Zeus. Hij had de Oceanide Metis achtervolgd, die zich steeds in een andere gedaante veranderde om aan hem te ontsnappen, tot ze zich ten slotte aan hem overgaf en met hem trouwde. Toen Zeus werd voorspeld dat Metis eerst een dochter zou baren en daarna een zoon, die hem zou castreren, zoals hij zijn vader Kronos had gecastreerd, slikte hij de zwangere Metis in. Ze overleed daarbij, maar de foetus groeide verder in het lichaam van Zeus en werd later uit zijn hoofd geboren als de volwassen en volledig bewapende Athena. De geboorte van een zoon die hem zou castreren werd zo voorkomen. De mythe ruimde de Godin Metis, die in Griekenland werd vereerd voordat de Grieken daar arriveerden, uit de weg. De mythe effende ook de weg om de Godin Athena, in het Minoïsche Kreta vereerd als beschermvrouw van het huis en het gezin, in het Griekse keurslijf te persen.

Mythen zijn een manier om archetypische en niet te beredeneren begrippen vorm te geven. Voor de Grieken waren de mythen vaker een middel om greep te krijgen op de door hen overgenomen samenleving, waarin de Godin een grotere rol speelde dan hen lief was. Door Hera te verkrachten, nam Zeus haar als zijn rechtmatig eigendom in bezit, net als hij dat met Demeter, Persefone, Themis, Europa en vele andere Godinnen en vrouwen deed. De prijs die hij daarvoor moest betalen was zwaar. Als Hemelgod verloor hij zijn waardigheid door voortdurend zijn eigen lustgevoelens voorrang te geven boven de orde, die niet alleen voor mensen, maar ook voor Goden gold. Geliefd was hij niet onder de Grieken. Er waren geen grote, jaarlijks terugkerende religieuze feesten die aan de God gewijd waren en in feesten ter ere van andere Goden of Godinnen speelde hij geen of slechts een bescheiden rol. Kennelijk waren mythen gemakkelijker te veranderen dan rituelen, die vaak al vele eeuwen bestonden voordat de Grieken in Griekenland arriveerden.

Vrouwen waren in staat hevige lustgevoelens bij Zeus op te wekken. Een enkele keer liet hij zijn oog op een man vallen, zoals op de schone jongeling Ganymedes, die hij in de gedaante van een adelaar naar de Olympos ontvoerde. Liefde, vriendschap en genegenheid, ook naar zijn eigen familieleden en nakomelingen toe, waren hem echter vreemd. Toen zijn zoon Hefestos een van zijn slippertjes aan Hera verklapte, smiet Zeus hem woedend van de Olympos. Hefestos viel op aarde en moest verder kreupel door het leven gaan. Ook naar mensen toe was Zeus niet bepaald een liefdevolle vader. Hij onthield ze de gave van zijn hemelse vuur en strafte Prometheus zwaar toen die het vuur aan de mensen gaf. Hij stuurde de Godin Pandora naar de aarde, die ziekten, ondeugden en rampen over de mensheid bracht. Hij riep zelfs een vloedgolf op om de mensheid uit te roeien. Prometheus waarschuwde zijn zoon Deucalion, die een ark bouwde en zo de mensheid van de ondergang redde.

De Grieken waren zich terdege bewust van de gespleten persoonlijkheid van hun Oppergod. Op Zeus Chthonios, de aardse Zeus, of Zeus Katachthonios, de onderaardse Zeus, projecteerden ze de donkere kant van hun Hemelgod. Als Zeus Meilichios, de donkere Zeus, werd hij in Athene afgebeeld als een enorme slang. De Romeinen stelden hun Oppergod Jupiter aan Zeus gelijk en verspreidden zijn cultus over het Nabije Oosten en Egypte, waar hij vele plaatselijke Goden, zoals Baäl-Hadat en Amon (zie hoofdstuk 3) in zich opnam.

In de Renaissance werd Zeus uitsluitend voorgesteld als volwassen Hemelgod, afgebeeld met een baard, een bliksemschicht gereed in zijn handen. Zijn slippertjes met Godinnen, nimfen en aardse vrouwen spraken nog tot de verbeelding, maar zijn wortels als Vegetatiegod, die jaarlijks stierf en werd herboren, waren al door de Grieken te ver weggestopt om nog een rol te spelen.

6 Het Romeinse Rijk

De mythe van de stichting van Rome

Romeinse schrijvers gingen ervan uit dat de stad Rome was gesticht in 753 v.Chr. De oorsprong van het Romeinse volk werd vier eeuwen eerder gezocht en wel in Troje. Na de door Homeros beschreven val van Troje (zie inleiding hoofdstuk 5) ontvluchtte Aeneas met zijn vader, vrouw en zoon de puinhopen van de stad om elders een nieuwe beschaving te stichten. Aeneas was een Halfgod, door de Trojaanse leider Anchises verwekt bij de Godin Venus. Na veel omzwervingen werd hij door Jupiter geleid naar Italië, waar hij trouwde met Lavinia, de dochter van koning Latinus, de stamvader van de Latijnen. Julius, de zoon van Aeneas, stichtte de stad Alba Longa, waarover in de loop der eeuwen dertien koningen heersten. Amulius, de zoon van de dertiende koning, Proca, roofde de troon van zijn oudere broer Numitor, en stelde Rhea Silvia, de dochter van Numitor, aan als priesteres in de tempel van Vesta. Als Vestaalse Maagd zou Rhea Silvia kinderloos gestorven zijn, maar Mars verkrachtte haar en ze baarde de tweeling Romulus en Remus. Amulius, die geen mededingers naar de troon wilde, liet de baby's in de Tiber gooien, maar ze werden gevonden door een wolvin, die ze met haar melk voedde. Toen de kinderen opgroeiden, wilden ze een nieuwe stad stichten niet ver van Alba Longa. Ze vroegen beiden om een voorteken. Remus zag zes gieren, maar Romulus zag er twaalf en daarom mocht hij de naar hem genoemde stad Rome stichten.

Verdichtels en feiten over het oude Rome

Aldus vat de Romeinse dichter Vergilius in het epos *Het verhaal van Aeneas*, ook wel genaamd *Aeneis*, de mythen rond het ontstaan van Rome samen. Vergilius leefde van 70-19 v.Chr. en beschreef dus gebeurtenissen die 700 tot 1100 jaar vóór zijn tijd plaatsgevonden zouden hebben. Hoewel archeologische vondsten het ontstaan van Rome in de 8^e eeuw v.Chr. bevestigen, ontbreken verslagen van tijdgenoten. De eerste systematische beschrijvingen van de Romeinse samenleving dateren uit de 1^e eeuw v.Chr. en zijn vaak slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Van de 142 boeken die Livius (59 v.Chr.-17 n.Chr.) over de geschiedenis van Rome schreef, zijn er slechts 35 bewaard gebleven. Door de Romeinen werd Varro (116-27 v.Chr.) beschouwd als een briljant geleerde op vele gebieden, waaronder de Romeinse geschiedenis en religie, maar van zijn 600 boeken zijn alleen delen van een verhandeling *Over de Latijnse taal* en een verhandeling *Over de landbouw* bewaard gebleven, naast fragmenten en citaten bij andere schrijvers.

De nog ter beschikking staande bronnen geven een vertekend beeld van de vroegste geschiedenis van Rome. Auteurs uit de eerste eeuw v.Chr. of later projecteren hun eigen samenleving op het oudere Rome en geven geen betrouwbare informatie over deze samenleving en religie. De ideeën van Varro over de Romeinse Goden en Godinnen zijn vooral bekend door de uitgebreide beschrijvingen die Augustinus (343-430 n.Chr.) hiervan geeft in zijn boek *De Stad Gods* en vaak geeft hij details die niemand anders vóór hem heeft genoemd. Maar Augustinus' opzet was aan te tonen dat de heidense religie in alle opzichten onderdeed voor het christendom en zijn beschrijvingen en conclusies zijn daarom vaak van twijfelachtige waarde. Ook heidense Romeinse auteurs zijn niet onbevooroordeeld. Vergilius projecteerde de Grieks-Trojaanse religie op de samenleving die in de 12^e eeuw v.Chr. de basis gelegd zou hebben voor het Romeinse Rijk, terwijl de hellenisering van de Romeinse

religie pas duizend jaar later zijn beslag zou krijgen. De boeken van Ovidius (43 v.Chr.-18 n.Chr.) zijn van onschatbare waarde door de beschrijvingen van Romeinse rituelen, maar hij gaat uit van de Helleense religieuze opvattingen van zijn tijd en laat authentieke Romeinse rituelen naadloos overgaan in Griekse mythen. In *Fasti* geeft hij vele details over Romeinse religieuze feesten die niet uit andere bronnen bekend zijn, maar hij beschrijft slechts de maanden januari t/m juni en heeft het boek nooit afgemaakt. In zijn *Metamorfosen* vertelt Ovidius in zijn eigen woorden de Griekse mythen, die hij verbindt met de overeenkomstige Romeinse Goden en Godinnen.

In de Renaissance werden vooral Ovidius en zijn tijdgenoten geraadpleegd om de Romeinse Goden en Godinnen te typeren. Dit heeft een vertekend beeld van de Romeinse religie gegeven. Deze religie is duizend jaar vrijwel dezelfde gebleven en niet of nauwelijks beïnvloed door de Griekse mythen, die vaak de betreffende cultus in een heel ander daglicht stellen. Voordat we proberen de belangrijkste kenmerken van de Romeinse religie door de eeuwen heen samen te vatten, geven we eerst een korte schets van de Romeinse samenleving.

De Italische volkeren

Tussen 2000 en 1000 v.Chr. trokken verschillende Indo-europese stammen, vanuit Centraal-Europa, het Apennijnse schiereiland binnen en vermengden zich met de daar wonende inheemse bevolking. Ze worden wel aangeduid als *de Italische volkeren*, hoewel elke stam een eigen cultuur en taal bezat. De Latijnen vestigden zich in het midden van het schiereiland, in de streek Latium, ten zuiden van het latere Rome. Umbriërs, Sabijnen, Samniërs en andere stammen namen andere delen van het schiereiland in bezit. Tussen de 6^e en de 3^e eeuw v.Chr. wisten de Romeinen de verschillende Italische volkeren te onderwerpen of tot bondgenoot te maken.

De Etrusken

Tussen 1200 en 1000 v.Chr. vestigden zich in het gebied ten noorden van het latere Rome immigranten, die een niet-Indo-europese taal spraken. Volgens de Griekse geschiedschrijver Herodotos (5^e eeuw v.Chr.) waren ze afkomstig uit West-Anatolië. Na de val van Troje zou een hongersnood inwoners van Lydië genoodzaakt hebben elders hun geluk te beproeven. De meeste wetenschappers achten de Anatolische herkomst van de nog steeds met raadsels omringde Etrusken zeer waarschijnlijk. De Etrusken hebben grote invloed op de Romeinen gehad. De laatste drie Romeinse koningen (zie onder) waren Etrusken. De naam *Roma* is Etruskisch en geeft aan hoe groot de invloed van de Etrusken vanaf het begin op de Romeinen is geweest. Divinatie was een onderwerp waarop de Romeinen het meesterschap van de Etrusken erkenden en ook op andere gebieden waren de Etrusken verder ontwikkeld dan de Romeinen. Aan de Etrusken ontleenden de Romeinen het Latijnse schrift, dat wij nog steeds gebruiken. Toch hielden de Romeinen hun eigen cultuur en religie en die van de Etrusken strikt gescheiden. Voor het uitvoeren van Etruskische gebruiken, zoals de ingewandenschouw of bliksemschouw om voortekens te interpreteren, hadden ze Etrusken in dienst.

De stichting van Rome

Alle bronnen zijn het erover eens dat Romulus de stichter van Rome was. Over het lot van Remus bestaan verschillende versies. Soms wordt gezegd dat de broers ruzie kregen, waarbij

Remus door Romulus onbedoeld dodelijk getroffen werd. De meeste auteurs geven aan dat Remus zijn voorteken van de zes gieren kreeg op de Aventijnse heuvel, terwijl Romulus zich op de Palatijnse heuvel bevond, waar hij de twaalf gieren zag. Romulus bakende de Palatijn af met een zogeheten *pomerium*, een heilige grens, gevormd door een afscheiding met een open plaats aan beide zijden, die niet betreden mocht worden en waarop niet gebouwd of verbouwd mocht worden. Romulus gaf zijn bediende Celer opdracht erop toe te zien dat niemand het pomerium overschreed en te doden wie dat gebod overtrad. Remus was niet op de hoogte gesteld van de nieuwe stadsgrens en werd door Celer gedood toen hij zijn broer wilde bezoeken. Tot het eind van het Romeinse Rijk bleef het pomerium in gebruik en werd alleen een paar keer uitgebreid met omringende stadsdelen. Op het beschadigen of overschrijden van het pomerium stond de doodstraf. Alleen via de poorten kon de stad betreden worden. Voor een overzicht van de zeven heuvels waarop Rome werd gebouwd, zie de betreffende kaart.

Het Koninkrijk Rome (753-510 v.Chr.)

Over de oudste koningen en data van de Romeinse geschiedenis bestaat nog veel onduidelijkheid. We sluiten ons hierbij aan bij de Romeinse traditie, waarbij werd gerekend *Ab Urbe Condito* ("Vanaf de stichting van de stad"), omgezet naar onze eigen tijdrekening.

Romulus werd de eerste koning (753-715 v.Chr.) van de door hem gestichte stadstaat. Hij liet een tempel bouwen voor Jupiter en stelde de eerste rituele feesten in. Zijn opvolger, Numa Pompilius (715-672 v.Chr.), waarschijnlijk van Sabijnse afkomst, stelde de priesterklassen in die tot het eind van het Romeinse Rijk zouden bestaan (zie onder). Hij breidde het aantal religieuze feesten en tempels uit en stelde de eerste rituele kalender samen. De Latijnse stammen namen een steeds vijandiger houding in tegenover Rome en richtten de Latijnse Bond op, die zich tegen Rome keerde. De derde koning, Tullus Hostilius (672-640 v.Chr.), liet de Latijnse stad Alba Longa verwoesten om de macht van Rome binnen de Latijnse staten duidelijk te maken. Zijn opvolger Ancus Marcius (640-616 v.Chr.) liet de havenstad Ostia bouwen om Rome, via de Tyrrheense Zee, met de Middellandse Zee te verbinden.

Tarquinius de Oudere (616-579 v.Chr.) was de eerste Etruskische koning en onder zijn heerschappij werd de Romeinse God Jupiter verbonden met de Etruskische Godinnen Juno en Minerva. Op de Capitolijnse heuvel liet Tarquinius een tempel bouwen voor deze drie-eenheid, die tot het eind van het Romeinse Rijk een belangrijke rol zou spelen in de Romeinse religie. Zijn opvolger, Servius Tullius (579-534 v.Chr.), voerde belangrijke hervormingen door, waarbij de plebejers voor het eerst politieke rechten kregen naast de vanouds aangewezen geslachten van de patriciërs. Een plebejer was iedere Romein die geen patriciër was. De laatste koning, Tarquinius II, werd in 510 v.Chr. afgezet omdat de Romeinen zich aan de groeiende Etruskische invloed wilden onttrekken en het lot van de stad niet langer in de handen van één man wilden leggen.

De Romeinse Republiek (510-27 v.Chr.)

In deze periode breidde Rome zich uit van een boerengemeenschap en een provinciestad tot een wereldrijk. In 390 v.Chr. was Rome nog niet in staat zich te verzetten tegen de oprukkende Galliërs, die de stad innamen en plunderden. Oorlogen met de Latijnen en Samnieten waren nodig om de gebieden rond Rome veilig te maken voor de inwoners van de stad.

Pogingen de Griekse koloniën in het zuiden van het schiereiland onder Romeins bestuur te brengen, leidden tot oorlogen met de Grieken, die slechts na tien jaar en verscheidene nederlagen in 272 v.Chr. door de Romeinen gewonnen werden. Na oorlogen met de Umbriërs en de Etrusken beheersten de Romeinen tenslotte in 266 v.Chr. het gehele schiereiland.

De Romeinse oppermacht in Italië en hun groeiende zeemacht was een doorn in het oog van de Foeniciers, die aan de Afrikaanse noordkust, vlak bij het huidige Tunis, de stad Carthago hadden gesticht. In de Eerste Punische Oorlog (264-241 v.Chr.) probeerden Romeinen en Carthagers tevergeefs elkaar uit te schakelen. In de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.Chr.) wist de Carthaagse veldheer Hannibal de Romeinen bijna te verslaan, maar uiteindelijk vernietigden de Romeinen zijn leger en daarna zijn stad, die nooit meer een leidende positie heeft weten te verwerven. De noordelijke kusten van Afrika en grote delen van Spanje gingen van het Carthaagse naar het Romeinse Rijk over.

In de daaropvolgende eeuwen breidden de Romeinen hun rijk steeds verder in alle richtingen uit. Alle gebieden van het voormalige Helleense wereldrijk van Alexander de Grote werden tot Romeinse provincies. In het noorden versloegen de Romeinen, geleid door Julius Caesar, de Galliërs en brachten de opmars van de Germanen tot stand, met de Rijn als grensgebied. De moord op Julius Caesar, in 44 v.Chr., leidde tot een burgeroorlog, die eindigde toen Julius Caesar Octavianus, de aangenomen zoon van Caesar, zijn tegenstanders wist te verslaan. In 27 v.Chr. verleende de senaat hem de naam Augustus ('Verhevene').

Het Romeinse Keizerrijk (27 v.Chr.-476 n.Chr.)

Augustus beijverde zich om de glorie van het Romeinse Rijk, geschonden door de burgeroorlogen, in ere te herstellen. Onder zijn bezielende leiding werden oude gebruiken in ere hersteld, tempels en paleizen gebouwd en gerestaureerd. De eenheid van het rijk werd hersteld.

Hoewel de senaat officieel in functie bleef, trok Augustus zoveel macht naar zich toe dat, net als in het koninkrijk, één man het rijk bestuurde. Door de senaat was Augustus aangesteld als *princeps* ('eerste'), maar de heersers na hem namen zijn familienaam *Caesar* als titel over en hieruit ontstond het begrip *keizer*.

De keizers na Augustus waren niet allemaal uit hetzelfde hout gesneden. Caligula (37-41 n.Chr.) en Nero (54-68) brachten het prestige van het rijk en van het keizerlijk ambt veel schade toe, maar over het algemeen werden de keizers gezien als verheven wezens, die na hun dood een goddelijke status bereikten. In de 2^e eeuw van onze jaartelling strekte het Romeinse Rijk zich uit van Engeland tot de Perzische Golf. Alle landen rondom de Middellandse Zee, door de Romeinen *Mare Nostrum* (Onze Zee) genoemd, maakten deel uit van dit rijk.

Door voortdurende oorlogsdreiging aan de grenzen, hoe ver die ook verlegd werden, en spanningen binnen de multiculturele bevolking van het Keizerrijk, bestond voortdurend het gevaar dat het rijk uiteen zou vallen. Anders dan de Helleense beschaving was het Romeinse Rijk geen verzameling zelfstandige stadstaten, maar een vanuit Rome bestuurd Keizerrijk. Er werd naar gestreefd Romeinse waarden en normen in heel het rijk te handhaven, maar in de ene provincie werd onder 'Romeins' iets anders verstaan dan in de andere. Om aan de problemen het hoofd te bieden werd het rijk in 286 n.Chr. verdeeld in een West-Romeins Rijk, met Rome als hoofdstad, en een Oost-Romeins Rijk, met verschillende hoofdsteden, zoals Nicomedia en Antiochië. De twee rijken stonden elkaar vaker naar het leven dan dat

ze elkaar bijstonden. De heersers over beide rijken beschouwden zichzelf vaak als keizer en de ander als aan hem ondergeschikt. Keizer Constantijn (324-337) wist na lange strijd in 324 n.Chr. de Oost-Romeinse keizer te verslaan en hij maakte Constantinopel tot de nieuwe hoofdstad van het verenigde rijk. Lang zou die hernieuwde glorie geen standhouden. In 395 werd definitief een verdeling gemaakt in een West-Romeins en Oost-Romeins of Byzantijns Rijk. Het Oost-Romeinse Rijk hield onder druk van de verschillende Germaanse volkeren (zie hoofdstuk 8) niet lang stand. De Westgothen onder Alarik trokken door Griekenland en Italië en plunderden Rome in 410. In 455 werd Rome opnieuw vernederd en geplunderd, ditmaal door de Vandalen. Romulus Augustulus, de laatste keizer van het West-Romeinse Rijk, werd in 476 afgezet door de Germaanse vorst Odoacer.

Het Byzantijnse Rijk, waar Grieks altijd de voertaal was gebleven, hield langer stand. De Byzantijnse keizer Justinianus (527-565) wist Italië en Noord-Afrika aan zijn rijk toe te voegen, maar in de daaropvolgende eeuwen moest steeds meer terrein worden prijsgegeven aan de oprukkende Arabieren en Turken. In 1453 werd Constantinopel, het laatste bolwerk van het Oost-Romeinse Rijk, door de Turken veroverd. Vanaf de stichting van Rome in 753 v.Chr. heeft het Romeinse Rijk daarmee meer dan 2200 jaar bestaan.

Positie van de vrouw in het Romeinse Rijk

Romeinse meisjes waren ondergeschikt aan hun vader, Romeinse vrouwen aan hun man. De *pater familias*, de oudste man in de doorgaans zeer hechte familie, kon vrijwel over leven en dood van zijn familieleden beschikken. Romeinse meisjes werden als regel op hun twaalfde uitgehuwelijkt aan een tien tot vijftien jaar oudere man, die zijn positie in de maatschappij al had ingenomen. Het huwelijkscontract werd vaak al jaren eerder gesloten door de vader van het meisje en haar toekomstige echtgenoot. Op haar twintigste werd een Romeinse vrouw verondersteld drie kinderen te hebben gebaar, liefst van het mannelijke geslacht. Romeinse vrouwen waren niet handelingsbekwaam en hadden voor bijna alles de toestemming van hun echtgenoot nodig. Als de echtgenoot overleed was er een andere man, bijvoorbeeld zijn broer, die in zijn rechten trad en de weduwe had zich naar diens wil te schikken. Zelfs rijke vrouwen konden alleen achter de schermen invloed uitoefenen als echtgenote van een politicus of veldheer. Een vrouw kon nooit consul of senator worden of enig ander politiek ambt bekleden. Vrouwen moesten zich op straat hullen in een lange mantel met een kap, die alleen de handen en het gezicht vrijliet. Tot de tijd van Augustus kon een man zijn vrouw verstoten wegens onzedelijk gedrag als ze op straat haar hoofd ontblootte. Vrouwen werden geacht getrouwd te zijn en geen buitenechtelijke relaties te hebben. Voor mannen gold die beperking niet.

De patriarchale geaardheid van de samenleving vond zijn weerslag in de religie. Er waren minder priesteressen dan priesters en zelfs in de uitzonderlijk vrouwvriendelijke cultus van Vesta vielen de priesteressen onder de verantwoording van een man, de *Pontifex Maximus* (zie onder). Toch hadden vrouwen in rituelen en religieuze feesten een veel grotere inbreng dan in de samenleving als geheel. Bepaalde rituelen, zoals die voor Bona Dea, waren zelfs uitsluitend voor vrouwen.

Essentie van de Romeinse religie

Net als de Grieken kenden de Romeinen geen religie in de zin van een samenhangend geheel van dogma's en theologische leerstellingen. Rituele handelingen vormden de kern van

de religieuze beleving. Bij de Grieken vormden de rituelen vaak een schril contrast met de mythen die over een bepaalde godheid werden verteld en opgeschreven. Bij de Romeinen hadden de schaarse mythen vooral de functie een bepaalde cultus aan een cultusplaats te koppelen. Rome was een heilige stad omdat de Goden Aeneas er naartoe hadden geleid en Romulus en Remus van de verdrinkingsdood hadden gered. De Romeinen hadden geen kosmogonie, waarin de schepping van de kosmos en de familiebanden tussen de verschillende Goden en Godinnen uiteengezet werden. Romeinse Goden en Godinnen waren eerder krachten, die door cultushandelingen geactiveerd konden worden, dan handelende personen. De mythe dat Mars Romulus en Remus bij een priesteres van Vesta had verwekt, vormt daarin een grote uitzondering.

Invloed van de Grieken op de Romeinse religie overschat

Nadat de Romeinen in de derde eeuw v.Chr. de Helleense wereld aan hun rijk hadden toegevoegd en elementen van de door hen bewonderde Griekse cultuur overnamen, werden Romeinse Goden en Godinnen aan Griekse Goden en Godinnen gelijkgesteld. Dit had echter geen enkele invloed op de cultus van de betreffende Romeinse Goden en Godinnen. Die was Romeins en bleef bestaan zoals hij vanaf het begin had bestaan. Wel werden Romeinse Goden en Godinnen vaak afgebeeld naar het voorbeeld van hun Griekse tegenhanger. Veel beelden waren kopieën van Griekse beelden, of gemaakt door Griekse beeldhouwers voor een Romeinse opdrachtgever. Zoals gezegd, verbonden in de 1^e eeuw v.Chr. Romeinse dichters als Ovidius en Vergilius de Griekse mythen aan Romeinse Goden en Godinnen. In de Renaissance werd nog wel Latijn gesproken, maar vrijwel geen Grieks en men greep terug op deze dichters om de Romeinse Goden en religie weer te geven. Het was in de Renaissance wel bekend dat deze mythen, net als de beelden van Goden en Godinnen, aan de Grieken waren ontleend en dat heeft de indruk gegeven dat de Romeinse religie weinig van zichzelf had en vrijwel alles aan de Grieken heeft ontleend. Dat beeld bestaat nog steeds, geheel ten onrechte.

Ook in de Griekse religie speelden mythen een ondergeschikte rol en vormden rituelen in de cultus van een bepaalde God of Godin de essentie van de religie (zie hoofdstuk 4). De Romeinse rituelen zijn niet ontleend aan de Grieken of enig ander volk en zijn te beschouwen als een geheel Romeinse invulling van hun visie op het goddelijke.

De mythe van de Romeinse religieuze smeltkroes

De Romeinen waren ruimdenkend op religieus gebied en lieten religies van overwonnen volkeren over het algemeen ongemoeid – zolang ze de openbare orde niet in gevaar brachten. Een veelgehoord misverstand is dat de Romeinen klakkeloos Goden en Godinnen van andere volkeren overnamen en toevoegden aan hun eigen pantheon. Soms werden Goden of Godinnen, met name uit het Nabije Oosten, overgenomen met de rituelen uit het land van herkomst, maar die cultus werd altijd strikt gescheiden gehouden van de Romeinse religie, en de rituelen werden uitgevoerd door priesters uit het land waar de God of Godin vandaan kwam. Ook als Griekse rituelen voor een God of Godin werden overgenomen, werd dit door de Romeinen aangeduid als ‘in Griekse stijl’, uitgevoerd in het Grieks, door Griekse priesters of priesteressen.

Voorbeelden van de verering van vreemde Goden en Godinnen in Rome zijn Isis (zie hoofdstuk 4), Apollo en Adonis (zie hoofdstuk 5), Attis en Kybele (zie hoofdstuk 3) en Mithras (zie het artikel over Sol).

Gebruikelijker was dat een God of Godin van een overwonnen volk gelijkgesteld werd aan een Romeinse God of Godin en als zodanig ook door Romeinse legionairs vereerd kon worden. Zo werd, bijvoorbeeld, de Germaanse God Wodan (zie hoofdstuk 8) gelijkgesteld aan Mercurius, maar niet vereerd in Rome. Baäl (zie hoofdstuk 3) werd gelijkgesteld aan Jupiter en speelde een belangrijke rol in de oostelijke provincies, maar werd niet in Rome zelf vereerd.

Vaak is achteraf moeilijk te begrijpen op welke gronden de Romeinen een inheemse Godin of God gelijkstelden aan een Romeinse. Met name Keltische Goden en Godinnen zijn vaak erg veelzijdig en laten zich moeilijk vergelijken met de duidelijk afgebakende Romeinse Godheden (zie hoofdstuk 7).

Essentie van de Romeinse rituelen

Bij de meeste volkeren, ook bij de Grieken, bleven rituele handelingen vaak eeuwenlang onveranderd en de Romeinen waren uitzonderlijk conservatief in dat opzicht. Rituelen moesten precies volgens de voorschriften worden uitgevoerd en anders werden ze overgedaan. Net zo lang tot ze perfect waren uitgevoerd. Dat was geen kwestie van starheid, omdat de Romeinen hun eigen rituelen niet meer begrepen en ze daarom maar slaafs uitvoerden, zoals soms wordt geopperd. De rituelen waren de enige manier waarop de Romeinen met hun Goden communiceerden en moesten daarom volmaakt worden uitgevoerd. Mystieke openbaringen of een diep spiritueel contact met een bepaalde God of Godin waren de Romeinen vreemd. Door het uitvoeren van de rituele handelingen vereerden de priesters de Goden en gaven ze daarmee waar ze recht op hadden. Tussen Goden en mensen bestond een evenwicht, *Pax Deorum* ('Godenvrede') genaamd, dat door het op de juiste wijze uitvoeren van de rituelen in stand gehouden werd. Een veel voorkomende uitdrukking in Romeinse aanroepingen van de Godheid tijdens een ritueel is *do ut des*, 'Ik geef opdat gij geeft'. Als de mensen hun verplichtingen tegenover de Goden nakwamen, zouden de Goden hun verplichtingen tegenover de mensen nakomen.

Religio was voor de Romeinen geen geloofsovertuiging, maar het geheel van handelingen dat erop gericht was de *Pax Deorum* te handhaven of te herstellen. Met *religiosus* duiden de Romeinen minachtend godsdienstige dweperij en bijgeloof aan.

Romeinse tempels waren, anders dan kerken of synagogen, niet bedoeld voor grote erediensten. Er werden heilige voorwerpen in bewaard, zoals het cultusbeeld van de betreffende God of Godin, of de gaven die door gelovigen aan de tempel waren geschonken. Bepaalde priesters hadden hier toegang toe, het volk als regel niet. Rituelen speelden zich buiten af, voor de tempel, bij het daar opgestelde altaar.

Voor elke gelegenheid was precies voorgeschreven waaruit het ritueel bestond en daar werd niet van afgeweken. Meestal trokken de dienstdoende priesters of priesteressen en hun assistenten met de toeschouwers in processie van een vaste plaats volgens een vaste route naar de tempel. Bij vrijwel alle rituelen werd een offer gebracht. Meestal was dit een voorgeschreven dier, maar bij bepaalde rituelen werden alleen spijs- en plengoffers gebracht. Voorafgaand aan het offer werd wierook gebrand en een plengoffer van wijn aan de Godheid gebracht. De priester zei daarbij: 'Moge gij geëerd zijn met deze wijn die ik pleng.' Als het een offer was aan Tellus, de Aardgodin, raakte hij de grond aan voordat hij de wijn goot. Als het een offer aan de Hemelgod Jupiter betrof, hief hij de schaal met wijn naar de hemel. Daarna werd het offerdier besprenkeld met *mola salsa*, het zoute meel dat door de Vestaalse

Maagden tijdens de *Vestalia* was gemaakt (zie het artikel over Vesta). Er werd ook wijn over het dier gegoten. Een assistent van de priester doodde het dier op de voorgeschreven wijze: een stier met een bijl, een kalf met een hamer, kleinere dieren met een offermes. De ingewanden van het dier werden geschouwd om te zien of ze volmaakt waren. Bij elke afwijking werd het ritueel gestopt en een ander dier geslacht, desnoods verschillende malen, tot een volmaakt offerdier was geslacht. De ingewanden werden geroosterd of gekookt en op het altaar aan de Godheid aangeboden, nadat er *mola salsa* en wijn over gesprenkeld was. Ook andere voorgeschreven delen van het dier werden aan de Godheid aangeboden. De priester sprak de God of Godin met de voorgeschreven teksten aan, die uitdrukking gaven aan de wederzijdse verplichtingen tussen God en mens. Het hele ritueel werd onder doodse stilte uitgevoerd. Alleen was er meestal een fluitspeler, maar de omstanders hielden zich muistil omdat ieder vreemd geluid of onverhoedse beweging de voortgang van het ritueel kon verstoren. De priester bedekte zijn hoofd met een kap om nergens door afgeleid te worden tijdens het ritueel.

Hieruit bestond in essentie elk ritueel. Van de toeschouwers werd geen actieve deelname aan het ritueel verwacht. Hun aanwezigheid was voldoende. In het late Keizerrijk ontstond een groeiende behoefte aan een persoonlijker contact met de Goden. De tempels werden toen meer opengesteld om een verzoek aan een God of Godin te kunnen richten en hier dank voor te betuigen als het gebed werd verhoord. Dit was echter een privé-aangelegenheid. De door de staat georganiseerde en betaalde rituelen vonden tot het eind van het heidense Romeinse Rijk op het plein voor de tempel plaats.

Brood en spelen

Na afloop van het ritueel kon er een feestmaal aan de aanwezigen worden aangeboden. Soms waren er aansluitend spelen (*ludi*) in het grote, tussen de Palatijn en Aventijn gelegen Circus Maximus, of een van de andere stadions in Rome. Ook waren er andere activiteiten voor het volk aan een feest verbonden, zoals een voorstelling in een van de theaters die in elke Romeinse stad te vinden waren. Aan het begin van de 1^e eeuw n.Chr. waren 77 dagen van het jaar in Rome aan spelen gewijd. Rond 350 was dit aantal opgelopen tot 177. Vanouds waren de spelen alleen wedstrijden, die ook een religieuze betekenis hadden. In het Keizerrijk waren de spelen ook gevechten tussen gladiatoren, slaven, gevangenen en wilde dieren. Keizer Nero (54-68) vermaakte het volk en zichzelf door slaven, krijgsgevangenen en christenen, ook vrouwen en kinderen, door wilde dieren te laten verscheuren. Aan deze sensationele evenementen danken de Romeinen de naam in een losbandig, bloeddorstig en pervers rijk te hebben geleefd. In werkelijkheid was de Romeinse samenleving aan strikte regels gebonden en werd iedere afwijking van de norm streng gestraft. Romeinse rituelen weerspiegelen deze samenleving in alle opzichten. Romeinse keizers die van deze normen afweken, werden ook door de Romeinse geschiedschrijvers vol afschuw beschreven.

Het duiden van voortekens

Als de Goden ontstemd waren, maakten ze dat kenbaar via uitzonderlijke gebeurtenissen, zoals een blikseminslag in een tempel of de geboorte van een kind met twee hoofden. Via divinatie werd dan geprobeerd erachter te komen wat er moest gebeuren om het evenwicht te herstellen. Dat kon gedaan worden door het raadplegen van de zogeheten *Sibyllijnse Boeken*, die in de tempel van Jupiter werden bewaard. De daarvoor aangewezen priesters (zie

onder) kozen via bepaalde rituele handelingen uit de boeken een tekst, die werd geïnterpreteerd in het licht van de gebeurtenis die zich had voorgedaan. Soms kon daaruit worden afgeleid dat een vervallen tempel moest worden gerestaureerd of dat een cultus voor een bepaalde God of Godin in Rome moest worden geïntroduceerd. Zo wezen de Sibyllijnse Boeken tijdens de invallen van Hannibal in Italië uit dat de cultus van Kybele (zie hoofdstuk 3) uit Anatolië naar Rome gehaald moest worden.

Het begrip numen

De oorsprong van Romeinse Goden en Godinnen moet eerder worden gezocht in het opwekken van een kracht, door de Romeinen *numen* genaamd, dan in een bonte stoet van markante persoonlijkheden, zoals het Griekse, Egyptische of Mesopotamische pantheon. Numen werd gezien als een kracht die in alles sluimerde. Door rituele handelingen kon de kracht worden geactiveerd en gebruikt om vruchtbaarheid en voorspoed te bevorderen. Elk onderdeel van de jaarlijkse cyclus van ploegen, zaaien en oogsten had een eigen kracht die hiermee geassocieerd werd. Zo was Vervactor de kracht die werd opgewekt bij het omploegen van braakliggend land. Imporcitor was de kracht die samenhang met het omploegen van de al eerder gebruikte voren. Op die manier onderscheidden de Romeinen duizenden verschillende *numina*, die elk met een zeer specifieke handeling samenhang. Janus, een van de oudste Romeinse Goden, was het numen van een poort die in het Forum stond opgesteld. De poort vertegenwoordigde alle deuren en poorten in het Romeinse Rijk en werd jaarlijks gezalfd om het numen van Janus opnieuw te activeren, zodat hij de stad en alle huizen zou beschermen.

Zo had elk onderdeel van de Romeinse samenleving een eigen numen, dat op rituele wijze periodiek geactiveerd werd. Augustinus probeerde in *De Stad Gods* (IV,9) de machteloosheid van de Romeinse Goden en Godinnen aan te tonen en merkte spottend op dat er maar liefst drie Goden nodig waren om een deur te bewaken: een voor de drempel (Limentines), een voor de scharnieren (Cardea) en een voor de deur zelf (Forcules). Hij had er nog aan toe kunnen voegen dat een vierde God, Portunus, de sleutel bewaakte.

Zelfs de grote Goden van het Romeinse Rijk lijken te zijn voortgekomen uit numineuze krachten. Quirinus werd in het Romeinse Koninkrijk samen met Jupiter en Mars vereerd. Deze drie hoofdgoden waren geen door mythen uitgewerkte persoonlijkheden. Jupiter werd in de oudste aan hem gewijde tempel op de Capitolijsche heuvel vereerd in de vorm van een steen die uit de hemel gevallen zou zijn. Quirinus werd geacht Rome in tijden van oorlog te beschermen en hij werd vereerd in de wapens die aan hem zouden toebehoren en die jaarlijks werden gezalfd om hun numen te activeren. Mars, die als Oorlogsgod al snel Quirinus in de schaduw stelde, werd op soortgelijke wijze vereerd. In het voormalige paleis van Numa werd een van de daar aanwezige speren als Mars aangeduid en jaarlijks, in de naar hem genoemde maand, maart, tijdens een ritueel gezalfd.

Jupiter werd vanaf de 3^e eeuw v.Chr. vereenzelvigd met de Griekse Oppergod Zeus en Mars met de Griekse Oorlogsgod Ares. Toch bleven de Romeinen, ook tijdens de Republiek en het Keizerrijk, de Oude Religie trouw. De handelingen om het numen van een God of Godin op te wekken werden tot het eind op de voorgeschreven wijze uitgevoerd.

Goddelijk meervoud: Penaten, Lares en Manes

Naast de Goden en Godinnen, die elk een eigen naam hadden, vereerden de Romeinen bepaalde krachten die niet als persoon, maar alleen als collectief optraden. *Di Penates* ('Goden

van de Voorraadkamer') werden geacht het huis en de mondvoorraad te beschermen. Als dank daarvoor werd een deel van elke maaltijd in het haardvuur aan hen geofferd en de eerste vruchten van het jaar werden op een schaal in huis neergezet. Niemand mocht daarvan eten omdat ze voor de Penaten waren. Bij alle belangrijke gebeurtenissen in huis richtte de *pater familias* (heer des huizes) zich tot de Penaten om ze op de hoogte te houden. De Penaten werden alleen als collectief aangesproken en ze hadden geen eigen namen of mythen.

De *Lares* waren krachten die op dezelfde wijze vereerd werden als de Penaten. Ze kregen ook een deel van elke maaltijd als offer en belangrijke gebeurtenissen in huis werden met ze gedeeld. De Romeinen gingen ervan uit dat ieder mens iets in zich had dat voortleefde na de dood. Bij een man heette dat *Genius*, bij een vrouw *Juno*. Na de dood veranderde een Genius of Juno in een *Lar* en ging onderdeel uitmaken van het collectief van de *Lares*. Nooit richtte een Romein zich tot een specifieke Lar van een bepaalde voorouder, maar altijd tot de groep van de *Lares* als geheel. De *Lares* van de familie werden wel aangeduid als *Lar Familiaris*, waarbij het collectief als een eenheid werd bestempeld, zonder dat daarbij naar een bepaalde voorouder werd verwezen. In een huistempel, *lararium* genaamd, werden enkele *Lares* en de *Genius* van de heer des huizes afgebeeld als een slang met een baard.

Behalve de *Lares* bleef er van de overledenen nog iets geestelijks over en dit werd *Manes* genoemd. De *Lares* bleven bij het huis en voegden zich daar bij de *Lares* van eerder overleden familieleden. De *Manes* bleven bij het lichaam en voegden zich als het lichaam verging bij het collectief van *Di Manes* (Goddelijke *Manes*). De *Manes* van een bepaalde stam of familie werden ook wel *Di Parentes* (Goddelijke Voorouders) genoemd. De Romeinen lijken geen voorstelling van een onderwereld te hebben gehad, behalve wat ze van de Etrusken en Grieken overnamen. Voor de Romeinen deed het niet terzake hoe de onderwereld eruitzag, zolang ze maar de juiste rituelen in acht namen om de *Pax Deorum* ook met de vergoddelijkte voorouders te bewaren. De *Manes* en *Parentes* werden altijd als collectief benaderd. Tijdens de *Parentalia* (13-21 februari), de *Feralia* (21 februari) en de *Lemuria* (9, 11 en 13 mei) werden ze in de staatscultus en in huiselijke kring geëerd.

De vergoddelijkte mens: Divus en Diva

De Romeinen beschouwden de keizer als een wezen dat zich tussen mens en God in bevond. Tijdens zijn leven werd zijn *Genius* (zie boven) als een semi-goddelijk wezen vereerd. Na zijn dood kreeg de keizer een bijna-goddelijke status. Hij werd als *Divus* vereerd, een vergoddelijkt mens. De Goden zelf werden als *Deus* aangeduid, niet als *Divus*. Er werden tempels gebouwd voor de keizerlijke *Divi*, waarin ze met offers geëerd werden, net als de andere Goden. De overleden keizerin kon naast de *Divus* als *Diva* vereerd worden.

De vergoddelijking van de keizers was voor de Romeinen niet zo'n grote stap. Tenslotte had ieder mens het goddelijke in zich. De *Genius* van de *pater familias* werd, zoals gezegd, vereerd in het *lararium*. Na de dood werd een mens goddelijk, niet als individu, maar als onderdeel van het collectief van *Di Manes* en *Di Parentes*. Alleen de keizer, die tijdens zijn leven het rijk had geleid, was het waard ook als individu goddelijke eer te krijgen. Augustus verbood tijdens zijn leven hem als God te vereren, maar in 15 n.Chr., een jaar na zijn dood, werd hij officieel tot *Divus* verheven en sindsdien in tempels in Rome en alle provincies als een God geëerd, net als de heidense keizers na hem.

In de 3^e eeuw n.Chr. nam de verering van de keizers een andere vorm aan. Verschillende keizers wilden ook bij hun leven goddelijke verering ontvangen en vereenzelvigden zich

met de zon, die in die tijd een belangrijke cultus had als Sol Invictus (zie het artikel over Sol). Aurelianus, keizer van 270-275, noemde zichzelf *Deus et Dominus* (God en Heer). De keizers na hem verwachtten van bezoekers dat ze zich voor hun heer op de grond wierpen en een slip van zijn gewaad kusten. Overleden keizers werden in Rome en in de provincies als Jupiter afgebeeld, de keizerin als Juno. Constantijn, de eerste christelijke keizer, verzette zich tegen het vergoddelijken van zijn persoon, maar alle keizers na hem werden na hun dood nog steeds als *Divus* aangeduid, al werden ze niet meer vereerd en was het een soort eretitel geworden.

Godinnen als personificatie van abstracte begrippen

Met name in het Keizerrijk bestond de gewoonte bepaalde deugden als Godinnen voor te stellen. Meestal was dit ter ere van een keizer die deze deugd had betoond of bewerkstelligd. Zo kreeg *Pax* (vrede) een altaar in Rome nadat Augustus de burgeroorlog had beëindigd. In 71 n.Chr. kreeg de Godin een tempel van Vespasianus, nadat deze een nieuwe burgeroorlog had bezworen. Voor zijn overwinning op de vijanden buiten het rijk liet Augustus een altaar oprichten voor *Victoria*, die in de provincies en ook in Rome zelf als *Victoria Augusta* werd vereerd. *Spes* (hoop) kreeg een tempel in Rome na de overwinning in de 1^e Punische Oorlog. Later werd ze *Spes Augusta* genoemd. In 13 n.Chr. liet Augustus een tempel bouwen voor *Justitia* (gerechtigheid). *Clementia* (mildheid) belichaamde de genade die een keizer kon betonen.

Veel personificaties hadden een eigen tempel of altaar, waar men het numen van de betreffende Godin kon activeren om een daarmee samenhangend probleem op te lossen en een dankoffer brengen als het gebed werd verhoord. Door de *Fratres Arvales*, de oudste priesterklasse in Rome (zie onder), werden veel personificaties opgenomen in hun rituelen, waarin ze een groot aantal Goden en Godinnen noemden. De personificaties waren echter vooral bedoeld voor privé-doeleinden, waaraan met name in het late Keizerrijk grote behoefte bestond. *Concordia* (eendracht) had al een tempel gekregen in het Forum Romanum in 367 v.Chr., nadat overeenstemming was bereikt tussen de strijdende patriciërs en plebejers. In het Keizerrijk had ze vele tempels, verspreid over heel Rome, waar men terecht kon om een ruzie te sussen.

Verschillende personificaties hadden geen tempel of altaar en werden alleen afgebeeld op munten. In hoeverre de munten op soortgelijke wijze werden gebruikt om problemen op te lossen, is niet bekend. Vaak lijken personificaties alleen een symbolische betekenis te hebben, om naar de provincies toe de glorie van Rome uit te stralen. Zo werd de Godin *Copia* (overvloed) alleen door dichters bejubeld en op munten afgebeeld, met de hoorn die naar haar *cornucopia* werd genoemd.

Het Forum Romanum

Tempels stonden over heel Rome verspreid. Een groot tempelcomplex vormde het *Forum Romanum*, gelegen tussen de Capitolijnse en Palatijnse heuvel. Oorspronkelijk was dit het marktplein, dat met name in de keizertijd aan alle kanten omringd werd door tempels.

De Romeinse priesterklassen

In Griekenland was een priester of priesteres altijd verbonden aan de cultus van een bepaalde God of Godin. Dat gold bij de Romeinen alleen voor de priesters van Vesta en voor de vijftien *flamines* (zie onder). De overige priesters en priesters waren lid van

een college dat bepaalde onderdelen van de rituelen voor verschillende Goden en Godinnen uitvoerde. De priestercolleges waren volgens de overlevering door Numa ingesteld en daarna niet meer wezenlijk veranderd.

Het belangrijkste priestercollege was dat van de *pontifices* (enkelvoud *pontifex*). Ze werden voor het leven benoemd en hielden toezicht op alle aspecten van de staatscultus voor de verschillende Goden en Godinnen. Ze voerden zelf ook bepaalde taken in de verschillende rituelen uit. Numa stelde drie *pontifices* aan, maar tot de tijd van Julius Caesar werd hun aantal stapsgewijs tot 16 uitgebreid. Ze werden geleid door de *Pontifex Maximus*, wiens gezag niet verder reikte dan de onder hem vallende *pontifices*, tot Julius Caesar en een aantal keizers na hem dit ambt bekleedden. Vanaf dat moment was het gezag van de *Pontifex Maximus* tevens het gezag van de keizer.

Flamines (enk. *flamen*) vormden geen apart priestercollege, maar waren onderdeel van het college van de *pontifices* en ondergeschikt aan de *Pontifex Maximus*. Een *flamen* was een priester van één bepaalde God of Godin. Numa maakte onderscheid tussen *flamines maiores* ('grote *flamines*') voor de drie belangrijkste Goden Quirinus, Jupiter en Mars en *flamines minores* ('kleine *flamines*') voor twaalf door hem minder belangrijk geachte Goden en Godinnen. Van tien van hen is de naam bekend: de Godinnen Carmenta, Ceres, Flora, Furrina, Palatua, Pomona en de Goden Portunus, Vulcanus en Voltumnus.

De *flamines* waren mannen. Hun vrouw werd *flaminica* genoemd en bij bepaalde gelegenheden stond ze haar man terzijde, maar ze trad terug als haar man overleed.

Een ander belangrijk college was dat van de *augures*. Numa stelde drie *augures* aan, maar tot de tijd van Julius Caesar groeide hun aantal, net als dat van de *pontifices*, tot zestien. Ze werden ook voor het leven benoemd en hielden zich vooral bezig met divinatie. Belangrijke beslissingen werden pas genomen als een *augur* een gunstig voorteken had opgewekt. Een *augur* inspecteerde de ingewanden van offerdieren. Een *augur* maakte veel gebruik van het interpreteren van de vlucht van vogels. Daartoe bakende hij een bepaalde ruimte af die *templum* werd genoemd. Ons woord 'tempel' is daarvan afgeleid, maar voor de Romeinen was het senaatsgebouw een *templum* omdat geen vergadering kon plaatsvinden voordat een *augur* in de gewijde ruimte een gunstig teken had opgewekt. Tempels, in onze betekenis van het woord, werden *aedes* (huis van de godheid) genoemd.

Naast de *augures* stelde Numa een ander priestercollege in waarvan de leden zich met divinatie bezighielden. Het college bestond aanvankelijk uit twee priesters en werd *duoviri* (twee mannen) genaamd. Tenslotte werd het tot 15 priesters uitgebreid en *quindecimviri* (15 mannen) genoemd. Ze beheerden de al genoemde Sybillijnse Boeken, die werden geraadpleegd als onheilspellende gebeurtenissen aangaven dat de Goden de *Pax Deorum* hadden verbroken of op het punt stonden dat te doen, tenzij er snel maatregelen werden genomen om zich weer met de Goden te verzoenen.

Vanaf Numa werden de priestercolleges geleid door de Romeinse koningen. Toen in 509 v.Chr. de laatste koning werd afgezet, ging een deel van zijn priesterlijke taken over op de *Rex Sacrorum* ('Koning van de Heilige Zaken'), een functionaris die geen wereldlijke macht had en op religieus gebied feitelijk onder de *Pontifex Maximus* stond, die hem voor het leven benoemde. Op die manier hielden de Romeinen schijnbaar de oude situatie in stand, waarbij de koning de religieuze leider was, zonder dat hij in feite echt macht uitoefende. Het zonder meer afzetten van de koning had voor de Romeinen het gevaar in zich dat de Goden niet met deze wijziging zouden instemmen en de *Pax Deorum* zouden opzeggen.

Al de genoemde priesterlijke taken werden uitsluitend door mannen vervuld. Priesteressen konden wel bepaalde taken vervullen in de cultus van een bepaalde God of Godin. Het bekendste zijn de priesteressen van Vesta. Ook in de cultus van Isis en Kybele in Rome hadden priesteressen een belangrijke taak.

Verbonden met de landbouw was het college van de *Fratres Arvales* ('Broeders van de Geploegde Akker'). Hoewel dit het oudste van de priestercolleges was, waarschijnlijk nog van vóór Numa, is het als college tijdens de Republiek in onbruik geraakt tot het in 21 v.Chr. door Augustus in ere hersteld werd. Hun rituelen, ter ere van de Godin Dea Dia, waren erop gericht de vruchtbaarheid van de geploegde akkers te bevorderen. In de tijd van Augustus eerden ze alle Goden en Godinnen, inclusief de personificaties.

De Romeinse rituele kalender

Oorspronkelijk gebruikten de Romeinen, net als de hun omringende volkeren, een lunisolaire kalender, waarbij twaalf lunaties (de periode van de nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan) periodiek werden aangevuld met een dertiende om de kalender ongeveer gelijk te laten lopen met de seizoenen. Twaalf lunaties duren 354 dagen. Dat is te kort voor het zonnejaar van ongeveer 366,25 dagen. Daarom werd op gezette tijden een extra maand ingevoegd. Romulus zou een rituele kalender hebben ontworpen van tien maanden, beginnend met maart en eindigend met december. Numa Pompilius zou hier de maanden januari en februari aan toegevoegd hebben. Belangrijke momenten in de maand waren de *kalendae*, de eerste dag, als de nieuwe maan aan de hemel verscheen, en de *idus*, de volle maan. Ook de *nones* (de negende dag vóór de *idus*) werd als een belangrijk moment gezien.

Via verschillende kalenderhervormingen werden de twaalf maanden van het Romeinse jaar verlengd tot in totaal 365,25 dagen, om de twaalf maanden gelijk te laten lopen met het zonnejaar. Hierdoor waren de Romeinse maanden geen lunaties meer en waren vaste data niet langer verbonden met de maanfasen. De *kalendae*, *nones* en *idus* bleven belangrijke momenten in de maand, waarop veel religieuze feesten plaatsvonden. Maar de *kalendae* was niet langer verbonden met de nieuwe maan en de *idus* niet langer met de volle maan. De *kalendae* was gewoon het begin van de maand en de *idus* het midden van de maand. Van *kalendae* is ons woord 'kalender' afgeleid.

De Romeinen kenden geen vaste weekdag die als rustdag of religieuze feestdag gold, zoals de joden en later de christenen die kenden. Het jaar werd verdeeld in weken van acht dagen, aangeduid met de letters A t/m H. Dat was alleen van belang omdat de laatste dag van de week een marktdag was. In de tijd van keizer Augustus werd overgegaan op een zevendaagse week, met de letters A t/m G. Pas in de 2^e of 3^e eeuw n.Chr. werden de dagen verbonden met de namen van Goden en Godinnen, waarvan ook de namen van onze weekdagen zijn afgeleid, maar hier werd geen religieuze betekenis aan gehecht.

De belangrijkste, door Numa ingestelde feestdagen in de staatscultus, werden *feriae* of *feriae publicae* genoemd. In het koninkrijk en de vroege republiek waren dat er 45. In het Keizerrijk werden hier nog enkele dagen aan toegevoegd. Op die dagen was het verboden te werken, omdat ze aan de Goden waren gewijd. Op elk van de *feriae* werd een bepaalde God of Godin geëerd. Vaak viel het belangrijkste feest voor een bepaalde God of Godin op de stichtingsdag van de oudste of belangrijkste tempel. Soms viel de cultus van verschillende Goden of Godinnen op dezelfde dag, zonder dat hier verder een verband tussen bestond. Belangrijke Goden of Godinnen hadden verschillende dagen in het jaar waarop ze geëerd werden.

In aanvulling op de *feriae* werden bepaalde dagen in de kalender aangeduid als *dies nefastus*. Ook deze dagen hadden een religieuze betekenis, maar gingen niet altijd gepaard met rituelen in een bepaalde tempel. In principe waren dit religieuze dagen, waarin men zich aan de Goden wijdde en alleen de meest noodzakelijke werkzaamheden verrichtte. Spelen (*ludi*) vonden op *nefasti*-dagen plaats en hadden oorspronkelijk een religieuze betekenis, maar kregen later meer het karakter van ontspanning en volksvermaak. In totaal werden, inclusief de *feriae*, meer dan 110 dagen in het jaar als *nefasti* aangeduid. Deze dagen waren zeer ongelijk verdeeld over het jaar. In november en december waren het er slechts enkele, in februari en april elk twintig.

Naast de algemeen door elke Romein gevierde *feriae* waren er feesten voor bepaalde bevolkingsgroepen of feesten die alleen in bepaalde steden of streken gevierd werd. Ook waren er feesten, met name agrarische feesten, die niet aan een bepaalde dag gebonden waren, maar bijvoorbeeld werden gevierd als er was gezaaid of geoogst. Deze feesten werden *feriae conceptivae* genoemd.

Van boerendorp naar keizerrijk

De Romeinse religie is geworteld in de religieuze gebruiken en rituelen van een boerengemeenschap in Latium. De rituelen waren gericht op ploegen, zaaien, oogsten en alles wat met het landbouwbedrijf samenhang. De hoeve nam als woonplaats van de familie een centrale plaats in. Toen Rome in de loop der eeuwen steeds verder uitgroeide, werden de landbouwgebruiken van de hoeve overgezet op de grote stad. Het heilig haardvuur van de hoeve werd het staatsvuur in de tempel van Vesta. De eerste priesters werden aangeduid als 'broeders', de *Fratres Arvales*. De rituelen waren erop gericht een kracht, numen, op te wekken en daarbij de vruchtbaarheid van de natuur te bevorderen.

In de loop der eeuwen werd het Romeinse Rijk steeds meer een multiculturele samenleving en de rituele handelingen sloten steeds minder aan bij het leven in de grote stad en in het voortdurend toenemende aantal provincies.

In de loop der eeuwen namen de Romeinen een aantal Goden en Godinnen uit de verschillende provincies over. Ze maakten in de religie een scherp onderscheid tussen *Di Indigetes*, hun eigen, inheemse Goden en Godinnen, en *Di Novensides*, de nieuwe, aan andere volkeren ontleende Goden.

De Romeinse familiecultus

Naast de door de staat georganiseerde en betaalde *feriae publicae* kon elke familie eigen *feriae privatae* vieren. Het kon daarbij gaan om een God of Godin die voor de familie een speciale betekenis had, om het vereren van de voorouders of het vieren van de verjaardag van de heer des huizes of zijn vrouw. Elke dag werden in huis bepaalde rituelen in acht genomen om de Penaten en Lares de eer te betonen die ze toekwam. Door de eeuwen heen konden bepaalde gebruiken verdwijnen en andere worden toegevoegd, maar tot het eind van het heidense Romeinse Rijk was de familie de hoeksteen waarop de Romeinse religie berustte.

Goden en planeten

Door de Soemeriërs en Babyloniërs werden de zichtbare planeten van ons zonnestelsel elk met een God of Godin verbonden. De Grieken hebben dit overgenomen en de Romeinen hebben hier hun eigen Goden en Godinnen voor in de plaats gezet. Zo werd Venus door

de Soemeriërs verbonden met Inanna en door de Babyloniërs met Ishtar. Voor de Grieken was dit Afrodite, die door de Romeinen gelijkgesteld werd aan Venus. Onder die naam is de planeet bij ons ook bekend. De andere in de Oudheid waargenomen planeten staan ook bekend onder de Romeinse naam: Mercurius, Mars, Jupiter en Saturnus. Voor de later ontdekte planeten is één Romeinse naam gekozen (Neptunus) één Griekse (Uranus) en één Griekse in de Romeinse variant (Pluto).

In de Romeinse religie speelde de schepping van de kosmos geen rol. Uit Mesopotamië en Egypte afkomstige astrologen trokken wel geboortehoroscopen om iemands levensloop te bepalen of vast te stellen wanneer bepaalde gebeurtenissen zouden plaatsvinden. Sommige politieke leiders en ook wel keizers hechtten hier veel waarde aan, maar astrologen zijn ook een aantal malen verbannen en astrologie verboden omdat hiermee werd voorspeld wanneer de zittende keizer zou sterven. Dat het lot in de sterren geschreven stond, druiste in tegen de Romeinse overtuiging dat alles, met de juiste rituelen, beïnvloed kon worden.

De namen van de weekdays werden, zoals gezegd, pas in de 2^e of 3^e eeuw n.Chr. verbonden aan de Goden en Godinnen die ook de naam van een planeet hadden. De planeten werden niet betrokken in de cultus voor de betreffende God of Godin. Alleen in de cultus van Mithras speelden de planeten een rol. Er waren zeven inwijdingen, die overeenkwamen met de zeven klassieke planeten. Maar Mithras is nooit tot de Romeinse Goden gerekend, al vond zijn cultus onder Romeinen veel aanhang (zie het artikel over Attis in hoofdstuk 3 en het artikel over Sol). Daarom laten we astrologie buiten beschouwing in de artikelen over de betreffende Goden en Godinnen.

Het eind van het heidendom in het Romeinse Rijk

Constantijn was in 313 overgegaan tot het christendom en had de christenen financiële steun en voorrechten gegeven, hoewel hij de traditionele heidense Romeinse religie ongemoeid liet en zelfs Pontifex Maximus bleef. Het Edict van Milaan uit 313 garandeerde godsdienstvrijheid aan alle onderdanen van het Romeinse Rijk. Constans, de enige zoon van Constantijn die zich had laten dopen en keizer was van 337 tot 350, liet in 341 een wet uitvaardigen die 'bijgeloof' (*superstitio*) verbood en het slachten van dieren voor offers aan banden legde. De vooroudercultus werd onder het bijgeloof gerekend. In Rome werd deze wet genegeerd en de heidense staatscultus werd door de keizer oogluikend toegestaan.

Een halve eeuw na de dood van Constantijn (337) bestonden christendom en heidendom naast elkaar in het Romeinse Rijk. Veel notabelen in Rome bleven de Oude Religie trouw. De keizer was tenslotte nog steeds Pontifex Maximus. Julianus, die in 361 keizer werd, probeerde het oude heidendom uit de Romeinse gloriëtijd nieuw leven in te blazen, maar hij stierf twee jaar later tijdens een veldtocht tegen de Perzen en zijn opvolger Valentianus (364-375) herstelde de bevoorrechte positie van de christenen. Zijn zoon Gratianus (375-383) was de eerste keizer die het ambt van Pontifex Maximus weigerde en de keizers na hem volgden zijn voorbeeld.

In 379 stelde Gratianus Theodosius aan als heerser over het Oost-Romeinse Rijk. Theodosius keerde zich ongemeen fel tegen de heidense religie. In 381 verbood hij het brengen van offers voor divinatie. Het schouwen van de ingewanden van offerdieren, al duizend jaar een essentieel onderdeel van vrijwel elk Romeins ritueel, was daarmee een doodzonde geworden. Na de dood van Gratianus wist Theodosius zijn wetgeving ook aan de Romeinen op te leggen.

Ook na de definitieve verdeling van het Romeinse Rijk in een oostelijk en westelijk deel (395) werd het streven de heidense religie zoveel mogelijk uit te roeien, voortgezet. Heidense priesters en priesteressen werden niet langer door de staat betaald. Vrije dagen voor het vieren van heidense feesten werden afgeschaft. De feesten zelf en de daarbij horende rituelen werden verboden. Tempels werden gesloten en afgebroken als ze dreigden in te storten, of voor andere doeleinden gebruikt. Gevechten tussen gladiatoren waren al in 325 door Constantijn verboden, maar de wedstrijden in de stadions werden toegestaan. Enkele feesten werden, zonder de bijbehorende rituelen, nog een tijdlang oogluikend toegestaan. De *Lupercalia* (zie het artikel over Faunus) werden tot 449 nog gevierd, maar de meeste andere feesten raakten, ontdaan van hun religieuze grondslag, al eerder in onbruik. Zo bloedde de heidense Romeinse religie, ontdaan van haar meest essentiële elementen, in de eerste helft van de 5^e eeuw langzaam dood.

Erfenis van de Romeinen

De Romeinen hebben een sleutelpositie ingenomen bij de overdracht van de oude heidense religies van Europa en het Nabije Oosten aan de christelijke samenleving. In de Helleense wereld bestonden eeuwenoude culturele en religieuze tradities, die door de Romeinen gerespecteerd en deels overgenomen werden. De Kelten en Germanen die Midden- en Noord-Europa bevolkten, werden door de Romeinen als barbaren gezien. De Keltische talen werden verdrongen door het Latijn en de Romeinse cultuur kreeg vanuit de in de provincies gestichte steden een steeds sterkere greep op de samenleving. De Germanen wisten tot de vroege Middeleeuwen hun onafhankelijkheid en ook hun eigen taal te behouden.

Het op rituele wijze activeren van krachten is niet voorbehouden aan de Romeinen. In alle heidense religies werden handelingen toegepast die als zodanig geïnterpreteerd kunnen worden. Alleen hebben de Romeinen deze kracht met het begrip *numen* beter onder woorden gebracht dan de omringende volkeren, die hun Goden en Godinnen vooral met mythen gestalte hebben gegeven. De Grieken hebben, zoals in hoofdstuk 5 uiteengezet is, de religies van Anatolië en het Nabije Oosten overgenomen en een eigen vorm gegeven. De Romeinen hebben de Helleense wereld stapsgewijs in hun rijk opgenomen en een synthese tot stand gebracht tussen de eigen religie en die van de provincies. Daarbij werd steeds een compromis gezocht tussen enerzijds een zo brede opvatting van religie dat de essentie van de Romeinse religie verloren zou gaan en anderzijds een zo eng begrensde opvatting van wat 'typisch Romeins' is dat de religie van het grootste gedeelte van het Keizerrijk als bijgeloof zou worden bestempeld.

Het heidense Romeinse Rijk heeft meer dan duizend jaar bestaan. Het christendom gebruikte in West-Europa dezelfde taal, het Latijn, om uiteen te zetten wat de nieuwe religie inhield. De kerk paste heidense, met name Romeinse rituelen aan de eigen behoeften aan. De handelingen, bedoeld om een bepaald numen te wekken, bleven deel uitmaken van de rituelen. Pas tijdens de Reformatie zouden deze heidense elementen uit de kerkelijke liturgie verwijderd worden, om plaats te maken voor een versoberde, innerlijke beleving van het goddelijke. Iets wat de Romeinen minachtend als bijgeloof zouden hebben afgedaan.

Spelling

Voor Griekse namen houden we de Griekse spelling aan, dus 'Dionysos' en niet 'Dionysus'. Voor de Romeinse namen en begrippen houden we de Romeinse spelling van het Latijn aan,

behalve waar een andere spelling is ingeburgerd. We schrijven dus 'Julius Caesar' en niet 'Iulius', 'Jupiter' en niet 'Iuppiter'.

BACCHUS

Bacchus was een verbastering van *Bakchos*, de naam die in de Anatolische streek Lydië aan de Wijngod gegeven was. De Grieken noemden de Wijngod Dionysos en gebruikten de naam *Bakchios* of *Bakchos* om de extatische kant van de Dionysoscultus mee aan te duiden. Met *Bakchos* werd ook een in vervoering geraakte volgeling van de God aangeduid. Waarschijnlijk leerden de Romeinen deze cultus kennen via de Griekse koloniën in Zuid-Italië.

In Rome werd de cultus van Bacchus al snel populair. *Bacchanalia* waren feesten ter ere van de Wijngod, die zich rond 200 v.Chr. steeds meer afspeelden in besloten gemeenschappen van aanhangers die waren ingewijd in de rond deze God ontstane mysteriereligie. Het besloten en extatische karakter van de cultus wekte de achterdocht van de Romeinse autoriteiten. Het Latijnse woord voor het mysterieritueel, *orgia*, werd al snel synoniem met uitpattingen die de moderne betekenis 'orgie' benaderen. Aanvankelijk werden alleen vrouwen ingewijd, net als in Griekenland ook alleen vrouwen aan de cultus voor Dionysos deelnamen. Vanaf de 2^e eeuw v.Chr. werden ook mannen ingewijd. Er gingen geruchten dat niet alleen sprake was van seksuele losbandigheid, maar ook van een samenzwering tegen de staat. Er zouden vooral jonge mensen geronseld worden, die werden vermoord als ze weigerden mee te werken aan de misdadige plannen van de andere *Bacchanten* om een eigen staat te stichten en Rome ten val te brengen. In 186 v.Chr. werden de *Bacchanalia* door de autoriteiten aangepakt. In boek 39 van zijn geschiedenis van het Romeinse Rijk doet Livius uitgebreid verslag van de maatregelen en geeft alle beschuldigingen als bewezen feiten weer. Zevenduizend *Bacchanten* zouden gevlucht of gedood zijn. Moderne wetenschappers betwijfelen of *Bacchanten* werkelijk schuldig waren aan de ten laste gelegde feiten en er wordt ook aangenomen dat Livius het allemaal flink aangedikt heeft. Andere bronnen en archeologische vondsten hebben zijn verslag niet bevestigd. Wel werden de *Bacchanalia* in 186 v.Chr. aan banden gelegd en werden bijeenkomsten van meer dan vijf personen verboden. Dat senaatsbesluit is bewaard gebleven. Maar tot de 4^e eeuw n.Chr. werd Bacchus vereerd in nog steeds tamelijk extatische rituelen. In de staatsrituelen was het vooral de respectabele Jupiter die met de wijnfeesten verbonden werd. Dionysos werd niet alleen gelijkgesteld aan de uitheemse Bacchus, maar ook aan de veel oudere inheemse cultus van Liber.

In de Renaissance werd de Wijngod meestal Bacchus genoemd, maar ook de naam Dionysos werd nog wel gebruikt. Tot de 20^e eeuw waren afbeeldingen van *Bacchanalen* een populaire manier om bloot en erotiek te tonen in een samenleving die hier niet altijd even open voor stond. Met de oorspronkelijke *orgia* hadden deze taferelen weinig gemeen.

BELLONA

Bellona was een Oorlogsgodin van wie niets bekend is tot in 296 v.Chr., na afloop van een oorlog met de Etrusken, een tempel aan haar werd gewijd op het Marsveld. De Godin werd, net als de Griekse Medusa (zie hoofdstuk 5), afgebeeld met slangen in haar haren. Op de stichtingsdag van de tempel, 3 juni, werden offers aan haar gebracht, maar verder werd de Godin nauwelijks vereerd. Ze speelde alleen een rol bij officiële oorlogsverklaringen. Voor

haar tempel stond een pilaar die *columna bellica* (oorlogspilaar) werd genoemd. De oorlogsverklaring bestond eruit dat men een stukje grond achter de pilaar voor een symbolisch bedrag aan een inwoner van het vijandelijke land verkocht en dan een speer over de pilaar heen in dit 'vijandelijke gebied' wierp. Door dichters uit de tijd van Augustus werd Bellona voorgesteld als de vrouw van Mars, maar in cultusgebruiken is deze koppeling niet terug te vinden.

BONA DEA

Bona Dea ('Goede Godin') was de titel van een door vrouwen vereerde Godin. Haar echte naam was geheim en mocht door geen enkele man gehoord worden. Die geheimhouding werd zo serieus genomen dat in de 1^e eeuw v.Chr. niemand meer wist wie de Godin was. Romeinse schrijvers identificeerden haar met uiteenlopende Godinnen als Juno, Venus, Tellus, Ops en Vesta. In werkelijkheid wist geen van de mannen die over haar schreef wie de Godin was. Waarschijnlijk rustte er zo'n taboe op haar naam, dat ook vrouwen die na verloop van tijd niet meer wisten en alleen nog maar over haar spraken als Bona Dea.

In december werd door vooraanstaande vrouwen in het huis van een consul of ander vooraanstaand staatsman een nachtelijk ritueel gehouden, geleid door de Vestaalse Maagden. In 63 v.Chr. werd het ritueel bijvoorbeeld in de nacht van 3 op 4 december in het huis van Julius Caesar gehouden. Geen man mocht bij het ritueel aanwezig of zelfs maar in huis zijn. Portretten van mannen die aan de muren hingen, werden omgekeerd. Het huis werd versierd met bloemen en slingers. Alleen mirte, een plant die werd geassocieerd met Venus, mocht niet in huis aanwezig zijn. Ook wijn was taboe, maar toch was er wel wijn aanwezig. Alleen werd die in een honingpot het huis in gebracht en 'melk' genoemd. Er werd gezegd dat er wilde dansen en drinkgelagen plaatsvonden, maar niemand kon dat bevestigen. In 63 v.Chr. veroorzaakte volkstribuun Publius Clodius een groot schandaal toen hij werd ontmaskerd bij zijn poging vermomd als vrouw de viering in het huis van Caesar bij te wonen.

Op de Aventijn bevond zich een tempel voor Bona Dea. Als stichtingsdag gold 1 mei, maar in welk jaar de tempel was ingewijd, is niet meer te achterhalen. In 129 v.Chr. werd de toen al bestaande tempel voor het eerst genoemd. Tot de tempel en het ritueel op de stichtingsdag hadden alleen vrouwen toegang. Het ritueel lijkt in grote lijnen overeen te komen met de nachtelijke viering in december. In de tempel werd aan de Godin een zeug geofferd.

Bona Dea werd verbonden met geneeskrachtige kruiden. Vooral vrouwen, maar ook mannen, deden een beroep op de Godin om bepaalde kwalen te genezen. De tempel beschikte voor dit doel over een uitgebreid herbarium, waarin alle mogelijke kruiden voor dit doel bewaard werden. Alleen mirte werd niet in de tempel toegelaten. In de tempel werden slangen gehouden. Aan deze dieren werd, waarschijnlijk onder Griekse invloed, geneeskraft toegeschreven.

Omdat de Romeinen het er niet over eens konden worden welke Godin achter Bona Dea schuilging, konden ze haar ook niet consequent met een Griekse Godin gelijkstellen. Door haar geneeskrachtige gaven werd ze wel vergeleken met Hygieia, de dochter van Asklepios, maar ook andere Godinnen werden genoemd. In de 1^e eeuw v.Chr. werden door dichters en geschiedschrijvers verhalen rond de Godin bedacht of opgetekend, die geen andere functie

lijken te hebben dan de mysterieuze cultus rond deze ongrijpbare Godin te verklaren. Een veelgenoemde verklaring was dat Bona Dea eigenlijk Fauna, de dochter van Faunus, was. Faunus probeerde haar te verleiden, maar ze wees zijn avances af. Hij voerde haar dronken, maar ze gaf niet toe, ook niet toen hij haar met mirte sloeg. Hieruit werd het taboe op wijn en mirte verklaard. Tenslotte nam Faunus de vorm van een slang aan en had zo geslachts-gemeenschap met haar. Dat zou de slangen in haar tempel verklaren.

Behalve in Rome had Bona Dea ook tempels in Ostia. Over heel midden-Italië verspreid zijn sporen van de cultus van deze Godin teruggevonden, daterend van de 1^e eeuw v.Chr. tot de 4^e eeuw n.Chr. In de provincies werd ze alleen vereerd in Dalmatië, delen van Gallië en Noord-Afrika. Na de kerstening van het Romeinse Rijk is de cultus voor deze Godin verdwenen en zelfs haar bijnaam als Goede Godin werd vergeten.

CERES

Ceres is door de eeuwen heen vereerd door de Romeinen als brenger van vruchtbaarheid aan mensen, dieren en planten. Haar naam is afgeleid van de Indo-europese wortel *ker*, die 'groeien' of 'vermeerderen' aanduidde. Het Latijnse *creare* (scheppen) is van dezelfde wortel afgeleid. De Godin werd al in het Romeinse Koninkrijk vereerd. Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, die de priestercolleges instelde (715-672 v.Chr.) kende haar een eigen priester toe, de *Flamen Cerealis*, een eer die slechts vijftien Romeinse Goden en Godinnen te beurt viel. Onder haar bijnamen waren *Ceres Mater* (Moeder Ceres), *Alma Mater* (Voedende Moeder), *Mater Agrorum* (Moeder van de Velden) en *Geretrix* (Zij die heeft gebaard). Maar Ceres was méér dan een vruchtbaarheidsgodin. In haar diepgaande studie *The Roman Goddess Ceres* laat professor Babette Stanley Spaeth zien dat Ceres vereerd werd als een Grote Godin, die heerste over leven en dood en betrokken werd bij alle belangrijke overgangsriten in het menselijk leven, zoals geboorte, huwelijk, echtscheiding en overlijden.

Tot in de tijd van keizer Augustus werd Ceres vooral vereerd door de plebejers, een verzamelaar voor iedereen die niet tot een van de patricische families behoorde. Tot de plebejers behoorden ook de oorspronkelijke bewoners van het Italische schiereiland en het is aannemelijk dat zij een Grote Godin vereerden die de Romeinen de naam Ceres gaven. Ceres kreeg voor het eerst een tempel in 496 v.Chr. Tijdens een hongersnood werden de Sibyllijnse Boeken (zie inleiding) geraadpleegd en die gaven aan dat er een tempel voor Ceres gebouwd moest worden. Dan zou de Godin weer voor voldoende graan zorgen. In 493 v.Chr. werd de tempel, gewijd aan Ceres, Liber en Libera, geopend op de Aventijn, net buiten het *pomerium*, de heilige stadsgrens.

De Aventijnse heuvel was waar de plebejers zich het eerst als groep manifesteerden. Tijdens de Republiek kwamen ze als nieuwe klasse op en rond 300 v.Chr. kregen ze officieel gelijke rechten als de patriciërs. Tegenover de patricische triade van Jupiter, Juno en Minerva, vereerden de plebejers een andere triade en wel Ceres, Liber en Libera. Liber werd vanouds verbonden met wijn en vruchtbaarheid. Ook Libera werd verbonden met vruchtbaarheid. Als geliefde van Liber bracht ze vruchtbaarheid over het land. Liber werd op dezelfde wijze ook gekoppeld aan Ceres. Toen Ceres rond 300 v.Chr. werd gelijkgesteld aan Demeter en Liber aan Dionysos, werd Libera voorgesteld als hun dochter Proserpina, de Romeinse vorm van Persefone. Vanaf dat moment werd Ceres afgebeeld met een kroon van graanhalmen, wat haar functie als Graangodin benadrukte.

De cultus van Ceres viel deels samen met die van Tellus (Moeder Aarde). Tijdens de *Feriae Sementivae* ('Zaaifeest') werden de akkers op rituele wijze gereinigd om hun numen te activeren, zodat ze opnieuw, na de winterse rust, vrucht zouden dragen. Het was een van de oudste Romeinse landbouwfeesten, ontstaan in de tijd dat de Romeinen nog een lunisolaire kalender gebruikten. Het feest werd gekoppeld aan de eerste volle maan na het wintersolstitium. Oorspronkelijk viel die op 14 of 15 januari. Toen de Romeinse kalender zich steeds meer ontwikkelde tot een zonnekalender en het midden van de maand niet meer samenviel met de volle maan, werd het feest gevierd op de vijf dagen na de volle maan in januari. Daarbij werden vooral de eerste en laatste dag gevierd. Op de laatste dag werd een zwangere zeug geofferd aan Ceres en aan Tellus.

Ook in april, de maand bij uitstek voor landbouwfeesten, werd Tellus aan Ceres gekoppeld, in een vijfdaagse feestperiode. In de *Fordicidia*, op 12 april, werd Tellus geëerd (zie het artikel over Tellus). Tijdens de *Cerialia*, op 19 april, werd Ceres geëerd met rituelen die haar numen als vruchtbaarheid brengende kracht activeerden. Daarbij werd niet zachtzinnig te werk gegaan. Er werden spelen georganiseerd in het Circus Maximus, de *Ludi Cerealia*. Voorafgaand aan de spelen werden vossen met brandende fakkels aan hun staarten het Circus ingejaagd. De as van de verbrande vossen werd verzameld en later over de akkers gestrooid. De daaropvolgende nacht werd *Vigilia Cereris* (nachtelijk feest voor Ceres) genoemd. Tijdens het feest vond de *Nuptiae Cereris* (bruiloft van Ceres) plaats. Daarbij werd een meisje ontmaagd, als we de toneelschrijver Plautus (± 254-184 v.Chr.) mogen geloven.

Ceres bracht vruchtbaarheid en liet het graan ontkiemen. Ze werd vereenzelvigd met het graan en de jaarlijkse graanuitdeling aan arme inwoners van Rome werd gezien als een geschenk van de Godin zelf.

Ceres werd niet alleen verbonden met vruchtbaarheid en groei, maar ook met aftaking en de dood. Als een Romein was overleden, werd door de familie een varken aan Ceres geofferd. Het varken was voor de Godin een heilig dier. Het overlijden van een familielid verstoorde het evenwicht dat bestond tussen levenden en doden en de hulp van Ceres werd ingeroepen om het evenwicht te herstellen.

Op nog een andere wijze regelde Ceres de verhouding tussen doden en levenden. In een heiligdom op de Palatijnse heuvel bevond zich de *Mundus Cereris* (letterlijk 'Wereld van Ceres'), een gat in de grond, dat het dodenrijk met de gewone wereld verbond. Het gat werd afgesloten met een steen, *Lapis Manales* (Steen van de Manes) genoemd. Driemaal per jaar werd die geopend en dan waren de *Manes*, de geesten van de overledenen, vrij om die dag door Rome te gaan waarheen ze wilden. Tijdens die dagen was het verboden te werken of handel te drijven. Het was de Senaat verboden te vergaderen en veldslagen mochten op die dagen niet geleverd worden.

De 'Wereld van Ceres' was de andere wereld, het dodenrijk. Het is typerend voor de Romeinse religie dat het dodenrijk zelf niet beschreven werd en dat er geen mythen bestonden die Ceres als Vrouwe van het dodenrijk handelend lieten optreden. Het dodenrijk behoorde toe aan de doden en daar hoefden de levenden zich geen voorstelling van te maken. Alleen met de toegang tot het dodenrijk hoefden de levenden zich bezig te houden. De doden werden vereerd als *Di Manes*, goddelijke krachten, die als een collectief, niet als individuen, werkzaam waren (zie inleiding). Drie dagen per jaar, op 24 augustus, 5 oktober en 8 november, werden de doden uitgenodigd de wereld van de levenden te bezoeken. Op de andere dagen van het jaar werden ze geacht de mensen met rust te laten, zolang de mensen

hun plichten naar de doden nakwamen. De doden werden gerespecteerd, maar op afstand gehouden.

Toen Ceres in de 3^e eeuw v.Chr. gelijkgesteld werd aan Demeter en Libera/Proserpina aan Persefone, werd de laatste als Vrouwe van het dodenrijk voorgesteld. Voor de Romeinen was Ceres vooral de begeleidster van de overledenen naar het dodenrijk en de begeleidster van de doden die driemaal per jaar terugkeerden naar de gewone wereld.

De Romeinse samenleving was gegrondvest op evenwicht en rust. Er was een ideale toestand waarnaar werd gestreefd en die men probeerde te behouden als hij bestond. De Romeinse religie ging uit van een *Pax Deorum* (Godenvrede), waarbij de verhoudingen tussen mensen en Goden in evenwicht waren door het in acht nemen van de juiste rituele voorschriften en het uitvoeren van de juiste handelingen. Voortekens (prodigia), zoals ongewone gebeurtenissen, gaven voor de Romeinen aan dat ergens het evenwicht tussen Goden en mensen was verstoord en dat er iets rampzaligs zou gebeuren als niet snel werd ingegrepen. Vaak werd dan Ceres aangeroepen om het naderend onheil te bezweren. Niet dat Ceres verondersteld werd het onheil te veroorzaken, maar ze bezat wel de kracht overgangen en veranderingen tot stand te brengen of te blokkeren, waardoor een ramp kon worden voorkomen.

Oorlogen werden altijd gezien als een verstoring van het evenwicht. Voordat er vrede werd gesloten werd Ceres aangeroepen om de overgang van oorlog naar vrede tot stand te brengen. In de late Republiek werd de Godin Pax, als personificatie van de vrede, uitgedost met de attributen van Ceres: graanhalmen in haar hand, terwijl er vruchten uit haar boezem groeien.

Vanaf Augustus bewezen verschillende keizers Ceres eer. Op munten werd de keizerin vaak afgebeeld als Ceres, met graanhalmen in haar hand. Dit was voornamelijk een politieke zet, om de plebejers, die deze Godin altijd trouw waren gebleven, op hun hand te krijgen. De patriciërs gaven de voorkeur aan de in het Grieks uitgevoerde rituelen voor Ceres en Proserpina, die waren geënt op de mythen rond Demeter en Persefone. Het was Augustus die de Godin de titel *Ceres Mater* (Moeder Ceres) verleende en haar liet afbeelden met het kind Iacchus aan de borst. In de Griekse cultus was de *Sacerdos Cereris*, de belangrijkste functionaris tijdens de rituelen, een vrouw. De enige andere vrouwen die openbare rituelen mochten leiden waren de priesteressen van Vesta. De Griekse en Romeinse cultus van Ceres bleven eeuwenlang naast elkaar bestaan.

DEA DIA

Dea Dia was een Graangodin die alleen werd vereerd door de *Fratres Arvales*, het oudste priestercollege van Rome. In hun vijf mijl ten zuiden van Rome gelegen heiligdom offerden de broeders in mei een schaap aan de Godin en trokken in processie om de akkers om de vruchtbaarheid van het graan uit naam van de Godin te bevorderen. Tijdens het drie dagen durende feest werden korenaren van het vorig jaar vermengd met aren die op de akkers stonden. De aren werden op de eerste dag gewijd, op de tweede dag door de broeders aan elkaar doorgegeven en op de derde dag op het altaar van de Godin gezet. Als afsluiting zongen de broeders achter gesloten deuren in de tempel hun aan de cultus verbonden liederen, waarbij ook gedanst werd. Dea Dia wordt vaak gezien als een verschijningsvorm van Ceres.

DIANA

Diana werd door de Latijnen vereerd op heilige plekken in het bos. In Aricia, 25 km ten zuidoosten van Rome, was het belangrijkste centrum van haar cultus. Het nabijgelegen Meer van Nemi werd *Speculum Dianae* (spiegel van Diana) genoemd. De Godin zelf werd aangeduid als *Diana Nemorensis* (Diana van het Woud), terwijl haar priester de naam *Rex Nemorensis* (Koning van het Woud) voerde. Vrouwen benaderden de Godin met problemen die vooral vruchtbaarheid en vrouwenklachten betroffen. Als votieoffers schonken ze de Godin kleimodellen van vulva's, borsten en andere lichaamsdelen.

Als Latijnse stam waren de Romeinen bekend met *Diana Aricia*, die ook door Romeinse vrouwen vereerd werd. Alleen was Aricia, samen met Alba Longa, de belangrijkste stad van de Latijnse Bond, die zich steeds vijandiger opstelde tegenover de groeiende betekenis van Rome. Ook hadden de Romeinen problemen met het primitieve karakter van de *Rex Nemorensis*, die slechts priester van Diana bleef tot een ander hem in een tweekamp wist te doden en zijn plaats innam. Onder Servius Tullius (579-534 v.Chr.) verwoestten de Romeinen Alba Longa en gaven de verschuiving van de macht binnen de Latijnse volkeren gestalte door een tempel voor Diana te bouwen op de Aventijn. De stichtingsdatum was 13 augustus, dezelfde datum waarop de Godin in Aricia met een groot feest geëerd werd. Tot de 2^e eeuw v.Chr. was dit de enige tempel voor de Godin op Romeins grondgebied, al waren er al snel vele aan de Godin gewijde kapellen, waarin vrouwen hun problemen konden voorleggen en om hulp konden vragen. Het prestige van de *Rex Nemorensis* daalde onder de Romeinen zozeer dat alleen ontvluchte slaven hun leven wilden wagen om dit ambt te veroveren.

Tot de kerstening van het Romeinse Rijk is 13 augustus de belangrijkste feestdag van Diana gebleven. Alle Romeinen waren verplicht om hun slaven en slavinnen die dag vrij te geven om het feest bij te wonen. Bij geen enkel ander feest was dat het geval. Van rituele handelingen ter ere van de Godin is niet veel meer bekend dan dat Romeinse vrouwen hun haar wasten, kennelijk als rituele reiniging.

Al vrij vroeg is Diana overschaduwd door de Griekse Artemis, aan wie ze gelijkgesteld werd. In 396 v.Chr. werd de cultus van Apollo in Rome ingevoerd en Artemis kwam als zijn zuster in zijn kielzog mee. Diana werd daarom al vroeg gezien als beschermvrouwe van het woud en de daarin levende wilde dieren. Jagers kozen haar als beschermvrouwe van de jacht. In 179 v.Chr. kreeg Diana-Artemis een tempel bij het Circus Flaminius, tussen de stad en de Tiber gelegen, waar een houten beeld de Godin uitbeeldde als Artemis van Efese. Elders werd Diana vooral afgebeeld als Godin van de Jacht, in korte tuniek, gewapend met pijl en boog. Net als Artemis werd ze gezien als een maagd, die mannen verre van zich hield. Net als Artemis kreeg Diana daardoor een tweeslachtigheid in zich: een maagdelijke, asekuele Godin, die de seksualiteit en vruchtbaarheid van vrouwen behartigde. Diana werd net als Artemis verbonden met de maan, maar was net zomin de maan zelf als Artemis dat was geweest. Voor de Romeinen was Luna de maan en Selene de Godin die hier het meest mee verbonden was. Als jonge, maagdelijke Godin werd Diana geassocieerd met de nieuwe maan. Haar feestdag, 13 augustus, viel echter op de *Idus*, oorspronkelijk de volle maan. Dit was meer in overeenstemming met haar oorspronkelijke betekenis als beschermvrouwe van seksualiteit en vruchtbaarheid. In Aricia lijkt ze een partner te hebben gehad in de God Virbius, verbonden met het woud.

Diana was, net als Artemis, een vat vol tegenstrijdigheden. Ze werd gezien als Godin

van de Jacht, maar op 13 augustus werden koehorens boven de ingang van haar tempel gehangen. De tegenstrijdigheden binnen de persoon en cultus van Diana zijn te verklaren uit het feit dat deze Godin, net als Artemis, verschillende aspecten van de Neolithische Grote Godin in zich verenigde. Dat de Romeinen Artemis van Efese gelijkstelden aan Diana geeft aan dat ze zich wel degelijk realiseerden dat de Godin geworteld was in de cultus van de Anatolische Grote Godin.

In de Middeleeuwen en Renaissance was Diana een geliefd onderwerp van jachttafere-len. Ook werd de maagdelijke en kuise Godin in allegorische voorstellingen vaak gecon-trasteerd met de wulpsheid van Venus. In zijn *Goddelijke Comedie* voert Dante haar ten to-nele als personificatie van kuisheid. Tegelijk werd de sluimerende seksualiteit van de Godin weergegeven in afbeeldingen van de naakte Diana die tijdens het baden bespied wordt door de jager Actaeon. Ook andere mythen over Artemis die door Ovidius en anderen op Diana waren overgedragen, werden afgebeeld.

In de Middeleeuwen kwam echter ook een ander beeld van Diana tot ontwikkeling. In Midden-Europa werden in de 6^e en 7^e eeuw door de plattelandsbevolking nog wel heidense Goden en Godinnen vereerd en Diana werd regelmatig genoemd door geestelijken die pro-beerden de laatste resten van het oude heidendom uit te roeien. Zo meldt Gregorius van Tours in zijn uit de 6^e eeuw daterende *Geschiedenis van de Franken* (Boek VII, 15) dat in de buurt van Trier een Romeins beeld van Diana door de plaatselijke bevolking aanbeden werd voordat het door een christelijke kluizenaar werd vernietigd. Waarschijnlijk ging het in dit soort gevallen om vrouwen die aan de Godin vroegen ze kinderen of gezondheid te schenken. Maar dit beeld veranderde snel. In de 8^e en 9^e eeuw werden heidense Goden en Godinnen in toenemende mate door de kerk als demonen voorgesteld en hun aanhangers als volgelingen van de duivel. Rond 900 schreef of verzamelde Regino, abt van Prüm in Duitsland, een aantal teksten die in de 12^e eeuw werden gepubliceerd onder de naam *Canon Episcopi* en grote invloed hebben gehad op de latere vervolging van heksen. In een van de teksten verzette Regino zich tegen slechte vrouwen die 's nachts door de lucht vlogen met 'Diana, de Godin van de heidenen'. In andere boeken en geschriften werd Diana in verband gebracht met de slechte invloed van de maan, zwarte magie en het aanbidden van de duivel. Dit had niets te maken met de Romeinse Diana of met de Godin zoals ze daadwerkelijk in de provincies vereerd werd.

De opvatting dat Diana heksen had aangevoerd in hun duivelse aanbedding zou een stille dood gestorven zijn met het eind van de heksenvervolgingen, als niet in 1921 de antropologe Margaret Murray een boek had gepubliceerd, *The Witch-Cult in Western Europe*. Hierin betoogde professor Murray dat heksen in werkelijkheid aanhangers van de oude, heidense religie waren geweest die een God, Janus of Dianus, en een godin Diana hadden aanbeden. Door andere wetenschappers is het boek vanaf het begin als onjuist verworpen, maar dat weerhield Gerald Gardner er niet van zijn ideeën over Wicca grotendeels hierop te baseren. De heksen zouden volgens Gardner tijdens de vervolgingen zijn ondergedoken en zo hun religie vanaf de Oudheid tot de moderne tijd hebben voortgezet. Een andere door Gardner gebruikte bron was *Aradia, or the Gospel of the Witches*, in 1899 gepubliceerd door folklorist Charles Leland. Het boek zou Leland zijn gegeven door ene Maddalena, priesteres van een groep heksen die in Italië Aradia, de dochter van Diana, vereerden. Waarschijnlijk heeft Leland het boek helemaal zelf bedacht en heeft er nooit een groep bestaan die Aradia heeft aanbeden. Vrijwel zeker is de verering van de heidense Diana in de vroege Middeleeuwen

door de kerk uitgeroeid en heeft er nooit een ondergronds netwerk van heksen bestaan dat haar religie tot de moderne tijd levend heeft gehouden. Het heeft Zsuzsanna Budapest er niet van weerhouden haar variant van Wicca, voor vrouwen, naar de Godin *Dianic Wicca* te noemen.

DIS – PLUTO

Dis was de Romeinse God van de onderwereld. Oorspronkelijk speelde de onderwereld geen rol in de Romeinse religie. De doden keerden terug in de schoot van Moeder Aarde (Tellus), waar ze opgingen in het collectief van de *Penaten* of *Lares* (zie inleiding). In 249 v.Chr. werd een deel van het *pomerium*, de heilige grens rond de Romeinse binnenstad, door een blikseminslag verwoest. Omdat de Eerste Punische Oorlog op dat moment moeizaam verliep en wel eens fataal voor de Romeinen zou kunnen aflopen, werd aan dit onheilsteken veel waarde gehecht. De Sibyllijnse Boeken (zie inleiding) werden geraadpleegd en wezen uit dat de Griekse God en Godin van de onderwereld een altaar en spelen in Rome wensten. Hades, de Griekse Heer van de onderwereld, werd door de Grieken ook wel *Ploetos* (overvloed) genoemd. De Romeinen vertaalden deze bijnaam als *Dis*, een samentrekking van het Latijnse *dives* (rijk of vruchtbaar) en noemden de God ook wel *Pluto*, een verbastering van zijn Griekse bijnaam. *Persefone*, die samen met Hades in Griekenland over de onderwereld heerste, werd door de Romeinen voor deze gelegenheid overgenomen als *Proserpina*. Omdat het begrip onderwereld niet paste in de Romeinse religie, kregen het altaar en de spelen een zeer exotisch tintje. Voor het altaar werd op het Marsveld een kuil van 20 voet diep gegraven en daar werd het altaar geplaatst. Via een trap was het altaar vanaf het Marsveld te bereiken. Aan Dis werd tijdens een nachtelijk ritueel een zwarte stier geofferd; aan Proserpina een zwarte koe. Naar de naam van het deel van het Marsveld waar het altaar zich bevond, Tarentum, werden de spelen *Ludi Tarentini* genoemd. Op drie achtereenvolgende nachten werden bij het licht van fakkels wedstrijden en toneelvoorstellingen gehouden. Ook deze nachtelijke spelen waren voordien in Rome onbekend. Er werd bepaald dat het ritueel en de spelen elke honderd jaar zouden plaatsvinden. In 146 v.Chr. werden ze voor de tweede keer gehouden. Pas in 17 v.Chr. liet Augustus de spelen voor de derde keer organiseren, maar hij maakte ze los van Dis en Proserpina en koppelde ze aan Apollo, die in die tijd als Zonnegod werd gezien en daarmee wel een heel andere beschermheer van de spelen was.

Dis en Proserpina hebben nooit een ander heiligdom in Rome gehad dan het altaar op het Marsveld en in de staatsrituelen van het Romeinse Rijk hebben ze nooit een andere rol gespeeld dan de twee aan hen gewijde eeuwfeesten. Ook in de privé-cultus van de Romeinen zijn geen sporen van dit Godenpaar gevonden. Alleen dichters uit de tijd van Augustus lieten Pluto en Proserpina de scepter zwaaien over de onderwereld. Zo laat Vergilius Aeneas 'het duister rijk van Pluto' binnengaan om daar zijn overleden vader te zien, evenals alle kopstukken uit de Romeinse geschiedenis, die in de onderwereld hun tijd afwachtten om geboren te worden. Keizer Augustus, de beschermheer van Vergilius, was onder hen.

In de Middeleeuwen werden Hades/Pluto/Dis en Proserpina soms als heersers over de hel voorgesteld, maar meestal werd alleen Pluto/Dis genoemd of afgebeeld. In *De Goddelijke Komedie* (1321) is Vergilius de gids die Dante door de hel rondleidt. Daar ontmoet Dante de opperduivel, die eerst door hem Pluto en later Dis wordt genoemd. Dis wordt hierbij gelijkgesteld aan Belzebul of Lucifer, de gevallen engel. In de Renaissance werd voortgeborduurd

op het in de Middeleeuwen ontwikkelde beeld van de hel, maar in mythologische voorstellingen werd eerder geprobeerd de heidense Godenwereld en de onderwereld gestalte te geven. Dichters lieten zich inspireren door Dante of door de mythen rond Hades en Persefone, die door Romeinse dichters op Dis/Pluto en Proserpina waren overgedragen. In *The winter's tale* (IV.3), geschreven in 1611, spreekt Shakespeare over de narcissen die Proserpina had geplukt en had laten vallen toen Dis haar in zijn wagen naar de onderwereld ontvoerde. Andere dichters van de Renaissance, zoals John Milton (1608-1674), gaven de voorkeur aan de naam Pluto. In de moderne tijd is de naam Dis in onbruik geraakt en vervangen door Pluto als Heer van de onderwereld. Met 'hades' wordt gewoonlijk de onderwereld zelf aangeduid.

FAUNUS – FAUNA

Faunus werd door de Latijnen vereerd als Heer van het woud. Daarbij vertegenwoordigde hij vooral de ruige, wilde natuur en stond veel verder af van de beschaving dan Silvanus, met wie hij vaak vergeleken wordt. Faunus werd vooral vereerd door veehouders, Silvanus door akkerbouwers.

Op 5 december vonden de *Faunalia Rustica* plaats, een feest dat niet in de officiële kalender was opgenomen, maar door de plattelandsbevolking in de Latijnse gebieden werd gevierd ter ere van Faunus. Het ritueel vond op veel verschillende locaties plaats bij een altaar in het bos. Faunus werd gezien als een bovennatuurlijke verschijning: geen God, maar ook geen mens, iets daartussen in. Een wezen dat mensen kon helpen of dwarsbomen, soms goedgeluimd en behulpzaam, soms ondeugend of kwaadaardig. Een wezen dat je beter te vriend kon houden. Alle veehouders uit de buurt dreven die dag hun kudden op een gemeenschappelijke weide bij elkaar om de zegen van Faunus over de dieren te vragen. Er werd wierook gebrand. Op het altaar werden een bokje en wijn aan Faunus geofferd. Er werd na het offer tussen de dieren in de wei gedanst, gezongen en feestgevierd.

In 194 v.Chr. werd een poging ondernomen de cultus voor Faunus ook in Rome zelf in te voeren. Op het eiland in de Tiber werd op 13 februari een tempel aan de God gewijd. Het feest op die dag werd *Fauno in Insula* (Faunus op het eiland) genoemd. De gekunstelde poging Faunus te urbaniseren mislukte. Voor het feest was geen animo en de tempel werd ook niet druk bezocht. Zonder tempel of officiële feestdag had Silvanus de overgang van het platteland naar de stad glansrijk doorstaan. Van de 1100 aan Silvanus gerichte inscripties (zie het artikel over Silvanus), is bijna de helft in Rome zelf gevonden. Romeinse inscripties aan Faunus zijn, ondanks de aanwezigheid van de tempel, nooit gevonden. Men bleef Faunus, zoals men altijd had gedaan, vereren op het platteland, op 5 december. Horatius (65-8 v.Chr.) bejubelt het feest in een van zijn *Oden* (3.18), waaruit blijkt dat het feest in zijn dagen nog springlevend was. De dichter vraagt Faunus ook zijn akkers te zegenen, als dank voor de offers die tijdens het feest op het altaar zijn gebracht.

Faunus werd meestal niet gezien als een God, maar als een bosgeest, vergelijkbaar met de elfen en andere natuurwezens die in de Keltische en Germaanse wereld werden onderscheiden. Kennelijk was Faunus eerst een soortnaam die pas later tot een eigenaam werd. Varro (*De Lingua Latina*, V.36) merkt op dat 'Faunen' (*Fauni*) Latijnse godheden (*dei*) zijn, die van het mannelijk geslacht kunnen zijn en dan *Faunus* worden genoemd, terwijl een vrouwelijke Faun als *Fauna* wordt aangeduid.

Op het platteland werd Faunus gezien als een bosgeest die voorspoed en vruchtbaarheid bracht als je hem op de juiste wijze vereerde. Zijn naam is waarschijnlijk afgeleid van *favere* (begunstigen). In de stad sloeg zijn cultus, zoals gezegd, niet aan, maar dichters en geleerden richtten wel hun aandacht op de Bosgod toen deze een tempel in de stad kreeg. Hij werd gelijkgesteld aan de Griekse Bosgod Pan. Meestal werd Faunus weergegeven als een naakte man, met een knuppel in de hand en een pantervel om de schouders, maar soms werd hij net als Pan met bokkenpoten afgebeeld. Er werd gezegd dat Faunus de God was die in de *Lupercalia*, op 15 februari, vereerd werd. In feite was dit feest zo oud dat niemand meer wist ter ere van welke God het feest eigenlijk was. Omdat tijdens het feest priesters, *Luperci* genaamd, in een bokkenvel rondliepen en vrouwen die ze tegenkwamen symbolisch sloegen met riemen van bokkenhuid, werd het feest door sommigen gekoppeld aan Faunus, die, als Romeinse Pan, tenslotte ook bokkenpoten had. Pan was afkomstig uit Arkadië, net als Evander, die Aeneas had geholpen zich in Italië te vestigen. Daarom kreeg Faunus van Ovidius en andere dichters uit de tijd van Augustus ook een rol in de Romeinse voorgeschiedenis toebedeeld. Hij werd in deze geschriften de kleinzoon van Saturnus, de eerste koning van Latium, en de zoon van Picus, de tweede koning van Latium. Zelf was hij de derde koning van Latium en de vader van Latinus, aan wie de Latijnen hun naam ontleenden. Vergilius sluit zich in *Het verhaal van Aeneas* bij deze zienswijze aan (of bedenkt hem deels zelf), maar laat Evander ook spreken over 'faunen en nimfen' (VIII.314) die vanouds in de bossen woonden. Hiermee zijn de faunen geworden tot de saters en nimfen die Pan en Dionysos vaak vergezelden. Door de dichters werd Fauna soms als partner of zuster van Faunus genoemd, maar een eigen cultus schijnt ze nooit gehad te hebben.

In de literatuur en beeldende kunst werden Faunus en Pan zo met elkaar verweven dat soms niet achterhaald kan worden of iets bij de cultus van Faunus hoorde of aan Pan is ontleend. Pan werd vaak gezien als seksueel bedreigend voor vrouwen en nimfen en zo werd Faunus ook vaak voorgesteld. Het speelse en onberekenbare van de bosgeest zal aan dit beeld hebben bijgedragen.

In de Middeleeuwen werd Faunus, in zijn aan Pan ontleende dierengestalte, tot een verschijning van de duivel. In de Renaissance grepen dichters en beeldend kunstenaars terug op de Griekse mythen rond Pan die door Romeinse dichters op Faunus waren overgedragen. In de Romantiek was het Pan zelf die tot de verbeelding sprak, als symbool van het idyllische ruige landschap, waar ook de Romeinen al vol nostalgie aan teruggedacht hadden. De naam Faunus raakte in onbruik. De naam Fauna werd in 1746 door de Zweedse botanicus Linnaeus voor het eerst gebruikt om de dieren van een bepaalde streek mee aan te duiden. Kennelijk vond Linnaeus dit een aardige tegenhanger van Flora, al kwam de eerbewerker van de dieren te zijn eigenlijk Faunus toe.

FLORA

Flora werd door de Romeinen gerekend tot de *Di Indigetes*, de inheemse Goden en Godinnen, die al vereerd werden voordat Rome werd gesticht. Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, die de priestercolleges instelde, kende haar een eigen priester toe, de *Flamen Floralis*. Haar naam is afgeleid van *flos* (bloem) en ze werd geassocieerd met het numen dat de natuur in het voorjaar deed ontwaken uit de winterslaap, zodat alles groeide en bloeide. Flora werd niet alleen vereerd door de Latijnen, maar ook door de andere volkeren die

zich in Midden-Italië hadden gevestigd. De Sabijnen verbonden haar naam aan de maand *Flusare*, die overeenkwam met de Romeinse maand april.

Hoewel Flora tot de oudste inheemse Godinnen werd gerekend, kreeg ze aanvankelijk geen vaste feestdag in het rituele jaar toegekend. In het Romeinse Koninkrijk werden offers aan haar gebracht door de *Fratres Arvales*, het oudste priestercollege, verbonden met landbouwrituelen, dat al bestond voordat Numa de andere priestercolleges instelde. In hun heiligdom in het bos had Flora een eigen altaar. Een tempel in Rome, op de Aventijnse heuvel, kreeg ze pas in 238 v.Chr. toen na een droogte de *Sibyllijnse Boeken* (zie inleiding) werden geraadpleegd en uitwezen dat de Godin een eigen tempel wilde. Bij die gelegenheid werden ook de *Ludi Florae* ingesteld, spelen in het vlak naast de tempel gelegen Circus Maximus, ter ere van de Godin. Op 28 april, de stichtingsdag van de tempel, werd de Godin geëerd tijdens een feest, dat de naam *Floralia* kreeg, gevolgd door de spelen, die van 28 april tot 3 mei plaatsvonden. Vóór de stichting van de tempel was de *Floralia* een feest dat niet op een vaste datum werd gevierd, een lentefeest, gevierd door de plattelandsbevolking. Wanneer dit feest voor het eerst werd gevierd, is niet bekend.

De *Floralia* stond bekend als het losbandigste feest van de Romeinse kalender. Over het eigenlijk ritueel bij de tempel is niets opgetekend. Veel Romeinen spraken wel met afschuw over het feest dat 's avonds plaatsvond, waarbij danseressen zich voor het publiek uitkleedden. En dat terwijl het de rest van het jaar al als immoreel werd gezien als een vrouw in het openbaar haar hoofd ontblootte. Vooral prostituees woonden het feest bij en naar verluid vonden die nacht overal in de stad orgiën plaats. Tijdens de spelen, de daaropvolgende dagen in het Circus Maximus, werden, tussen de verschillende wedstrijden door, geiten en hazen in de arena losgelaten, als symbool voor de vruchtbaarheid die de Godin vertegenwoordigde. Bloemen, bonen en metalen plaatjes met erotische voorstellingen werden over de toeschouwers uitgestrooid om vruchtbaarheid te bevorderen. Christelijke schrijvers als Lactantius (geb. 250 n.Chr.) probeerden de Godin in diskrediet te brengen door te beweren dat ze een prostituee was geweest, die met haar beroep genoeg had verdiend om de spelen te financieren en daarna als Godin werd vereerd. Augustinus noemde de cultus van Flora 'wellustig, onzuiver, onbescheiden, slecht en onrein' (*Stad Gods*, II, 27).

Als Godin van de vruchtbaarheid en bloeiende gewassen, was Flora verwant met Tellus, de Aardgodin, Pomona, de Godin van de rijpe vruchten en Ceres, de Godin van het graan. Ovidius (*Fasti*, V, 183-379) stelde haar gelijk aan Chloris, de Griekse beschermvrouwe van bloesems en bloemen. Zefyros, de westenwind, had haar verkracht en haar daarna tot zijn vrouw gemaakt. Ovidius laat de Godin vertellen dat ze eigenlijk Chloris heette, maar dat de Romeinen haar naam niet goed konden uitspreken en er daarom maar Flora van hadden gemaakt. In werkelijkheid was Flora, zoals gezegd, een Oud-Italische Godin en was Ovidius de eerste die haar aan Chloris gelijkstelde.

Vanaf de Renaissance was Flora een geliefd onderwerp voor dichters en beeldend kunstenaars. In *Primavera* (De Lente, 1477) beeldt Botticelli de door Ovidius vertelde mythe uit en laat zien hoe Chloris zich van Zefyros losmaakt en verandert in Flora. Ook anderen beeldden haar, tot in de negentiende eeuw, af in gezelschap van Zefyros of te midden van mythologische figuren die in bloemen waren veranderd, zoals Hyacinthus, Narcissus en Adonis. Vanaf de 16^e eeuw was het gebruikelijk vrouwen als Flora te portretteren. Zo schilderde Rembrandt zijn vrouw Saskia in 1634 en 1635 als Flora, met een hoofdtooi van bloemen. Beelden van Flora werden gemaakt voor de tuinen van vrijwel alle grote buiten-

verblijven in Europa, zoals Versailles. Dichters bejubelden Flora als de onstuitbare levenskracht van de lente. Zo probeert John Keats in *Ode to a Nightingale* (1819) zijn melancholie te onderdrukken met gedachten aan wijn ‘tasting of Flora and the country green, dance, and Provençal song’.

Vanaf de 18^e eeuw is ‘flora’ de aanduiding van de planten die in een bepaalde streek voorkomen. Zo is de essentie van deze Godin ook in onze taal bewaard gebleven.

FORTUNA

Volgens de Romeinse traditie was de cultus van Fortuna in Rome ingevoerd door Servius Tullius, die koning was van 579 tot 534 v.Chr. Hij liet verspreid over de stad een aantal kapellen voor de Godin bouwen, een grote tempel buiten de stad, op de rechteroever van de Tiber en een andere tempel op de Capitolijnse heuvel. Fortuna wordt beschouwd als een Oud-Italische Godin, die mogelijk al door de Sabijnen en Latijnen werd vereerd vóór de stichting van Rome. Hoewel haar naam geluk, lot, toeval of fortuin betekent, was ze veel meer dan een Godin van het lot. Een abstract begrip van het noodlot speelde geen rol in de Romeinse religie. De Romeinse religie was heel praktisch gericht op tastbare, alledaagse dingen. Door de eeuwen heen is Fortuna in veel verschillende vormen en voor uiteenlopende zaken vereerd.

Aanvankelijk lijkt Fortuna vooral een Godin te zijn geweest van boeren, die haar hulp inriepen bij verschillende onderdelen van het zaaien en oogsten waar overmatige regen, droogte, vorst of storm de oogst zou kunnen bederven. Waarschijnlijk werd om die reden een van de twee genoemde tempels buiten de stad gebouwd, zodat de plattelandsbevolking haar daar zou kunnen vereren.

Fortuna was vanaf het begin ook een Godin voor vrouwen, die haar hulp inriepen om zwangerschap en geboorte voorspoedig te doen verlopen. In de 4^e eeuw v.Chr. werd haar cultus in zekere zin verbonden met die van Mater Matuta, een Godin die ook verbonden werd met geboorte. In 396 v.Chr. kreeg Fortuna een tempel op het Capitool, pal naast een identieke tempel voor Mater Matuta. Beide tempels werden op 11 juni ingewijd. De Godin stond in deze tempel bekend als *Fortuna Virgo* omdat maagden hier, de dag voordat ze gingen trouwen, hun meisjeskleden aan de Godin schonken. Het cultusbeeld van de Godin was van top tot teen bedekt met een grote doek en mocht door niemand gezien worden. Het feest op 11 juni, de *Matralia*, was vooral aan Mater Matuta gewijd (zie het artikel over deze Godin).

Vier mijlen buiten Rome, aan de Via Latina, bevond zich de tempel van *Fortuna Muliebris* (‘Fortuna voor vrouwen’). Alleen vrouwen die voor de eerste keer getrouwd waren, mochten de tempel betreden en het cultusbeeld van de Godin aanraken, om een wens aan de Godin kenbaar te maken. Waarschijnlijk had dit vaak te maken met een wens kinderen te krijgen, aangezien vooral pasgetrouwde vrouwen de tempel bezochten. Soms werd de Godin afgebeeld met twee kinderen aan de borst. De zesde juli, de stichtingsdag van de tempel, was de geëigende dag om de tempel van deze Godin met een bezoek te vereren.

Fortuna Virilis (‘mannelijke Fortuna’) was eveneens een Godin voor vrouwen, die te maken had met schoonheid en de erotische uitstraling van vrouwen. Een beeld van de Godin stond naast een tempel van Venus op de Aventijn. Het beeld was opgetuigd met bloemen en sieraden. Elk jaar, op 1 april, werden deze ornamenten weggehaald en werd het beeld

ritueel gebaad. Daarna werd het beeld opnieuw versierd en bewierookt. Met name vrouwen van de lagere standen vereerden de Godin en gingen op die dag, getooid met kransen van mirte, zelfs de mannenbaden in om door het gezamenlijke bad met de mannen op ritueel-magische wijze hun aantrekkelijkheid te vergroten. Het feest viel samen met de *Veneralia*, een feest ter ere van Venus, wier cultusbeeld die dag door vrouwen van de hogere standen ritueel werd gebaad.

In 194 v.Chr. werd op het Quirinaal een tempel aan Fortuna gewijd, als eerbetoon aan de Godin aan wie mede de overwinning op Hannibal werd toegeschreven. De stichtingsdag van de tempel, 25 mei, werd ook in veel andere tempels van de Godin gevierd. Ze werd niet alleen door vrouwen voor hun privé-aangelegenheden vereerd, maar had ook duidelijk een belangrijke plaats in de staatsreligie en werd daarbij aangeduid als *Fortuna Publica*. Op het Quirinaal stonden drie aan de Godin gewijde tempels, die in de volksmond bekendstonden als 'de drie Fortuna's'. De feestdagen van de andere twee tempels waren 5 april en 13 november.

Ook in het Keizerrijk werd Fortuna algemeen vereerd. In 19 v.Chr. liet keizer Augustus een altaar aan de Godin wijden en daarbij spelen instellen, de *Ludi Fortunae*. Claudius, keizer van 41-54, liet de spelen aan de vergoddelijkte Augustus en aan Fortuna wijden en breidde ze uit tot de periode 3-12 oktober. Soms werd de Godin vereerd als *Fortuna Panthea* ('Fortuna van alle Godinnen') en werd dan geacht de eigenschappen van alle Godinnen in zich te verenigen.

In de 3^e eeuw v.Chr. werd Fortuna gelijkgesteld aan de Griekse Tyche, een veelzijdige Godin, voortgekomen uit de Anatolische Grote Godin, die vaak werd afgebeeld met de stadstaat als kroon op haar hoofd. Die eer kenden de Romeinen alleen toe aan Kybele, een andere verschijningsvorm van de Anatolische Grote Moeder, maar als *Fortuna Romana* werd de Godin wel vereerd als beschermvrouwe van Rome. Fortuna kreeg van Tyche vooral het aspect toebedeeld dat te maken had met de schijnbare willekeur van het leven. De onberekenbare wendingen van het lot kon de Godin door orakels bekendmaken. Aan de tempel van Fortuna in Praeneste, een stad in Latium, was een orakel verbonden. Als een vraag werd gesteld trok een priester uit een kist met eiken plaatjes er willekeurig een en de vraagsteller mocht uit de tekst op het plaatje het antwoord op de vraag afleiden. Dit orakelen met plaatjes of staaftjes die uit de naam van Fortuna getrokken of geworpen werden, was algemeen verbreid.

Net als Tyche werd Fortuna vaak afgebeeld met een roer in de ene hand en een hoorn des overvloeds in de andere. Ze werd geacht de toekomst te kennen en kon die niet alleen via orakels bekendmaken, maar ook beïnvloeden. Daarbij ging het altijd om heel praktische zaken als de afloop van een oorlog. Alleen dichters uit de tijd van Augustus zagen haar als het blinde noodlot dat onafwendbaar zijn loop moest hebben. De Romeinen gingen ervan uit dat alles beïnvloed kon worden als de juiste Goden of Godinnen maar op de juiste wijze gepaaid werden. Vaak werd Fortuna, net als andere Godinnen of Goden, een tempel of spelen in het vooruitzicht gesteld als een oorlog gunstig voor de Romeinen zou aflopen. Die belofte zou zinloos zijn geweest als de afloop van de oorlog voorbeschikt was.

Fortuna Balnearis ('Fortuna van het bad') werd met name vereerd door Romeinse soldaten die in de provincies Romeinse badhuizen bezochten. Ze werd geacht de soldaten gezondheid en kracht te schenken. Ze werd in inscripties in de badhuizen ook met andere bijnamen getooid, zoals *Fortuna Salutaris* ('Fortuna van het welzijn en gezondheid') of *For-*

tuna Redux ('Fortuna die thuisbrengt'). Vele bevolkingsgroepen hadden een eigen naam waaronder ze de Godin vereerden. Door de ridders werd ze *Fortuna Equestris* ('Fortuna van de ridders') genoemd. In huis had een beeldje van de Godin vaak een ereplaats tussen de Penaten, de Huisgoden (zie inleiding). Zoals *Fortuna Privata* voor het individu zorgde, zo zorgde *Fortuna Publica* voor het welzijn van de staat als geheel.

In de Renaissance belichaamde Fortuna de spelingen van het lot, die voorspoed of tegenslag konden brengen. Ze werd meestal afgebeeld zoals de Romeinen dat ook hadden gedaan: met een hoorn des overvloeds, als bringer van geluk, met een roer dat de wendingen ten goede of ten slechte uitbeeldde. Vaak werd ze geblinddoekt afgebeeld, als symbool van de willekeur waarmee ze de een een fortuin toebedeelde en de ander tot de bedelstaf bracht. Engelse dichters uit de Renaissance en de Romantiek grepen *fortune of Lady Fortune* graag aan om de spelingen van het lot vorm te geven. In de Renaissance ontstond het spreekwoord 'Fortune favours fools' (het geluk is met de dwazen). Dat was niet hoe de Romeinen deze Godin zagen.

JANUS (IANUS)

De cultus van Janus dateert van vóór de stichting van de stad Rome. Toch komt hij niet voor op de door Numa opgestelde kalender van religieuze feesten (zie inleiding). De reden hiervoor is dat hij aanvankelijk niet werd gezien als een God, maar als een *numen* (kracht, zie inleiding). Zijn naam betekent 'begin' en hij werd gezien als het numen dat alle nieuwe dingen in gang zette. Tijdens de Republiek ontstond de tendens deze uiterst belangrijke kracht als persoon voor te stellen. De God Janus werd afgebeeld met twee gezichten, waarvan het een naar voren en het andere naar achteren keek.

Het wezen van Janus werd bij uitstek uitgedrukt in deuren, poorten en andere doorgangen. Het Latijnse woord voor deur, *ianua*, verwijst rechtstreeks naar Janus. Een deur is een doorgang naar iets nieuws. Daarbij laat je ook iets achter je. Een deur kijkt, net als Janus, naar twee kanten. Numa liet over de weg net buiten het Forum in Rome een dubbele poort bouwen en aan *Janus Geminus* (Tweeling) wijden. Als een oorlog uitbrak werden beide poorten geopend en pas als er vrede was in het hele rijk werden ze weer gesloten. In feite was elke deur aan Janus gewijd en werd elk huis door de God beschermd. De God werd afgebeeld met een staf in de ene hand en een sleutel in de andere.

Op talloze manieren werd Janus, als numen/God van het nieuwe begin geëerd. Elke eerste dag van de maand, de *kalendae*, was aan de God gewijd. Van de dag was het ochtendgloren aan Janus gewijd en in die hoedanigheid heette hij *Janus Matutinus* ('Morgenstond'). Januari, de eerste maand na het wintersolstitium en vanaf 45 v.Chr. het begin van het jaar, was naar Janus genoemd. In de cyclus van leven en dood nam Janus een cruciale plaats in. Tijdens de bevruchting gaat het zaad door de poort van het vrouwelijke geslacht en Janus werd geacht het begin van het nieuwe leven in de baarmoeder op gang te brengen. Bij de geboorte verlaat de baby door dezelfde poort het lichaam van de moeder en aan Janus werd de kracht toegeschreven het nieuwe leven als mens te laten beginnen. Ook het leven van de andere Goden en Godinnen zouden ze aan Janus te danken hebben. Hij werd als oudste van de Goden beschouwd en *Janus Pater* (Vader) genoemd. Hij werd niet gezien als schepper van het heelal die fysiek de Goden geschapen zou hebben. Hij was alleen het scheppende principe waaruit al wat leefde was voortgekomen. Pas rond het begin van onze jaartelling

was de Griekse kosmogonie zover doorgedrongen in de Romeinse samenleving dat Ovidius in zijn *Fasti* Janus neerzette als de schepper van het heelal uit chaos.

Janus had geen eigen cultus en pas in 260 v.Chr. werd in Rome een tempel aan hem gewijd. Dat bleef tot het eind van het Romeinse Rijk de enige tempel voor de God. Beginnen was geen doel op zich, maar een noodzakelijk onderdeel van alle rituele en profane handelingen. Daarom werd Janus bij vrijwel elke cultus voor een andere God of Godin betrokken. Bij alle offers, aan welke God of Godin dan ook, werd eerst Janus aangeropen. Voordat de oogst begon, werden koeken en wijn aan Janus geofferd.

Als God van het begin sloot Janus aan bij de cultus van Juno, die min of meer als Godin van het begin fungeerde. Ook Juno werd, net als Janus, verbonden met de geboorte en met het begin van de maand. Op 1 oktober werden meisjes na een doorgangsritueel uit naam van Juno als vrouw beschouwd, terwijl jongens uit naam van Janus de status van volwassen man kregen.

Janus werd beschouwd als zo'n unieke God dat nooit een Griekse God aan hem gelijkgesteld is. Mythen omtrent deze God ontstonden veelal pas rond het begin van onze jaartelling. Ovidius laat Janus een liefdesaffaire hebben met de Godin Carna, die hij als dank daarvoor het beheer over de hengsels van alle deuren toevertrouwd. Anderen koppelden Janus als echtgenoot aan de bronnimf Juturna, die hem vader maakte van de met bronnen verbonden God Fontus.

JUNO – UNI

In het Koninkrijk Rome (753-510 v.Chr.) werd Juno (Iuno) vereerd als de numineuze kracht die te maken had met de vruchtbaarheid van vrouwen. Dat de Romeinen haar zagen als een *numen* (zie inleiding) en niet als een Godin, moge blijken uit het feit dat Numa Pompilius (715-672 v.Chr.), de tweede koning van Rome, die de priestercolleges instelde in zijn college van *flamines* (aan een bepaalde God of Godin gewijde priesters) haar geen eigen *flamen* toekende. De naam Juno betekende 'Jonge Vrouw'. De kracht van Juno werd door rituele handelingen geactiveerd om te helpen bij zwangerschap en geboorte. Elke vrouw had de kracht van Juno in zich, een kracht die na haar dood werd opgenomen in het collectief van de *Lares* (zie inleiding). Bij een man heette die kracht *Genius*.

Tot de kerstening van het Romeinse Rijk werd de verering van de Lares in ere gehouden. Daarbij bleef Juno het goddelijke in elke vrouw. Maar Juno werd ook een Godin op zich en wel een heel belangrijke. De Etrusken hebben daarbij een cruciale rol gespeeld. Ze namen de cultus van Juno over, waarbij de naam verbasterd werd tot Uni en zagen haar, de Etruskische religie eigen, meer als een Godin dan als een abstracte kracht. In de tijd dat de Etruskische koningen over Rome regeerden (616-510 v.Chr.) was Uni in veel Etruskische steden de belangrijkste Godin. Ze was niet alleen een Godin voor vrouwen, maar werd ook gezien als een machtige beschermvrouwe van de verschillende Etruskische stadstaten. Ze werd, samen met de eveneens Etruskische Godin Minerva, in Rome naar voren geschoven en de twee Godinnen vormden een triade met Jupiter, waarbij Mars en Quirinus van deze ereplaats verdreven werden. Onder Tarquinius II, de laatste Etruskische koning (534-510 v.Chr.) werd begonnen met de bouw op het Capitool van een tempel voor Jupiter, Uni en Minerva.

Nadat Tarquinius was afgezet en Rome een republiek werd, namen de Romeinen de triade toch over. In 509 v.Chr. werd de tempel op het Capitool gewijd aan Jupiter Optimus

Maximus, Juno Regina en Minerva. De tempel was met zijn grondvlak van 64 bij 55 meter de grootste tempel die ooit in het Middellandse-Zeegebied gebouwd was.

De Godin Juno verenigde de eigenschappen van het Romeinse *numen* Juno en de Etruskische Godin Uni. Ze was een Godin voor vrouwen, die haar aanriepen voor vrouwenzaken en ze beschermde ook het Romeinse grondgebied. Als *Juno Sororia* was ze de beschermvrouwe van meisjes die de puberteit hadden bereikt. Tijdens de bruiloft gaf ze als *Juno Juga* ('Juno van de huwelijksverbintenis') de bruid aan de bruidegom. Als *Juno Lucina* ('Lichtgevende Juno') liet ze elk kind het levenslicht aanschouwen. Vrouwen die kinderloos bleven, een grote schande in het Romeinse Rijk, offerden aan *Juno Lucina*, met het verzoek ze vruchtbaar te maken. Als de zwangerschap en de geboorte goed waren verlopen, werd in de woonkamer een tafel met spijzen voor de Godin neergezet. Als *Juno Februata* zorgde de Godin voor reiniging en bij een geboorte zorgde ze ervoor dat de nageboorte meekwam en van moeder en kind werd gescheiden.

In 375 v.Chr. kreeg *Juno Lucina* een eigen tempel op de Esquilijn, een van de zeven heuvels waarop Rome gebouwd was. Iedereen die ook maar in de buurt van deze tempel kwam, was verplicht alle knopen uit zijn of haar kledingstukken te halen, omdat die een voorspoedige bevalling zouden belemmeren. Als Geboortegodin werd Juno, net als Janus, verbonden met het begin van de maand. Op elke eerste dag van de maand werd aan Juno een lam of zeug geofferd door de *Regina Sacrorum*, de vrouw van de *Rex Sacrorum* (zie inleiding). Op 1 maart, de stichtingsdag van de tempel op de Esquilijn, en tot de instelling van de Juliaanse kalender (46 v.Chr.) de eerste dag van het jaar, werden bij de tempel de *Matronalia* gehouden. Alleen de *matrones*, getrouwde vrouwen, hadden toegang tot dit feest. Thuis gaf elke man zijn echtgenote een geschenk en gezamenlijk brachten ze een spijsoffer aan Juno, met het verzoek hun huwelijk te zegenen en te laten voortbestaan.

De zevende juli was een andere aan Juno Lucina gewijde feestdag, *Nones Caprotinae* genaamd. Hieraan namen niet alleen de *matrones* deel, maar ook de ongehuwde meisjes en de slavinnen. Mannen waren uitgesloten van het feest, waarin uiting werd gegeven aan de vrouwelijke seksualiteit, op een wijze die op andere dagen als obscene afgekeurd zou worden. Middelpunt van het feest was een vijgenboom (*caprificus*), waaraan het feest zijn naam ontleende. Voor de Romeinen was de vijg het zinnebeeld van het vrouwelijk geslachtsdeel. Uit de stam werd melk afgetapt en uit een van de takken werd een roede gesneden. Onder de boom werden spijsoffers gebracht en daar werd ook een feestmaal voor alle aanwezigen gehouden. Onderdeel van het feest was een parodie op de gevestigde mannenwereld. Maagden hielden schijngevechten en vrouwen hielden toespraken die een parodie op de zwaarwichtige redevoeringen van senatoren en andere hoogwaardigheidsbekleders waren. Als zinnebeeld van deze ongekende vrijheid voor vrouwen werd de Godin vaak aangeduid als *Juno Caprotina*.

Voor de Etrusken was Uni ook wel verbonden met moederschap en vrouwelijke seksualiteit, maar Etruskische vrouwen waren niet ondergeschikt aan de mannen en hoefden zich in dat opzicht dus niet waar te maken. In de meeste Etruskische steden was Uni een strijdbare Godin, die de stad beschermde. Door de Romeinen werd ze in die hoedanigheid aangeduid als *Juno Curitis* ('Juno met de speer') of *Juno Regina* ('Koningin Juno'). In 396 v.Chr. verwoestten de Romeinen, na een strijd van tien jaar, de Etruskische stad Veji, en namen de belangrijkste Etruskische Godin als *Juno Regina* over. In 392 v.Chr. kreeg *Juno Regina* een eigen tempel op de Aventijnse heuvel. Een houten cultusbeeld van de Godin, dat de Romeinen uit Veji hadden meegenomen, werd hierin gehuisvest. In 241 v.Chr. kreeg ook

Juno Curitis een eigen tempel in Rome, op het Marsveld, vlak bij de tempel van Mars. Met Mars had Juno, als krijgshaftige en vruchtbaarheid brengende Godin, veel gemeen.

In de Etruskische stad Pyrgi, 50 km ten noorden van Rome, werden rond 500 v.Chr. gouden tafels beschreven met teksten in het Etruskisch en Foenicisch. In de Foenicische tekst werd Uni gelijkgesteld aan de Foenicische Astarte (zie hoofdstuk 3). In het thuisland van de Etrusken aan de Anatolische westkust werd Astarte ook vereerd. Het is aannemelijk dat de Etrusken de cultus van deze Grote Godin hebben meegenomen naar Italië en haar daar hebben verbonden met de Latijnse verering van Juno. Astarte werd, net als Juno, verbonden met seksualiteit en vruchtbaarheid en Astarte was, net als Uni, een Grote Godin, die 'Koningin van de Hemel en de Aarde' werd genoemd.

Onder Griekse invloed (zie hoofdstuk 5) werd Juno gelijkgesteld aan Hera, de echtgenote en zuster van Oppergod Zeus. Dat Juno, net als Hera, gezien werd als Koningin van de Goden en samen met Jupiter en Minerva een triade vormde, maakte deze identificatie voor de hand liggend. Minerva werd gelijkgesteld aan Athena en was daarmee een dochter van Jupiter. Op de cultus van Juno had haar hellenisering geen enkele invloed. Ze werd in de rituelen niet met Jupiter of Minerva in verband gebracht. Pas in de tijd van keizer Augustus werden de Griekse mythen over Hera door dichters overgedragen op Juno. Ovidius beschrijft hoe de jaloeze Juno vele malen tevergeefs probeert te voorkomen dat Jupiter haar bedriegt met een ander, waarna Juno meestal op gruwelijke wijze wraak neemt. In de Juno die Ovidius ons schildert is niets te herkennen van de krachtige Godin die de stad beschermt en ook niets van de Godin die vrouwen bijstaat.

Andere schrijvers rond het begin van de jaartelling zijn niet veel positiever over Juno. In Vergilius' epos probeert Aeneas het verwoeste Troje te ontvluchten en zich met een aantal lotgenoten in Italië te vestigen. Juno heeft een grief tegen Troje omdat de Trojaan Paris haar niet had laten winnen bij de schoonheidswedstrijd met Venus en Minerva. Daarom werkt ze de Trojanen tien jaar lang tegen, zet de Latijnen en Etrusken tegen ze op en dompelt Italië in het ene bloedbad na het andere voordat ze, daartoe gedwongen door Jupiter en de andere Goden, de Trojanen toestaat het nieuwe Troje te bouwen, waaruit later de stad Rome zal verrijzen.

De reden dat Juno zo negatief beschreven werd, is deels dat haar voorbeeld Hera door de Grieken net zo gehemeld werd. Voor de Grieken was Hera een te sterke Godin die het mannelijke overwicht in de kosmos tartte. Voor de mannen onder de Romeinen was Juno net zo'n bedreiging. De Godin leerde dat vrouwen macht konden uitoefenen en dat vrouwen de mannelijke waardigheid in een parodie onderuit konden halen. Op de cultusgebruiken, door en voor vrouwen, geheiligd door hun ouderdom en daarom onaantastbaar, hadden mannen geen vat. De rituelen bleven ongewijzigd voortbestaan tot de kerstening van het Romeinse Rijk. Maar in dichtwerken konden mannen proberen Juno en andere sterke Godinnen onderuit te halen en daarin slaagden ze zo goed dat hun visie bepalend was voor het beeld dat in de Renaissance over de Oudheid ontstond.

De Etruskische Godin Uni leeft voort in de naar haar genoemde maand juni. Het Latijnse *Mensis Iunius* kan taalkundig worden afgeleid van Uni, maar niet van Juno.

JUPITER

Jupiter is de Romeinse variant van de Indo-europese Hemelgod. Zijn naam is een verbuiging van de grondvorm *Iovis* en, via *Diovis*, afgeleid van de Indo-europese wortel *dieu* (stralend).

De Griekse naam van de Oppergod, Zeus, het Griekse *dios* en het Latijnse *deus*, die beiden 'God' betekenen, zijn nauw verwante begrippen. Alle in Italië wonende volkeren vereerden Jupiter al voordat ze bij het Romeinse Rijk werden ingelijfd. De God werd vereenzelvigd met de verlichte hemel. Hij werd niet gezien als de zon, maar wel als de bron van het licht. Een van zijn bijnamen was *Lucetius* (Lichtbrenger).

In de oudste aan hem gewijde tempel, op het Capitool, werd geen beeld van de God geplaatst. De God werd vertegenwoordigd door een stuk vuursteen dat uit de hemel zou zijn gevallen. De God werd in deze hoedanigheid aangeduid als *Jupiter Lapis* (Stenen Jupiter). Vanaf het begin heeft Jupiter de belangrijkste plaats in het Romeinse pantheon ingenomen. Van de twaalf door koning Numa Pompilius ingestelde *flamines* (aan een bepaalde God of Godin gekoppelde priester) was de *Flamen Dialis*, de priester van Jupiter, veruit de belangrijkste. Hij leidde de vele aan Jupiter gewijde feesten en rituelen. Numa liet ook de tempel op het Capitool bouwen, waarschijnlijk, op die van Vesta na, de oudste tempel voor enige God of Godin die ooit in Rome is gebouwd. De vuursteen wijst op een oude cultus voor Jupiter als numen van het licht of numen van het vuur. Maar al vóór de stichting van Rome moet Jupiter als persoon, als God, vereerd zijn. Hij was tenslotte de stamgod die alle Indo-europese stammen tijdens hun zwerftochten door Europa hadden meegenomen.

Van elke maand was de *idus*, de 13^e of 15^e dag, aan Jupiter gewijd. Oorspronkelijk was dit de volle maan en dat verwijst naar zijn verering als brenger van het licht. Toen de kalender niet langer gelijk liep met de maanfasen kregen de *iden* een vaste datum waarop de *Feriae Jovi* (Feesten voor Jupiter) gevierd werden. Over de *Sacra Via* (heilige weg) werd een schaap naar de tempel van Jupiter geleid en daar geofferd.

De cultus van Jupiter was zo belangrijk en bestreek zo'n breed scala van religieuze onderwerpen dat hij vele plaatselijke Goden overvleugelde of hun plaats innam. Toen de *Bacchanalia*, feesten voor de Wijngod Bacchus, te losbandig werden in de ogen van de Romeinen en in 186 v.Chr. verboden werden, nam Jupiter de wijncultus over. De *Vinalia*, op 19 augustus, gaven het begin van de druivenoogst aan. De *Flamen Dialis* offerde een lam aan Jupiter en sneed de eerste tros druiven af. Met de *Meditrinalia* (11 oktober) werd de wijnoogst afgesloten. De *Flamen Dialis* mengde de most van de nieuwe druiven met de wijn van het vorig jaar en bracht zo de kracht van de oude wijn op de nieuwe oogst over. Tijdens de *Vinalia Priora*, op 23 april, offerde de *Flamen Dialis* de eerste wijn van het afgelopen jaar aan Jupiter en de nieuwe wijn kon vanaf dat moment door iedereen gedronken worden.

Jupiter was vanaf het begin méér dan een brenger van licht en vruchtbaarheid. Hij bood ook bescherming en stond ervoor in dat het recht zegevierde. Als *Jupiter Terminus* beschermde hij de grenzen van het Romeinse Rijk. Daarmee nam deze veelzijdige God het numen van *Terminus* in zich op. Als *Jupiter Victor* bracht hij de Romeinen de overwinning in de strijd. Als *Jupiter Invictus* (Onoverwinnelijke Jupiter) gaf hij Romeinse soldaten kracht, zodat ze elke tegenstand zouden overwinnen. Als *Jupiter Stator* gaf hij de soldaten moed en standvastigheid, zodat ze niet op de vlucht zouden slaan. Belangrijke oorlogsbuit werd in de tempel van *Jupiter Lapis* aan de God aangeboden en daar tentoongesteld. Om zijn wil kracht bij te zetten kon Jupiter bliksems wegslingeren. Daarom werd hij *Jupiter Fulgur* (Bliksemjupiter) genoemd.

Jupiter had de naam altijd rechtvaardig en eerlijk te zijn. Eden werden gezworen uit naam van *Jupiter Lapis*, die in die hoedanigheid ook wel *Jupiter Fides* (Betrouwbare Jupiter) werd genoemd. Bij elke verbinding werd Jupiter geëerd om de band te bestendigen. Bij een belangrijk huwelijk offerde de *Flamen Dialis* een schaap aan de God.

Als machtigste van alle Goden werd Jupiter aangeduid als *Jupiter Optimus Maximus* (Jupiter de Beste en Grootste), ook wel als *Deus Optimus Maximus* (de Beste en Grootste God), vaak afgekort tot *D.O.M.* Door de christenen werd dit in het kerklatin letterlijk overgenomen als aanduiding van de christelijke God.

Jupiter gaf het volk brood en spelen. Brood door een sterk en veilig Romeins Rijk, waar voor iedereen genoeg was. Spelen (*ludi*) vormden een onderdeel van veel religieuze feesten. De oudste spelen werden gehouden voor *Jupiter Lapis*, de *Ludi Iovi*. Hieruit ontstonden de *Ludi Capitolini*, de spelen op 15 oktober op het Capitool ter ere van *Jupiter Optimus Maximus*. Het grote feest ter ere van Jupiter op 13 september (zie onder) werd vanaf 366 v.Chr. gevolgd door de *Ludi Romani*. Op 14 september gingen priesters van Jupiter in processie vanaf zijn tempel op het Capitool naar het Circus Maximus. Na het brengen van een offer aan de God begonnen de wedstrijden, die tien dagen duurden. De spelen waren zo populair dat hun aantal gestaag uitbreidde en steeds meer religieuze feestdagen, voor verschillende Goden en Godinnen, gekoppeld werden aan wedstrijden en andere sportactiviteiten.

In het Romeinse Koninkrijk vormde Jupiter een triade met Quirinus en Mars. In een tempel op het Capitool werden de drie Goden tezamen vereerd. Quirinus raakte op de achtergrond en als Heer van het leger overvleugelde Jupiter de Oorlogsgod Mars. In 509 v.Chr. werd een nieuwe tempel op het Capitool gebouwd voor een nieuwe triade van Jupiter, Juno en Minerva. De stichtingsdatum van de tempel, 13 september (de Idus), was een jaarlijks terugkerend groot feest voor *Jupiter Optimus Maximus*. Dan begon het burgerlijk jaar, waarin de magistraten hun functie voor het komende jaar aanvaardden. Tijdens de religieuze plechtigheid werd een witte stier aan Jupiter geofferd.

Toen in de derde eeuw v.Chr. de Griekse invloed op de Romeinse religie toenam, werd Jupiter gelijkgesteld aan de Griekse Oppergod Zeus. Hoewel beiden, zoals gezegd, aan dezelfde Indo-europese God ontleend zijn, bestonden er enorme verschillen tussen deze Goden. Zeus speelde in de Griekse rituelen en cultusgebruiken nauwelijks een rol en in de mythen werd hij afgeschilderd als een botte, op seks beluste egoïst die verkrachtte wie zich niet vrijwillig aan hem gaf. Van Jupiter werden geen mythen verteld, maar in de jaarlijkse cyclus van religieuze feesten en andere cultusgebruiken speelde hij een grote rol. Daaruit kwam hij naar voren als een krachtige, welwillende God aan wie elke Romein – aristocraat, soldaat, boer of burger – veel te danken had. Onder Griekse invloed werd Juno gelijkgesteld aan Hera, de echtgenote van Zeus. Minerva werd gelijkgesteld aan Athena, de dochter van Zeus. Daarmee vormde de Capitolinische triade een huisgezin van vader, moeder en dochter. Iets wat geheel vreemd was aan de Romeinse visie op hun Goden en Godinnen. In feite veranderde de Griekse invloed niets aan de cultus van Jupiter. De rituelen werden uitgevoerd zoals ze altijd waren uitgevoerd. Pas in de tijd van keizer Augustus gebruikten dichters als Ovidius de Griekse mythen om hun publiek sappige verhalen over Jupiter op te dissen, geheel ontleend aan de Griekse mythen over Zeus.

De mythen hebben geen invloed gehad op de verering van Jupiter, die onveranderd bleef voortbestaan tot de kerstening van het Romeinse Rijk. In de oostelijke provincies nam hij de cultus van vele belangrijke Goden, zoals Amon en Baäl (zie hoofdstuk 3), in zich op. In Heliopolis, het huidige Baalbek in Libanon, liet Hadrianus in de 2^e eeuw van onze jaartelling de grootste tempel oprichten die er ooit buiten Rome gebouwd was en wijdde die aan *Jupiter Heliopolitanus*, waarmee de daarvoor vereerde Baäl-Hadat werd overvleugeld.

Vanaf de Renaissance wordt Jupiter gezien als de Romeinse variant van Zeus en afbeel-

dingen van de God geven vaak scènes uit de Griekse mythen rond Zeus weer of laten Jupiter zien als de Oppergod, bliksems in zijn hand om zijn wil kracht bij te zetten.

LIBER EN LIBERA

Liber en Libera werden al vóór de stichting van Rome vereerd door de inwoners van Latium die niet tot de patricische families behoorden en zich vanaf de vroege Republiek (5^e eeuw v.Chr.) als plebejers manifesteerden. Ceres werd eveneens door de plebejers vereerd en samen vormden ze een triade, als tegenhanger van de patricische triade Jupiter, Juno en Minerva. In 493 v.Chr. werd voor deze triade een tempel gebouwd nadat een orakel had uitgewezen dat dit de aangewezen manier was om een hongersnood te beëindigen. Daarbij werd Ceres gelijkgesteld aan de Graangodin Demeter, Liber aan de Wijngod Dionysos en Libera aan Persefone, de dochter van Demeter. Priesteressen uit de Griekse kolonie Napels voerden in het Grieks de rituelen uit.

Deze zeer vroege gelijkstelling aan Griekse Godheden maakt het moeilijk, maar niet onmogelijk, de oorspronkelijke betekenis van Liber en Libera vast te stellen. Ook in de late Republiek en het Keizerrijk werden Liber en Dionysos nog wel van elkaar onderscheiden. Voor velen was Bacchus een betere kandidaat om zich met Dionysos te meten. In *De Stad Gods* (IV, 11) koppelt kerkvader Augustinus Bacchus aan de wijn en meldt dat voor de heidense Romeinen Liber de beschermheer was van het mannelijk zaad en Libera de beschermvrouwe van het vrouwelijk zaad. De Romeinen gingen er, in navolging van Aristoteles, vanuit dat de vrouwelijke geslachtsorganen ook zaad produceerden, deels tijdens de geslachtsgemeenschap en deels in de onvolgroeide vorm van bloed dat maandelijks het vrouwelijk lichaam verliet. Liber werd dus verbonden met de mannelijke seksualiteit en Libera met de vrouwelijke. Als liefdespaar vertegenwoordigden ze vruchtbaarheid en voortplanting. In andere verwijzingen koppelt Augustinus Liber overigens ook aan de wijn, net als Bacchus.

In het artikel over Ceres is uiteengezet dat deze Godin waakte over belangrijke veranderingen in een mensenleven. Liber werd verbonden met het doorgangsritueel van jongen naar man. Tijdens de *Liberalia*, het op 17 maart gehouden feest ter ere van Liber en Libera, kregen *liberi*, jongens die de leeftijd van zestien hadden bereikt, de *toga virilis*, die bij hun nieuwe status als volwassen man hoorde. Ovidius meldt dat met klimop getooide *Sacerdotes Liberi*, priesteressen van Liber en Libera, tijdens de *Liberalia* honingkoeken verkochten waarvan een deel aan Liber en Libera geofferd kon worden. Niets tijdens deze feestdag wijst op de verering van Liber als Wijngod. De Romeinse rituelen waren ouder dan de koppeling tussen Liber en Dionysos. De *Liberalia* waren al opgenomen in de kalender van Numa (715-672 v.Chr.). In de meeste Romeinse steden werd op deze dag een grote fallus op een wagen rondgedragen en naar een plaatselijke tempel of heiligdom van Liber en Libera gebracht. Bij elk kruispunt dat onderweg werd overgestoken, werden rituele handelingen ter ere van Liber uitgevoerd. Volgens Augustinus (*Stad Gods*, VII, 21) duurde in Lavinium, de door Aeneas niet ver van Rome gestichte stad, het feest voor Liber een maand. Gedurende deze tijd leefden de mannen zich uit in dubbelzinnige grapjes en obscene gebaren. Aan het eind van de maand werd de fallus naar de stad gebracht om daar, door de meest respectabele vrouw van de stad, gekroond te worden.

De losbandigheid en erotische lading van bepaalde onderdelen van de *Liberalia* pasten goed bij de Griekse feesten ter ere van Dionysos. Bevrijding in extase, opgewekt door wijn

of door seksualiteit, was wat beide brachten. Niet voor niets betekent Liber 'vrij'. Augustinus (*De Stad Gods*, VI, 9) leidde 'Liber' af van 'liberamentum' (opluchting of bevrediging) en zei dat de Romeinen aan Liber het vermogen van een man toeschreven om tijdens de geslachtsgemeenschap een zaadlozing te hebben. Libera werd geacht aan vrouwen eenzelfde vermogen tot het bereiken van een orgasme geschonken te hebben. Velen, zei Augustinus, zagen Libera daarom als een verschijningsvorm van Venus.

Met de kerstening van het Romeinse Rijk zijn Liber en Libera in vergetelheid geraakt. Als Wijngod bleef Bacchus bekend, terwijl het erotische aspect aan Venus en Cupido werd gekoppeld.

LUNA

Volgens de Romeinse overlevering had de Sabijnse koning Titus Tatius, een tijdgenoot van Romulus, altaren laten oprichten voor Sol, de zon, en Luna, de maan, en hadden de Romeinen de God en de Godin ook vereerd. Zon en maan werden door landbouwers in verband gebracht met de beste tijden voor zaaien en oogsten. Varro meldt in zijn boek *De re rustica* (Over de landbouw) dat Sol en Luna door boeren altijd direct na Jupiter en Tellus (Moeder Aarde) werden aangeroepen.

In de 3^e eeuw v.Chr. werd Luna gelijkgesteld aan Selene, de Griekse Maangodin. Vanaf de tijd van de 2^e Punische Oorlog (218-201 v.Chr.) werd Luna, net als Selene, afgebeeld terwijl ze met een door twee paarden getrokken wagen door het luchtruim vloog. Wagenmenners die een tweespan reden tijdens wedstrijden vereerden haar als beschermvrouwe, net als de menners van een vierspan Sol vereerden. Midden in het Circus Maximus stond een aan Sol en Luna gewijde tempel (zie het artikel over Sol).

Sol en Luna werden ook afzonderlijk vereerd. Koning Servius Tullius (579-543 v.Chr.) liet een tempel voor Luna bouwen op de Aventijn. De tempel werd 's avonds verlicht en gaf de Godin de bijnaam *Luna Noctiluca* (Luna die schijnt in de nacht). Op de stichtingsdag, 31 maart, werd de Godin vereerd, maar in de oudste kalenders ontbreekt dit feest. In de grote, waarschijnlijk door Nero aangestoken, brand van 64 n.Chr. ging de tempel verloren.

De verering van Luna heeft nooit grote vormen aangenomen. De Landbouwgodin sprak de stedelijke Romeinen steeds minder aan naarmate de stad verder groeide. Toen Apollo in de 1^e eeuw v.Chr. steeds meer Sol verving als Zonnegod, werd Diana (Artemis) als zuster van Apollo voorgesteld als Maangodin. Zo laat Vergilius Diana in een wagen met maanlicht door het nachtelijk ruim vliegen (*Verhaal van Aeneas*, X.215). Ovidius besteedt geen aandacht aan Luna en ziet ook Diana als Maangodin. Augustinus (*De stad Gods*, VII.16) noemt Luna zijdelings en voegt er gelijk aan toe dat ze eigenlijk Diana heet.

In het christendom werd de functie van de Maangodin overgenomen door de Maagd Maria, die vaak werd afgebeeld met de maansikkel onder haar voeten. In de Renaissance werd de Maangodin meestal in Griekse stijl afgebeeld, met een door twee paarden getrokken wagen.

MARS

Al vóór de stichting van Rome werd Mars in heel Midden-Italië vereerd. De Latijnen, Sabijnen, Umbriërs en Etrusken vonden de God belangrijk genoeg om de lentemaand naar

hem te noemen. Zijn naam was zo oud dat de Romeinen zelf de betekenis niet meer wisten. De Etrusken kenden de God als Maris. Dat de Romeinen hem als een God zagen en niet alleen als een numineuze kracht, moge blijken uit het feit dat een van de drie belangrijkste priesters, de *flamines maiores* (zie inleiding) met Mars verbonden werd. Van de andere twee Goden die deze eer te beurt viel, Jupiter en Quirines, werd de laatstgenoemde al snel door Mars overvleugeld. Daarmee was Mars de op een na belangrijkste God in het Romeinse Koninkrijk. In 509 v.Chr. werd een nieuwe triade, Jupiter-Juno-Minerva, gevormd, maar Mars is altijd een belangrijke rol blijven spelen in de Romeinse samenleving en religie.

Waarschijnlijk was Mars oorspronkelijk het *numen* (kracht; zie inleiding) dat verbonden was met de vruchtbaarheid van de akkers. Na de winterse rust werd dit numen geactiveerd om de akkers opnieuw vruchtbaar te maken en te beschermen tegen alles wat de oogst zou kunnen laten mislukken. Zodra Rome zich als stad ontwikkelde, kreeg de beschermende functie van Mars meer het karakter van een Oorlogsgod. Zijn functie als Vruchtbaarheidsgod werd min of meer overgenomen door Silvanus. Toch werd Mars nog steeds aangeroepen door de *Fratres Arvales*, de oudste priesterklasse van het Romeinse Rijk, als ze in het voorjaar in processie om de akkers trokken om hun vruchtbaarheid te herstellen. Veehouders en akkerbouwers offerden een os, schaap of varken aan Mars, in ruil waarvoor ze van de God vroegen hun kudden en akkers vruchtbaar te maken en te beschermen tegen ziekten.

Al in de tijd van Numa (715-672 v.Chr.) had Mars een altaar op het naar hem genoemde Marsveld (*Campus Martius*), gelegen tussen de stad en de Tiber. Het altaar lag net buiten het *pomerium*, de heilige grens van Rome, omdat Mars als Oorlogsgod geen toegang tot de heilige binnenstad had. Ook werd hij als beschermheer van de akkers meer verbonden met het platteland dan met de stad. Pas in 138 v.Chr. werd bij het altaar op het Marsveld een tempel gebouwd.

Mars stond niet alleen soldaten op hun veldtochten bij, maar beschermde elke Romein, elke dag van het jaar. Eens in de vijf jaar werd deze numineuze kracht van de God geactiveerd met een groot ritueel. Alle Romeinen verzamelden zich dan op het Marsveld. Priesters, geleid door de *Flamen Martialis* (priester van Mars), voerden een varken, een bok en een stier driemaal om de verzamelde menigte heen, waarna de dieren aan Mars werden geofferd. Er was nog een andere manier om het beschermende numen dat met Mars was verbonden te activeren. In de *Regia*, een deel van het paleis van Numa op de Palatijnse heuvel, dat als tempel was gewijd, bevond zich een speer die met Mars vereenzelvigd werd. Ieder jaar werd de speer op rituele wijze gezalfd om het met Mars verbonden numen te activeren en zo de Romeinen bescherming te bieden.

Mars werd ook buiten de heilige binnenstad gehouden omdat hij een primitieve oerkracht vertegenwoordigde die ouder was dan Rome zelf en daarmee buiten de wet stond. Een van de schaarse echt Romeinse mythen maakt dit duidelijk. Iedereen die een priesteres van Vesta ontmaagdde werd als straf daarvoor gestenigd tot de dood erop volgde. De priesteres zelf werd levend begraven. De maagdelijkheid van de priesteressen vertegenwoordigde de onwrikbare stabiliteit van de Romeinse samenleving en wie dat in gevaar bracht, kreeg de doodstraf. Toch had Mars de Vestaalse Maagd Rhea Silvia in een magische slaap gebracht en verkracht. Hij bracht daarmee de Romeinse samenleving niet in gevaar, want Rome bestond nog niet en werd juist gesticht door Romulus, een van de twee kinderen die Mars bij de Vestaalse verwekte. De oerkracht van Mars kon worden benut om alle vijanden verre van Rome te houden, maar de Romeinen lieten die kracht liever niet in de stad zelf los.

Toch bevonden de belangrijkste heiligdommen van Mars zich wel degelijk in de stad. In een aan Mars gewijde kapel in de Regiatempel bevonden zich, behalve de speer van Mars ook de *ancilia*, twaalf aan Mars gewijde schilden. Een van deze schilden zou aan de God zelf toebehoord hebben en uit de hemel zijn gevallen, waarna een smid in opdracht van Numa naar dit voorbeeld de elf andere had gemaakt. Op aan Mars gewijde feestdagen dansten de *Salii*, 24 als krijgers uitgedoste priesters van Mars, met deze schilden door de straten van Rome.

Oorlogen werden bij voorkeur niet in de winter gevoerd. De naar Mars genoemde maand maart werd meestal het beste tijdstip gevonden om een veldtocht te beginnen. De Romeinen beschouwden zichzelf als een vredelievend volk, maar vaak waren er opstandige provincies of vijandige buurvolkeren die in hun ogen een militair ingrijpen noodzaakten. De bekendste bijnaam van de God was *Mars Ultor* (Mars de Wreker) omdat hij elk onrecht dat aan Romeinen werd aangedaan zou afstraffen. Voordat een veldtocht werd ondernomen, ging de legeraanvoerder naar het heiligdom van Mars in de Regiatempel en bewoog de daar liggende aan de God gewijde wapens, terwijl hij zei: '*Mars vigila*' – Mars, wees waakzaam! Tijdens veldtochten voerden Romeinse legioenen op een lange stok een wolfskop mee. De wolf werd met Mars geassocieerd en met de wolvin die Romulus en Remus had gered.

De eerste dag van maart, tot 153 v.Chr. het begin van het jaar, was gewijd aan Mars. Op die dag zou zijn schild uit de hemel zijn gevallen. Het was de eerste dag van het jaar waarop de *Salii* met de heilige schilden door Rome dansten en er met stokken op sloegen. Hun naam is afgeleid van *salire* (springen) en gaf aan dat ze met hun dansen en sprongen de kracht van Mars activeerden. Daarbij zongen ze een hymne, *Carmen Saliare*, in een archaisch Latijn, dat voor de Romeinen grotendeels onbegrijpelijk was. Het maakte het ritueel niet minder krachtig. Voor de Romeinen was een hymne een magische spreuk, die niet door de toehoorders begrepen hoefde te worden. Op 9 en 19 maart dansten de *Salii* opnieuw door de stad.

Het paard was een aan Mars gewijd dier. Op 27 februari vonden op het Marsveld paardenrennen plaats. Het feest, *Equirria*, was bedoeld om de kracht van de paarden, na de winterse rust, opnieuw te activeren voor eventuele veldtochten. Romulus zou dit feest al hebben ingesteld. Op 14 maart werden de paardenrennen opnieuw gehouden.

Tijdens het *Tubilustrium*, op 23 maart, werden de trompetten (*tubae*) die tijdens veldtochten werden gebruikt ritueel gereinigd. De priesters van Mars dansten met de schilden naar een tempel waar een oilam werd geofferd. Op 23 mei werd deze ceremonie opnieuw uitgevoerd.

Op 15 oktober vond een ritueel genaamd *Equus October* (Oktoberpaard) plaats. Op het Marsveld werden paardenrennen gehouden. Het rechterpaard van het winnende tweespan werd op het altaar van Mars door de *Flamen Martialis* geofferd. Een deel van het bloed dat uit de afgehakte staart en genitaliën van het paard druppelde, werd in de Regiatempel over het haardvuur gegoten. Een ander deel namen de priesteressen van Vesta mee en bewaarden het gedroogde bloed om te gebruiken tijdens de *Parilia* op 21 april (zie het artikel over Vesta). Het hoofd van het geofferde paard was de inzet van een wedstrijd tussen de inwoners van de Via Sacra, waar de Regiatempel stond, en de inwoners van een andere wijk. Als de Via Sacragroep won, werd het hoofd aan een muur van de Regiatempel gehangen. Het feest werd oorspronkelijk verbonden met de binnengehaalde oogst, die door het wedstrijd-element optimaal zou zijn. Later kreeg het meer het karakter van een rituele reiniging van legers die van een zomercampagne terugkeerden.

Op 19 oktober werden tijdens het *Armilustrium* de wapens van Mars in de Regiategel ritueel gereinigd. De *Salii* dansten voor het laatst door de straten van Rome. Tijdens de offers werden de op 23 maart gereinigde trompetten geblazen. Hiermee werd voor Mars het rituele seizoen afgesloten om op 1 maart van het volgend jaar weer geopend te worden.

In 217 v.Chr. werden de twaalf Griekse Olympische Goden en Godinnen gelijkgesteld met Romeinse Goden en Godinnen. Mars werd daarbij gekoppeld aan Ares. Dat er enorme verschillen waren tussen de Griekse en Romeinse Oorlogsgod werd kennelijk voor lief genomen. Ares werd door de Grieken gezien als een bloeddorstige dommekracht. In de Griekse rituelen speelde hij nauwelijks een rol en in de strijd was hij in alle opzichten, behalve zijn brute kracht, de mindere van Athena. Mars beschikte over dezelfde brute oerkracht als Ares, maar werd toch in de eerste plaats gezien als een beschermer van het Romeinse Rijk, die vrede bracht zolang zijn cultus in ere gehouden werd. Op deze cultus had de hellenisering van de God geen invloed. Dat Juno (Hera) zijn moeder was ging pas in verhalen uit de tijd van Augustus een rol spelen. Pas toen werd er verband gelegd tussen het feit dat 1 maart zowel een feestdag voor Mars als voor Juno was. Ovidius laat Juno zwanger worden van Mars door haar aan een magische bloem te laten snuiven, dit uit wraak dat Jupiter uit zijn hoofd Minerva geboren had laten worden (*Fasti*, V, 229-258). Dat het eigenlijk Hefestos (en dus Vulcanus) was en niet Ares, die Hera zelfstandig verwekt had, leek de dichter niet te deren.

Een relatie tussen Mars en Venus, gebaseerd op de liefdesrelatie tussen Ares en Afrodite, sprak de Romeinen wel aan omdat Mars, als vader van Romulus, het Romeinse Rijk had gesticht en Venus, als moeder van Aeneas, werd gezien als de stammoeder van het Romeinse volk. In tempels voor Mars werd de God vaak afgebeeld naast een beeld van de naakte Venus. In de rituelen voor Mars speelde Venus echter geen rol, net zo min als Mars in de cultus van Venus werd opgenomen.

In de Renaissance werd Mars vooral afgebeeld in zijn relatie tot Venus. Het contrast tussen oorlog en liefde sprak kennelijk meer tot de verbeelding dan de bescherming die Mars gedurende duizend jaar het Romeinse Rijk had geboden.

MERCURIUS

Oorspronkelijk was Mercurius het numen dat werd verbonden aan handelstransacties (*mercatus*) en uitbetaling van loon en soldij (*merces*). Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, die de priestercolleges instelde, zag hem kennelijk niet als een belangrijke God en kende hem geen eigen priester of feest toe. In 495 v.Chr. kreeg hij een tempel tussen de Aventijn en het Circus Maximus, waar hij vooral vereerd werd door handelaars en kooplieden (*mercatores*). Via handelscontacten met de Griekse koloniën in Zuid-Italië leerden de Romeinen de God Hermes kennen, die door de Grieken ook met handel werd verbonden. Op die gronden werd Hermes gelijkgesteld aan Mercurius. Dat Hermes nog vele andere kwaliteiten had, speelde voor de Romeinen geen rol. De Etrusken hadden Hermes via hun eigen contacten met de Grieken al eerder leren kennen en vereerden deze God onder de naam Turms. De Romeinse Mercurius werd als handelsgod onder deze naam door de Etrusken eveneens vereerd. Hij had o.a. een tempel in de stad Falerii.

Als schutspatroun van handelaars werd Mercurius ook in de Romeinse provincies zeer populair. Door dichters uit de tijd van Augustus werden de mythen van Hermes op Mercurius overgedragen. Op Hermes geënte afbeeldingen van de God, met vleugels aan zijn

sandalen en hoofddekseel en met een hermesstaf in de hand, versterkten dit beeld. De cultusgebruiken rond deze God beperkten zich echter tot zijn aspect als Handelsgod.

Door de Grieken werd de het dichtst bij de zon staande planeet gezien als een aspect van Hermes. De Romeinen noemden de planeet daarom Mercurius. Deze naam gebruiken wij nog steeds. In de 3^e eeuw n.Chr. kreeg een van de dagen van de week de naam *Dies Mercurii* (dag van Mercurius). In vele Romaanse talen is deze naam nog te herkennen, bijvoorbeeld in het Franse *mercredi*. In de Germaanse gebieden werd deze naam overgedragen op Wodan, waaruit ons *woensdag* is ontstaan.

In de Renaissance is Mercurius talloze malen afgebeeld zoals de Grieken en Romeinen dat ook hadden gedaan. Hij verzinnebeeldde handelsgeest, snelheid, wijsheid en het vermogen verbindingen tot stand te brengen. Soms werd zijn sluwheid geassocieerd met oneerlijkheid en werd hij gezien als de beschermheer van dieven en leugenaars.

MINERVA

Minerva kwam niet in de oudste kalender van feesten voor. Door de Latijnen en enkele andere volkeren die zich in Midden-Italië hadden gevestigd, werd ze vereerd onder de naam Menerva, maar veel sporen van deze cultus zijn niet teruggevonden. Naar de betekenis van de naam konden de Romeinen zelf ook alleen maar gissen. De Etrusken namen de Godin over als Menerva of Menrva en in de Etruskische steden won ze snel aan populariteit als beschermvrouwe van ambachtslieden en kunstenaars. Veel ambachten, met name de bouwkunst, stonden bij de Etrusken in hoog aanzien. In de Etruskische stad Falerii werd Menerva de belangrijkste Godin. Tarquinius II, de laatste Etruskische koning (534-510 v.Chr.) die over Rome heerste, verving de Capitolijnse triade Jupiter-Mars-Quirinus door de in Etruskische steden gebruikelijke triade Jupiter-Juno-Menerva en begon met de bouw van een grote tempel op het Capitool voor deze triade. Nadat Tarquinius was afgezet en Rome een republiek werd, namen de Romeinen deze triade toch over en wijdden de tempel in 509 v.Chr. in. Alleen veranderden ze de naam van Menerva om onduidelijke redenen in Minerva. In 241 v.Chr. verwoestten de Romeinen Falerii. Ze namen het cultusbeeld van Menerva mee naar Rome en gaven het een plaats in een kapel op de Caeliusheuvel, gewijd aan *Minerva Capta* ('veroverde Minerva').

Etruskische handwerkslieden die zich in Rome vestigden, hielpen mee de cultus van Minerva ingang te doen vinden in het Romeinse Rijk. Ook in Rome zelf bestonden gilden van handwerkslieden die Minerva vereerden. Verschillende van deze gilden zouden al door Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, zijn opgericht. Als *Minerva Medica* was de Godin de beschermvrouwe van artsen en er werd voor haar een tempel gebouwd op de Esquilijn. Heelkunde werd door de Romeinen niet onder de wetenschappen, maar onder de kunsten en vaardigheden gerekend.

In de 2^e eeuw v.Chr. werd Minerva in toenemende mate gelijkgesteld aan de Griekse Athena, die ook de beschermvrouwe van handwerkslieden en kunstenaars was. Als lid van de Capitolijnse triade werd Minerva echter ook gelijkgesteld aan *Athena Polias*, de krijgshaftige beschermvrouwe van Athene. Een Oorlogsgodin was de Etruskische en Romeinse Minerva nooit geweest. Ook de intellectuele kwaliteiten die aan Athena werden toegeschreven, waren haar vreemd. Minerva was een Godin van handwerkslieden, niet van filosofen of soldaten.

In het rituele jaar heeft Minerva geen grote rol gespeeld. De rituelen voor Jupiter en Juno, haar partners in de Capitolijnse triade, stonden los van haar. Haar belangrijkste feestdag was 19 maart. Op die dag was de kapel op de Caeliusheuvel gesticht, evenals een tempel voor de Godin op de Aventijn. Het feest werd *Quinquatrus* ('5 dagen na de Ides') genoemd en was in de staatscultus vooral aan Mars gewijd. Als volksfeest kwamen de gilden waarin de verschillende handwerkslieden zich hadden verenigd bijeen en vierden feest ter ere van hun beschermvrouwe. In de 2^e eeuw v.Chr. werd het feest uitgebreid tot vijf dagen. Op 13 juni vierde het gilde van de fluitspelers een feest ter ere van Minerva, dat *Quinquatrus Minusculae* ('Kleine Quinquatrus') werd genoemd, als afspiegeling van het grote feest in maart. In de tempel van Minerva op de Aventijn genoten de fluitspelers van een feestmaal. Na afloop zwierven de feestgangers gemaskerd en in lange gewaden door de stad. Andere feestdagen ter ere van Minerva zijn er niet bekend.

Vanaf de 2^e eeuw v.Chr. werd Minerva in navolging van Athena afgebeeld met helm, lans en schild, met een beschermende borstplaat voor haar lange tuniek. In de cultus is dit aspect van de Godin echter nooit opgenomen. In het leger werd Minerva vooral geëerd door handwerkslieden en personen die instrumenten bespeelden. Voor de militaire bescherming van stad en rijk stonden Jupiter en Mars garant. Ovidius, Vergilius en andere dichters uit de tijd van Augustus verbonden alle mythen die over Athena werden verteld aan Minerva. Zo lieten ze haar uit het hoofd van Jupiter geboren worden, net als Athena uit het hoofd van Zeus het levenslicht aanschouwde. Romeinse mythen over Minerva zijn er nooit geweest en de Griekse mythen hadden geen enkele invloed op haar cultus in Rome.

Minerva is altijd de Godin van handwerkslieden en kunstenaars gebleven en als zodanig werd ze ook in de provincies vereerd. Vaak nam ze daar de plaats in van plaatselijke Godinnen, van wie verder nauwelijks iets bekend is. Zo werd ze in het Keltische Bath in Engeland geassocieerd met de mysterieuze Brongodin Sulis en door Romeinen en Kelten vereerd als *Sulis Minerva*.

In het christendom verving de Heilige Maagd Minerva als beschermvrouwe van ambachtslieden. Op een van de tempels van Minerva in Rome werd, om dit te onderstrepen, de kerk *Maria Sopra Minerva* gebouwd. In de Renaissance werd ze afgebeeld zoals de Romeinen dat ook al hadden gedaan: in de wapenrusting van Athena. Vaak werd de uil van Athena aan dit beeld toegevoegd. Vrouwelijke heiligen die voor het christendom hadden gestreden, werden vaak naar dit voorbeeld uitgedost. In allegorische voorstellingen verzinnebeeldde Minerva/Athena de wijsheid, tegenover de wellust en ijdelheid van Afrodite. In de moderne tijd is de naam Minerva op de achtergrond geraakt, verdrongen door het beeld van Athena.

NEPTUNUS

Neptunus werd door de Latijnen vereerd als God van de binnenwateren: rivieren, beken, meren en bronnen. De cultus was zo oud dat de Romeinen niet meer wisten wat zijn naam betekende. De Etrusken vereerden de God als Nethuns, maar hadden hem waarschijnlijk van de Latijnen overgenomen en niet omgekeerd. Doordat de Etrusken een zeevarende natie waren, brachten ze de God ook in verband met de zee. Na de stichting van de havenstad Ostia richtten de Romeinen zich meer op de zee en werd Neptunus ook voor hen de God van de Zee. Hij bleef echter ook verbonden met de binnenwateren. Bruggen over rivieren werden door de God beschermd.

In 339 v.Chr. werd de cultus van de Griekse Zeegod Poseidon in Rome ingevoerd, nadat de Sibyllijnse Boeken (zie inleiding) hadden uitgewezen dat deze God ook door de Romeinen vereerd wilde worden. Poseidon werd gelijkgesteld aan Neptunus. In Tarentum, een Griekse kolonie in Zuid-Italië, bestond al een bloeiende cultus voor Poseidon. Nadat de Romeinen de Griekse gebieden aan hun rijk hadden toegevoegd, doopten ze Tarentum om tot *Colonia Neptunia*. De tempel voor Neptunus werd gebouwd op het Marsveld. Op de stichtingsdag van de tempel, 23 juli, werden de *Neptunalia* ter ere van deze God gehouden. Van het feest is weinig meer bekend dan dat er een stier aan de God werd geofferd, waarna er overal loofhutten werden gebouwd en feest gevierd. De betekenis van de loofhutten was de Romeinen niet meer duidelijk. Ze maakten ze omdat dat altijd zo gedaan was. In de 3^e eeuw n.Chr. werden aan de Neptunalia spelen gekoppeld, *Neptunales* genaamd. De spelen vonden in de openbare baden plaats en werden ook nog gehouden nadat het Romeinse Rijk was overgegaan tot het christendom.

In de vroege Keizertijd was de cultus van Neptunus als Zeegod heel belangrijk. Voor het beheer van het enorme rijk was de vloot van essentieel belang. Zowel Marcus Antonius als Octavianus (keizer Augustus) beweerde van Neptunus af te stammen. Latere keizers hebben zich nooit meer op die manier aan Neptunus verbonden.

In veel steden op het Italische schiereiland werden tempels voor Neptunus gebouwd, o.a. in Ostia, Pompeii en Ravenna. In de westelijke provincies van het Romeinse Rijk werd Neptunus eveneens vereerd, vooral in Spanje en Zuid-Frankrijk. In het stroomgebied van de Rijn en de Marne werd hij aan verschillende plaatselijke Riviergoden gelijkgesteld.

Als partner van Neptunus werd soms Salacia, de Godin van het zeewater, genoemd. Ze werd gelijkgesteld aan Amfitrite, de Zeegodin die door de Grieken als gemalin van Poseidon werd beschouwd.

Door de Romeinen werd Neptunus afgebeeld zoals de Grieken Poseidon weergaven: als een woest uitzierende man met een baard en een drietand in de hand. In de Renaissance werd Neptunus ook zo afgebeeld. Kunstenaars versierden fonteinen met beelden van de God. In allegorische voorstellingen van de vier elementen vertegenwoordigde de God het element water. Zijn naam werd verbonden met de in 1846 ontdekte planeet Neptunus.

PLUTO

Zie Dis.

POMONA

Pomona was de beschermvrouwe van het fruit. Haar naam is afgeleid van *pomus* (vrucht of fruitboom). Numa kende haar een eigen priester, de *Flamen Pomonalis*, toe. Maar die werd als de laagste in rangorde van de 15 *flamines* beschouwd en een eigen feest werd niet aan de Godin toegekend. Ze had ook geen tempel, maar werd vereerd in het *Pomonal*, een heilig bos, gelegen tussen Rome en Ostia.

Hoewel Pomona geen rol speelde in cultusgebruiken ter ere van haar of van enige andere Godin of God, sprak ze zeer tot de verbeelding van de dichters uit de tijd van Augustus. Ze zagen haar als een beeldschone jonge Godin of nimf die de harten van Goden, saters en mannen sneller deed kloppen. Het meisje had echter alleen oog voor haar vruchtbomen en

deed haar uiterste best al het manvolk buiten haar tuin te houden. Toch probeerden velen tevergeefs haar hart te veroveren. Zo was Picus, de zoon van Saturnus en de vader van Faunus, een tijdlang de geliefde van Circe (zie hoofdstuk 5), maar liet haar vallen zodra hij Pomona ontmoette. Waarna Pomona hem afwees en Circe hem als wraak in een specht (de betekenis van zijn naam) veranderde. Alleen de Etruskische God Vertumnus slaagde erin haar hart te winnen door zichzelf na vele vruchteloze gedaantewisselingen te veranderen in de schone jongeling die hij van nature was.

Pomona werd soms afgebeeld in Romeinse buitenverblijven als een naakte, jonge vrouw, met een mand vol vruchten en een snoeimes. Zo werd ze ook in de Renaissance veelvuldig afgebeeld. In schilderijen en wandtapijten werd ze vaak verleidelijk en onschuldig in haar tuin afgebeeld, terwijl aanbidders proberen tot haar door te dringen.

PORTUNUS

Portunus werd door de Romeinen onder de inheemse Goden gerekend. Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, die de priestercolleges instelde, vond hem belangrijk genoeg om hem een eigen priester, de *Flamen Portunalis*, en een eigen feest, de *Portunalia* (17 augustus), toe te kennen. Aanvankelijk werd hij gezien als de beschermer van deuren. Hij werd meestal met een sleutel in de hand afgebeeld. Zijn naam was afgeleid van *portus* (deur). Later werd hij vooral de beschermheer van havens en kreeg *portus* in het Latijn de betekenis van 'haven'. Een deur werd sindsdien aangeduid als *porta*. De bescherming van deuren werd overgenomen door Janus, die aanvankelijk niet meer dan een numineuze met deuren verbonden kracht was, maar later als een God werd gezien.

In de staatsreligie waren de *Portunalia* geen belangrijke feesten. Er is tenminste niets over opgetekend. In de huiscultus bestond op deze dag het gebruik een sleutel in het haardvuur te gooien om op die manier de bescherming van het huis jaarlijks op rituele wijze te bevestigen.

In de christelijke folklore nam Petrus, als drager van de sleutel van de hemelpoort, de functie van Portunus over. Tot in de twintigste eeuw werd aan sleutels een grote magische kracht toegeschreven.

QUIRINUS

Kort na de stichting van Rome lijkt Quirinus zo'n belangrijke God te zijn geweest dat Romulus een van de drie *Flamines Maiores* (zie inleiding) als *Flamen Quirinalis* (priester van Quirinus) aan deze God toewees. Samen met Jupiter en Mars vormde de God een triade. Al snel echter werd Quirinus overvleugeld door Mars en in 509 v.Chr. werd de triade vervangen door Jupiter, Juno en Minerva. Mars bleef een belangrijke God, maar Quirinus verloor zijn betekenis voor de Romeinse religie.

SATURNUS

Saturnus was oorspronkelijk een Landbouwgod, verbonden met het zaaien. Waarschijnlijk is zijn naam afgeleid van *satus* (zaad). De Romeinen beschouwden hem als een van de oudste Goden, die als eerste koning over de Latijnen had geheerst, lang voordat Rome

werd gesticht. Door Romeinse schrijvers werd Latium daarom wel aangeduid als 'het land van Saturnus'. De God had zolang de Romeinen zich konden herinneren een altaar op het Capitool en op 17 december 497 v.Chr. werd daar een tempel aan de God gewijd. Alleen de tempel van Jupiter en die van Vesta waren ouder. In de kelder van de tempel werd vanouds de schatkist van de staat gehuisvest. Op de stichtingsdatum werden jaarlijks de *Saturnalia* gevierd, maar waarschijnlijk bestond het feest al veel eerder en werd gevierd als het wintergraan in december was gezaaid.

Een probleem bij het vaststellen van de oorspronkelijke betekenis van Saturnus en de aard van de *Saturnalia* is dat de God al vrij vroeg gelijkgesteld werd aan de Griekse Kronos en zijn cultus hier duidelijk door beïnvloed werd, wat bij vrijwel geen andere Romeinse God of Godin het geval was. Zijn rituelen werden door de priesters met ontbloot hoofd uitgevoerd, in Griekse stijl, terwijl Romeinse priesters anders altijd hun hoofd bedekten. Het cultusbeeld van de God had een sikkel in de hand. Met de sikkel had Kronos zijn vader Oeranos (zie hoofdstuk 3) ontmand. Door de sikkel werd Saturnus ook beschouwd als een Oogstgod, terwijl hij oorspronkelijk niet met de oogst werd verbonden. Ops, de Godin die werd verbonden met de oogst, werd daardoor vaak als zijn echtgenote beschouwd. De voeten van het cultusbeeld van Saturnus werden met wollen draden vastgebonden, die alleen tijdens de *Saturnalia* werden losgemaakt. Ook dit was ontleend aan de mythen van Kronos, waarmee werd uitgedrukt dat Zeus hem had bedwongen en vastgebonden. In 217 v.Chr. werden de *Saturnalia* ingrijpend veranderd, om de God nog meer in overeenstemming met de mythische Kronos te brengen. Zo werd er, in Griekse stijl, een banket ter ere van de God aan het ritueel toegevoegd. In Griekenland zelf speelde Kronos een zeer ondergeschikte rol in rituelen en cultusgebruiken, maar zijn Romeinse evenbeeld was na deze hervormingen populairder dan ooit. In ieder geval het aan hem gewijde feest.

In hoeverre de *Saturnalia* nog authentieke Romeinse elementen bevatten, is niet meer te achterhalen. Aangezien er vrijwel geen cultusgebruiken voor Kronos bestonden, lijken de Romeinen het feest uit elementen van andere Griekse feesten te hebben samengesteld.

De *Saturnalia* waren een staatsfeest, dat ook in huiselijke kring werd gevierd. De menigte kwam bijeen op het plein van de tempel op het Capitool, waar een offer aan de God werd gebracht. Daarna werd het feestmaal genuttigd, waarna de feestgangers uit elkaar gingen met de roep: 'Io Saturnalia!' ('Hoera, Saturnalia!'). Om vervolgens in kleinere groepen het feest voort te zetten. Tijdens de vroege Republiek werd dit feest uitgebreid tot drie dagen, maar in de 1^e eeuw v.Chr. was dit opgelopen tot zeven dagen. Er werd niet gewerkt en iedereen was vrij de *Ludi Saturnalia*, spelen in het Circus Maximus en andere stadions, bij te wonen. In elke wijk of huishouden werd een 'koning' gekozen, die het voor de duur van het feest voor het zeggen had. Vaak werden de rollen meester-slaaf omgekeerd, wat voor veel hilariteit zorgde. Het was gebruikelijk vrienden en familieleden geschenken te geven, meestal kaarsen of kleine aardewerk voorwerpen, die in die tijd overal in Rome voor dit doel werden verkocht. Ook schonk men elkaar takjes hulst, waaraan snoepjes en gedroogde vruchten gehangen werden. De huizen werden versierd met hulsttakken. Het was een tijd van algemene losbandigheid in de doorgaans zeer strikte Romeinse samenleving. Gokken of dobbelen op straat werd alleen dan toegestaan en werd anders streng bestraft.

De *Saturnalia* zijn te beschouwen als het Romeinse Midwinterfeest. De 23^e december, de laatste dag van het feest tegen het eind van de Republiek, werd in die tijd beschouwd als de kortste dag. Julius Caesar verlengde december van 29 naar 31 dagen en liet het wintersolsti-

tium op 25 december vallen. De Saturnalia werden op dezelfde dagen als voorheen gevierd. Hoewel het nieuwe jaar vanaf 153 v.Chr. op 1 januari begon, werden de Saturnalia toch min of meer beschouwd als de afsluiting van het jaar. Romeinse schrijvers duiden de periode van de Saturnalia soms aan als ‘tussen de jaren’. De associatie van Saturnus en de Saturnalia met de donkerste periode en het eind van het jaar versterkte het beeld van Saturnus niet alleen als Kronos, maar ook als Chronos, Vadertje Tijd, die met een sikkel of zeis de gewassen op de velden oogst. Naar analogie daarvan werd Saturnus ook gezien als een personificatie van de dood, die, als de tijd rijp is, ieder leven als een korenhalm afsnijdt.

In de Middeleeuwen was het vooral dit aspect van Saturnus dat naar voren werd gebracht. Saturnus werd gezien als De Dood, die in opdracht van God elk leven beëindigt. Zijn betekenis als Zaai- of Oogstgod speelde in de Middeleeuwen en Renaissance geen rol. Hij werd soms afgebeeld als een geraamte met een zeis in de hand. In de Renaissance werd Saturnus ook wel afgebeeld in de rol van Kronos, die zijn kinderen verslindt. In allegorische voorstellingen werd Saturnus, als de tijd die alles vergankelijk maakt, vaak gesteld tegenover Venus, als symbool voor de aardse liefde.

In gekerstende vorm leven veel gebruiken van de Saturnalia voort in het Carnaval, eveneens een tijd van feestvieren waarin de gevestigde orde op zijn kop wordt gezet. Ook in het kerstfeest zijn elementen van de Saturnalia terug te vinden. De kaarsen die de Romeinen elkaar schonken, symboliseerden het licht dat na de zonnewende weer sterker zou worden. De christenen namen de kaarsen over en zagen Kerstmis als een lichtfeest ter ere van de geboorte van het kind Jezus. De hulsttakken, met hun groene bladeren een symbool voor de levenskracht, ook in de donkerste tijd van het jaar, werden ook overgenomen in de viering van Kerstmis. Saturnus zelf leeft voort in de naam van zaterdag, een vertaling van *Dies Saturni*, de enige dag in de week die nog haar Romeinse naam heeft behouden.

Het negatieve, zwaarmoedige idee van Saturnus, komt overeen met het beeld van de God dat de tand des tijds heeft doorstaan. In de astrologie wordt de planeet Saturnus gezien als beperking. Het verband met zaaien en vruchtbaarheid is de God in de loop der eeuwen kwijtgeraakt.

SILVANUS

Silvanus werd door de Latijnen en de omringende volkeren vereerd op het platteland. Zijn naam is afgeleid van *silva* (bos) en betekent ‘Heer van het Woud’. Zoals Peter Dorsey aantoonde in zijn studie *The Cult of Silvanus*, werd de God echter niet gezien als het woeste, gevaarlijke woud, maar eerder als de grens tussen natuur en cultuur. Hij beschermde de akkers en de hoeven tegen wilde dieren en de gevaren van de natuur. De God werd naakt afgebeeld, om te benadrukken hoe dicht bij de natuur hij nog leefde, maar hij droeg wel een open mantel over zijn naakte lichaam, die aangaf hoe dicht hij toch ook bij de beschaving stond. In zijn hand had hij vaak een ontwortelde boom. Ook dit geeft weer hoe de God leefde op de grens tussen natuur (de boom) en cultuur (de ontwortelde boom). In een schort droeg hij vruchten, als teken van de vruchtbaarheid die hij bracht. De verering van Silvanus was niet opgenomen in de staatscultus. Hij had geen tempels of feesten die door de staat waren ingesteld en werden betaald. Hij werd vereerd door particulieren in kleine heiligdommen op de grens tussen de hoeve of het dorp en de natuur. Meer dan 1100 inscripties uit de 1^e eeuw v.Chr. tot de 4^e eeuw van onze jaartelling getuigen van de omvang van deze cultus.

Tijdens de Republiek en het Keizerrijk veranderde de samenleving waaruit de cultus van Silvanus was voortgekomen drastisch. De woeste wouden werden kleiner en waren in de tijd van keizer Augustus in heel Italië vrijwel verdwenen. De hoeven en dorpjes maakten plaats voor steeds groter wordende steden. In de tijd van Augustus had Rome rond een miljoen inwoners. Vreemd genoeg floreerde de cultus van Silvanus in de grote stad als nooit tevoren. De God beschermde niet langer tegen de woeste natuur, want die was er niet meer. In plaats daarvan vertegenwoordigde Silvanus in de grote stad de lieflijke natuur, en het gemoedelijke leven in de kleine boerendorpjes, waar veel stadsbewoners vol nostalgie aan terugdachten.

Ten onrechte wordt Silvanus soms gelijkgesteld aan Faunus, de wilde Bosgod, die vaak met bokkenpoten werd afgebeeld en in veel opzichten overeenkomt met de Griekse Pan. Net als Pan is Faunus in seksueel opzicht tamelijk agressief gericht op vrouwen, nimfen en ook wel dieren. Silvanus werd wel naakt afgebeeld en vaak in gezelschap van vrouwen, *Silvanae* genaamd, maar daarbij is hij nooit bedreigend naar de vrouwen toe. Silvanus werd ook altijd als een mens, een man met een baard, voorgesteld en nam nooit dierlijke trekken aan. Alleen Augustinus verwarde Silvanus met Faunus en zei dat de Romeinen er alles aan deden om Silvanus buiten de deur te houden en vooral hun vrouwen en kinderen tegen de God te beschermen (*Stad Gods*, VI.9). Inscripties bij dankoffers laten zien dat Silvanus vooral aangesproken werd als *sanctus* (heilig), *Deus* (God) en *augustus* (verheven). Hieruit blijkt dat hij als een belangrijke God werd gezien, niet als een bosgeest of als een God die men liever afweerde. De dichters uit de tijd van Augustus vonden Silvanus niet interessant genoeg en schreven liever over Faunus om de mythen rond Pan over deze God na te vertellen.

In verschillende Romeinse provincies werd Silvanus vereerd en daarbij vaak gelijkgesteld aan plaatselijke Goden, van wie weinig méér is overgeleverd dan hun met Silvanus verbonden naam. Na de kerstening verdwenen de heiligdommen van Silvanus uit het landschap en zijn naam en cultus werden vergeten.

SOL

De zon werd door de Romeinen gezien als een inheemse God, *Sol Indiges* (inheemse Zonnegod) of kortweg *Sol* (zon) genaamd. Volgens de Romeinse overlevering had de Sabijnse koning Titus Tatius, een tijdgenoot van Romulus, altaren laten oprichten voor Sol en Luna, de maan, en hadden de Romeinen de God en de Godin ook vereerd. Zon en maan werden door landbouwers in verband gebracht met de beste tijden voor zaaien en oogsten. Varro meldt in zijn boek *De re rustica* (Over de landbouw) dat Sol en Luna door boeren altijd direct na Jupiter en Tellus (Moeder Aarde) werden aangeroepen. Op 8 augustus, rond de warmste dag van het jaar, werden offers gebracht aan Sol.

Anders dan in het Nabije Oosten en Egypte werd de zon door de Romeinen niet in verband gebracht met de schepping van de kosmos. Ideeën hierover werden pas in de eerste eeuw v.Chr. aan de Grieken ontleend. Ook werd geen speciale betekenis gehecht aan bepaalde momenten in het zonnejaar. Het zomersolstitium (de langste dag) en het wintersolstitium (de kortste dag) werden wel door astronomen berekend, maar niet gevierd. Zon en maan werden gezien als *numina* (zie inleiding), krachten die tijdens bepaalde fasen van het landbouwproces geactiveerd konden worden.

In de 3^e eeuw v.Chr. werd Sol gelijkgesteld aan Helios en net als deze Griekse Zonnegod afgebeeld op een praalwagen, getrokken door vier paarden. De cultus van Sol, die in de 1^e eeuw v.Chr. belangrijk werd, was geënt op Griekse rituelen voor Helios en werd ‘in Griekse stijl’, door Griekse priesters, uitgevoerd. In de 1^e eeuw v.Chr. werd midden in het Circus Maximus een tempel voor Sol en Luna gebouwd. Op het dak van de tempel werd Sol op Griekse wijze met zijn praalwagen afgebeeld. Op de stichtingsdag van de tempel, 28 augustus, brachten Griekse priesters offers aan de God en de Godin. Wagenmenners van vierspannen vereerden Sol als beschermheer. Luna, die volgens de Grieks-Romeinse traditie een tweespan bestuurde, werd door wagenmenners van deze voertuigen vereerd. Pas in de 4^e eeuw n.Chr. werden op 28 augustus spelen ter ere van Sol en Luna ingevoerd.

In 218 n.Chr. werd door de Romeinse legioenen in Syrië, tijdens grote politieke onrust en dreigende burgeroorlogen, een priester van de Syrische Zonnegod Elagabal tot keizer uitge-roepen. In de tempel van de Syrische stad Emesa werd de God vereerd in de vorm van een steen. Door de Romeinen werd de God *Sol Invictus Elagabalus* (Elagabalus, de onoverwin-nelijke zon) genoemd. Tijdens zijn zegevierende intocht in Rome voerde de nieuwe keizer de steen uit Emesa met zich mee en nam de naam Elagabalus aan. De keizer blonk uit in praal-zucht, waarin hij als de zon uitgedost in een praalwagen door de straten reed en stelde zijn Zonnegod als belangrijker dan alle andere Goden voor. Naast zijn paleis liet hij een enorme tempel voor de God bouwen. Elke dag offerde hij daar aan de God grote aantallen stieren en andere dieren. Na de offers dwong hij de senatoren en ridders, die ook als priester moesten fungeren, deel te nemen aan extatische dansen en feesten ter ere van de God. Elk jaar in juni werd de heilige steen van de God in een door zes witte paarden getrokken praalwagen naar een andere door Elagabalus gebouwde tempel van de God gebracht en weer terug. De grond vóór de paarden werd met goudstof bestrooid. De keizer, die voor de paarden uitliep, ook. Vanuit een toren in zijn paleis gooide de keizer regelmatig goudstukken, zilveren bokalen en andere geschenken naar beneden, zodat de mensen elkaar vertrapten om de gaven te bemachtigen. Ook gooide hij vaak levende dieren uit het raam van de toren. Dit alles werd door de Romeinen als zeer exotisch en onromeins ervaren. Er werd gezegd dat in zijn paleis kinderen geofferd werden aan de Zonnegod. In 222 werd de keizer door zijn eigen lijfwacht wegens zijn wreedheid en uitspattingen vermoord. De andere Goden en Godinnen kregen hun rechtmatige plaats terug, en de cultus van Sol Invictus werd verboden. De heilige steen werd teruggegeven aan de tempel van Emesa. Met *Sol Indiges* had *Sol Invictus Elagabalus* weinig méér gemeen dan het hemellichaam dat ze beiden belichaamden.

Door veel Romeinen werd *Sol Invictus* geassocieerd met Mithras (zie het artikel over Attis in hoofdstuk 3), die sinds het eind van de 1e eeuw n.Chr. een groeiende schare aanhangers had en ook onder soldaten zeer populair was. Op 25 december, het wintersolstitium in de Juliaanse kalender, werd de geboorte van deze Zonnegod op rituele wijze gevierd. Personen die werden ingewijd in de mysteries van Mithras werden ritueel gebaad in het bloed van een stier die op het altaar boven hen werd geofferd. Kleine groepen ingewijde mannen (vrouwen werden geweerd) vereerden de God regelmatig in de meestal half onder de grond gebouwde heiligdommen met een feestmaal bij een beeld van Mithras die de stier doodde om met het bloed zijn volgelingen te redden van de vergankelijke wereld. De wijn die tijdens het feestmaal werd gedronken, symboliseerde het heilige bloed. In Rome alleen al bestonden honderden van der-gelijke heiligdommen, die door de volgelingen, niet door de staat, werden gefinancierd.

In 274 deed een andere verschijningsvorm van *Sol Invictus* zijn intrede in Rome. Keizer

Aurelianus verwoestte in dat jaar de Syrische stad Palmyra, die het gewaagd had Rome naar de kroon te steken als machthebber over Syrië en de omringende landen. Egypte en Klein-Azië waren in 271 door de inwoners van Palmyra op de Romeinen veroverd. De belangrijkste God van Palmyra was de Semitische Zonnegod Sjamasj. Om Palmyra te veroveren, maakte Aurelianus gebruik van een veel toegepast ritueel dat *evocatio* (aanroeping) werd genoemd. Hierbij werd de belangrijkste God of Godin van de vijand aangeroepen zich aan de zijde van de Romeinen te scharen met de belofte dat deze Godheid voortaan in Rome vereerd zou worden. Na de overwinning werd Sjamasj door de Romeinen omgedoopt tot *Sol Invictus*. Aurelianus liet in Rome een enorme tempel bouwen voor Sol Invictus, waarin de Palmyreense oorlogsbuit tentoongesteld werd. De keizer stelde speciaal voor de God een nieuw priestercollege in, de *Pontifices Solis*, dat op de stichtingsdag van de tempel, 25 december, het ritueel voor deze God uitvoerde. Aurelianus stelde ook spelen ter ere van Sol Invictus in, die eens in de vier jaar werden gehouden. Daarmee werd Sol Invictus voor de tweede maal in de officiële staatscultus ingevoerd, ditmaal met Romeinse priesters die de rituelen volgens de Romeinse traditie uitvoerden.

Tijdens de kerstening van het Romeinse Rijk werd de cultus van de Zonnegod fel bestreden, maar ook werden veel elementen uit deze cultus in gekerstende vorm overgenomen. De geboorte van Mithras op 25 december werd als geboortedag van Jezus tot het Kerstfeest. Het Avondmaal, waarbij de wijn het bloed van Jezus symboliseerde, lijkt voortgekomen uit het feestmaal in de heiligdommen van Mithras. Het bloed van Jezus redde, net als het bloed van de heilige stier van Mithras, de gelovigen. De zondag, de dag van de Zonnegod, werd in 321 officieel uitgeroepen tot een aan God gewijde dag. Vanaf Constantijn hadden Romeinse keizers Sol voorgesteld als een aspect van God. Ook na zijn overgang tot het christendom liet Constantijn Sol op munten afbeelden, soms samen met zijn eigen beeltenis, en de keizers na hem volgden zijn voorbeeld. In het Neoplatonisme, een filosofische stroming die vanaf het eind van de 4^e eeuw grote invloed op de christelijke theologie heeft uitgeoefend, werden alle Goden voorgesteld als aspecten van dezelfde God. De Zonnegod werd daarbij gezien als de belangrijkste verschijningsvorm van deze God. De christenen hebben dit beeld dankbaar gebruikt. Zoals de zon alle sterren verbleekte, zo liet de glorie van God alle heidense Goden in het niet verdwijnen. Ook de christelijke keizers lieten zich graag met deze gekerstende Zonnegod associëren, zodat iets van zijn glorie op hen zou afstralen.

Vanaf de tijd van Augustus werd ook Apollo als een Zonnegod gezien. De God werd afgebeeld met een stralenkrans, vergezeld door zijn zuster Diana (Artemis), met de maansikkel op haar hoofd. Augustinus spreekt en passant over 'Sol en Luna (of liever gezegd, Apollo en Diana)' (*De Stad Gods*, VII, 16), zonder nadere toelichting, kennelijk omdat het verband iedereen bekend was.

Over Helios hadden de Grieken nooit sappige verhalen verteld, dus dichters als Ovidius zochten hun inspiratie in de talloze mythen rond Apollo, die in hun tijd als Zonnegod werd voorgesteld. Naar deze verhalen werd in de Renaissance gretig teruggegrepen. Apollo werd in een praalwagen als de Zonnegod voorgesteld. Zelfs als de naam *Sol* werd gebruikt in astrologische verhandelingen of afbeeldingen, werd meestal Apollo bedoeld. Tenslotte was *sol* het Latijnse woord voor de zon. De Zonnekoning, Lodewijk XIV, vergeleek zichzelf graag met de Zonnegod Apollo en liet deze met zijn praalwagen vaak afbeelden, o.a. in Versailles. Zo werd Apollo tot Zonnegod en werd Sol uit het oog verloren.

TELLUS

Tellus was voor de Romeinen de personificatie van de aarde, wat ook de betekenis is van haar naam. Ze werd door de landbouwers vereerd als *Tellus Mater* (Moeder Aarde), die het zaad in haar schoot ontving, al wat leefde voortbracht en na de dood ook weer in zich opnam.

In verschillende landbouwfeesten, die ook in Rome zelf werden gevierd, werd de Godin vereerd, soms samen met Ceres, de beschermvrouwe van het graan. De *Sementivae* was een zaaifeest dat geen vaste datum had, maar meestal in de laatste week van januari viel. In processie trokken de boeren, onder leiding van een priester, rond de akkers om ze hierdoor te reinigen voordat er werd gezaaid. De ossen die het land hadden omgeploegd werden met bloemenkransen omhangen. Daarna werden er offers gebracht: een zwangere koe voor Tellus en speltkoeken voor Ceres, de beschermvrouwe van het graan. Vanaf de Republiek haalden de Romeinen hun graan vooral uit de provincies, maar het zaaifeest werd in ere gehouden.

Tijdens de *Fordicidia*, op 15 april, werden 31 drachtige koeien (*fordae boves*) aan Tellus geofferd. Het offer activeerde het numen van het in de aarde groeiende graan, zodat de oogst overvloedig zou zijn. De oudste van de Vestaalse Maagden liet de ongeboren kalveren verbranden en offerde de as zes dagen later in het vuur, tijdens de *Parilia*, een herdersfeest, dat te maken had met de vruchtbaarheid van de schaapskudden. Tussen deze feesten in werd Ceres geëerd tijdens de *Cerialia* op 19 april.

In 268 v.Chr. kreeg Tellus een eigen tempel in Rome. Op 13 december, de stichtingsdag van de tempel, werden Tellus en Ceres hier vereerd tijdens een groot feest als afsluiting van het landbouwjaar.

Net als Ceres werd Tellus, vanwege haar associatie met vruchtbaarheid, ook verbonden met bruiloften. Voordat de bruid naar het huis van haar bruidegom ging, bracht ze in haar ouderlijk huis een offer aan Tellus. Ieder pasgeboren kind werd eerst op de grond gelegd, als eerbetoon aan Tellus, voordat het werd opgetild en aan de moeder gegeven.

De Romeinen stelden Tellus gelijk aan Gaia, de Griekse Aardgodin (zie hoofdstuk 5), maar namen niet de scheppingsmythen met betrekking tot deze Godin over. Voor de Romeinen was Tellus een positieve kracht, die zo betrouwbaar werd geacht dat eden vaak met de hand op de grond gezworen werden, onder aanroeping van Moeder Aarde. De Romeinen waren zich ervan bewust dat Tellus gewelddadig kon zijn en aardbevingen kon veroorzaken. Ze kreeg haar tempel in Rome na een aardbeving, waarna door divinatie werd vastgesteld dat een tempel voor de Aardgodin gebouwd moest worden. Maar als de Godin op de juiste wijze werd vereerd, zou ze haar kinderen alleen maar beschermen. In ieder geval haar Romeinse kinderen, want in oorlogstijd was het gebruikelijk Tellus in een smeekbede te vragen het leger van de vijand te treffen met haar kracht.

Als Aardmoeder werd Tellus ook verbonden met de zorg voor de overledenen. Bij een sterfgeval werd een zeug geofferd aan de Godin, die de doden weer opnam in haar lichaam. De doden voegden zich bij de *Manes* (zie inleiding), die in de aarde leefden en Tellus bijstonden als ze werd gevraagd zich tegen de vijanden van Rome te keren.

Tot de huidige dag is 'Moeder Aarde' een begrip gebleven, een symbool voor de voedende en beschermende aarde, dat ook door christenen wordt gebruikt.

UNI

Zie Juno.

VENUS

Voordat Venus gelijkgesteld werd aan Afrodite had ze voor de Romeinen een heel andere betekenis. Taalkundigen herleiden haar naam tot de Indo-europese wortel *wen*, die aangeeft dat men ergens om vraagt, ergens naar verlangt of streeft. Ons werkwoord 'wensen' is hiervan afgeleid. Voor de Romeinen was religie geen belangeloze verering van de Goden. Religie bestond uit het uitvoeren van bepaalde handelingen om een bepaald doel te bereiken. Dat doel kon zijn het bestendigen van de bestaande situatie (bijvoorbeeld vrede en welvaart) of het activeren van een bepaalde kracht (numen), die vruchtbaarheid, bescherming e.d. zou brengen.

Tot Venus richtte men zich vooral om wensen kenbaar te maken. Door het verrichten van bepaalde rituele handelingen kon men het numen van Venus activeren om zo te proberen de wens ingewilligd te krijgen. Bij het woord 'Venus' dachten de Romeinen aanvankelijk aan een abstracte kracht, niet aan een Godin. Het woord was taalkundig neutraal en werd pas vrouwelijk toen het met de Godin werd geassocieerd. Numa Pompilius (715-672 v.Chr.), de tweede koning van Rome, nam in zijn rituele kalender geen feest voor Venus op, omdat ze toen nog geen Godin was, maar een abstracte kracht. Ook later werd nooit een feest specifiek aan Venus gewijd. Ze speelde zijdelings een rol in enkele feesten voor andere godheden, met name de wijnfeesten op 23 april en 19 augustus.

Verscheidene Latijnse woorden drukken het verband tussen Venus en wensen uit. *Venia* kon 'genade', 'toestemming' of 'Goddelijke gunst' betekenen. Het richten van een verzoek aan een godheid, of het verrichten van magische handelingen om dit verzoek ingewilligd te krijgen, werd *venerari* genoemd. Het verrichten van handelingen om een gunst van een Godheid te verkrijgen werd door de Romeinen niet afgekeurd. De enige voorwaarden daarbij waren dat men een ander geen schade berokkende en geen liefdesmagie bedreef. De grens tussen toegestane en verboden magie uit naam van Venus kon soms verraderlijk smal zijn. Met *venenum* (letterlijk 'drank van Venus') werd zowel een (toegestane) magische drank als gif (venijn) aangeduid. Een *veneficus* kon zowel een magiër als een gifmenger zijn.

Venus was een Godin die wensen vervulde, van wat voor aard dan ook. Als *Venus Felix* ('Venus die geluk brengt') schonk ze voorspoed aan wie haar vereerde. Als *Venus Victrix* ('Overwinnende Venus') of *Venus Armata* ('Gewapende Venus') bracht ze de Romeinse veldheer overwinningen. Om haar vele goede eigenschappen werd ze *Venus Bona* ('Goede Venus') genoemd. Ze bracht niet alleen het goede, maar nam ook het slechte en onreine weg. In die hoedanigheid werd ze *Venus Cloacina* ('Reinigende Venus' – letterlijk 'Venus van het Riool') genoemd.

De oudste tempel voor Venus, gebouwd in de 5^e eeuw v.Chr., bevond zich in Lavinium, de door Aeneas gestichte stad ten zuiden van Rome, waar de Latijnse stammen de numineuze kracht van Venus kennelijk voor het eerst als een vrouw gestalte gaven. Deze Venus werd in de 3^e eeuw v.Chr. gelijkgesteld aan Afrodite, de moeder van Aeneas. Als volk van Aeneas zagen de Romeinen Venus als hun specifieke beschermvrouwe, maar ze behield nog lang haar oude kenmerk als numen-dat-inwilligt. De oudste tempel voor Venus in Rome zelf was in 295 v.Chr. gewijd aan *Venus Obsequens* ('Venus die inwilligt').

Met Venus als Liefdesgodin maakten de Romeinen van nabij kennis toen ze in 241 v.Chr. Sicilië op de Carthagers veroverden. De tempel van Afrodite bij de plaats Eryx stond in heel de Helleense wereld bekend om de vele tempelprostituees die uit naam van de Godin de liefde bedreven met bezoekers aan de tempel. Hoewel de Romeinen in Rome de tempelprostitutie niet hebben overgenomen, vereerden ze wel *Venus Erycina* ('Venus van Eryx') en bouwden in 215 v.Chr. een tempel voor haar op het Capitool en in 181 v.Chr. een tweede tempel in het noorden van de stad. Vergilius laat Aeneas naar Eryx gaan om daar zijn moeder Venus te ontmoeten. Als moeder van het Romeinse volk werd de Godin in het Romeinse Keizerrijk vaak aangeduid als *Venus Genetrix* ('Stammoeder Venus'). Julius, de zoon van Aeneas, werd de stamvader van de *gens* (clan) Julia, van wie Julius Caesar geacht werd af te stammen.

In het gewone spraakgebruik werd Venus vooral geassocieerd met liefde en seksualiteit. Een straathoer werd 'Venus Plebeia' (Venus van de plebejers) genoemd. Een paring werd aangeduid als 'Venerem iungere' (zich in Venus verenigen). In tal van uitdrukkingen werd Venus geassocieerd met de geslachtsdaad of de vrouwelijke erogene zones. Ons woord 'venusheuvel' is een letterlijke vertaling van het Latijnse 'mons Veneris'. Venus werd ook geassocieerd met schoonheid. 'Venustas' was een gebruikelijke benaming van vrouwelijk schoon.

Als vader van Romulus werd Mars gezien als stamvader van het Romeinse volk. Daarom werd hij wel gekoppeld als geliefde aan Venus, de stammoeder. Hij zou Cupido bij haar verwekt hebben, al werden ook wel andere vaders genoemd.

In de eerste eeuw voor onze jaartelling werd Venus steeds meer ingevoegd in het Griekse keurslijf, dat de Romeinen hun Goden en Godinnen oplegden. Venus (Afrodite) werd de echtgenote van haar broer Vulcanus (Hefestos) en bedroog hem met hun andere broer Mars. Alle mythen die over Afrodite werden verteld, werden nu ook met Venus verbonden. Adonis was ook voor de Romeinen de geliefde van Venus. Alle attributen van Venus – de duif, de roos, de appel – zijn aan Afrodite ontleend. Dat Afrodite oorspronkelijk een Grote Godin was geweest, verwant met Inanna, Ishtar en Kybele, werd door de Romeinen genegeerd. Het door Plato gemaakte onderscheid tussen Afrodite Oerania, de hemelse, hoogstaande en kuise Afrodite, en Afrodite Pandemos, verbonden met lage lusten en vleselijke genoegens, werd wel op Venus overgedragen. Zinnelijk genot werd verbonden met Venus Vulgaris en hogere liefde met Venus Caelestis ('Hemelse Venus').

In de Renaissance was Venus het zinnebeeld voor liefde. Het onderscheid tussen de 'hogere' en 'lagere' liefde speelde, overgedragen via het Neoplatonisme, nog steeds een rol. De hemelse Venus werd afgebeeld als een naakte vrouw die met haar volmaakte vormen hogere liefde en kosmische harmonie belichaamde. De lagere Venus werd afgebeeld als een schaars geklede vrouw, die door haar erogene zones nauwelijks te bedekken juist wellust uitbeelde en opwekte. Ook werd ze afgebeeld als een in kostbare kleren gehulde dame, ijdel in haar spiegel kijkend en zich omringend met alles wat het leven maar aangenaam zou kunnen maken. In tijden dat op seksualiteit een taboe rustte, met name in de negentiende eeuw, was het toilet of het bad van Venus een legitieme manier om vrouwelijk schoon af te beelden. Als zinnebeeld van de liefde in al haar vormen is Venus tot in deze tijd blijven voortbestaan.

VESTA

Vesta neemt een unieke positie in de Romeinse religie in. Haar cultus werd geacht al voor de stichting van Rome bestaan te hebben. Mars verwekte bij een priesteres van Vesta de tweeling Romulus en Remus, waarvan de eerstgenoemde de stad Rome stichtte.

Vesta werd verbonden met het *numen* (kracht; zie inleiding) van het haardvuur en als zodanig werd ze oorspronkelijk in ieder huis vereerd. Haar naam betekent letterlijk 'haard'. Toen Rome zich tot een stad ontwikkelde, werd Vesta de Godin van het haardvuur dat altijd in haar tempel brandend werd gehouden. De ronde tempel van Vesta aan de rand van het Forum Romanum was de oudste in Rome gebouwde tempel. De tempel zou door Romulus of Numa gebouwd zijn. De tempel brandde verschillende malen af, maar werd steeds op dezelfde plek en in dezelfde vorm herbouwd en werd gebruikt tot 394 n.Chr. In 1930 werden de ruïnes van de tempel gerestaureerd en zijn nu nog te zien in het Forum Romanum.

Vesta kreeg, als enige van de Romeinse Godinnen of Goden, door Numa twee priesteressen toegewezen. Al snel werd dit aantal uitgebreid tot zes. De priesteressen werden tussen hun zesde en tiende levensjaar uit de patriciërsfamilies gekozen en namen op zich de Godin minstens dertig jaar te dienen. Ze werden door de staat onderhouden. Wie dat wilde, kon tot haar dood in dienst van Vesta blijven en velen maakten daar gebruik van. Anderen trouwden na de Godin dertig jaar gediend te hebben.

Een absolute voorwaarde die aan de priesteressen werd gesteld was dat ze, zolang ze priesteres van Vesta waren, als maagd door het leven zouden gaan. De priesteres werd daarom aangeduid als *Virgo Vestalis* – Vestaalse Maagd. Een priesteres van Vesta die haar maagdelijkheid verloor, werd levend begraven in een speciaal daarvoor ingericht onderaards vertrek. De man die haar had ontmaagd, werd ter dood veroordeeld door steniging. Aan geen van de andere priesteressen werden dergelijke strenge straffen toegekend wegens onkuisheid. Dit onderstreept de unieke positie van Vesta. De Godin vertegenwoordigde de onwankelbare eenheid van het Romeinse Rijk en de maagdelijkheid van de priesteressen belichaamde deze integriteit. Wie die integriteit verstoorde, bracht de eenheid van het Romeinse Rijk in gevaar en pleegde daarmee hoogverraad, dat met de dood bestraft werd. Begraven worden binnen de stad was op zich al een unicum, aangezien dit voor alle andere personen in 451 v.Chr. bij de wet verboden werd.

Er zijn, in de duizend jaar dat de cultus van Vesta bestaan heeft, slechts twee gevallen bekend van Vestaalse Maagden die levend begraven zijn. In beide gevallen werd het bestaan van het Romeinse Rijk in gevaar gebracht en werden enkele Vestaalsen, waarschijnlijk ten onrechte, als zondebok aangewezen om door hun terechtstelling de eenheid binnen het rijk te herstellen. In 216 v.Chr. werden twee Vestaalsen beschuldigd van ontucht nadat Hannibal het Romeinse leger had verslagen en dreigde Rome binnen te vallen. Een van de Vestaalsen pleegde zelfmoord, de andere werd levend begraven. In 114 v.Chr. werden drie Vestaalsen levend begraven nadat het Romeinse leger in Tracië verpletterend was verslagen.

Bij hun toetreding als priesteres werden Vestaalse Maagden onttrokken aan de autoriteit van hun mannelijke familieleden. Dat was uniek voor vrouwen binnen het Romeinse Rijk. De meeste mannen waren ook onderworpen aan de absolute macht van de familieoudste, de *pater familias*. Vestaalse Maagden werden als enige vrouwen handelingsbekwaam geacht en hadden, bijvoorbeeld, het recht zelfstandig een testament op te stellen. Testamenten van belangrijke personen werden in hun naast de tempel gebouwde riant woonhuis gedepo-

neerd, o.a. door Julius Caesar. De enige persoon aan wie ze verantwoording schuldig waren, was de Pontifex Maximus. Ook hij liet ze echter ongemoeid, zolang ze hun werk goed deden en hun kuisheid bewaarden. De Pontifex Maximus was de enige man die de tempel van Vesta mocht betreden, maar daar maakte hij zelden gebruik van. Vrouwen mochten alleen tijdens de *Vestalia* (7-15 juni, zie onder) de tempel betreden. De rest van het jaar kwamen alleen de Vestaalse Maagden daar. Hoewel ze meestal afgezonderd leefden, stond het ze vrij spelen en andere publieke evenementen bij te wonen. In sociale status stond van de Romeinse vrouwen alleen de keizerin boven ze. Consuls waren verplicht opzij te stappen als ze op straat een Vestaalse Maagd tegenkwamen.

In de tempel heeft nooit een beeld van de Godin gestaan, wel in het huis naast de tempel waar de priesteressen woonden. Ze werd in de tempel vertegenwoordigd in de haard en het daar altijd brandende vuur. Vesta was een Godin van de Romeinse staat als geheel. In het haardvuur van Romeinse huisgezinnen werd de taak van Vesta overgenomen door de *Penaten* (Huisgoden; zie inleiding), die elk huis beschermden, zoals Vesta de staat beschermde. Als een van de Vestaalsen het vuur in de tempel liet uitgaan, werd ze voor straf door de Pontifex Maximus gegegeld en mocht alleen nieuw vuur maken door wrijving van twee stukken hout. Eenmaal per jaar, op 1 maart, het traditionele begin van het jaar, lieten de Vestaalsen het haardvuur opzettelijk uitbranden en vernieuwden het dan op dezelfde manier. Zo werd het *numen* van het haardvuur jaarlijks opnieuw geactiveerd.

Vesta was niet alleen de Godin van het haardvuur, maar ook van het graan, waaruit meel werd gemalen om brood te bakken. Oorspronkelijk werd in elk huisgezin brood gebakken. Later namen molenaars en bakkers deze taak over en werd Vesta de beschermvrouwe van deze ambachtslieden, hun molen en het paard of de ezel van de molenaar. Toch bereidden de Vestaalsen zelf nog op de traditionele wijze het meel dat ze gebruikten in hun rituelen. Daarvoor kregen ze in mei spelt van de nieuwe graanoogst. De korrels wreven ze met een vijzel tot meel dat werd bewaard in de *penus Vestae*, de voorraadruimte die ook in elk huisgezin aanwezig was. Twee beeldjes van *penaten* vertegenwoordigden deze Huisgoden. Naar verluid werd er ook een beeld bewaard van Pallas Athene dat door Aeneas uit het brandende Troje zou zijn gered.

Op de eerste dag van de *Vestalia* (7 juni) vermengden de Vestaalsen een deel van het meel met zout en uit een nabijgelegen bron geput water en maakten zo *mola salsa* ('zout meel'). Van een deel van het meel bakten ze koeken, die ze in het haardvuur aan de Godin offerden. Het was een feestdag voor bakkers en molenaars, die de bakkerij, de molen en het molenpaard met bloemen en snoeren broodjes optuigden. Vrouwen mochten blootsvoets de tempel binnengaan om spijsoffers aan Vesta te brengen. Deze dag en de daaropvolgende week werd in de kalender vermeld als *nefasti*, wat inhield dat er geen zaken werden gedaan, niet werd vergaderd door de magistraten en niet werd getrouwd. Op 15 juni werd deze periode afgesloten. De tempel van Vesta werd grondig schoongeveegd en voor de rest van het jaar gesloten. Het stof werd langs een voorgeschreven route naar de Tiber gebracht en daar uitgestort. Vanaf dat moment kon het normale leven weer een aanvang nemen.

Naast dit grote feest ter ere van Vesta, was er een aantal feesten voor andere Godinnen en Goden waarin de Vestaalse Maagden een rol speelden. Op 15 april werden voor het feest van de *Fordicidia* 31 drachtige koeien (Latijn: *fordae*) aan Tellus geofferd; een op het Capitool en een in elk van de 30 *curiae* (wijken) waarin Rome was verdeeld. De vruchtbaarheid van de drachtige koeien werd geacht het graan dat op de akkers groeide, vruchtbaar te maken.

De oudste Vestaalse Maagd liet de ongeboren kalveren uit de geofferde koeien snijden. De kalveren werden verbrand en de as werd in de *penus Vestae* bewaard. Op 21 april werd deze as gebruikt tijdens de *Parilia*, een herdersfeest waarbij schapen en herders ritueel werden gereinigd door ze over een vuur te laten springen. In het vuur werd door de Vestaalse Maagden een deel van de as gestrooid die ze tijdens de *Fordicidia* hadden verzameld. Ook een deel van het gedroogde bloed van het Oktoberpaard (zie het artikel over Mars) werd in het vuur gestrooid.

Op 13 september, tijdens het feest ter ere van Jupiter werd door de Vestaalse Maagden een deel van de tijdens de *Vestalia* gemaakte *mola salsa* in het vuur geofferd. De derde en laatste keer deden ze dat tijdens de *Lupercalia* op 15 februari (zie het artikel over Faunus).

In alle rituelen, voor welke God of Godin dan ook, werd Vesta geëerd. De standaardaanroeping van Goden en Godinnen, die bij elk ritueel werd gebruikt, eindigde altijd met het aanroepen van Vesta, de Godin aan wie de Romeinen de onwankelbare eenheid van hun rijk toeschreven. Bij alle offers, het hele jaar door, werd door de priester *mola salsa*, gemaakt door de Vestaalsen tijdens de *Vestalia*, over de kop van het offerdier gestrooid. Het Latijnse woord voor offeren, *immolare*, is hiervan afgeleid.

Vesta werd gelijkgesteld aan Hestia, de Griekse Godin van het haardvuur, die eveneens in ronde tempels vereerd werd. Hestia moest echter haar plaats als Olympische Godin afstaan aan Dionysos. De Romeinen hebben Vesta altijd onder de Olympiërs gerekend en haar in dat opzicht nooit vervangen door Bacchus. De cultus van Vesta was uniek Romeins en is niet of nauwelijks door Griekse mythen beïnvloed.

VULCANUS (VOLCANUS)

Vulcanus, door de Romeinen ook wel Volcanus genoemd, was een Oud-Italische God, die al door de Latijnen werd vereerd voordat Rome was gesticht. Numa kende hem een eigen priester toe, de *Flamen Vulcanalis*, en een eigen feest, de *Volcanalia*, op 23 augustus. De tempel van Vulcanus wordt voor het eerst genoemd in 214 v.Chr., toen hij afbrandde, maar moet veel ouder zijn geweest. Volgens de overlevering had Romulus de eerste tempel op die plaats aan de God gewijd.

De oorsprong van Vulcanus en de betekenis van zijn naam zijn niet bekend. Het is geen Latijnse of Etruskische naam. Een vulkaan werd door de Romeinen *mons flammas eructans* (vuurspuwende berg) genoemd en pas in de 17^e eeuw werd in het wetenschappelijk Latijn hiervoor het woord *vulcanus* bedacht, waarvan het Nederlandse ‘vulkaan’ is afgeleid. Vulcanus werd door de Romeinen niet alleen geassocieerd met vuurspuwende bergen, maar ook en vooral met vuur in het algemeen. Vuur was onmisbaar voor de mensen, maar vuur kon ook een dodelijk gevaar inhouden. Vesta was de beschermvrouwe van het haardvuur, dat door mensen gereguleerd en gebruikt kon worden. Vulcanus was het wilde, ongecontroleerde vuur, dat tijdens een brand of vulkaanuitbarsting mensenlevens in gevaar kon brengen. De cultus van de God was dan ook niet bedoeld om het *numen* (zie inleiding) van het vuur te wekken, maar om de God met offers te eren, zodat hij zijn vernietigende kracht niet tegen de Romeinen zou gebruiken. Tijdens de *Volcanalia*, de periode van de grootste hitte en droogte in Rome, werden levende vissen in het vuur geworpen. Een leger dat ten strijde trok, activeerde het numen van Mars om de soldaten bij te staan. Na afloop van de strijd werden de buitgemaakte wapens in het vuur aan Vulcanus geofferd.

Als zijn cultus in acht genomen werd, kon Vulcanus bescherming bieden tegen brand. In Ostia, de niet ver van Rome gelegen havenstad, werden in silo's, vooral in augustus, grote voorraden graan bewaard. Om die tegen brand te beschermen, werd Vulcanus in Ostia boven elke andere God vereerd. Die bescherming werd door de Romeinen kennelijk maar als betrekkelijk gezien, want de tempel van Vulcanus lag niet in de stad, maar bij het buiten de stad gelegen Marsveld. De Etruskische stad Perusia werd in 41 v.Chr. door de Romeinen veroverd en platgebrand. Na de wederopbouw werd, om herhaling van de brand te voorkomen, Vulcanus in deze stad als belangrijkste God geëerd. Keizer Augustus verbond de cultus van *Vulcanus Quietus* ('zich kalm houdende Vulcanus') met die van de Godin *Stata Mater* ('Stilstaande Moeder'), aan wie het vermogen werd toegeschreven branden tot stand te brengen. Nadat de binnenstad van Rome onder keizer Nero in 64 n.Chr. was afgebrand, liet Domitianus (keizer van 81-96), om herhaling van die ramp te voorkomen, altaren oprichten waarop jaarlijks tijdens de *Volcanalia* een rood kalf en een varken aan de God geofferd werden.

In de 3^e eeuw v.Chr. werd Vulcanus gelijkgesteld aan de Griekse Vuurgod Hefestos, maar enige invloed lijkt dit niet op de cultus van Vulcanus te hebben gehad. Vulcanus werd niet, zoals Hefestos, voorgesteld als een smid. Zijn levensloop en liefdesverhoudingen speelden geen rol in zijn cultus. Pas in de tijd van keizer Augustus werden de mythen over Hefestos door dichters als Ovidius op Vulcanus overgedragen. In deze mythologische versie is Vulcanus de echtgenoot van Venus, die hem bedriegt met Mars.

In het late Keizerrijk werden spelen in het Circus Maximus toegevoegd aan de *Vulcanalia*. De spelen waren zeer populair en bleven tot de 5^e eeuw n.Chr. bestaan. In de provincies werd Vulcanus alleen vereerd in Gallië en *Germania*, waar hij plaatselijke Vuurgoden verving. In de Renaissance speelde Vulcanus geen rol en zijn naam zou vergeten zijn als hij niet met vuurspuwende bergen zou zijn verbonden.

7 De Kelten

Opkomst en neergang van de Kelten

De oorsprong van de Kelten gaat terug tot het 4^e millennium v.Chr. Rond die tijd begonnen kleine groepen Indo-europeanen zich vanuit hun thuisland in Azië over Europa te verspreiden. Er was geen sprake van een gewelddadige machtsovername. In de loop der eeuwen voegden steeds meer immigranten zich bij degenen die hen waren voorgedaan. Tijdens de Late Bronstijd, tussen 1500 en 1000 v.Chr. zijn er sporen van volkeren in Europa die hun doden in urnenvelden begraven. Deze ‘Urnenveldbeschaving’ wordt wel gezien als de eerste duidelijke manifestatie van ‘proto-Kelten’. In de 8^e eeuw v.Chr. heeft deze beschaving zich zover uitgekristalliseerd dat archeologen op grond van gevonden gebruiksvoorwerpen voor het eerst van Kelten spreken. Naar de belangrijkste vindplaats bij Hallstatt in Oostenrijk, wordt dit de *Hallstattperiode* genoemd. Over deze periode is door tijdgenoten niets opgeschreven en de schaarse archeologische vondsten bieden weinig aanknopingspunten over de kenmerken van deze Keltische stammen en hun religie.

Omstreeks 500 v.Chr. tonen archeologische vondsten een opleving van de Keltische groepen in het Rijnland, het stroomgebied van de Marne en Zwitserland. Naar de belangrijkste vindplaats in Zwitserland wordt dit aangeduid als de *La Tene-periode*. Vanaf 400 v.Chr. vertoonden de Kelten een opvallende expansiedrift. Verschillende stammen verenigden zich, trokken zuidwaarts over de Alpen en plunderden Rome in 387 v.Chr. Een eeuw lang waren afsplitsingen van deze strijdmacht heer en meester in Midden-Europa en veroverden ook grote delen van de Helleense wereld. Ze bouwden op verschillende locaties versterkte legerplaatsen, die uitgroeiden tot de eerste Keltische steden. Andere stammen bleven rondzwerven. In 279 v.Chr. plunderden Keltische stammen Delphi. Een deel van hen drong door in Anatolië (Klein-Azië) en vestigde zich daar in een streek die naar hen Galatië werd genoemd. Door de Grieken werd deze groep Keltoi genoemd, waarvan de naam Kelten (Galaten) is afgeleid. In deze periode strekten de Keltische gebieden zich uit over heel Midden-Europa: van Spanje, Ierland en Engeland in het westen tot Klein-Azië in het oosten; van Noord-Italië in het zuiden tot de Rijn in het noorden.

In de 3^e eeuw v.Chr. brokkelde de macht van de Kelten snel af. In 230 v.Chr. werden de Galaten in Klein-Azië verslagen door Attalus I, de koning van Pergamon. In 225 v.Chr. versloegen de Romeinen de Kelten ten zuiden van de Alpen. In de daaropvolgende eeuwen werden de Kelten min of meer fijngemalen tussen de opdringende Germanen in het noorden en de steeds machtiger wordende Romeinen in het zuiden. In 51 v.Chr. onderwierp Julius Caesar de Galliërs, het belangrijkste Keltische stammenverband op het Europese vasteland, en brak daarmee voorgoed de politieke macht van de Kelten. In 84 n.Chr. werd Engeland als provincie aan het Romeinse Rijk toegevoegd. Ierland en Schotland waren de enige Keltische gebieden die niet door de Romeinen werden ingelijfd. Keizer Hadrianus liet alleen een muur bouwen om de wilde Schotten buiten het Romeinse Engeland te houden.

Vermenging van Kelten en Germanen

Na de val van het Romeinse Rijk in 476 n.Chr. vielen de Keltische gebieden uiteen in talloze kleine staatjes en elkaar bestrijdende stammen tot Karel de Grote (768-814) een groot Frankisch Rijk stichtte. De Keltische talen verdwenen vrijwel overal en de kerstening verdrong de Keltische religie en de Keltische identiteit. De Franken waren geen Kelten, maar

Germanen die de Galliërs aan zich onderwierpen, al namen ze wel de Gallo-Romaanse taal over, waaruit zich later het Frans ontwikkelde. In Engeland vermengden binnenvallende Germaanse stammen (Angelen, Saksen, Jutten en Friezen) zich met de daar wonende Kelten. Vanuit Scandinavië en Normandië voegden noordelijke Germanen zich bij hen.

Kelten nooit een eenheid geweest

De Kelten hebben nooit een staatkundige of religieuze eenheid gevormd. De verschillende groepen beschouwden zich niet als Kelten, maar als leden van een bepaalde stam. Verschillende stammen konden een verbond sluiten en elkaar bijstaan in tijden van nood, maar altijd bleef de identiteit van de stam behouden.

De verschillen tussen de stammen waren soms zo groot dat veel historici zich afvragen of wel van 'de' Kelten gesproken kan worden. Soms is moeilijk uit te maken of een stam Keltisch of Germaans is geweest. De Romeinen noemden de stammen ten noorden en oosten van de Rijn Germanen en de stammen ten zuiden en westen daarvan Galliërs.

Toch zijn er wel een aantal kenmerken die de verschillende Keltische stammen gemeen hadden. Ze spraken verschillende talen die tot de Keltische taalgroep gerekend worden, terwijl de Germanen zich van Germaanse talen bedienden. Ook in cultureel en religieus opzicht zijn er overeenkomsten tussen de verschillende Keltische stammen, al is vaak moeilijk de essentie van de Keltische samenleving en religie vast te stellen.

De Romeinen leerden de Kelten vooral kennen in de strijd en zagen ze als geduchte tegenstanders, die zich met ware doodsverachting naakt in de strijd wierpen. Ook Keltische vrouwen vochten soms mee op het slagveld en dat bracht de Romeinen in verwarring, tot ze aan het fenomeen gewend waren.

Bronnen van informatie over de Kelten

Wat bekend is over de Kelten is afkomstig uit drie verschillende bronnen: archeologische vondsten, verslagen van Romeinse schrijvers en beschrijvingen van de Kelten zelf. Alle drie de bronnen zijn verre van volledig of objectief. Bij archeologische vondsten uit de tijd van de vrije Kelten ontbreken geschreven teksten (de Kelten schreven niet), zodat vaak niet duidelijk is wat afbeeldingen en voorwerpen voorstellen. Interpretaties zijn altijd speculatief. Nadat de Romeinen de Keltische gebieden een voor een aan het Romeinse Rijk toevoegden, vermengden Romeinse elementen zich met Keltische voorstellingen en is vaak moeilijk te achterhalen wat oorspronkelijk Keltisch was.

Beschrijvingen van de Keltische samenleving en religie uit de Oudheid zijn opgetekend door Romeinen, die de 'barbaarse' Kelten verre van objectief beschreven. Enerzijds stelden ze de Kelten als primitiever voor dan ze waren, omdat de Kelten niet beantwoordden aan de Romeinse opvatting van wat beschaafd was. Anderzijds gaven ze soms een vertekend beeld van de politieke en religieuze eenheid van de Kelten om de Romeinse onderdrukking van deze stammen te rechtvaardigen. Zo overdreef Julius Caesar waarschijnlijk de macht en de invloed van de Druïden als religieuze leiders van de Galliërs om duidelijk te maken aan de achterban in Rome dat zijn langdurige en bloedige oorlog tegen de Galliërs noodzakelijk was geweest. Vaak werd door Romeinse schrijvers alleen maar aandacht besteed aan de mensenoffers die de Keltische religie vereist zou hebben en werd de religie zelf niet of nauwelijks uiteengezet.

Beschrijvingen die de Kelten zelf hebben gegeven, zijn nog het minst betrouwbaar omdat

de verhalen pas zijn opgetekend toen de Kelten al eeuwenlang gekerstend waren. Tussen de 4^e en 8^e eeuw werd door de Kelten in Ierland en de Britse eilanden alleen het zogeheten Oghamalfabet gebruikt. Hierbij vormen rechte of schuine streepjes letters. Inscripties in Ogham zijn meestal niet meer dan een naam of grensaanduiding. Voor het duiden van de Keltische religie bieden ze geen aanknopingspunten.

In de 5^e eeuw waren grote delen van Ierland gekerstend. Ierse monniken speelden een grote rol bij de kerstening van Engeland en de Keltische gebieden op het Europese vasteland. Pas na 1100 werden in Ierland en Wales de eerste Keltische mythen opgeschreven en veel verhalen dateren uit de 13^e of 14^e eeuw. Vaak waren het katholieke priesters of monniken die de al eeuwen doorvertelde verhalen opschreven en de heidense mythen plaatsten in een christelijke context. Daarbij werden Goden tot helden of koningen, terwijl Godinnen als koninginnen of andere sterfelijke vrouwen werden voorgesteld.

Buiten Ierland en de Britse eilanden zijn vrijwel geen Keltische mythen opgetekend. Voor de Galliërs en de overige Kelten op het Europese vasteland zijn archeologische vondsten en de schaarse en korte verwijzingen van Romeinse en Griekse schrijvers de enige bronnen van informatie.

Iers-Keltische mythen

Ierse mythen worden door Keltologen verdeeld in drie groepen: de *Mythologische Cyclus*, de *Fionnscyclus* en de *Ulstercyclus*. De in de 12^e eeuw opgeschreven *Fionnscyclus* beschrijft de avonturen van de held Finn en zijn volgelingen, de Fianna. Uit dezelfde tijd stamt de *Ulstercyclus*. Hierin wordt de strijd om de macht over Ierland tussen Ulster en Connacht beschreven vanuit het standpunt van Ulster. Cú Chulainn is de held die voor Ulster strijdt.

De *Mythologische Cyclus* omvat mythen die aangeven hoe verschillende groepen Goden, mensen en andere wezens Ierland in bezit hebben genomen. In de 12^e eeuw werden de belangrijkste mythen over dit onderwerp verzameld in *Lebor Gabhála* ('Boek van de Invallen'). De eerste mensen die zich in Ierland vestigden, onder leiding van ene Partholon, waren afkomstig uit een mythologisch thuisland. In Ierland werden ze voortdurend lastiggevallen en beroofd door de *Fomoren*, ook wel genoemd *Fomoriërs*. Tot halverwege de 20e eeuw werden deze wezens gezien als demonen en door de samenstellers van het *Boek van de Invallen* zal dit ook wel zo bedoeld zijn, vooral waar de Fomoren worden beschreven als monsters met één oog, één been en één arm. Moderne commentatoren zien de Fomoren meer als het aardse en onderaardse aspect van de Keltische Goden. Hun naam betekent 'Geesten van de onderwereld'. Dit donkere aspect van de Goden was voor de Kelten een integraal onderdeel van hun wezen (zie onder). Voor de christenen die de mythen voor het eerst opschreven, was deze donkere kant iets demonisch, dat ze scherp van het goddelijke wilden onderscheiden. Verzwakt door de voortdurende aanvallen van de Fomoren, gingen de volgelingen van Partholon uiteindelijk aan een pestepidemie ten onder.

Onder leiding van ene Nemed vestigde een tweede groep kolonisten zich in Ierland. Ook zij moesten voortdurend strijd leveren met de Fomoren en werden uiteindelijk door hen verslagen. De volgende groep kolonisten, de *Fir Bolgs*, hadden kennelijk geen last van de Fomoren. Mogelijk is het een andere naam voor de Fomoren zelf, die zich voor het eerst daadwerkelijk in Ierland vestigden, of anders waren het wezens die erg op de Fomoren leken.

Het gezag over Ierland werd de *Fir Bolgs*/Fomoren betwist en afgenomen door de *Tuatha Dé Danann*. De naam betekent 'Volk van de Godin Danu'. De Danann werden gezien als

een ras van Goden en Godinnen dat de 'lagere' bovennatuurlijke krachten van de Fomoren en Fir Bolgs overwon.

Ten slotte vestigden de *Milesiërs* (zonen of volgelingen van Miled) zich in Ierland. Ze worden gezien als de eerste Kelten en ze slaagden erin het land te ontfutselen aan de Goden. Die schiepen, na verschillende nederlagen op het slagveld, een onderwereld, die in alle opzichten leek op de gewone wereld. Hierin trokken de Goden zich terug.

Welshe mythen

De belangrijkste mythen die in Wales werden verteld, zijn in de 11^e eeuw ondergebracht in de *Mabinogion*. De oudste bewaard gebleven versies dateren uit de 14^e eeuw. Goden en Godinnen zijn alleen versluierd aanwezig, vermomd als stervelingen in een christelijke samenleving.

Essentie van de Keltische religie

Zoals gezegd, geven de bestaande bronnen geen duidelijk of eenduidig beeld van de Keltische religie. Hiaten in onze kennis en verschillen per stam, en binnen een bepaalde stam verschillen in de loop der eeuwen, maken generalisaties moeilijk of onmogelijk. Toch zijn er een aantal kenmerken die voor de Kelten in hun algemeenheid lijken op te gaan.

Voor de Kelten was de natuur erg belangrijk. Bomen waren heilig voor de Kelten en bronnen werden gezien als heilige plaatsen, die door Godinnen beschermd werden. De Godinnen en Goden werden vooral in de natuur vereerd, bij bronnen of op open plaatsen in het bos. Hoewel de vrije Kelten (voordat ze door de Romeinen werden onderworpen) wel tempels hebben gebouwd, was er meestal sprake van een eenvoudig heiligdom in het bos of bij een bron. Tempels op deze plaatsen werden vaak pas door de Romeinen gebouwd en van het oorspronkelijke Keltische heiligdom is meestal niets meer te vinden.

De Kelten kenden geen grote, door de staat geleide en gefinancierde cultusgebruiken, zoals de Romeinse rituelen en religieuze feesten. Tenslotte hebben de verschillende stammen zich nooit als een Keltische staat gemanifesteerd. Elke stam had haar eigen gewoonten en veel religieuze gebruiken beperkten zich tot de privé-cultus van een bepaalde familie. De meeste stammen kenden wel religieuze leiders, die namens de hele stam optraden. Voor de Galliërs en Britten noemde Julius Caesar ze Druïden, maar andere stammen gebruikten andere namen. Er waren ook priesteressen. Caesar zwijgt over ze, maar andere schrijvers uit de Oudheid noemen priesteressen die cultusgebruiken leidden en door divinatie de afloop van een oorlog en andere gebeurtenissen voorspelden. Het is niet duidelijk hoeveel invloed de priesters en priesteressen hadden op de dagelijkse gang van zaken in de stam. Waarschijnlijk verschilde dat per stam en hing af van de leiderschapskwaliteiten van een bepaalde priester of priesteres.

Over Keltische cultusgebruiken is in de Oudheid vrijwel niets opgeschreven en in de Middeleeuwen opgetekende mythen geven hier ook geen aanknopingspunten voor. Gevonden votiefgeschenken geven aan dat een God of Godin vaak om een gunst werd gevraagd en daarvoor werd bedankt met het geschenk.

Kenmerken van Keltische Goden en Godinnen

Romeinse Goden en Godinnen hadden over het algemeen een duidelijk afgebakend gebied waarover hun invloed zich uitstreckte (zie hoofdstuk 6). Cultushandelingen waren hierop

afgestemd en toegespitst op bepaalde dagen in het jaar. Het terrein van Keltische Goden en Godinnen was over het algemeen veel minder duidelijk afgebakend. Veel Goden en Godinnen werden verbonden met vruchtbaarheid en overvloed, maar ook met afbraak, oorlog, de dood en de andere wereld, waar de overledenen geacht werden te verblijven.

De veelzijdigheid van Keltische Goden en Godinnen is te verklaren uit het feit dat het Stamgoden en -godinnen waren, die geacht werden alle belangen van de stam te behartigen. Alle aspecten van het leven, de dood en het leven na de dood, behoorden daarom tot het terrein van deze Goden en Godinnen.

De oorsprong van de Keltische Goden en Godinnen moet worden gezocht in de Steentijd, waarin de diverse stammen zich vermengden met de plaatselijke bevolking. De Grote Godin, die volgens Marija Gimbutas tussen 7500 en 3000 v.Chr. overal in Europa vereerd werd (zie hoofdstuk 2) heeft ongetwijfeld grote invloed op de Keltische religie gehad. Ook nadat de Keltische gebieden bij het Romeinse Rijk waren ingelijfd, bleven Keltische Godinnen een grote en veelzijdige rol spelen in de Keltische religie, net als Keltische vrouwen in veel opzichten een positie gelijkwaardig aan de mannen wisten te behouden.

Het veelzijdige karakter van Keltische Goden en Godinnen wordt versluierd door hiaten in onze kennis en door de gelijkstelling aan Romeinse Goden en Godinnen. Caesar noemt in zijn boeken uitsluitend de Romeinse namen, zodat vaak niet te achterhalen valt welke Keltische Goden en Godinnen hierachter schuilgaan. Voor de Romeinen was Mercurius niet meer dan een Handelsgod, maar de Keltische Goden die hieraan gelijkgesteld werden, kunnen voor de Kelten veel meer facetten gehad hebben. Voorzover Keltische namen bekend zijn, is vaak niet duidelijk of verschillende namen verschillende Goden betreffen of dat het bijnamen van eenzelfde, veelzijdige God zijn.

Onder Romeinse invloed werden Keltische Goden en Godinnen als hun Romeinse equivalent afgebeeld. De Romeinen hadden op hun beurt die afbeelding weer van de Grieken overgenomen en vaak dekte de Griekse afbeelding de Romeinse betekenis van de Godheid niet (zie hoofdstuk 6). In veel gevallen zegt de afbeelding van een Keltische God of Godin daarom weinig over de betekenis die de betreffende Godheid voor de Kelten had.

Vaak is het Keltische karakter van de Goden en Godinnen alleen af te leiden uit de manier waarop ze afwijken van de Romeins-Griekse voorstellingen. Door de Kelten werd vaak een Godenpaar afgebeeld, een Godin en een God die duidelijk als partners bij elkaar hoorden. In Romeinse cultusgebruiken speelden dergelijke Godenparen geen rol, dus moet dit zijn voortgekomen uit de Keltische religie zelf. Een ander voorbeeld is dat Keltische Godinnen nog in de Romeinse tijd vaak als drietal werden afgebeeld (zie het artikel over Dea Nutrix). Ook hiervan zijn geen Romeinse voorbeelden, dus moet dit zijn voortgekomen uit de Keltische religie zelf.

Gegeven de politieke en religieuze versnippering van de Keltische wereld is opvallend dat verschillende Keltische Goden of Godinnen verspreid over een groot gebied en gedurende lange tijd werden vereerd. In de betreffende artikelen in dit hoofdstuk zal het verspreidingsgebied van een bepaalde Godin of God zo goed mogelijk worden bepaald.

De Keltische onderwereld

Voor de Kelten was de onderwereld een afspiegeling van de gewone wereld. Na de dood ging een mens daarheen en zette min of meer zijn of haar leven voort. Zo sterk was het geloof in dit dodenrijk dat soms leningen werden gesloten met de afspraak die in de andere wereld

terug te betalen. Het dodenrijk werd niet gezien als een soort hel, waar de overledenen werden gestraft en gekweld. Die visie op het hiernamaals, zoals we die kennen van de Grieken (zie hoofdstuk 5) en Mesopotamiërs (zie hoofdstuk 3) was de Kelten vreemd. In Wales werd het dodenrijk *Anwnn* genoemd. In de *Mabinogion* is dit een koninkrijk, waarover koning Arawn heerst. Uit Keltische beschrijvingen van de onderwereld, ook wel 'de andere wereld' genoemd, krijgen we eerder een indruk van een soort hemel, waar iedereen rust en overvloed heeft en gelukkig is.

In het verhaal *De Zeereis van Bran*, dat oorspronkelijk uit de 8^e eeuw dateert, bereikt Bran de andere wereld met zijn schip. Met zijn bemanning landt hij op een eiland en brengt er een zeer gelukkige tijd door. Maar na een jaar willen ze toch weer naar huis. Ze weten Ierland terug te vinden, maar een van de bemanningsleden die aan wal gaat, valt prompt in stof uiteen. Bran vraagt een paar mensen op de wal of men zich hem herinnert. Er blijkt inmiddels in de gewone wereld zoveel tijd verstreken te zijn dat de zeereis van Bran alleen als een mythe uit een ver verleden voortleeft. Bran is gedoemd op zijn schip te blijven en rond te dolen als hij niet in stof uiteen wil vallen.

Het verhaal over Bran geeft weer hoe de Kelten over het hiernamaals dachten. Het is een goede plaats; vergelijkbaar met de gewone wereld, maar dan nog beter. Contact tussen de gewone en de andere wereld is mogelijk, maar niet gemakkelijk. Wie naar de andere wereld gaat, kan niet zonder meer terugkeren naar de gewone wereld. De Tuatha Dé Danann hadden deze andere wereld voor zichzelf geschapen om zich erin terug te kunnen trekken. Ook elfen en andere bovennatuurlijke wezens woonden daar.

Over waar de doden uiteindelijk bleven in de Keltische levensvisie verschilden de meningen al in de Oudheid. Julius Caesar meende dat de Druïden geloofden dat een mens na de dood in een ander lichaam weer terugkwam op aarde. Anderen schreven dat de doden in het dodenrijk bleven of dat ze daarin langzaam steeds verder naar de achtergrond verdwenen en ten slotte min of meer in het niets oplosten.

Keltische religieuze feestdagen

Voor de Romeinen waren religieuze feestdagen vrijwel altijd ter ere van een bepaalde God of Godin, op vaste dagen in het jaar. De Kelten gebruikten, voordat ze met de Romeinen in contact kwamen, een lunisolaire kalender. Hierbij werd gerekend met *lunaties*, maanden van 29 of 30 dagen, de periode van de nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan. Twaalf lunaties vormden een kalenderjaar en werden periodiek met een dertiende lunatie aangevuld om de kalender min of meer gelijk te laten lopen met de seizoenen. Waarschijnlijk waren de volle manen, die in het midden van elke lunatie vielen, belangrijke dagen, waarop religieuze feesten plaatsvonden. Hierover is echter vrijwel niets opgetekend. De Kelten namen al snel de Romeinse kalender over en sindsdien werden feesten op een vaste datum in het jaar gevierd. De belangrijkste Keltische feestdagen waren Samhain (1 november), Imbolc (1 februari), Beltane (1 mei), Lughnasa (1 augustus). In *De acht Jaarfeesten* hebben we deze feesten uitgebreid beschreven. Imbolc was een ploeg- en zaaifeest, dat in Ierland vooral ter ere van de Godin Brigit gevierd werd. Lughnasa was een oogstfeest dat zou zijn ingesteld door Lugh. Beltane is mogelijk een feest geweest ter ere van de God Belenus.

De Arthurverhalen

In de Keltische wereld ontstonden in de Middeleeuwen verhalen rond koning Arthur en

zijn ridders. Het valt buiten het kader van dit boek om op deze verhalen in te gaan, hoewel hierin vaak heidense Keltische mythen en ook wel Goden en Godinnen te herkennen zijn.

Spelling

De spelling van Keltische namen vertoont veel variatie. Wij houden ons bij voorkeur aan de spelling die door James MacKillop wordt gebruikt in zijn *Dictionary of Celtic Mythology*. De door MacKillop gekozen spelling benadert over het algemeen de Engelse en Nederlandse uitspraak het beste. Zo kiest hij voor *Angus* en geeft als varianten *Oengus* en *Aonghus*. Alleen is de Engelse gewoonte in Keltische woorden 'ce' als 'ke' uit te spreken niet overgenomen. In plaats daarvan wordt simpelweg 'ke' geschreven. Dus kiezen we voor 'Kelten', 'Keridwen' en 'Kernunnos', waar de Engelsen 'Celts', 'Cerridwen' en 'Cernunnos' schrijven.

De Keltische erfenis

De Kelten zijn in de Middeleeuwen opgegaan in de verschillende Europese staten die uit het voormalige Romeinse Rijk zijn voortgekomen. De Romeins-Keltische religie heeft invloed gehad op het christendom, zoals dat in de verschillende Europese landen is uitgekristalliseerd. Omdat het Latijn binnen de katholieke kerk in gebruik bleef en de verschillende Keltische talen verdwenen, zijn de Kelten eeuwenlang in de schaduw van de Romeinen gebleven. In de 19^e eeuw bloeide de belangstelling voor de Kelten weer op. In de Romantiek werden ze afgeschilderd als de nobele wilden, die op hun eigen barbaarse manier normen en waarden naleefden die 'beschaafde' volkeren waren kwijtgeraakt. Dat romantische idee van de Kelten bestaat nog steeds. Binnen de heropleving van het heidendom sinds de tweede helft van de 20^e eeuw spiegelen de nieuwe heidenen zich graag aan de Kelten en sieren hun religieuze feestdagen met Keltische namen, zelfs in gebieden waar Kelten nog nooit een voet hebben gezet.

ANU

Zie Danu.

ARIANRHOD-BLODEUWEDD EN GWYDION-LLEU

In de *Mabinogion*, de verzameling mythen die tussen de 11^e en 14^e eeuw in Wales zijn opgetekend (zie inleiding), is Arianrhod de dochter van Don, een Welshe Moedergodin, over wie verder vrijwel niets bekend is. Math, de Heer van Gwynedd, kan in vredestijd alleen regeren als zijn voeten op de schoot van een maagd rusten. Arianrhod wordt verzocht deze functie te vervullen, maar ze moet eerst over de magische staf van Math stappen, die zal uitwijzen of ze wel een maagd is. Tijdens deze test baart Arianrhod twee zoons. Ze vlucht weg om de schande te ontlopen. Een van de twee baby's wordt door Math Dylan (zee) genoemd. Over hem wordt alleen gezegd dat hij de zee verkiest boven het land en door zijn oom tijdens een gevecht gedood wordt. De andere baby wordt direct na de geboorte meegenomen door Gwydion, de broer van Arianrhod. Gwydion zorgt voor het kind, dat door zijn moeder verstoten en vervloekt wordt. Het kind zal geen naam of wapens krijgen als zij ze hem niet geeft en hij zal nooit een vrouw vinden die haar leven met hem wil delen. Gwydion zorgt ervoor dat ze hem, zonder het te weten, een naam, Llew Llaw Gyffes, en wapens geeft. Samen met Math maakt Gwydion voor Llew een vrouw uit bloemen, Blodeuwedd.

In de *Mabinogion* worden Goden en Godinnen voorgesteld als mensen die over bijzondere gaven of krachten beschikken, maar toch mensen zijn en blijven. Hun bovennatuurlijke aard wordt verzwegen of versluierd weergegeven. De naam Arianrhod betekent ‘Zilveren Wiel’. Keltologen zien hierin een verwijzing naar haar oorsprong als Maangodin. De naam van haar zoon, Lleu, betekent ‘De Helder Schijnende’, d.w.z. de zon. Miranda Green en andere Keltologen zien Lleu als de Welshe vorm van de Ierse God Lugh, die ook met de zon verbonden werd. Als Moeder van de Zon en Vrouwe van de Maan heerst Arianrhod over het hemelrijk. Maar ze heerst ook over de wereld, het ondermaanse. Niet voor niets baart ze de zee (Dylan).

Hoewel dat niet met zoveel woorden gezegd wordt, valt uit de *Mabinogion* en andere verhalen af te leiden dat Gwydion niet alleen de broer van Arianrhod was, maar ook haar geliefde. Hij is niet alleen de oom van Lleu, maar waarschijnlijk ook zijn vader. Gwydion en Lleu zijn te beschouwen als twee verschijningsvormen van de Vegetatiegod die sterft met de oogst en wordt herboren in het zaad dat de nieuwe vegetatie zal voortbrengen. Op even ingenieuze als ondoorzichtige wijze wordt in de mythen met dit thema gespeeld. Gwydion brengt nieuw leven voort in de vorm van de kinderen die hij bij Arianrhod verwekt en in zijn schepping van een vrouw voor Lleu uit bloemen. Blodeuwedd biedt Lleu de gelegenheid op een zeer directe wijze één te worden met de vegetatie. Deze eenwording brengt nieuw leven, maar betekent ook de ondergang van Lleu. Blodeuwedd bedriegt hem met een ander, die ze helpt Lleu te vermoorden. Met zijn magische krachten had Gwydion een groot aantal voorwaarden geschapen waaraan voldaan moest worden om Lleu te kunnen doden. Blodeuwedd weet Lleu uit te horen over deze voorwaarden en zorgt ervoor dat hieraan voldaan wordt, zodat haar minnaar Lleu kan neersteken. Lleu sterft, maar wordt gelijk herboren in de vorm van een adelaar die uit zijn lijk opvliegt. Zo sterft de Vegetatiegod en wordt tegelijk herboren.

Arianrhod lijkt te zijn voortgekomen uit de Grote Godin die in de Steentijd overal in Europa en elders werd vereerd, de Godin die heerst over leven, groei en vruchtbaarheid, maar ook over afbraak en dood. Als Vrouwe van de Maan en Moeder van de Zon heerst ze over het hemelrijk. In haar aardse aspect verenigt ze zich met haar broer-geliefde om nieuw leven voort te brengen. In haar donkere aspect is ze de kracht die afbreekt en wat leeft laat sterven. Ze verstoot en vervloekt Lleu en bewerkstelligt zo zijn ondergang. De vrouw die Lleu laat vermoorden, zou er nooit geweest zijn als Arianrhod hem niet in haar vloek omgang met een gewone vrouw had ontzegd. Blodeuwedd is de lichte kant van Arianrhod, haar vermogen te groeien, bloeien en vrucht te dragen. Tegelijk is ze de donkere kant van Arianrhod, haar vermogen een bloem te knakken en al wat leeft te laten afsterven.

Volgens opgetekende Keltische verhalen woonde Arianrhod in een kasteel, Caer Arianrhod, dat zich uitstreckte van de hemel tot in de onderwereld. Het is een symbool voor de kracht en veelzijdigheid van deze erfgename van de Keltische Grote Godin.

Gwydion is de lichte kant van Lleu, de verwekker, de bringer van nieuw leven, de beschermer van het bedreigde kind, dat zelfs door zijn moeder in de steek wordt gelaten. Tegelijk bewerkstelligt hij met zijn schepping van de bloemenvrouw de ondergang van Lleu, die bij Blodeuwedd geen kinderen verwekt en door haar verraden wordt. Het eeuwige samenspel tussen de scheppende kracht van de jonge Vegetatiegod en de ondergang van de oude Vegetatiegod is door de Kelten in Wales in de figuren van Gwydion en Lleu op indringende wijze, maar zeer versluierd, weergegeven. Lleu wordt beschouwd als de Welshe variant van de Keltische God Lugh.

BADH

Zie Morrigan.

BALOR

In de Ierse mythen was Balor de koning van de Fomoren, de duistere wezens die Ierland bewoonden voordat de Tuatha Dé Danann zich daar vestigden (zie inleiding). Balor had maar één oog en wie hij daarmee op het slagveld aankeek, stierf ter plekke. Er was hem voorspeld dat hij door niemand anders dan door zijn kleinzoon gedood kon worden. Hij sloot daarom zijn dochter in een toren op, maar ze werd toch zwanger en beviel van een drieling. Balor liet de kinderen van een rots gooien, maar een van de drie jongetjes overleefde de val zonder dat Balor dat wist en zou later onder de naam Lugh, de Tuatha Dé Danann in de strijd tegen de Fomoren aanvoeren. Balor was toen zo oud geworden dat hij zijn oog niet meer open kon houden. In de strijd hielden vier mannen met palen daarom zijn ooglid omhoog. Nuada, de koning van de Danann werd door Balor gedood, maar Lugh wist met zijn slinger een steen tegen het oog van Balor te werpen waardoor het oog in zijn achterhoofd drong en Balor stierf.

De Fomoren zijn te beschouwen als de donkere, destructieve kant van de Goden. Ze werden later als demonen voorgesteld. Balor is daarvan een duidelijk voorbeeld. Voor de heidense Kelten waren vruchtbaarheid, afbraak en dood onlosmakelijk met elkaar verbonden. Veel Goden en Godinnen werden zowel met vruchtbaarheid als met oorlog verbonden. In het christelijke Ierland werden deze twee kanten zoveel mogelijk van elkaar gescheiden. De Danann vertegenwoordigden het licht, de Fomoren duisternis.

BANBA

Zie Eriu.

BELENUS – BEL

Belenus was een Gallische God, die waarschijnlijk al vereerd werd in Gallië en het Keltische deel van Noord-Italië voordat de Romeinen deze gebieden bij het Romeinse Rijk inlijfden. Zijn naam betekent ‘helder’ of ‘schitterend’. Omdat Apollo (zie hoofdstuk 6) vanaf de 1^e eeuw v.Chr. door de Romeinen vooral gezien werd als een stralende Zonnegod, stelden ze Belenus gelijk aan Apollo en noemden hem Apollo Belenus. Nog in de 4^e eeuw n.Chr. waren er tempels in Gallië waar deze God werd vereerd.

Het is mogelijk dat Belenus in Ierland werd vereerd als Bel en zijn naam heeft gegeven aan het feest van *Beltane*, op de vooravond van de eerste mei, het Keltische begin van de zomer. Of er daadwerkelijk een God Bel heeft bestaan is niet zeker. Hij wordt voor het eerst vermeld in de *Sanas Chormaic*, een verklarende woordenlijst van Iers-Keltische begrippen die rond het jaar 900 door Cormac van Cashel werd samengesteld. Beltane betekent ‘vuur van Bel’. Volgens Cormac was Bel of Bial een afgod, die door de heidense Kelten werd aanbeden. Volgens historicus Ronald Hutton zag Cormac de Bijbelse Baäl als prototype voor heidense afgoden en is het bestaan van een Iers-Keltische God Bel niet bewezen.

BLODEUWEDD

Zie Arianrhod.

BRIGIT

Brigit, ook wel genaamd Brigid of Brighid, was de beschermvrouwe van Leinster, in het oosten van Ierland, maar ze werd in heel Ierland, en ook daarbuiten, vereerd. De Galliërs en de Britse Kelten kenden haar in de Romeinse tijd als Brigantia. In Wales was de stam van de Briganten naar de Godin genoemd. Over de Ierse Godin is het meeste bekend. Haar naam betekent 'de verhevene' of 'de machtige'. Ze was een veelzijdige Godin, die bijna alle facetten van het leven omvatte. Ze was de beschermvrouwe van handwerkslieden, maar werd ook verbonden met heling en poëzie. Haar gaven om te orakelen en de toekomst te voorspellen werden hoger aangeschreven dan die van enige andere Ierse Godin of God. Ze werd vooral verbonden met vruchtbaarheid. Vrouwen riepen bij een bevalling haar hulp in. Bij Imbolc, het ploeg- en zaaifeest dat op 1 februari werd gevierd, speelde ze een grote rol omdat zij het was die de aarde na de winterse rust weer vruchtbaar zou maken. De naam van het feest betekent 'rondom de buik', een verwijzing naar de processies rondom de akkers, die als de buik van de Godin werden beschouwd. Veel bronnen in Ierland werden aan de Godin gewijd. Het bronwater werd geacht vruchtbaarheid en genezing te brengen. De louterende en genezende kracht van vuur werd ook met Brigit verbonden. In veel van haar heiligdommen werd altijd een vuur brandend gehouden.

Als dochter van de Stamgod Dagda bezat Brigit een zekere autoriteit. Anders dan verschillende andere Keltische Godinnen, speelde ze geen rol als Oorlogsgodin. In de strijd tussen de Tuatha Dé Danann en de Fomoren (zie inleiding) probeerde ze alleen maar, tevergeefs, te bemiddelen.

Ze was onafhankelijk en niet aan een vaste partner gebonden. Pas in de latere Ierse traditie werden verschillende personen genoemd met wie ze getrouwd zou zijn. Uit een affaire met Bres, een van de koningen van de Danann, kreeg ze een zoon, Ruadán, die in de strijd door de Smid-God Goibniu werd gedood.

Tijdens de kerstening werden veel Keltische Goden en Godinnen door de kerk tot demonen verklaard. Brigit was te zeer ingebed in de Ierse samenleving om haar cultus te onderdrukken. In plaats daarvan werd ze tot een heilige die uit naam van God over dezelfde krachten beschikte. Ze zou in het midden van de 5^e eeuw geboren zijn in het huis van een Druïde en gevoed zijn met de melk van door God gezonden koeien. Als volwassen vrouw stichtte ze het klooster van Kildare, waar ze bezoekers verbaasde met voedsel uit haar mand die nooit leeg raakte, hoeveel ze er ook uithaalde. De melk van haar koeien, die driemaal per dag werden gemolken, was zo overvloedig dat er een meer mee gevuld kon worden. Haar feestdag was 1 februari, de traditionele datum van het aan de Godin gewijde Imbolc. De verbondenheid van de Godin met het graan werd ook overgedragen op de heilige. Tijdens Imbolc werden met de graanhalmen van het afgelopen jaar kruisen gemaakt, het zogeheten *Brigit's cross*. Het kruis werd in huis opgehangen en zou het hele jaar bescherming bieden. Hoewel ze als maagd stierf, bracht de heilige Brigit net als de Godin vruchtbaarheid voor akkers, vee en mensen. Barend vrouwen richtten zich voortaan tot de heilige Brigit om haar hulp te vragen. Brigit werd

ook de beschermheilige van handwerkslieden en artsen. In het klooster in Kildare werd altijd een vuur brandend gehouden, net als dat voordien in de heiligdommen van de Godin werd gedaan.

De faam van de heilige Brigit was zeker zo groot als die van de Godin. In Engeland alleen al werden vóór de Reformatie negentien kerken aan haar gewijd. Op de Hebriden en ook elders op de Britse eilanden werden stropoppen met vrouwenkleren in een mand gelegd. Dit werd *Brigit's bed* genoemd. Ierse zendelingen verspreidden de verering van de heilige Brigit over het Europese vasteland, ook over Nederland. In het Limburgse Noorbeek wordt nog steeds op de tweede zaterdag na Pasen een zogeheten Brigida-den uit het bos gehaald en naast de kapel van Sinte-Brigida geplant.

COVENTINA

Voor de Kelten waren alle bronnen heilig en verbonden met een Godin. Coventina is een van de weinige Brongodinnen waarvan we de naam kennen omdat de Romeinen rond het bestaande Keltische heiligdom een tempel hebben gebouwd. De tempel bevindt zich vlak bij de muur die Hadrianus tussen Engeland en Schotland heeft laten bouwen. De grote hoeveelheid munten, sieraden en beeldjes die in de bron is gevonden, is een aanwijzing voor de grote populariteit van deze Godin. Bezoekers richtten een verzoek aan de Godin en wierpen het geschenk als offer in de bron. Gevonden Latijnse inscripties duiden de Godin aan als verheven en heilig. De Godin werd meestal afgebeeld terwijl ze water uit een kom giet. Hoewel Coventina vooral plaatselijke betekenis had, zijn inscripties gericht aan haar gevonden in Gallië, Narbonne en Spanje.

DAGDA

De Ierse Kelten beschouwden Dagda, vaak aangeduid als *de* Dagda, als de aanvoerder van de Tuatha Dé Danann, het Godenras dat Ierland bewoonde voordat de Kelten het eiland in bezit namen (zie inleiding). Hoewel de Kelten de Danann naar de 'andere wereld' verdreven zouden hebben, werden deze Goden en Godinnen overwegend als positief gezien. Ze zouden helpen wie hen vereerden en zich keren tegen de vijanden van hun volgelingen.

Dagda werd kennelijk door verschillende Iers-Keltische stammen vereerd. Zijn naam betekent 'De Goede God'. Hij werd gezien als een wijze en rechtschapen God. Zijn bijnamen *Eochaid Ollathir* (Alvader) en *Ruad Rofhessa* (Heer van Wijsheid), gaven aan dat hij een vaderlijke figuur was binnen de Godenwereld. Hij was groter en sterker dan de andere Goden. Met de grote knots die hij altijd bij zich droeg, kon hij iedereen uit de weg ruimen. De knots bezat echter magische krachten en een klap met de andere kant van dit wapen bracht de overledenen weer tot leven. De God bezat ook een ketel waaruit Goden en mensen konden eten zonder dat de ketel ooit leeg raakte. Zelf bezat de God een legendarische eetlust. De Fomoren, wezens die Ierland hadden bewoond voordat de Tuatha daar kwamen, wilden Dagda belachelijk maken. Ze daagden hem uit een door hen gevulde ketel leeg te eten. De ketel had geen bodem en was geplaatst op een onderaards gewelf, gevuld met voedsel. Dagda at het gewelf helemaal leeg en schraapte met zijn vinger nog de bodem uit. Behalve zijn ketel had Dagda ook twee zwijnen, die altijd weer tot leven kwamen, hoe vaak ze ook

werden geslacht en opgegeten. Ook had hij vruchtbomen, die het hele jaar vol hingen met rijpe vruchten.

Het is niet moeilijk in de Dagda een Vegetatiegod te herkennen die vruchtbaarheid en overvloed bracht, maar ook verbonden was met de dood. In de *Ulstercyclus* is hij soms de geliefde van Morrigan. Door haar profetische gaven wist deze Godin wie in de komende strijd zou sterven. Ze reinigde in de rivier de wapenrusting van krijgers die de strijd niet zouden overleven. Terwijl ze daarmee bezig was, één voet op elke oever van de rivier, benaderde Dagda haar en had geslachtsgemeenschap met haar, daarmee dood en nieuw leven met elkaar verbindend. Ook andere Godinnen worden als geliefde aan Dagda gekoppeld. Bij de Riviergodin Boand verwekte hij Angus Og, de God die jeugd en schoonheid vertegenwoordigde. De Godin Brigit werd algemeen als zijn dochter beschouwd, al waren de meningen verdeeld over wie haar moeder was.

Dagda was ook beschermheer van muziek en dans. Hij had een magische harp waarmee hij drie melodieën speelde: een om te lachen, een om te huilen en een om te slapen. In de strijd kon de harp zelfstandig optreden om vijanden van de Dagda uit te schakelen.

In Ierse volksverhalen leefde de Dagda voort als brenger van vruchtbaarheid en ook als Heer van het dodenrijk. Men zei dat hij diep onder de aarde vier paleizen bezat. Tijdens het Samhainfeest, op de vooravond van 1 november, werden de doden geacht de levenden te bezoeken en Dagda werd op die dag speciaal vereerd. Het zou ook tijdens Samhain zijn geweest dat de God in de rivier met de Morrigan gepaard had. Samhain was voor de Kelten niet alleen een dodenfeest, maar ook het begin van het nieuwe jaar.

DANU – ANU – DON

Danu is de stammoeder van het Iers-Keltische pantheon. Het Godenras Tuatha Dé Danann (Volk van de Godin Danu) werd naar haar genoemd. In de tijd dat de Ierse mythen werden opgeschreven, waren haar cultus en haar eigenschappen vergeten en wist men zich niet veel meer dan haar naam te herinneren. Naar wordt aangenomen was de Godin Anu, die in de provincie Munster, in het zuidwesten van Ierland, werd vereerd, dezelfde Godin. Anu was eveneens een Moedergodin, die vooral met de vruchtbaarheid van het land werd verbonden. Twee naast elkaar liggende bergen in County Derry worden nog steeds *Dá Chich Anann* (de borsten van Anu) genoemd. In Wales werd de Godin Don genoemd. In de *Mabinogion* (zie inleiding) is ze de moeder van Arianrhod en Gwydion, maar verder is over haar niets opgetekend. Ook op het Europese vasteland zijn sporen van de verering van Don gevonden. De Donau en de Dnjepr zouden naar haar genoemd zijn. Waarschijnlijk werd Danu-Don ook door andere Indo-europese stammen als stammoeder gezien.

DEA NUTRIX

Dea Nutrix (Voedende Godin) is de verzamelnaam die de Romeinen toekenden aan Keltische Godinnen, vaak in drievoud, die werden voorgesteld met een kind of twee kinderen aan de borst. Verspreid over heel de Keltische wereld zijn deze beeldjes gevonden. Ze werden in huis neergezet en ook aan de doden meegegeven om ze te beschermen en te voeden tijdens hun tocht naar de andere wereld.

DIAN CÉCHT

In de Ierse mythen was Dian Cécht een God van de Tuatha Dé Danann, het Godenras dat in Ierland woonde voordat de Kelten het land in bezit namen (zie inleiding). Hij was de vader van Cian en, net als Balor, de grootvader van Lugh. Zijn naam betekent ‘Hij die snel beweegt’ of ‘Snelle kracht’. Hij was een uitmuntend heelmeeester en kende als geen andere God of Godin de kracht en werking van alle kruiden. Met magische spreuken wist hij zijn heilkunde nog effectiever te maken. Elke dodelijk gewonde wist hij door onderdompeling in zijn magische bron weer gezond te maken, zolang de betreffende tenminste niet onthoofd was. Ook als smid blonk Dian Cécht uit. Toen Nuada, de koning van de Danann, in de strijd zijn arm verloor, maakte Dian Cécht voor hem een zilveren arm met bewegende vingers. Omdat een koning fysiek volmaakt moest zijn, was dit toch nog niet voldoende om zijn koningschap te behouden. Miach, de zoon van Dian Cécht, die zijn vaders gaven had geërfd en hem in veel opzichten overtrof, maakte daarop een arm van vlees en bloed voor Nuada en redde zo zijn troon. Dian Cécht was zo jaloers op de grotere gaven van zijn zoon dat hij ruzie met hem zocht en hem doodde. Deze donkere kant van zijn karakter kwam ook, zij het minder dramatisch, tot uiting toen zijn dochter Airmid hem overtrof in kruidenkunde. Ze ordende alle kruiden op een logische wijze, die hun werking duidelijk maakte. Woedend gooide Dian Cécht haar zorgvuldig opgezette systeem door elkaar.

In het volksgeloof bleef Dian Cécht nog lang na de kerstening voortleven. Tot in de 8e eeuw werden magische spreuken en kruidenmengsels uit zijn naam nog algemeen gebruikt. In de Ierse volksgeneeskunde wordt nog steeds *Dian Cécht's Porridge* gebruikt, een mengsel van hazelnoten, paardebloem, witte klaverzuring, muur en havermost om daarmee allerlei klachten als verkoudheid, keelpijn, wormen en slijmvorming te verhelpen.

DON

Zie Danu.

EPONA

De naam Epona is afgeleid van *epo*, het Gallische woord voor ‘paard’. Ze werd afgebeeld zittend op een merrie, staand naast een merrie of staand tussen een merrie en haar veulen. Soms drinkt het veulen bij de merrie, soms geeft Epona het veulen graan te eten uit een schaal. Ook de merrie wordt wel door Epona gevoed. Er zijn geen afbeeldingen van Epona zonder paard gevonden. De Godin werd verspreid over heel het Keltische gebied vereerd, maar vooral in Gallië en het Rijnland. Als enige van de Keltische Godinnen en Goden werd haar cultus ingevoerd in Rome, waar ze op de rituele kalender 18 december als officiële feestdag kreeg toegewezen. Vooral ruiters in de Romeinse legers vereerden Epona, maar in alle lagen van de Romeins-Keltische bevolking werd tussen de 1^e en 4^e eeuw n.Chr. haar cultus in ere gehouden. In veel Keltische huizen zijn kleine afbeeldingen van de Godin gevonden, die kennelijk onderdeel van een familiecultus uitmaakten. Epona werd vooral vereerd in kleine heiligdommen in het bos. Alleen bij Aedui in Bourgondië is een grote aan de Godin gewijde tempel teruggevonden.

Ondanks haar populariteit binnen het Romeinse leger werd Epona niet met strijd geas-

socieerd, maar vooral met vruchtbaarheid. Ze zit altijd op haar paard met beide benen aan één kant, niet schrijlings, wat toch de gangbare houding is tijdens de strijd. Het paard op zich lijkt wel met strijdbare Goden en met de zon geassocieerd te zijn door de pre-Romeinse en geromaniseerde Kelten, maar Epona mist dit aspect. De Godin heeft op afbeeldingen vaak een hoorn des overvloeds of een mand met fruit of graan in haar armen of op haar schoot. Op veel plaatsen werd de Godin verbonden met stromend water, bronnen en geneeskraft. In die hoedanigheid werd haar cultus wel verbonden met die van Apollo (zie hoofdstuk 5), die eveneens om zijn heelkundige krachten werd vereerd.

Zoals verschillende andere belangrijke Keltische Godinnen werd Epona niet alleen geassocieerd met groei en vruchtbaarheid, maar ook met afbraak en de dood. Vaak werd ze afgebeeld met een hond en een raaf, die beide met de onderwereld geassocieerd werden. Ze werd soms afgebeeld met een sleutel in haar hand en werd waarschijnlijk gezien als begeleider van de overledenen naar het dodenrijk. Op een Keltische begraafplaats bij Metz werd Epona veelvuldig op grafstenen afgebeeld, zittend op een paard, soms als begeleider voor een mens uit rijdend.

Het strijdbare aspect van een met paarden verbonden Godin is wel duidelijk terug te vinden in Macha (zie het artikel over Morrigan – Badh – Macha). In Wales werd het paard vooral verbonden met Rhiannon, die een Middeleeuwse afsplitsing van Epona lijkt te zijn. Afbeeldingen van in Engeland en elders in de (krijt)rotsen uitgesneden reusachtige figuren van een paard kunnen uit de verering van Epona zijn voortgekomen, al bestaat hier geen zekerheid over. Veel van deze figuren worden tot de huidige dag toe door de plaatselijke bevolking onderhouden en vrijgehouden van de omringende begroeiing.

Voor de Romeinen was Epona de beschermvrouwe van de paarden. Een afbeelding van de Godin sierde vaak de wanden van de Romeinse stallen. Op 18 december, haar jaarlijkse feestdag, werden de stallen gereinigd en versierd met rozen. Voor de pre-Romeinse Kelten was Epona veel méér dan de beschermvrouwe van de stallen. Epona is voortgekomen uit de Keltische Grote Godin, in haar rol als Grote Moeder en brengster van vruchtbaarheid en overvloed, maar ook als de begeleider en beschermvrouwe van de overledenen naar het hiernamaals.

ERIU – BANBA – FODLA

Eriu, Banba en Fodla worden in het *Boek van de Invallen* genoemd als Godinnen, behorend tot de Tuatha Dé Danann, het Godenras dat in Ierland woonde voordat de Kelten het land in bezit namen (zie inleiding). De drie Godinnen verpersoonlijkten Ierland. Elk vroeg aan de binnenvallende Milesiërs (Kelten) het land naar haar te noemen. Het verzoek van Eriu werd ingewilligd.

FODLA

Zie Eriu.

GOIBNIU

In de Ierse mythen was Goibniu de beste smid van de Tuatha Dé Danann, het Godenras dat in Ierland woonde voordat de Kelten het land in bezit namen (zie inleiding). Zijn naam

is afgeleid van *goban*, het Oud-Ierse woord voor smid. De wapens die hij maakte waren onovertroffen. Hij maakte de speer die Lugh onoverwinnelijk maakte in de strijd. Ook de andere Danann voorzag hij, geholpen door twee andere smeden, van wapens, om daarmee tegen de Fomoren te strijden. De mythen geven verschillende versies over zijn afstamming en bloedverwanten. Soms wordt Dian Cécht zijn broer genoemd, soms de Dagda. Net als Dian Cécht was Goibniu zowel een voortreffelijk smid als een uitmuntend heelmester. Tijdens een jaarlijks door hem georganiseerd feest kregen zijn gasten een brouwsel voorgezet waardoor ze altijd jong zouden blijven. In Wales kende men de God als Gofannon.

In Ierse volksverhalen leefde Goibniu nog lang voort als de volksheld Gobban Sáer, die een bekwaam smid en timmerman was. Vaak werd zijn hulp ingeroepen om kerken te bouwen en men zegt dat hij zich van het heidendom had afgekeerd en zich had laten dopen.

GWYDION

Zie Arianrhod.

KERNUNNOS

Op het Europese vasteland zijn veel sporen gevonden van de verering van een God in mensengedaante met een gewei op het hoofd. Bij een Gallisch-Romeins beeld uit ca. 17 n.Chr., gevonden onder de fundamente van de Notre Dame in Parijs, wordt de naam Kernunnos (De Gehoornde) vermeld. De afbeelding, te zien in het Musée de Cluny, toont een man met een baard. Aan beide horens van zijn gewei hangt een *torc*, een ringvormig, meestal zilveren sieraad, dat gezag uitdrukt en aangeeft dat we met een God te maken hebben. Hoewel niet zeker is dat de andere gevonden afbeeldingen dezelfde God betreffen, lijkt dit wel aannemelijk.

De oudste Keltische afbeeldingen van de God met het gewei dateren uit de 4^e eeuw v.Chr. Gedurende duizend jaar zijn deze afbeeldingen van Roemenië tot Ierland gemaakt. Meer dan dertig hiervan zijn teruggevonden. Een van de beroemdste is de afbeelding in de zilveren ketel die gevonden is in Gundestrup, Denemarken, maar vermoedelijk in de 3^e eeuw v.Chr. is vervaardigd in Roemenië of Thracië. Op deze ketel wordt Kernunnos zittend met gekruiste benen afgebeeld als Heer van de Dieren. Rechts van hem staat een hert. In zijn linkerhand houdt hij een gehoornde slang, in de rechter een *torc*. Rondom hem zijn andere dieren afgebeeld. Bloeiende takken lijken uit zijn gewei op te schieten. Ook in Gallië werd Kernunnos afgebeeld als Heer van de Dieren en als bringer van vruchtbaarheid en overvloed. In de Romeinse tijd werd Kernunnos soms afgebeeld met Mercurius, een God die eveneens met overvloed en geldelijk gewin werd geassocieerd. Een altaar dat is gevonden in Reims toont de God zittend met gekruiste benen op een verhoogd platform tussen de staande Mercurius en Apollo. Uit een open zak op zijn schoot loopt graan, dat wordt gegeten door een hert en een stier die voor het platform staan. In het driehoekige fronton boven het altaar staat een rat, die kennelijk aangeeft dat de God ook Heer over het dodenrijk is. De gehoornde slang, waarmee Kernunnos vooral in Gallië werd afgebeeld, verbindt vruchtbaarheid en de onderwereld.

De grote tijdsperiode en reikwijdte van zijn verering geeft aan dat Kernunnos een belangrijke Keltische God is geweest. Hij werd geassocieerd met vruchtbaarheid en overvloed,

maar ook met het dodenrijk. Opvallend is zijn vreedzame aard. Nergens wordt hij, zoals veel andere Keltische Goden, afgebeeld met dodelijke wapens in de hand. Het feit dat zijn verering de hechte stamverbanden oversteeg, is een aanwijzing dat zijn cultus nog veel ouder was dan de gevonden afbeeldingen doen vermoeden.

Door de vroege christenen werd de Gehoornde God gezien als de Duivel en zijn cultus werd al in een zo vroeg stadium onderdrukt dat de later opgetekende mythen de God niet noemen.

Sinds de heropleving van het paganisme in de 2^e helft van de 20^e eeuw kan Kernunnos zich in een groeiende belangstelling verheugen. Veel Wicca's zien hem als een belangrijke, zoal niet de belangrijkste God. Alleen wordt hij door Wicca's vaak, naast Heer van de Dieren en bringer van vruchtbaarheid, gezien als een God van de Jacht, iets wat niet uit de oude afbeeldingen af te leiden is.

KERRIDWEN

Kerridwen speelt een rol in het *Boek van Taliesin*, een verhaal dat in de 13^e eeuw in Wales is opgetekend. Ze bezit een grote ketel, die wijsheid en onsterfelijkheid brengt. Ze heeft een dochter, Creirwy ('licht' of 'mooi'), en een zoon, Afagddu ('donker' of 'lelijk'). Creirwy is knap van uiterlijk en intelligent. Afagddu is lelijk en dom. Om haar zoon ook knap en wijs te maken, brouwt Kerridwen in haar ketel een magisch mengsel dat een jaar moet staan. Ze geeft een jongen, Gwion, de opdracht de ketel te bewaken en er op gezette tijden in te roeren. Gwion doet dit plichtsgetrouw, maar eenmaal vallen drie druppels op zijn hand en zonder erbij na te denken, likt hij ze op. Hierdoor krijgt hij de wijsheid die voor Afagddu bedoeld was, maar de ketel barst uit elkaar en in paniek vlucht Gwion weg, achtervolgd door de woedende Kerridwen. Door de wijsheid en de magische krachten die het brouwsel hem geschonken hebben, is Gwion in staat voortdurend van gedaante te veranderen, maar Kerridwen overtreft hem steeds. Als hij een haas wordt, verandert zij in een jachthond. Als hij de gedaante van een vogel aanneemt, wordt zij een havik. Ten slotte verandert ze zichzelf in een kip en Gwion in een graankorrel, die ze opeet. Ze wordt hierdoor zwanger en negen maanden later baart ze hem, maar dan is hij veranderd in de magiër en dichter Taliesin, die in verschillende andere Keltische verhalen een rol speelt.

Kerridwen is duidelijk een afsplitsing van de Keltische Grote Godin, die naar willekeur elke gedaante kan aannemen en over leven en dood heerst. Ze brengt vruchtbaarheid, maar heeft ook een destructieve kant. Gwion-Taliesin is de Vegetatiegod, die sterft en in het graan wordt herboren. Van Taliesin werd gezegd dat hij aanwezig was bij de geboorte van Mabon, die toch gezien werd als de oudste van alle levende mensen. Daarmee werd uitgedrukt dat Taliesin er altijd was geweest en onsterfelijk was. De ketel, die nieuw leven en onsterfelijkheid brengt, is een symbool voor Kerridwen zelf. In volksverhalen werd Kerridwen vaak voorgesteld als een oude vrouw en een heks, maar dat was slechts één van de verschijningsvormen van deze Grote Godin.

LLEU

Zie Arianrhod en Lugh.

Lugos was een belangrijke Keltische God, die vooral in Gallië werd vereerd. Maar ook elders in de Keltische wereld zijn sporen van deze God gevonden. De Romeinen (zie hoofdstuk 6) stelden hem gelijk aan Mercurius en volgens Caesar, in *De Gallische Oorlog*, was Mercurius de belangrijkste God van de Galliërs. Keizer Augustus maakte de naar Lugos genoemde plaats Lugdunum Clavatum, het latere Lyon, tot de hoofdstad van de provincie Gallië. Verspreid over de hele Keltische wereld zijn vijftien plaatsen gevonden die naar Lugos genoemd zijn, zoals het huidige Laon in Frankrijk, Lugano in Zwitserland en Liegnitz in Silezië. De naam Leiden is van Lugdunum Batavorum afgeleid. Carlisle, aan de noordelijke grens van Engeland, bij de Muur van Hadrianus, heette in de Romeinse tijd Luguvalum.

Over de cultus en de aard van Lugos is weinig bekend. Voor de Romeinen was Mercurius vooral een God van de handel, maar de Kelten zagen hun Goden over het algemeen in een breder perspectief. Het meeste houvast bieden de Ierse mythen. Alleen zijn die pas duizend jaar na het vertrek van de Romeinen uit Engeland en de overige Keltische gebieden opgetekend. De essentie van Lugos kan in die tijd ingrijpend zijn veranderd.

In de Ierse mythologie speelt de God onder de naam Lugh of Lug een rol in de *Mythologische Cyclus* en in de *Ulstercyclus* (zie inleiding). Zijn grootvader is Balor, de leider van de Fomoren, de duistere wezens die worden bedreigd door de komst van het Godenras van de Tuatha Dé Danann (zie inleiding). Omdat Balor is voorspeld dat zijn kleinzoon hem zal doden, sluit hij zijn enige dochter, Ethlinn, in een vrijwel onbereikbare toren op, bewaakt door twaalf oude vrouwen, die geen enkele man mogen toelaten. Uiteindelijk weet Cian, een van de Goden van de Tuatha Dé Danann, als vrouw vermomd toch tot Ethlinn door te dringen en haar te verleiden. Als het meisje bevalt van een drieling geeft Balor opdracht de baby's in een dichte zak van een rots in zee te gooien. Een van de drie jongetjes rolt uit de zak en overleeft de val. Hij wordt gevonden door een priesteres en door de Godin Tailtiu (zie onder) opgevoed. Vanwege zijn stralende uiterlijk wordt het kind Lugh ('de schitterende') genoemd. Bij de smid Goibniu leert Lugh alle wapens en werktuigen te maken die hij nodig heeft. Als Lugh volwassen is, gaat hij naar het hof van Nuada, de koning van de Tuatha Dé Danann en biedt zijn diensten aan. Omdat hij uitblinkt in alle ambachten en ook een uitmuntend strijder is, wordt hij aangenomen. In de beslissende strijd tegen de Fomoren krijgt Lugh de leiding en met de slinger die hij altijd als wapen bij zich heeft, weet hij het oog van Balor met een steen tot achter in diens hoofd te dringen. Daardoor wordt Balor, zoals voorspeld, door zijn kleinzoon gedood en de Tuatha weten de Fomoren verpletterend te verslaan. In de strijd was Nuada door Balor gedood en Lugh neemt zijn plaats in als leider van de Tuatha Dé Danann. De zoon die hij bij de aardse vrouw Dechtiré verwekt, Cú Chulainn, is de grote held in de *Ulstercyclus*. Als het nodig is, staat Lugh hem bij in de strijd.

Door moderne wetenschappers is Lugh op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Wegens zijn schitterende uiterlijk is hij een Zonnegod genoemd. De speer die hij in de strijd trefzeker wist te gebruiken, is wel gezien als een symbool voor de bliksem, waardoor hij overeen zou komen met de Romeinse Jupiter (zie hoofdstuk 6) en de Griekse Zeus (zie hoofdstuk 5). Hij zou daarmee zijn voortgekomen uit de Indo-europese Hemelgod. Vanwege zijn veelzijdigheid en zijn beschermende functie is hij een stamgod genoemd, maar Lugh werd door verschillende stammen in heel het Keltische gebied vereerd. Hij oversteeg zelfs de verschil-

lende Godenrassen. Met een Fomoor als moeder en grootvader en een Danann als vader wist hij de hoogste plaats binnen de Tuatha Dé Danann in te nemen.

Dat Lugh niet uitsluitend een Zonnegod was, maar ook en vooral een Vegetatiegod, blijkt uit het feit dat het belangrijkste Ierse oogstfeest, Lughnasa, naar deze God is genoemd. Dat Lugh zijn grootvader Balor doodt, kan een mythische uitbeelding zijn van de dood van de oude vegetatie die wordt geoogst, om het volgend seizoen uit het zaad herboren te worden in de nieuwe vegetatie. Het kind Lugh zou zijn opgevoed door Tailtiu, een Godin die grote delen van Ierland geschikt maakte voor de landbouw. Dit was zo'n grote krachtsinspanning dat ze als gevolg daarvan overleed. Om haar te eren zou Lugh het oogstfeest Lughnasa hebben ingesteld. Het feest werd traditioneel op 1 augustus gehouden en duurde aanvankelijk vijftien dagen. Later bleef alleen de eerste dag over, maar die is tot in de twintigste eeuw nog vrij algemeen in Ierland gevierd en wordt in modern Iers nog steeds Lunasa genoemd. In Schotland werd het feest Lunasad genoemd. In Engeland ontstond onder de gekerstende Angelsaksen in de 9^e eeuw de gewoonte het feest Hláfmaesse (broodmis) te noemen. Hieruit is de naam Lammas ontstaan.

In Wales werd Lugh vereerd als Lleu. Uit de mythen over Lleu en Gwydion in de *Mabinogion* valt af te leiden dat Lleu eveneens een Vegetatiegod was (zie het artikel over Arianrhod). Alleen is Lleu duidelijk minder belangrijk en machtig dan Lugh. Hij is onderworpen aan de willekeur van zijn moeder Arianrhod en zelfs met de hulp van zijn oom Gwydion delft hij het onderspit tegen zijn vrouw, de uit bloemen gemaakte Blodeuwedd.

Ook in Ierland raakte Lugh na de komst van het christendom zijn belangrijke positie kwijt. In volksverhalen verloor hij in de loop der eeuwen zijn goddelijke en magische kracht en werd gezien als een elfachtig wezen dat alleen maar een goed handwerksman was. Zijn naam werd neerbuigend veranderd in *Lugh-Chromain* (de kleine, kromme Lugh). In de Angelsaksische taal werd dit tot *leprechaun*, een woord waar nog steeds kabouters mee worden aangeduid.

MABON

Zie Maponus.

MACHA

Zie Morrigan.

MANANNAN

In de Ierse mythen is Manannan een Zeegod, behorend tot de Tuatha Dé Danann, het Godenras dat in Ierland woonde voordat de Kelten het land in bezit namen (zie inleiding). Manannan beschermt Ierland vanuit de zee. In een door paarden getrokken wagen rijdt hij over de golven. Hij is de zoon van de Zeegod Lir ('Zee') en wordt in die hoedanigheid *Manannan Mac Lir* (Manannan, zoon van de zee) genoemd. Zijn verblijfplaats is het magische eiland Emain Ablach, dat vaak gelijkgesteld wordt met de andere wereld of het dodenrijk.

Manannan was echter veel meer dan een Zeegod of Dodengod. In alle Ierse mythologische tradities (zie inleiding) speelt hij een rol. Er werd gezegd dat hij de eerste koning was

geweest van het naar hem genoemde eiland Man. Veel mythen over deze God spelen zich verspreid over heel Ierland af. Manannan is daarin een meester in magie en blinkt in alle ambachten uit. Hij geeft Lugh een aantal geschenken, die hem helpen in de strijd tegen de Fomoren: een boot die de gedachten van de inzittende kan lezen en zelf vaart, zonder zeil of roer, een zwaard dat door elke wapenrusting dringt en een paard waarmee Lugh over land en over zee kan reizen. Als de Danann zich voor de opdringende Kelten terugtrekken, maakt Manannan voor elk van de Goden en Godinnen een mantel, waarmee ze zich onzichtbaar kunnen maken, zodat ze ongezien toch in Ierland kunnen blijven.

Manannan kan alle gedaanten aannemen die hij wil en hij trekt voortdurend incognito door Ierland, waarbij hij vele streken uithaalt en iedereen steeds te slim af is. Hij kan een bedrieger zijn, maar schenkt ook vruchtbaarheid en overvloed. De varkens die hij bezit, kunnen worden geslacht en opgegeten en zijn de volgende ochtend weer springlevend. Wie mee-eet van het banket dat hij jaarlijks geeft, blijft altijd jong. Onder vele namen en vermommingen duikt hij op in verschillende verhalen, waarbij zijn identiteit in de loop van het verhaal blijkt uit de wonderen die hij verricht en de streken die hij uithaalt. Als zijn grappen uit de hand dreigen te lopen, weet hij zich in een magische mist te hullen en daarin te verdwijnen. Of hij herstelt de oude toestand. Daarin gaat hij soms heel ver. Als hem kwalijk wordt genomen dat hij iemand onthoofd heeft, zet hij het hoofd weer op de romp en brengt het slachtoffer weer tot leven. Ook is hij er een meester in gedachten, verlangens en herinneringen te beïnvloeden. Als de Godin Fand, die in verschillende verhalen zijn vrouw is, hem bedriegt met de held Cú Chulainn weeft Manannan een magisch kleed tussen hen in, met als gevolg dat de geliefden al snel elkaars bestaan totaal vergeten zijn.

Manannan wint in de strijd niet door zijn brute kracht, maar door zijn sluwheid en zijn vermogen met magie illusies en werkelijkheid met elkaar te verweven. Als hij spaanders hout in zee gooit, weet hij zijn vijanden in de waan te brengen dat dit goedbepaalde oorlogsschepen zijn. Met een magische mist weet hij meermalen zijn tegenstanders in verwarring te brengen, zodat ze elkaar afslachten en hem ongemoeid laten.

In Wales neemt Manannan de gedaante aan van Manawydan, de zoon van Llyr, die in het derde boek van de *Mabinogion* getrouwd is met Rhiannon (zie aldaar). Manawydan is standvastig en verstandig als om hem heen de wereld betoverd wordt, en dankzij hem wordt de betovering verbroken, maar hij mist het sprankelende, ondeugende en soms ietwat boosaardige dat Manannan zo fascinerend maakt.

Manannan was in de Middeleeuwen een volksheld in Ierland en op de Britse eilanden. Hij was een van de laatste Goden die na de kerstening nog werden vereerd. Tot in de moderne tijd bleef hij de beschermheer van zeelieden en handelaars. Men zei dat hij zich eeuwenlang op het eiland Man staande had weten te houden door alle bezoekers af te weren met een magische mist, waarin ze hopeloos verdwaalden. Alleen Sint Patrick, de belangrijkste heilige van Ierland, zou erin geslaagd zijn de betovering te verbreken en Manannan te verdrijven. Daarna zou Manannan zich in Schotland en op de Hebriden hebben teruggetrokken. Tot in de twintigste eeuw werd hij daar nog regelmatig gesignaleerd door mensen die zich meestal pas achteraf realiseerden wie de vreemdeling was die zulke wonderlijke dingen had gedaan en gezegd, en ze meestal iets afhandig had gemaakt. De goudstukken waarmee de vreemdeling betaald had, bleken steevast stenen of bladeren te zijn.

MAPONUS – MABON

In Noord-Engeland, Schotland en Frankrijk werd Maponus in de Romeins-Keltische periode (1^e eeuw v.Chr. – 4^e eeuw n.Chr.) vereerd. Zijn naam betekent ‘Jongeling’ of ‘Zoon’. Inscriptions gericht aan Maponus geven aan dat hij werd geassocieerd met muziek en dichtkunst. Door de Romeinen werd hij gelijkgesteld aan Apollo (zie hoofdstuk 5). Op een bij Ralchester in Engeland gevonden steen werd de God afgebeeld naast een niet met name genoemde Jachtgodin. Mogelijk is dit een Romeinse voorstelling van Maponus als Apollo met zijn zuster Artemis. Waarschijnlijk vertegenwoordigde Maponus de viriele, scheppende kracht van de jonge zoon van de Moedergodin. De donkere kant van Maponus komt tot uitdrukking op een in Frankrijk gevonden loden plaatje, waarop uit naam van de God een vervloeking wordt uitgesproken.

In middeleeuwse verhalen komt de God voor in Wales onder de naam Mabon. Hij wordt ook wel *Mabon ap Modron*, letterlijk ‘de zoon van de moeder’ genoemd. Mabon speelt een rol in het verhaal hoe de held Culhwch de liefde van Olwen wint. Dit verhaal is opgenomen in de *Mabinogion* en andere verhalenbundels. Daarin is de goddelijke afkomst van de personen alleen maar versluierd weergegeven. Van Mabon wordt gezegd dat hij uit het huis van zijn moeder was ontvoerd toen hij drie dagen oud was. Over de moeder (Modron) wordt verder niets gezegd. Ze was niet in staat Mabon terug te vinden en iedereen is hem allang vergeten als Culhwch de hand van Olwen vraagt en van haar vader, de reus Yspaddaden, 31 onmogelijke opdrachten moet uitvoeren voordat hij met Olwen mag trouwen. Een van deze opdrachten is het opsporen van Mabon. Niemand in Ierland heeft ooit van hem gehoord. Ten slotte vindt Culhwch een zalm die ouder is dan de oudste nog levende mens op aarde en deze zalm kan zich herinneren dat Mabon van zijn moeder werd geroofd en sindsdien in de gevangenis heeft gezeten. Met de hulp van zijn oom, koning Arthur, en diens ridders weet Culhwch de gevangenis te vinden en Mabon te bevrijden.

In het verhaal wordt geen reden gegeven dat Mabon bij zijn moeder werd weggehaald en gevangen gezet. Evenmin wordt uitgelegd wie Mabon is. Na zijn bevrijding voegt hij zich bij het gezelschap rond koning Arthur. Opmerkelijk is dat de vader van Mabon nergens wordt genoemd. Hij is alleen de zoon van zijn moeder. Opmerkelijk is ook dat Mabon in twee gedaanten een rol speelt in het verhaal: als zuigeling van drie dagen oud en als de oudste nog levende mens op aarde.

Mogelijk is het verhaal een allegorie op de twee gedaanten die een Vegetatiegod kan aannemen: als de oude vegetatie, die sterft met de oogst, en de nieuwe vegetatie, die uit het bij de oogst gewonnen zaad ontspruit. De jonge vegetatie (de pasgeboren Mabon) wordt ge-oogst (van zijn moeder geroofd) en daarna aan ons zicht onttrokken door hem in de aarde te zaaien (gevangen te zetten). Pas de volgroeide nieuwe vegetatie (de oude Mabon in zijn gevangenis) laat ons opnieuw de levenskracht van de Vegetatiegod zien.

Er zijn te weinig aanknopingspunten om de betekenis van Mabon met enige zekerheid vast te stellen. Het is niet bekend of Mabonus alleen als jonge God vereerd werd of net als Mabon tegelijk de oudste onder zijn gelijken was.

MORRIGAN – BADH – MACHA

De naam Morrigan betekent ‘Grote Koningin van de Geesten’. Daarom werd ze ook wel ‘de Morrigan’ genoemd. Ze werd gezien als een furie, die overwinning bracht in de strijd,

maar ze werd ook verbonden met vruchtbaarheid en koningschap. In de nacht reinigde ze op rituele wijze de wapens van helden die de volgende dag in de strijd zouden sneuvelen. Op het slagveld zelf verscheen ze in een visioen aan wie de strijd niet zou overleven. Soms liet ze zich als een vrouw zien, maar ook wel als een raaf of kraai. Ze vocht zelf ook mee in de strijd en bracht de overwinning aan wie ze steunde. Men zei dat ze genoot van de strijd en soms aan beide partijen de overwinning beloofde om ze op te hitsen tot hevige tegenstand. In de *Ulstercyclus* hielp ze de held Cú Chulainn als hij haar gehoorzaamde en haar geliefde wilde zijn. Maar ze keerde zich tegen hem als hij haar afwees of tegen haar wil in handelde. Ze won altijd van hem, maar soms slaagde hij erin haar ernstige wonden toe te brengen. Ze hielp de Tuatha Dé Danann in hun strijd tegen de Fomoren en dankzij haar behaalden ze de overwinning. Haar belangrijkste wapen was paniek te zaaien door haar wilde verschijning en rauwe kreten.

Zoals veel Keltische Godinnen werd Morrigan vaak in drievoudige vorm voorgesteld, samen met de Godinnen Badh en Macha. Deze drievoudige Godin werd aangeduid als de Morrigna. De naam Badh betekent 'kraai' en ze wordt wel gezien als het oorlogszuchtige aspect van Morrigan, dat in de strijd als kraai werd waargenomen. Ze werd ook wel *Badh Catha* ('oorlogskraai') genoemd. Soms werd Badh zelf ook in drievoudige vorm voorgesteld als drie oude vrouwen, zwart en met een kraaiachtig uiterlijk, uit wonden bloedend en met een touw om hun nek.

Morrigan vertegenwoordigt, zoals haar naam impliceert, autoriteit en leiderschap. Op het moment dat ze de wapens van krijgers die zullen sneuvelen in de rivier reinigt, heeft de Stamgod Dagda gemeenschap met haar. De Morrigan verenigt afbraak (oorlog) en opbouw (vruchtbaarheid) en door haar autoriteit stelt ze het voortbestaan van de stam, zelfs in oorlogstijd, zeker.

Macha deelt met Morrigan de autoriteit om de stam te leiden. Macha betekent 'veld' of 'vlakte' en geeft aan dat ze de heerschappij over het land vertegenwoordigt. In de *Ulstercyclus* is ze de vrouw van Nemed, die de tweede groep kolonisten naar Ierland had gebracht (zie inleiding). Op de plek waar ze een tweeling baart, wordt Emain Macha ('tweeling van Macha'), de hoofdstad van Ulster, gesticht. In een andere mythe in de *Ulstercyclus* is ze de vrouw van Crunniuc, een inwoner van Ulster, die opschept dat zijn vrouw sneller kan lopen dan de renpaarden van de koning. Hoewel Macha hoogzwanger is, wordt ze gedwongen haar kunsten te vertonen. Ze wint de race, maar baart bij de eindspurt haar tweeling, waarnaar de hoofdstad wordt genoemd. In een derde versie is Macha de dochter van koning Kimbaéth van Ulster, die na zijn dood veel strijd levert, tevergeefs, om zijn troon voor zichzelf op te eisen.

Morrigan, Macha en Badh lijken te zijn voortgekomen uit een Grote Godin, die heerste over leven en dood; over groei, vruchtbaarheid, maar ook afbraak en de dood. Macha werd verbonden met land en landbouw. Morrigan werd in verschillende mythen in verband gebracht met veeteelt. De Godin bezat een kudde koeien en zorgde voor de vruchtbaarheid en voortplanting van andere kudden. Alle drie de Godinnen konden elke gedaante aannemen die ze wilden en van een begerenswaardige jonge vrouw in een oude vrouw of een dier veranderen. Dit vermogen tot gedaantewisseling weerspiegelt de achterliggende eenheid van de drie Godinnen in al hun verschijningsvormen. Door één bepaald aspect hieruit te lichten kan de Godin overkomen als uitzonderlijk wreed of wellustig. Van Macha werd gezegd dat ze na afloop van de strijd het slagveld afstroopte om menselijke schedels te verzamelen. Van

Morrigan werd gezegd dat ze zich in allerlei verschijningsvormen hulde om de onwillige Cú Chulainn te verleiden.

Om het wezen van Morrigan, Macha en Badh te doorgronden, lijkt het noodzakelijk al hun verschillende aspecten en verschijningsvormen in hun onderlinge samenhang te zien. Misschien is dat wezen te complex en te groot om het te kunnen omvatten. Misschien hebben de Kelten daarom de Grote Godin in drie iets minder grote Godinnen opgedeeld. Of ze haar daardoor beter hebben begrepen, zullen we nooit weten.

NANTOSUELTA

Zie Sucellos.

NEHALENNIA

In 1647 werden na een zware storm op het strand bij Domburg, op het eiland Walcheren in Zeeland, achtentwintig votiefaltaren gevonden, gewijd aan de Godin Nehalennia. Rond het jaar 200 n.Chr. moeten de altaren opgesteld zijn geweest in een tempel voor de Godin. Omstreeks 270 n.Chr. trokken de Romeinen zich terug uit dit gebied. Kort daarna moet de tempel in verval zijn geraakt en onder het opwaaiende duinzand verdwenen. De Godin raakte in vergetelheid, ondanks het feit dat ze nog een tweede tempel in Zeeland had en wel bij Colijnsplaat aan de Oosterschelde. Ook deze tempel werd door de Romeinen aan zijn lot overgelaten. Door een veranderde rivierloop kalfde de bedding af en de tempel en de daarin opgestelde altaren kwamen op een diepte van 25 meter terecht, waar ze pas in 1970 bij toeval ontdekt werden. Deze tempel was veel groter en meer dan 100 altaren konden geborgen worden. De belangrijkste van deze altaren zijn te bezichtigen in musea in Leiden en Middelburg.

De gevonden altaren waren niet bedoeld voor offers. Het waren votiefstenen die werden opgericht door zeelieden om een gelofte in te lossen. Voor de aanvang van een moeilijke en gevaarlijke zeetocht kon men Nehalennia om bescherming vragen met de belofte na de behouden terugkeer een votiefaltaar te laten maken. Dit altaar werd in de tempel neergezet. Op het altaar werd de Godin met haar attributen afgebeeld. In de tekst daaronder drukte de schenker van het altaar zijn dank aan de Godin uit.

Nehalennia was een plaatselijke Godin die kennelijk alleen in de tempels in Zeeland vereerd werd. In Keulen zijn twee aan Nehalennia gewijde votiefaltaren gevonden, waarschijnlijk opgericht door kooplieden die de Rijn bevoeren en in hun woonplaats hun dank aan de Godin wilden uitdrukken. Het centrum van haar cultus was en bleef echter Zeeland. Dit was op de grens tussen de Keltische provincie Gallia Belgica en de Germaanse provincie Germania Inferior. De schenkers van de altaren waren overwegend Kelten, maar ook Germanen en Romeinen, die in het Latijn hun opdracht aan de Godin lieten opstellen. Nehalennia lijkt een Keltische Godin te zijn geweest die al werd vereerd voordat de Romeinen zich in dit gebied vestigden. Haar belang blijkt uit het feit dat ze niet gelijkgesteld werd aan een Romeinse Godin, maar alleen onder haar eigen naam werd vereerd. Haar naam betekent waarschijnlijk 'Leidsvrouw' of 'Zij die stuurt', een passende naam voor de beschermvrouwe van zeelieden en handelaars.

Dat Nehalennia niet alleen een embleem was voor de behouden vaart, maar een Grote

Godin, die alle facetten van het leven bestreek, blijkt uit de attributen waarmee ze wordt afgebeeld. Soms houdt ze een scheepsroer vast, maar vaker heeft ze bloemen, aren of een mand met vruchten in de hand, die aangeven dat ze vruchtbaarheid brengt. Soms wordt ze staand afgebeeld, maar meestal zit ze op een bankje of zetel, waarmee haar koninklijke waardigheid wordt uitgedrukt. Ze wordt nooit naakt afgebeeld, maar altijd gekleed in een lang gewaad, met daar overheen een korte mantel, die nergens anders in de Romeinse wereld is afgebeeld. Naast of onder de zetel staat gewoonlijk een mand met vruchten. Op de zijkanten van de steen wordt meestal een hoorn des overvloeds afgebeeld. Naast de Godin zit of staat steevast een hond. Hiermee wordt waarschijnlijk uitgedrukt dat de Godin niet alleen voorspoed brengt in het leven, maar ook de zorg heeft over de overledenen, die ze naar het dodenrijk begeleidt en daar beschermt. De hond wordt niet als een gevaarlijk dier afgebeeld, maar als een windhond die vredig naast de Godin zit, staat of ligt. Voor de Kelten was het dodenrijk geen onheilsplaats, maar een afspiegeling van de gewone wereld, waar de overledenen vredig en zonder gebreken verbleven.

RHIANNON

In het eerste boek van de *Mabinogion*, de in de 11^e eeuw opgeschreven verzameling van Keltische verhalen uit Wales, is Rhiannon de vrouw van Pwyll, de koning van Dyfed. De zoon die ze hem baart, Pryderi, verdwijnt dezelfde nacht spoorloos. De vrouwen die op de baby moesten passen, doen het voorkomen of Rhiannon haar kind heeft gedood en verslonden. Pwyll wil zijn vrouw niet laten doden, maar straft haar wel. Zoals gebruikelijk in de *Mabinogion* hebben we te maken met een Keltische Godin, die als mens wordt voorgesteld, terwijl haar goddelijke afkomst alleen versluierd wordt weergegeven. Rhiannon is duidelijk verwant met Epona, de Keltische Paardgodin. Het paard dat ze berijdt is sneller dan enig ander paard in het koninkrijk. Als straf voor de vermeende moord op haar kind wordt ze gedwongen op handen en voeten buiten de poort van het paleis te wachten en bezoekers op haar rug, als een rijdier, de steile weg omhoog naar het paleis te dragen.

Haar zoon, Pryderi, was geboren en verdwenen in de nacht van 30 april op 1 mei. Dit is het traditionele Beltanefeest, het vruchtbaarheidsfeest, dat voor de Kelten het begin van de zomer inluidde. Na zeven jaar wordt Pryderi teruggevonden, waarmee de onschuld van Rhiannon wordt aangetoond. Een veefokker genaamd Teyrnnon had een aantal jaren achter elkaar meegemaakt dat zijn merrie in de nacht van Beltane beviel, waarna het veulen spoorloos verdween. Zeven jaar geleden was hij de hele nacht opgebleven, zag het veulen geboren worden en zag een grote hand, die het veulen wilde meenemen. Toen hij met zijn zwaard op de hand inhakte, viel de baby Pryderi voor zijn voeten neer. Teyrnnon had het kind opgevoed tot duidelijk werd dat hij het doodgewaande koningskind was. Wat wordt gesuggereerd is dat Rhiannon de merrie was en Pryderi het veulen dat ze had gebaard. De naam Rhiannon is waarschijnlijk afgeleid van *Rigantona* ('Grote Koningin'). In de *Mabinogion* wordt dit versluierd weergegeven. Als Pwyll haar aan het begin van het verhaal meeneemt naar zijn paleis, overlaadt ze iedereen met geschenken. Er wordt niet gezegd waar ze vandaan komt, maar ze moet een belangrijke persoon zijn om de hele hofhouding zo van geschenken te kunnen voorzien.

In het derde boek van de *Mabinogion* speelt Rhiannon eveneens een rol, maar opnieuw wordt ze eerder als een slachtoffer dan als een machtige, grote koningin voorgesteld. Pwyll

is overleden en Rhiannon is hertrouwd met Manawydan, een groot magiër, handwerksman en jager. Dyfed wordt kort na het sluiten van het huwelijk betoverd en verandert in een woestenijs. Pryderi volgt de honden van Manawydan een betoverd kasteel in. Als hij een gouden bal aanraakt, wordt hij versteend. Rhiannon ondergaat hetzelfde lot als ze op zoek gaat naar haar zoon. De betovering wordt veroorzaakt door Gwawl, de eerste geliefde van Rhiannon, die ze opzij had geschoven om met Pwyll te kunnen trouwen. Manawydan begint graan te zaaien om het land opnieuw vruchtbaar te maken. Hij komt erachter dat Gwawl de schuldige is en weet de betovering te verbreken, waarna Dyfed opnieuw vruchtbaar wordt.

Rhiannon is in het eerste verhaal duidelijk verwant met Epona. Ze brengt overvloed en geschenken mee naar Dyfed. In het tweede verhaal is ze getrouwd met Manawydan, die als landbouwer de aarde opnieuw vrucht laat dragen. Wellicht verpersoonlijkt Gwawl de oude vegetatie die moet afsterven – en de natuur met hem – voordat de nieuwe vegetatie, in de gedaante van Manawydan, vrucht kan dragen. In de Griekse verhalen over Demeter (zie hoofdstuk 5) wordt de natuur onvruchtbaar als deze Graangodin naar de onderwereld gaat om haar dochter te zoeken. Wellicht heeft een dergelijke mythe de grondslag gevormd voor de verhalen over Rhiannon. De betoverde wereld is niets anders dan de Keltische onderwereld of het dodenrijk. De naam van Rhiannon wordt door Keltologen als Miranda Green ook wel verklaard uit een samenvoeging van de woorden *rhiain* ('maagd' of 'vrouw') en *Anwnn*, de Keltische naam voor de onderwereld. Daarmee zou Rhiannon, net als Epona, zijn voortgekomen uit de Grote Godin, die vruchtbaarheid en overvloed brengt en de overledenen naar en in de onderwereld begeleidt. In de verwaterde versie die in de *Mabinogion* is opgetekend, is Rhiannon bijna al haar kracht ontnomen. De aarde is al onvruchtbaar voordat ze in de onderwereld afdaalt. Ze wordt, net als ieder ander, betoverd en moet door haar echtgenoot hieruit bevrijd worden.

Een afspiegeling van de kracht die ooit aan de Godin toegeschreven moet zijn, vormen de in de *Mabinogion* opgetekende verhalen over de drie magische vogels die Rhiannon bezat. Hun gezang kon tot over de zee gehoord worden. Het kon de doden tot leven wekken en de levenden in slaap wiegen.

ROSMERTA

De Gallische Godin Rosmerta werd in de Romeinse periode (1^e eeuw v.Chr. – 4^e eeuw n.Chr.) vereerd van de Rijn tot Brittannië, meestal samen met Mercurius (zie hoofdstuk 6), maar ook wel alleen. Haar naam betekent waarschijnlijk 'zij die in alle behoeften voorziet' en net als Mercurius werd ze geacht overvloed, voorspoed en geluk te brengen. Haar cultus was zo nauw verstrengeld met die van Mercurius dat ze vaak met diens attributen werd afgebeeld. Dat zijn vooral de Hermesstaf met twee in elkaar gedraaide slangen en een geldbuidel. Soms hebben beiden een staf en een buidel, soms een van beide. Vaak heeft Rosmerta een hoorn des overvloeds en een schaal in haar hand.

De cultus van Rosmerta bestond al voordat de Romeinen de Keltische gebieden overnamen. De overvloed en voorspoed die ze geacht werd te brengen, pasten goed bij Mercurius, maar Rosmerta had meer facetten, die te maken hadden met moederschap en met het dodenrijk. Op verschillende plaatsen werd haar cultus verbonden met die van de Romeinse Fortuna (zie hoofdstuk 5). Deze Godin werd vooral door vrouwen vereerd en te hulp geroe-

pen om zwangerschap en geboorte voorspoedig te doen verlopen. In een bij Gloucester in Engeland gevonden reliëf houdt Fortuna een brandende fakkel omhoog, terwijl Rosmerta een fakkel omgekeerd vasthoudt – met het vuur naar beneden. Het laatste wordt algemeen opgevat als een verwijzing naar de andere wereld en het dodenrijk. De afbeelding drukt kennelijk uit dat beide Godinnen voor de levenden en de doden zorgen. Op een andere bij Gloucester gevonden afbeelding houdt Rosmerta een staf en een lepel boven een emmer, om aan te geven dat zij het is die overvloed kan schenken of stoppen.

Rosmerta omvatte het brede scala van eigenschappen dat typerend is voor een Keltische Stamgodin. Tegelijk oversteeg ze het stambelang en werd door verschillende stammen op verafgelegen plaatsen vereerd. Rosmerta is daarmee duidelijk een verschijningsvorm van de Keltische Grote Godin, die alle facetten van het leven bestrijkt en te maken heeft met vruchtbaarheid, voortplanting, aftakeling en de dood. Naar we mogen aannemen, begeleidde ze de overledenen naar het dodenrijk en gaf ze ook daar wat ze nodig hadden.

SEQUANA

Sequana was de Godin die door de Galliërs verbonden werd met de bron van de naar haar genoemde rivier Sequana, wat later tot Seine werd. De bron, bij het huidige Dijon, werd door de Romeinen *Fontes Sequanae* (bron van Sequana) genoemd. De bron zelf was voor de Galliërs het heiligdom. Pas de Romeinen bouwden op die plaats een belangrijk complex met twee grote tempels, een slaapzaal voor bezoekers van de bron en waterbekkens. De Galliërs schreven aan de bron – en dus aan de Godin – helende krachten toe. Moderne wetenschappers hebben geen bevestiging gevonden van de geneeskracht van het bronwater. Toch was haar status bij de Galliërs zo groot dat Latijnse inscripties haar onder haar eigen naam aanspreken en haar niet met een Romeinse Godin verbinden. Bij een opgraving in 1963 werden meer dan tweehonderd pre-Romeinse houten votiefbeeldjes in de bron gevonden. Uit de Romeins-Gallische periode werden vooral stenen beeldjes gevonden. Dit betroffen vooral afbeeldingen van lichaamsdelen waarvoor aan de Godin genezing werd gevraagd. Kennelijk werd Sequana genezing gevraagd voor zeer uiteenlopende kwalen. De Godin werd zozeer vereenzelvigd met de naar haar genoemde bron dat haar cultus, hoe belangrijk ook, zich tot deze plaats beperkte.

SIRONA

De Gallische Godin Sirona werd vooral geassocieerd met bronnen en de helende kracht van water. Ze werd vaak verbonden met een Keltische God die door de Romeinen gelijkgesteld werd met Apollo (zie hoofdstuk 5) en als Apollo Grannus (de Grote Apollo) werd aangeduid. Sirona werd vaak als Moedergodin afgebeeld, zittend op een troon, met een hond op haar schoot. Op haar hoofd draagt ze een diadeem wat haar hoge status onder Goden en mensen uitdrukt. In haar hand houdt ze vaak drie eieren, terwijl een slang zich om haar arm kronkelt. Ook buiten Gallië werden Sirona en Grannus vereerd, met name in Bretagne en Hongarije.

Sirona wordt duidelijk verbonden met vruchtbaarheid, voortplanting, maar ook met afbraak en het dodenrijk. Zowel de slang als de hond worden door de Kelten met heelkunde en het dodenrijk verbonden. Haar vruchtbaarheidsaspect uit zich ook in de vruchten en

graanhalmen die de Godin vaak in haar handen of armen houdt. Soms werd ze met druiven afgebeeld. Waarschijnlijk werd Sirona al vereerd voordat de Romeinen Gallië inlijfden bij het Romeinse Rijk en werd Apollo Grannus toen pas haar vaste partner. Ook in de Romeinse tijd werd Sirona op veel plaatsen nog steeds als zelfstandige Godin vereerd. De naam Sirona betekent 'ster', maar de betekenis hiervan blijkt niet uit haar cultus of afbeeldingen.

SUCELLOS & NANTOSUELTA

De Keltische God Sucellos werd in de Romeinse tijd met name vereerd in Gallië, waar meer dan tweehonderd afbeeldingen en inscripties van de God zijn gevonden. Meestal wordt hij alleen afgebeeld, soms met de Godin Nantosuelta, die als zijn partner wordt beschouwd. De God is te herkennen aan de hamer die hij stevast in zijn linkerhand houdt. In de andere hand houdt hij een ander voorwerp, dat per streek kan verschillen. Dit heeft aanleiding gegeven tot verschillende interpretaties van de God. Om de knuppel die hij soms vasthoudt is hij als een Keltische Hercules gezien. Zijn naam betekent 'Hij die goed toeslaat'. Toch wordt hij stevast als een vriendelijke man met krullende haren en een baard afgebeeld. De geldbuidel die hij soms draagt, is voor sommige Keltologen aanleiding geweest hem als een Keltische Mercurius (zie hoofdstuk 6) te zien. Zijn hamer is geïnterpreteerd als een symbool voor de bliksem, wat hem een Keltische Jupiter (zie hoofdstuk 6) zou maken. Ook elders in en buiten de Keltische wereld zijn afbeeldingen van de Hamergod gevonden. De noordelijke Germanen kenden de Hamergod Thor (zie hoofdstuk 8). In hoeverre deze Goden méér met elkaar gemeen hebben dan het hamersymbool is niet duidelijk.

Sucellos kan waarschijnlijk het beste worden geïnterpreteerd als een Keltische Stamgod, die veel verschillende eigenschappen in zich verenigt en met geen van de Romeinse Goden gelijkgesteld kan worden. Het begrip 'Stamgod' moet daarbij niet worden opgevat als behorend tot één stam. Sucellos werd door verschillende stammen vereerd, maar had daarbij nog steeds het karakter van de traditionele Stamgod.

Het belangrijkste aspect van Sucellos lijkt te zijn dat hij vruchtbaarheid brengt. Hij wordt vaak met een kom of schaal in de hand afgebeeld. Zijn partner Nantosuelta draagt vaak een hoorn des overvloeds in de ene hand en een kom (water of wijn), appel of mand met fruit in de andere. Haar naam betekent waarschijnlijk 'Zij die het dal bevoeit'. Sucellos werd in inscripties soms geassocieerd met de druivenoogst. De God werd vooral vereerd door boeren, die hem vroegen hun akkers en vee vruchtbaar te maken, en door andere gewone mensen, die hem vroegen hun familie bescherming te bieden. Nantosuelta werd soms afgebeeld met een huis op een staf in haar opgeheven hand. Samen brachten ze vruchtbaarheid en bescherming.

Sucellos werd duidelijk ook met de dood geassocieerd. Aan de voeten van de God werd vaak een raaf of hond als embleem van de dood en de onderwereld afgebeeld. Uit afbeeldingen, inscripties en volksgebruiken valt af te leiden dat de hamer van de God verschillende betekenissen had. Na de winter werd door Sucellos kennelijk met de hamer op de aarde geslagen om haar uit de winterslaap te doen ontwaken. De hamer bood bescherming voor wie de God vereerde, maar bracht ook de dood als je tijd gekomen was. In Bretagne bestond nog in de twintigste eeuw het gebruik van de *marteau de la bonne mort* ('hamer van de goede dood'). Als de doodstrijd te lang duurde en men het lijden wilde bekorten, hield de oudste vrouw van het dorp deze hamer boven het hoofd van de stervende en vertelde hem of

haar dat de tijd was gekomen om het leven achter zich te laten. Nadat iemand was overleden, bood de Hamergod bescherming in het dodenrijk. In Ierland bestaat nog steeds het gebruik de dode een hamer in de kist mee te geven, ‘om daarmee op de poort van het vagevuur te kloppen’.

Dat een vriendelijke, beschermende en vruchtbaarheid brengende God als Sucellos tevens als Heer van het dodenrijk kon fungeren, was voor de Kelten geen tegenstrijdigheid. Het dodenrijk was geen gruweloord, zoals het dat voor de Grieken was. Het dodenrijk werd geacht het evenbeeld van de gewone wereld te zijn, waar de doden als het ware de draad oppakten en verder leefden zoals ze dat altijd gedaan hadden. Soms werden leningen gesloten met de belofte die in het dodenrijk terug te betalen.

SULIS

De Godin Sulis werd vereerd in Zuid-Engeland, bij de bron waar later de plaats Bath is ontstaan. Haar naam is afgeleid van *sul* (zon), waarschijnlijk omdat het een warme bron is. Lang voordat de Romeinen Engeland inlijfden, werd de Godin vereerd bij de bron, die door de Romeinen *Fons Sulis* (bron van Sulis) werd genoemd. Rond 60 n.Chr. bouwden de Romeinen bij de bron een ondergronds bad en een enorm tempelcomplex voor de Godin, die aan Minerva (zie hoofdstuk 6) gelijkgesteld werd. De Godin werd echter belangrijk genoeg geacht om haar Keltische naam voorop te stellen: Sulis-Minerva. Aan de Godin werden geneeskrachtige gaven toegeschreven en pelgrims uit Engeland en het Europese vasteland bezochten de bron om genezing voor bepaalde kwalen te vragen. Minerva was als *Minerva Medica* beschermvrouwe van de geneeskunde en waarschijnlijk werd Sulis daarom aan haar gelijkgesteld. Twaalfduizend munten en vele andere votiefgeschenken werden in de bron gegooid om de gunst van de Godin te vragen, of om haar te bedanken voor het vervullen van een eerder geuite wens.

Keltische Godinnen bestreken in de pre-Romeinse tijd meestal alle facetten van het leven: vruchtbaarheid en groei, maar ook afbraak en de dood. Dat ook Sulis een donkere kant had, bewijzen 130 in de bron gevonden, opgerolde tinnen plaatjes, waarop uit naam van de Godin vervloekingen werden uitgesproken. De afzender richtte zich tot Sulis met een klacht, meestal dat hij of zij was bestolen, mishandeld of bedrogen – en vroeg de Godin de schuldige op een precies omschreven manier te straffen. Kennelijk werd de Godin niet alleen het vermogen toegeschreven te genezen, maar ook het vermogen onrecht te wreken. Dit aspect bestond al voordat de Romeinen in Engeland verschenen en het is altijd een Keltische aangelegenheid gebleven. Kelten en Romeinen vroegen de Godin om hulp en genezing, maar alleen personen met Keltische namen spraken de vervloekingen uit.

Het bovengrondse deel van het Romeinse tempelcomplex voor Sulis is grotendeels verdwenen, maar het ondergrondse heiligdom, met de nog steeds stromende heetwaterbron en het Romeinse bassin, is gerestaureerd en geeft een indruk van de overweldigende, stuwende kracht die de Godin voor Kelten en Romeinen uitgestraald moet hebben.

TAILTHIU

Zie Lugh.

TARANIS

Taranis was de Keltische God van de donder. Zijn naam is afgeleid van de wortel *taran* (donder). De Romeinse dichter Lucanus (39-65 n.Chr.) noemt Taranis een van de drie belangrijkste Keltische Goden (naast Teutates en Esus). Dat slechts zeven aan Taranis gewijde altaren zijn teruggevonden, pleit tegen het belang dat aan deze Dondergod werd gehecht. Daar staat tegenover dat de altaren verspreid over Gallië, Brittannië, Duitsland en Dalmatië gevonden zijn. Door de Romeinen werd Taranis soms gelijkgesteld aan Jupiter. Maar Jupiter was voor de Romeinen een tamelijk universele God, die pas met bliksems werd verbonden nadat hij was gelijkgesteld aan de Griekse Zeus (zie hoofdstuk 5). Waarschijnlijk was Taranis voor de Kelten de donder zelf en stelden ze pas onder Romeinse invloed deze donder als een God voor.

TEUTATES

Door de Romeinse dichter Lucanus (39-65 n.Chr.) wordt Teutates een van de drie belangrijkste Gallische Goden genoemd (naast Taranis en Esus). In overeenstemming hiermee is het grote aantal aan Teutates gerichte inscripties dat met name in Gallië en Brittannië is gevonden. Maar toch blijft de God vaag en taalkundigen vragen zich af of 'Teutates' ('Vader van de Stam'), ook wel genaamd Toutatis, niet eerder een titel dan een naam is. Dit zou verklaren dat de Romeinen Teutates de ene keer gelijkstellen aan Mars (zie hoofdstuk 6), de andere keer aan Mercurius (zie hoofdstuk 6). De titel kon namelijk door verschillende stammen aan verschillende Goden worden gegeven.

8 De Germanen

Opkomst en neergang van de Germanen

De Germanen zijn een tak van de Indo-europese volkeren die tussen 3000 en 1000 v.Chr. vanuit Azië Europa zijn binnengetrokken. Verschillende stammen vestigden zich in de landen rond de Oostzee en ontwikkelden daar de cultuur en de taal die later als Germaans bestempeld zou worden. In de laatste eeuwen vóór het begin van onze jaartelling trok een deel van deze volkeren zuidwaarts, waarna de stammen zich op verschillende plaatsen in Centraal-Europa vestigden. Door de Romeinse veldheer Julius Caesar werden deze stammen, die zich oostelijk van de Rijn en noordelijk van de Donau hadden gevestigd, aangeduid als Germanen, terwijl hij de stammen westelijk van de Rijn als Kelten beschouwde. Waarschijnlijk is de naam 'Germanen' ontleend aan één bepaalde stam en daarna overgedragen op de andere stammen. *Germania* omvatte voor de Romeinen het huidige Duitsland, Oostenrijk ten noorden van de Donau, delen van Hongarije en Noord-Nederland. Scandinavië viel buiten het Romeinse blikveld. De daar wonende Germanen leefden als nomaden of vestigden zich in eenvoudige houten huizen. De Romeinen hadden weinig last van ze en lieten ze ongemoeid.

In de loop der eeuwen vormden verschillende Germaanse stammen een volk of koninkrijk. In Noord-Duitsland vestigden zich de Saksen, ook wel Saksers genaamd. De Friezen namen bezit van de huidige provincies Friesland en Groningen en de kop van Noord-Holland. De Kaninefaten beheersten de rest van de Nederlandse kust. De Bataven gaven hun naam aan de Betuwe, waar ze rond 57 v.Chr. hun intrede deden. De Franken en Alamannen vestigden zich ten oosten van de Rijn, de Vandalen in de Hongaarse laagvlakte, de Goten in de Balkan en Zuid-Rusland. Deze groepen voorzagen in hun onderhoud door landbouw en in mindere mate veeteelt. Soms kwamen Germaanse stammen in conflict met de Romeinen en boden zo heftig tegenstand dat de Romeinen noodgedwongen de Rijn accepteerden als grens tussen het Romeinse en het Germaanse gebied. De meeste Germaanse stammen verkozen een bondgenootschap met de Romeinen boven openlijke oorlog.

Omstreeks 370 n.Chr. drongen de Hunnen, een nomadisch ruitervolk uit Centraal-Azië, Zuid-Rusland en daarna ook andere Germaanse gebieden binnen. Hierdoor werden de Germaanse volkeren genoodzaakt zich in westelijke en zuidelijke richting terug te trekken, daarbij andere volkeren voor zich uit drijvend. Dit verschijnsel, de *Grote Volksverhuizing* genoemd, kon niet door de Romeinen bedwongen worden. Een deel van de Goten trok naar het westen en werd sindsdien als Westgoten aangeduid, terwijl de achtergeblevenen Oostgoten werden genoemd. In 410 plunderden de Westgoten Rome. De Hunnen wisten onder Attila tot Gallië door te dringen en werden daar in 454 vernietigend verslagen door een gecombineerde Romeins-Westgotische strijdmacht. De dood van Attila op het slagveld betekende het eind van de macht van de Hunnen.

Maar de destructieve krachten die door de Volksverhuizing waren ontketend, leidden uiteindelijk tot de val van het Romeinse Rijk. De Vandalen waren naar Noord-Afrika uitgeweken. Ze veroverden Carthago en vielen van daaruit op rooftochten Italië binnen. In 455 plunderden ze Rome zelf. In 476 vielen de Oostgoten onder Theodorik de Grote Rome binnen en hield het Romeinse Rijk op te bestaan. Theodorik werd tot koning van Italië uitgeroepen. De Franken drongen Gallië binnen en stichtten daar in 500 het Frankische Rijk.

In 568 veroverden de Langobarden, een Germaans volk dat uit Scandinavië afkomstig was, Italië en wisten hun koninkrijk in Noord-Italië te behouden tot ze in 774 werden verslagen door de Frankische koning Karel de Grote.

In de 5^e en 6^e eeuw wisten de Friezen hun grondgebied naar het zuiden uit te breiden en de Noordzeekust van de Kaninefaten over te nemen. Hun verdere opmars naar het zuiden werd gestuit door de Franken, die er echter niet in slaagden de Friezen te onderwerpen en te kerstenen. In het oosten stuitten de Friezen op de Saksen. In de 5^e eeuw vormden de Saksen zo'n stabiele groep dat de Engelsen hun hulp inriepen tegen de Schotse Picten en Ierse Kelten, die na de val van het Romeinse Rijk rooftochten in Engeland ondernamen. Veel Saksen en ook Angelen, Jutten en Friezen, gaven gehoor aan deze oproep en vestigden zich in Engeland, waar ze na verloop van tijd de macht overnamen. De naam Engeland is aan de Angelen ontleend. Karel de Grote onderwierp de Saksen en maakte hun gebied onderdeel van het grote Frankische Rijk, waarin het christendom de officiële godsdienst was. In de loop van de 5^e eeuw was Ierland gekerstend. Ierse missionarissen probeerden daarna Engeland te kerstenen, maar de Angelsaksen bleven tot de 8^e eeuw de oude Goden trouw.

De Friezen wisten min of meer hun zelfstandigheid te bewaren als bondgenoot van het machtige Frankische Rijk. In de 8^e en 9^e eeuw werden de Friezen gekerstend door monniken uit Ierland. In de 11^e eeuw was heel Europa ten zuiden van Denemarken gekerstend, afgezien van Spanje, dat door de Moorse veroveraars was bekeerd tot de islam.

De Noordelijke Germanen (Noormannen of Vikingen)

Tussen de 3^e en 6^e eeuw trokken, zoals gezegd, veel Germaanse stammen naar het zuiden. Tegen het eind van deze periode vormden de achtergebleven stammen in Scandinavië vele plaatselijke koninkrijken. De nadruk lag op Denemarken en de Noorse kustgebieden, van waaruit per schip tochten naar de omringende landen werden ondernomen. In 793 vielen Vikingen voor het eerst Northumbria in Engeland binnen. De eerste tochten waren vooral gericht op het plunderen van de omringende landen om de schaarse voorraden in eigen land aan te vullen. Vanaf 850 vestigden groepen Noormannen zich blijvend in Engeland en vanaf 870 koloniseerden ze IJsland. Een grote groep nam het westelijk deel van Frankrijk in bezit, dat naar hen Normandië werd genoemd. Vanuit Normandië veroverden ze Zuid-Italië en Sicilië. In 1066 trok een groep Normandiërs onder Willem de Veroveraar naar Engeland en veroverde dit op de Angelsaksen. Andere groepen Noormannen voeren over de Dnjepr en de Wolga en namen Rusland in bezit. In 982 ontdekten Vikingen Groenland en in 986 Noord-Amerika.

Rond 900 had koning Harald Schoonhaar heel Noorwegen onder zich verenigd. Harald Blauwtand wist in 950 Denemarken en Zuid-Zweden tot een koninkrijk te verenigen. In het jaar 1000 besloot de volksvertegenwoordiging van IJsland over te gaan tot het christendom. Rond dezelfde tijd gingen de heersers van Noorwegen, Zweden en Denemarken, voornamelijk om politieke redenen, over tot het christendom. Nog lang bleven heidense gebruiken in delen van Scandinavië bestaan. Adam van Bremen, die rond 1075 Uppsala in Zweden bezocht, trof daar de grote, heidense tempel met Godenbeelden nog helemaal intact aan. De Deense koning Waldemar II (1202-1241), bijgenaamd de Veroveraar, voegde de gebieden rond de zuidkust van de Oostzee aan Denemarken toe. Dit waren de nog heidense landen Pruisen, Pommeren, Litouwen, Letland en Estland. Pas in de 15^e eeuw konden al deze gebieden als min of meer gekerstend worden beschouwd.

Bronnen over de Germaanse religie

Archeologische vondsten kunnen ons weinig vertellen over de Germaanse religies. De Germanen vereerden hun Goden en Godinnen in heiligdommen in het bos, vrijwel nooit in stenen tempels. Beelden van Germaanse Goden of Godinnen zijn er nauwelijks geweest. Rituele gebruiksvoorwerpen, voorzover die zijn gevonden, zijn meestal niet te duiden door het ontbreken van toelichting of context.

De heidense Germanen schreven niet. Ze kenden weliswaar een alfabet van runentekens, maar gebruikten dat alleen voor korte, cryptische en vaak magische teksten. Romeinse en Griekse geschiedschrijvers geven meestal niet meer dan een beschrijving van veldslagen waarbij Germanen betrokken zijn geweest. De beste Romeinse beschrijving is het korte traktaat *Germania* dat de geschiedschrijver Tacitus rond 97 n.Chr. schreef. Tacitus is opvallend mild in vergelijking met zijn tijdgenoten, die de Germanen meestal als bloeddorstige barbaren afdoen. Tacitus ziet ze als een soort nobele wilden, die deugden als moed en trouw boven alles nastreven. Hiermee vergeleken steken de decadente Romeinen voor Tacitus pover af.

Middeleeuwse bronnen beschrijven Germaanse volkeren over het algemeen pas als ze al zijn overgegaan tot het christendom. Verwijzingen naar heidense Goden en praktijken zijn schaars en zijdelings. Kerkelijke geschriften verzetten zich door de eeuwen heen tegen heidense gebruiken. Daaruit valt min of meer af te leiden welke gebruiken in de Middeleeuwen en ook lang daarna in ere werden gehouden. Veel gebruiken werden uiteindelijk gekerstend en in het christendom opgenomen. In *The Germanization of early Medieval Christianity* beschrijft historicus James Russell de grote invloed van de Germanen op het christendom in de Middeleeuwen. Vanaf de 6^e eeuw stond het rooms-katholieke Italië voortdurend onder druk van het Germaanse Noord-Europa. De Franken waren Germanen en drukten, met name in de tijd van Karel de Grote (768-814) een stempel op het katholieke geloof. Missionarissen probeerden voortdurend een compromis met het heidense Germaanse geloof te sluiten. Daardoor werden veel heidense Germaanse elementen in het christendom opgenomen of oogluikend toegestaan.

Pas in de 19^e eeuw begon de wetenschap zich voor de Germanen te interesseren. Jacob Grimm (1785-1863) legde de wetenschappelijke basis voor de moderne taalwetenschap en gebruikte mythen, sagen, sprookjes en volksgebruiken om de Germaanse cultuur en religie te reconstrueren. Nog steeds is zijn in 1835 gepubliceerde *Deutsche Mythologie* een belangrijk naslagwerk voor het begrijpen van de Germaanse religie. Veel moderne schrijvers over de Germanen vermijden de moeilijk grijpbare zuidelijke Germanen en richten zich liever op de toegankelijker lijkende Scandinavische mythen.

In Scandinavië, waar het heidendom vele eeuwen langer bleef bestaan dan bij de zuidelijke Germanen, is verrassend weinig opgetekend over de heidense religie. Heidense gebruiken werden stilzwijgend in het christendom opgenomen en alleen uitdrukkelijk genoemd als ze werden verboden. Alleen op IJsland zijn pogingen ondernomen de mythen op schrift te stellen en toe te lichten. IJslandse en Scandinavische mythen worden gezamenlijk wel aangeduid als *Noordse mythen*.

De IJslandse mythen

Vrijwel alles wat we weten van de religie van de noordelijke Germanen is in de 13^e eeuw op IJsland geschreven. Rond 1220 voltooide de IJslandse dichter en politicus Snorri Sturluson de meest complete verzameling Germaanse mythen die er bestaat. Hij noemde het boek

Edda ('Achtergrootmoeder'), maar legt de betekenis van de naam niet uit. IJslandse mythen zijn waarschijnlijk door de eerste kolonisten meegenomen uit het heidense Noorwegen en mondeling doorgegeven, ook nadat in 1000 het christendom werd ingevoerd. Vanaf 1200 is een aantal van deze mythen opgeschreven en gebundeld. Een van deze bundels, samengesteld rond het eind van de 13^e eeuw, werd in de 17^e eeuw vrijwel compleet in een IJslandse boerderij gevonden. Van andere, vergelijkbare bundels zijn niet meer dan korte fragmenten en citaten bewaard gebleven. De bundel gedichten wordt gewoonlijk aangeduid als *Poëtische Edda* of *Oudere Edda*, terwijl het boek van Snorri *Proza-Edda* wordt genoemd.

De *Proza-Edda* is een briljant geschreven verzameling Noord-Germaanse mythen. Op humoristische wijze weet Snorri de verhalen boeiend en toch bondig te vertellen. Zonder dit boek zou onze kennis over de Noord-Germaanse religie beduidend geringer zijn. Toch is het boek onmiskenbaar geschreven door een overtuigd christen, in een land dat al meer dan twee eeuwen geleden was overgegaan tot het christendom. De mythen die Snorri geeft, zijn deels teruggevonden in de *Poëtische Edda* en andere bundels. Daaruit blijkt dat Snorri de meeste verhalen heeft samengevat zoals ze in zijn tijd nog werden verteld. Maar hij plaatst de verhalen wel in een bepaalde context, om ze te relativiseren en ze te degraderen tot verzinselfs of, op zijn best, metaforen. In het eerste van de drie verhalen waarin het boek is opgesplitst, wil de legendarische Zweedse koning Gylfi weten waarom een groep immigranten in zijn rijk zich zo snel zo'n belangrijke positie heeft verworven. De immigranten heten Azen (*Æsir* in het Oudnoors). Gylfi vermomt zich als bedelaar en neemt de naam Gangleri aan om de Azen uit te horen. Die hebben echter al gehoord dat Gangleri de koning is en drie van hen vermommen zich om hem beet te nemen. Ze zitten boven elkaar. De onderste noemt zich *Hoog*, de middelste *Net-Zo-Hoog* en de bovenste *Derde*. Ze beantwoorden de vragen van Gylfi over de Goden en Godinnen van hun volk. Het zijn de mythen die deels ook in de *Poëtische Edda* en andere gedichten te vinden zijn. Maar de drie mannen, licht Snorri toe, hebben Gylfi beetgenomen. De Azen zijn volgens Snorri afkomstig uit Azië en daarom worden ze zo genoemd. Ze zijn oorspronkelijk afkomstig uit Troje, gelegen in het huidige Turkije. Waarschijnlijk had Snorri zijn informatie over Troje uit de *Odysee* van Homeros (zie hoofdstuk 5) en kende hij ook het *Verhaal van Aeneas* waarin Vergilius de mythologische voorvader van de Romeinen uit Troje laat komen (zie hoofdstuk 6).

De mythen van de heidense IJslanders, wil Snorri ons doen geloven, zijn verbasterde verhalen over de Trojaanse oorlog. Als koning Gylfi de hem opgediste mythen doorvertelt aan andere Azen, vinden dezen de verhalen zo mooi dat ze zelf de namen van de heidense Goden en Godinnen aannemen. Daardoor, licht Snorri toe, ontstond het idee dat de Azen zelf Goden en Godinnen waren. Niets is te vergezocht voor Snorri om de heidense mythen te ontmantelen en te onthullen als Trojaanse wapenfeiten. *Ragnarök*, de eindstrijd tussen Goden en reuzen (zie onder) doet Snorri simpelweg af als een symbool voor de Trojaanse Oorlog. De God Thor 'ontmaskert' hij als de Griekse held 'Hec-tor'.

De reden dat Snorri toch de mythen heeft opgeschreven en toegelicht is dat hij met zijn boek een gids wil zijn voor dichters die deze mythen in hun gedichten willen opnemen. Om te voorkomen dat de dichters deze bijna vergeten mythen verkeerd gebruiken, heeft Snorri ze opgeschreven en toegelicht. De mythen moeten bewaard worden, zegt Snorri in het tweede deel van zijn boek, maar christenen moeten niet geloven dat ze op waarheid berusten.

Essentie van de Germaanse religie

De bewaard gebleven bronnen geven ons geen duidelijk en betrouwbaar beeld van de Germaanse religie. De *Germania* van Tacitus is geschreven door een buitenstaander, een Romein, die zijn verre van volledige kennis van een aantal Germaanse stammen in Denemarken heeft opgeschreven. Veel laat Tacitus onbesproken en van de stammen in andere streken en in andere tijden weten we nagenoeg niets. De belangrijkste mythen die in de Middeleeuwen zijn opgeschreven, de *Edda's*, ontstonden in een uithoek van Noord-Europa, twee eeuwen nadat IJsland was overgegaan tot het christendom. Om de Germaanse religie te begrijpen, moeten we ons toevertrouwen aan de vage informatie die is af te leiden uit schaarse mythen, sagen, sprookjes, toevallig bewaard gebleven tekstfragmenten, volksgebruiken en moeilijk te duiden archeologische vondsten.

In veel opzichten lijkt de Germaanse samenleving en religie overeen te komen met die van de Kelten (zie hoofdstuk 7). Voor beide was de natuur erg belangrijk. Religieuze plechtigheden vonden plaats in heiligdommen in het bos of bij een bron. Het heiligste voorwerp in een heiligdom was niet het beeld van een God of Godin, maar meestal een heilige boom. Zo werd Donar op verschillende plaatsen in de Germaanse wereld door een eik vertegenwoordigd.

Omdat de Germanen vanouds bestonden uit talloze stammen, met elk eigen gebruiken en opvattingen, is er nooit zoiets geweest als 'de' Germaanse religie. De Germanen kenden geen college van hoog opgeleide priesters en priesteressen, zoals de Keltische Druïden. Binnen elke stam waren er mannen en vrouwen die priesterlijke taken vervulden, naast andere, burgerlijke taken. Toch lijken verschillende Germaanse Goden en Godinnen door vrijwel alle stammen vereerd te zijn, gedurende meer dan duizend jaar, verspreid over het grootste deel van Europa.

James Russell geeft in zijn boek als belangrijkste kenmerk van de Germaanse religie dat het een volksgeloof was, voortgekomen uit de eeuwenlange gebruiken en overtuigingen van de Germanen. In dit geloof werd de wereld aanvaard als de belangrijkste levensader van de mens. Het Germaanse geloof verwierp de wereld niet als een slechte en tijdelijke verblijfplaats, die alleen diende als voorportaal van de hemel. De Germaanse religie had geen heilsboodschap over een beter hiernamaals. Na de dood ging een mens naar de andere wereld en onderhield van daaruit nog een tijdlang contact met de gewone wereld, om na verloop van tijd steeds verder hiervan te verwijderen en uiteindelijk te verdwijnen. Ideeën over reïncarnatie lijken de Germanen niet gekend te hebben.

Kenmerken van Germaanse Goden en Godinnen

Er zijn geen aanwijzingen dat de zuidelijke Germanen ingewikkelde schema's uitwerkten om de schepping van de kosmos en alle levende wezens daarin te verklaren. Ook vormden de Goden geen families, waarvan de stambomen drie of vier generaties ver werden uitgewerkt, zoals dat bij de Grieken werd gedaan (zie hoofdstuk 5). Scheppingsverhalen maken deel uit van de IJslandse *Edda's*, maar het is aannemelijk dat dit een vrij late ontwikkeling is, beïnvloed door Griekse mythen en een christelijke wereldvisie.

Er zijn aanwijzingen dat de zuidelijke Germanen Wodan vereerden als bringer van vruchtbaarheid, die ook de zorg voor de overledenen op zich nam. Frey was waarschijnlijk het liefdesaspect van Wodan, die zich als Vegetatiegod met Moeder Aarde verenigde. De Godin werd in deze verschijningsvorm Freya genoemd. Andere Godinnen als Frig en Hol-

da/Hel zijn waarschijnlijk afsplitsingen van de Germaanse Moeder Aarde. Deze Germaanse Grote Godin vindt haar oorsprong in de Steentijd, waarin de verschillende Germaanse stammen zich vermengden met de oorspronkelijke bevolking van Europa (zie hoofdstuk 2). Alle aspecten van het leven, de dood en het leven na de dood behoorden tot het terrein van de Grote Godin en haar geliefde, de Vegetatiegod. De God bevruchtte haar, werd als haar kind geboren in de vegetatie, stierf met de oogst en werd herboren in het zaad waaruit de nieuwe vegetatie voortkwam. In de Middeleeuwen werd deze veelzijdige rol van de Godin en de God niet meer begrepen en werden verschillende Goden en Godinnen vereerd, die elk een deel van de oude Godin en de oude God vertegenwoordigden.

De noordelijke Germanen kwamen later tot ontwikkeling en hebben veel religieuze gebruiken en ook Goden en Godinnen van de zuidelijke Germanen overgenomen. Daarbij werden deze Goden en Godinnen vaak ingrijpend veranderd. Wodan werd onder de naam Odin in Scandinavië vereerd, terwijl Donar tot Thor werd. In de *Edda's* werd onderscheid gemaakt tussen twee Godengeslachten, de Azen (*Æsir*) en de Wanen (*Vanir*). De Wanen zijn het oude geslacht van de vruchtbaarheid brengende Goden en Godinnen. De Azen zijn latere Goden, die vooral verbonden werden met strijd en dapperheid. Bij de zuidelijke Germanen was Wodan nadrukkelijk verbonden met vruchtbaarheid, onder zijn eigen naam of onder de naam Frey. In Scandinavië werd Odin vooral verbonden met strijd en onder de Azen gerekend.

Azen en Wanen hadden volgens de *Edda's* in het verleden strijd geleverd en uiteindelijk vrede gesloten. De God Njord, behorend tot de Wanen, was bereid met zijn zoon Frey als onderpand zijn intrede te nemen in Asgaard, de burcht van de Azen. Bij zijn zuster verwekte Njord volgens de mythen Frey en Freya, die soms een tweeling worden genoemd. Bij de Godin Frig verwekte Odin de God Balder en bij de Godin Jord verwekte hij de God Thor.

Een intrigerende Godheid is Loki. Hij past in geen enkel hokje en houdt zich aan geen van de gestelde regels. Voor Snorri verpersoonlijkt Loki het kwaad, de verrader die de dood van de God Balder op zijn geweten heeft. Hiervoor wordt Loki door de Goden vastgeketend.

In de *Edda's* en andere IJslandse gedichten zijn de reuzen meestal tegenstanders van de Goden. Odin en Thor gaan graag competities aan met de reuzen, waarbij beide groepen elkaar proberen te overtreffen in kracht en slimheid. Soms lijken de reuzen niet veel groter dan de Goden. Enkele reuzen proberen, tevergeefs, Freya als bruid te krijgen. Verschillende mythen beschrijven hoe een God een reuzin bevrucht. Soms zijn de reuzen veel groter dan de Goden. Odin en Thor overnachten in de duim van de handschoen van een van de reuzen. De reus Ymir is zo groot dat Odin hem doodt met hulp van zijn broers en de aarde uit diens lijk schept.

Tijdens de *Ragnarök* ('Ondergang van de Goden') zal de bestaande wereld in een grote strijd tot een eind komen. De meeste Goden zullen daarbij gedood worden door reuzen en monsters. De monsters zijn volgens Snorri verwekt door Loki: de wolf Fenrir en de slang Jormungand. Fenrir is door de Goden geketend, waarbij Tyr (zie het artikel over Tiwaz) een hand heeft verloren. Tijdens de *Ragnarök* zal Fenrir ontsnappen en Odin verslinden. De slang is de wereldslang, die met de staart in de bek om de aarde gekruld ligt. Tijdens de *Ragnarök* zal de slang losbreken en proberen de aarde te vernietigen. Thor zal met de slang strijden, waarbij beiden het leven verliezen. Loki zal tijdens de *Ragnarök* losbreken. De God Heimdal zal met hem vechten, waarbij beiden het leven zullen verliezen. Frey wordt gedood door de reus Surt, die, als de laatste strijd is gestreden, de aarde met vuur vernietigt.

De sombere visioenen van *Ragnarök* zijn waarschijnlijk geïnspireerd op de Bijbelse *Openbaringen*. De belofte dat na de *Ragnarök* een mooiere wereld zal verrijzen, lijkt het heidense tijdperk te willen verruilen voor het 'ware geloof'. De Goden, afgoden in de ogen van Snorri en zijn tijdgenoten, zijn dan immers uit de weg geruimd.

De *Edda's* zijn briljante uitingen van poëtische verbeelding. Voor het begrijpen van het wezen van de Germaanse religie dienen ze echter zeer terughoudend benaderd te worden. Met name Loki lijkt het slachtoffer geworden te zijn van een christelijke wereldvisie waarin de donkere kant van de Goden als demonisch wordt neergezet. De wereldslang, die een nakomeling van Loki zou zijn, lijkt eerder voortgekomen te zijn uit de Griekse ideeën over Oeroeboedoer, de slang die om de wereld gekruld in de eigen staart bijt, dan uit de Germaanse traditie. Loki en Balder zijn waarschijnlijk te verklaren als twee vormen van de Vegetatiegod die sterft en in de nieuwe vegetatie wordt herboren. De chaos van *Ragnarök* lijkt een beschrijving van de afbrekende krachten in de natuur. Na de *Ragnarök* zal Balder volgens de *Edda's* weer terugkeren op aarde. In latere mythen is Balder soms voorgesteld als Christus. Voor de Germanen zal Balder de belofte van de nieuwe lente en de ontluikende vegetatie hebben betekend.

Germaanse religieuze feestdagen

De Germanen gebruikten, net als de Kelten (zie hoofdstuk 7), een lunisolaire kalender voordat ze de Romeinse jaarkalender overnamen. Waarschijnlijk waren de volle manen belangrijke momenten voor de Germanen, maar over deze maanvieringen is zeer weinig bekend. De stand van de zon gaf ook belangrijke momenten in het Germaanse rituele jaar aan. Midwinter (de kortste dag) en Midzomer (de langste dag) waren belangrijke feesten, die tot in de moderne tijd in gekerstende vorm gevierd zijn. In *De acht Jaarfeesten* hebben we de Germaanse Jaarfeesten uitvoerig besproken. Voorzover een feest gekoppeld werd aan een bepaalde Godin of God zal dit in het betreffende artikel worden genoemd.

Spelling

Voor de spelling van Noord-Germaanse namen houden we ons aan de spelling die professor Andy Orchard geeft in zijn *Dictionary of Norse myth and legend*, behalve waar Nederlandse vormen zijn ingeburgerd. In het Noors en IJslands werd vaak aan namen op het eind een r toegevoegd die elders ontbreekt. Orchard geeft de algemenere vorm en spreekt dus van Frey en Niörd en niet van Freyr en Niördr. In het Nederlands is Njord de gebruikelijke vorm. De Oudnoorse *Æ* wordt meestal als A weergegeven. In het Nederlands worden de *Æsir* gewoonlijk Azen (of Asen) genoemd. De Noorse *ð* wordt gewoonlijk als th of d weergegeven. Dus *ðor* wordt weergegeven als Thor en *Oðin* als Odin. De Noorse 'v' wordt vaak in het Nederlands tot een 'w'. Zo wordt *Vanir* tot Wanen, *Valhal* tot Walhalla en *Valkyries* tot Walkuren.

BALDER

In de Noord-Germaanse mythen is Balder de zoon van Odin en Frig die in de kracht van zijn leven gedoemd is te sterven. Van deze mythe bestaan twee versies, beide geschreven rond 1210-1220, die heel verschillend zijn. De bekendste versie is te vinden in de *Proza-Edda*, de door Snorri Sturluson geschreven verzameling IJslandse mythen (zie inleiding).

In deze versie droomt Balder dat hij zal sterven. Frig, zijn moeder, probeert het noodlot af te wenden en weet van alle planten, metalen, dieren en stenen de belofte los te krijgen dat ze Balder geen kwaad zullen doen. Alleen de kleine maretak lijkt haar te jong om hem een eed te laten zweren. De Goden vermaken zich door speren of stenen naar Balder te gooien, wetend dat die hem toch niet zullen kwetsen. De God Loki, een onbetrouwbaar en soms kwaadaardig wezen in de ogen van Snorri, weet aan Frig te ontfutselen dat ze de maretak heeft overgeslagen. Hij maakt een pijl van de maretak, drukt pijl en boog in de handen van Hod, de blinde broer van Balder, en stuurt diens handen tot Hod loslaat en het dodelijke schot op Balder afvuurt. Hermod, een zoon van Odin, daalt af in de onderwereld om de Godin Hel (zie Holda) namens alle Goden te vragen Balder weer uit haar rijk naar de Godenwereld te laten terugkeren. De Godin is hiertoe bereid als alles en iedereen om Balder zal treuren. Alle levende wezens, planten en stenen geven gehoor aan deze oproep. De enige die niet om Balder wil treuren is een reuzin, Thökk, waarna Hel weigert Balder te laten gaan. Volgens Snorri was deze reuzin Loki in vermomming. De Goden straffen Loki ongenadig voor zijn misdaad. Ze binden hem met de darmen van zijn zoon aan een rots, waar een slang onophoudelijk gif op zijn gezicht druppelt. Daar zal hij blijven tot de *Ragnarök*, de eindstrijd tussen Goden en reuzen die het huidige tijdperk zal afsluiten (zie inleiding). Nanna, de vrouw van Balder, sterft van verdriet over zijn dood als ze het lijk van Balder ziet liggen op het schip waarop hij verbrand zal worden. Ze wordt naast hem gelegd en samen met hem verbrand.

Snorri heeft de Baldermythe niet bedacht, maar er wel essentiële elementen aan gewijzigd of toegevoegd. Hermod, de broer van Balder, en zijn tocht naar de onderwereld om Balder terug te halen, worden alleen door Snorri genoemd. De dood van Balder was wel een bekend thema in de IJslandse literatuur. In *Husdrapa*, een in 986 geschreven gedicht, wordt de dood van Balder vermeld. Ook andere gedichten uit de 10^e tot de 13^e eeuw verwijzen naar de dood van Balder, maar geven weinig details. In de *Poëtische Edda*, een verzameling tussen de 10^e en 13^e eeuw opgetekende mythen, wordt in het gedicht *De voorspelling van de Wolwa* alleen beschreven hoe Hod Balder doodt met een uit maretak gesneden wapen. Een hierna geboren zoon van Odin – dus een broer van Hod en Balder – wreekt de daad en doodt Hod. In *De droom van Balder*, een ander gedicht uit de *Poëtische Edda*, wordt de wreker van Balder genoemd als Vali, de zoon van Rind, een reuzin, die volgens andere gedichten uit IJsland door Odin met behulp van magie verleid was.

In de beschrijvingen die Snorri ons heeft achtergelaten, is Balder een volmaakte God die zonder enige schuld het slachtoffer wordt van de kwade opzet van Loki. De Deense geschiedschrijver Saxo Grammaticus geeft in het derde boek van zijn rond 1211 in het Latijn geschreven *Geschiedenis van de Denen* een heel andere versie van de Baldermythe. Hod, door Saxo Hotherus genoemd, is hier geen blinde God, maar een jongeman die na de dood van zijn ouders aan het hof van de legendarische Deense koning Gevar opgroeit. Hod wordt verliefd op Nanna, de beeldschone dochter van Gevar, en zij op hem. Balder, door Saxo Balderus genoemd, is een Halfgod, de zoon van Odin en een niet met name genoemde vrouw. Balder ziet Nanna naakt bij het baden en wordt verliefd op haar. Hij vraagt de koning om haar hand, maar de koning wil zijn pleegzoon Hod en de Halfgod Balder niet voor het hoofd stoten en houdt beiden aan het lijntje. Balder besluit zijn mededinger Hod uit de weg te ruimen, maar de moordaanslag mislukt. Hod vlucht en weet een leger op de been te brengen, waarmee hij Balder met wisselend succes bestrijdt. Hod trouwt met Nanna, maar

Balder geeft zijn pogingen haar te veroveren niet op. Mysterieuze vrouwen die zijn pad kruisen, vertellen Hod waar hij een magisch zwaard kan vinden, het enige wapen waarmee Balder gedood kan worden. Tenslotte weet Hod in een tweegevecht Balder met dit zwaard te doden. Een orakel vertelt Odin na de dood van Balder dat hij bij koningsdochter Rinda een zoon moet verwekken die dan zijn broer Balder zal wreken. Rinda wijst Odin af omdat het haar niet goed lijkt dat een God zich met een aardse vrouw verbindt. In allerlei vermommingen dingt Odin naar haar hand, maar steeds wijst ze hem af. Tenslotte weet hij vermomd als vrouw haar vertrouwen te winnen en als de prinses door hoge koorts wordt geveld, misleidt en verkracht hij haar. De zoon van Odin en Rinda, Bo geheten, daagt Hod uit tot een duel en weet hem te doden. Een dag later bezwijkt Bo eveneens aan zijn verwondingen.

De Balder van Saxo is allerminst volmaakt of onschuldig. Om zijn intense verlangens naar een vrouw te bevredigen is hij bereid op grote schaal oorlogen te ontketenen en zijn mededinger te vermoorden. De Hod van Saxo is geen argeloze, naïeve toeschouwer die door intriges van een derde ongewild Balder ter dood brengt. Hod is moedig en sympathiek, maar laat niet met zich sullen. Hij wordt door Balders niet aflatende aanvallen en aanslagen gedwongen de Halfgod te doden. In Saxo's verhaal speelt Loki geen enkele rol. In de versie die Saxo geeft, is Balder volledig verantwoordelijk voor zijn eigen dood. Om die dood te wreken, moet Odin zich ertoe verlagen een onschuldige vrouw te verkrachten. Voor de christelijke Saxo bevestigt dit zijn idee dat heidense Goden de mensheid weinig goeds te bieden hebben.

Gabriel Turville-Petre, professor Oudijsslands aan de Universiteit van Oxford, gaat ervan uit dat achter de mythen die Snorri en Saxo geven een ouder verhaal schuilgaat, waarin het Odin zelf is die Balder doodt. Een van de bijnamen van Odin was *Tviblindi* ('Blind aan beide Ogen'). De blinde Hod kan een verschijningsvorm van Odin zijn, die later van de God werd losgemaakt. De naam Hod betekent 'Strijder' en dat past goed bij de strijdbare Hod die Saxo beschrijft. De vrouwen die Hod in het verhaal van Saxo vertellen hoe hij Balder kan doden, zijn volgens Turville-Petre Walkuren, de vrouwelijke wezens die Odin op het slagveld bijstaan en weten wie zal sterven en wie niet. Nanna, die volgens Snorri de vrouw van Balder was en volgens Saxo de vrouw van Hod, is volgens Turville-Petre in Noorse gedichten synoniem voor 'Walkure'. Soms worden de Walkuren aangeduid als *Odins Nanna's*.

Vanaf het begin van de 20^e eeuw hebben wetenschappers gepoogd de Baldermythe te herleiden tot de dood en wedergeboorte van Vegetatiegoden als Tammoez, Attis en Baäl (zie hoofdstuk 3). Hoewel een oorzakelijk verband tussen Balder en deze oosterse Goden niet kan worden aangetoond, is de overeenkomst groot genoeg om ook Balder te zien als een God die vruchtbaarheid brengt, sterft en wordt herboren in de nieuwe vegetatie. Balder en Hod zijn daarin twee verschijningsvormen van Odin als geliefde-zoon van de Grote Godin, die elkaar periodiek afwisselen. Na de kerstening van de Germaanse gebieden werd deze symboliek steeds minder begrepen. Balder en Hod werden als op zichzelf staande Goden gezien. Voor Saxo kwam de dood van Balder voort uit wellust en eerzucht. Voor Snorri werd Balder kennelijk een zinnebeeld voor Christus, die onschuldig de schuld van de wereld op zich neemt. Balder werd door Snorri beschreven als de reinste en wistste van alle Goden. Door de eerste christenen op IJsland werd Jezus 'de Witte God' genoemd. Voor Snorri werd Loki een zinnebeeld voor het kwaad, een demon die weliswaar gebonden is, maar pas tijdens het Laatste Oordeel definitief verslagen zal worden.

Veel is nog onduidelijk over Balder. Bewijzen van een belangrijke cultus voor Balder in Scandinavië of in de zuidelijke Germaanse gebieden zijn niet gevonden. De betekenis van zijn naam is nog een raadsel. Verschillende wetenschappelijke stromingen verklaren de naam als ‘de Witte God’, ‘de Schitterende God’, ‘de moedige’ of als ‘Heer’. Niet duidelijk is waar en wanneer de Baldermythe is ontstaan. Angelsaksische registers uit de 7^e en 8^e eeuw herleiden Angelsaksische koningshuizen vaak tot ene Bældæg (‘Schitterende Dag’), die een zoon van Woden (Wodan) zou zijn. In de 10^e eeuw werd de naam Bældæg in de registers door kroniekschrijver Æthelweard vervangen door ‘Baldr’. In het Angelsaksische epos *Beowulf*, dat in de 8^e eeuw werd opgeschreven, doodt Hæthcyn, koning van de stam waartoe de held Beowulf behoort, per ongeluk zijn broer Herebeald met een pijl die voor een ander bedoeld was. Het is aannemelijk dat Bældæg en Herebeald zijn voortgekomen uit mythen over Balder die door de Angelen uit zuidelijk Denemarken zijn meegenomen naar Engeland. In hoeverre de zuidelijke Germanen Balder kenden is nog steeds een raadsel.

DONAR – THOR

Donar werd, net als Wodan, door vrijwel alle Germaanse stammen vereerd. De Saksen noemden hem Thunar en verbreidden zijn cultus in de 5^e eeuw over Engeland, waar de naam Thunor inburgerde. In de zuidelijke Germaanse gebieden werd de naam Thunar tot Donar. In de Scandinavische landen veranderde de naam, door samentrekking van de twee lettergrepen, in Thor.

Donar werd geassocieerd met de donder, waar ook zijn naam van afgeleid is. Als de God ergens boos over was, smet hij met *donderstenen* (Duits: *Donnerkeilen*) en dan onweerde het. Hij verplaatste zich door de lucht in een door twee bokken getrokken wagen. Ook ging hij wel te voet. Hij verbleef bij voorkeur op een bergtop, vanwaar af hij de hele wereld kon overzien, net als Wodan dat vanaf zijn troon in het Walhalla kon. Nog steeds worden in Duitstalige gebieden veel aan Donar gewijde bergen aangeduid als *Donnersberg*. Ook in Nederland zijn er bergen die nog steeds *Donderberg* genoemd worden.

Donar werd niet alleen verbonden met de donder, maar ook met de voor akkerbouwers onontbeerlijke regen. Bij droogte werd een smeekbede om regen aan Donar gericht.

In Noorwegen en Zweden overvleugelde Thor Odin als belangrijkste God. In de Edda, het rond 1220 geschreven IJslandse epos (zie inleiding), is Thor de zoon die Odin verwekte bij de Godin Jord, een van de bijnamen van Moeder Aarde. Thor was de sterkste van alle Goden. Hij werd als een gespierde man met rood haar en een rode baard voorgesteld. Hij bezat een gordel die zijn krachten verdubbelde als hij deze omgespte. Zijn belangrijkste wapen was een magische hamer, *Mjölfnir* (vermorzelaar) genoemd. De aarde beefde en het onweerde als Thor met zijn hamer sloeg en als hij de hamer wegslingerde, miste hij nooit zijn doel. In de strijd tegen de reuzen was Thor meestal de enige van de Goden die ze aan kon. Tenzij ze hem misleidden en hem, bijvoorbeeld, zijn krachten lieten verspillen in pogingen de aarde waarop hij stond op te tillen. Tijdens de *Ragnarök*, de in de Edda genoemde mythische eindstrijd, is Thor de enige die de wereldslang kan doden, al sterft hij zelf ook door het gif dat ze daarbij in zijn gezicht spuit.

Thor werd niet alleen gezien als een krachtpatser, maar ook als bringer van geluk en vruchtbaarheid. Hij werd aangeroepen om een huwelijk te bezegelen en het paar geluk en nageslacht te schenken. Herders vroegen Thor hun kudde te beschermen en akkerbouwers

vroegen hetzelfde voor de op het veld groeiende gewassen. Daarbij werd een rituele dronk uitgebracht die *Thorsminni* werd genoemd. Als bringer van vruchtbaarheid bezat Thor grote magische krachten. De bokken die zijn wagen trokken, kon hij slachten, koken en opeten en als hij de volgende ochtend de botten met zijn hamer zegende, kwamen de dieren weer tot leven. Alleen brak een van de gasten bij zo'n feestmaal een keer een bot van een van de bokken, die sindsdien mank was.

In Scandinavië werd Thor gekoppeld aan de Godin Sif. Ze had lange, goudkleurige haren, waar alle vrouwen jaloers op waren. Een keer knipte Loki in een ondeugende bui de haren af. Om de wraak van Thor te ontlopen liet Loki dwergen voor Sif toen gouden haren maken, die echt groeiden. De gouden haren symboliseren de graanhalmen, die worden afgesneden en sterven, terwijl de vegetatie het volgend jaar opnieuw zal ontkiemen.

Door de Romeinen werd Donar gelijkgesteld aan Jupiter (zie hoofdstuk 6), de Romeinse Oppergod die, in navolging van de Griekse Zeus (zie hoofdstuk 5) ook bliksems naar de aarde kon gooien. De vijfde dag van de week, *Dies Iovis*, was door de Romeinen naar Jupiter genoemd. In de 3^e eeuw n.Chr. werden in de Germaanse gebieden de Latijnse namen van de weekdays vervangen door Germaanse. De aan Jupiter gewijde dag werd nu naar Donar genoemd. Het Oudhoogduitse *donarestag* werd in het Middelnederlands tot *donresdach* en later tot *donderdag*. Het Oudengelse *thunresdæg*, genoemd naar Thunor, werd het moderne *Thursday*. In de Scandinavische gebieden werd Thor aan deze dag verbonden, zoals in het Oudnoorse *Thorsdagr*. Waarschijnlijk hebben de langdurige bezettingen door de Vikingen van grote delen van Engeland de overgang van *thunresdæg* naar *Thursday* bewerkstelligd.

Tijdens de kerstening van de Germaanse gebieden bleek de verering van Wodan en Donar het moeilijkste te onderdrukken. Donar werd vanouds verbonden met de eik en op verschillende plaatsen werd de God bij een heilige eik vereerd. Een van deze aan Donar gewijde heilige eiken, bij Geismar in Hessen, werd in 725 door Bonifatius omgehakt. Met zijn bokkenwagen werd Donar als demon voorgesteld. In het gewone spraakgebruik werden Donar en Moeder Aarde, die hem had voortgebracht, tot 'de duvel en z'n ouwe moer'. De naam van Donar leeft voort in de donderdag en, natuurlijk, in de donder zelf.

EASTRA

Zie Ostara.

FREY – FRO

Frey, ook wel Freyr genaamd, behoort tot de oudste Germaanse Goden. In de IJslandse mythen werd hij gerekend tot de Wanen, het oudste Godengeslacht, dat door de Azen naar de achtergrond was gedrongen (zie inleiding). Zijn tweelingzuster Freya, ook wel genaamd Frija, was eerst zijn geliefde, al werd dit in de latere mythen alleen versluierd aangegeven. De naam van de God is, net als die van zijn zuster, afgeleid van de Indo-europese wortel prijō, die aangeeft wat dierbaar is. De zuidelijke Germanen kenden de God als Fro, een titel die 'heer' betekent, maar ook verband houdt met blijdschap (Oudhoogduits *fro* = vrolijk), vrijheid (Oudhoogduits *fri* = vrij) en zinnelijk genot (Nieuwhoogduits *freien* = vrijen). Fro-Frey werd gezien als een God die samen met zijn zuster-geliefde vruchtbaarheid, vreugde, vrijheid en overvloed bracht.

Bij de zuidelijke Germanen was het Wodan die vruchtbaarheid en overvloed bracht. In Scandinavië werd deze God onder de naam Odin vooral met strijd geassocieerd, in ieder geval in de tijd dat de *Edda* werd geschreven. Het is mogelijk dat Fro bij de zuidelijke Germanen een titel van Wodan was. In Scandinavië werden vruchtbaarheid en overvloed geassocieerd met Frey, die zich, los van Odin, een belangrijke plaats in het pantheon verwierf. Adam van Bremen, die rond 1075 de heidense tempel van Uppsala in Zweden bezocht, noemde Frey onder de naam Fricco de belangrijkste God na Thor en Odin.

In Scandinavië werden Frey en Freya gezien als de kinderen die Njord verwekte bij zijn zuster. Njord was een God uit het geslacht van de Wanen. Waarschijnlijk was hij de partner van Nerthus, de door Tacitus aan Moeder Aarde gelijkgestelde Godin. Veel historici gaan ervan uit dat Wodan/Odin, Fro/Frey en Njord facetten van dezelfde God zijn. Fro/Frey vertegenwoordigt daarbij het liefdesaspect van Wodan. Zowel Njord als Odin werden in de mythen als echtgenoot van Skadi genoemd. Bij de zuidelijke Germanen was Wodan de Vegetatiegod, die zowel de geliefde of broer (de oude vegetatie) als de zoon (de nieuwe vegetatie) van de Grote Godin was. Bij de latere noordelijke Germanen werd deze dubbelrol van de Vegetatiegod niet meer begrepen of aangevoeld en splitsten zich van Wodan verschillende andere Goden af.

De liefdesrelatie tussen Frey en Freya werd in de latere mythen versluierd. Frey kreeg een nieuwe geliefde, Gerda, een schone maagd, dochter van de reus Gymir, die in de onderwereld bij de reuzen woonde. Frey zag haar en werd prompt verliefd op haar toen hij een keer stiekem plaatsnam op de zetel van Odin in Walhalla, vanwaar hij de hele wereld en onderwereld kon overzien. Frey stuurde zijn dienaar Skirnir naar Gerda toe en die slaagde erin haar te overreden de bruid van Frey te worden. Frey is hierbij de Hemelgod (niet voor niets neemt hij tijdelijk de plaats van Odin in) die de Aardgodin voor zich weet te winnen. Hilda Ellis Davidson noemt in haar boek *Goden en mythen van Noord-Europa* verschillende middeleeuwse geschriften waaruit blijkt dat het Heilig Huwelijk een wezenlijk onderdeel van de cultus rond Frey uitmaakte.

In Scandinavië vertegenwoordigde Frey de Wanen, de oude Goden, die door de nieuwe Goden uit het noorden, de Azen, verslagen waren. Frey en Njord hadden erin toegestemd hun burcht, Vanaheim, te verlaten en als gijzelaars hun intrek te nemen in Asgaard, de burcht van de Azen. Toch bleef Frey een belangrijke God, die zelfs Odin en Thor (zie het artikel over Donar) overvleugelde als het erom ging voorspoed en vruchtbaarheid te brengen. Snorri Sturluson noemt Frey in de Proza-Edda de meest glorieuze van alle Azen, de God die bepaalde wanneer het zou regenen en wanneer de zon zou schijnen en daarmee de God die bepaalde wat de aarde zou voortbrengen. In Zweden werd jaarlijks een beeld van Frey, soms Fricco genoemd, in het vroege voorjaar over de akkers gedragen om deze, na de winter, weer vruchtbaar te maken. Volgens Adam van Bremen stelde het beeld van Fricco in de tempel van Uppsala een naakte man met een enorme, rechtopstaande penis voor.

Zowel Frey als Freya werden geassocieerd met het everzwijn, dat door de Germanen als zinnebeeld van vruchtbaarheid werd vereerd. Dwergen maakten voor Frey een beer, een mannelijk zwijn met gouden nekharen, *Gullinbursti* ('Gouden Borstels') genaamd, dat de wagen trok waarin Frey bij dag en bij nacht door de lucht, over land of over de golven reed. Het zwijn kon harder lopen dan het snelste paard. In volksverhalen werd gezegd dat Frey in de Midwinternacht met zijn beer kon opduiken en dat de akkers vruchtbaar zouden worden als het zwijn ze omwoelde. Door de eeuwen heen werden in Zweden tijdens het

Midwinterfeest, *Jul* genaamd, koeken gebakken in de vorm van een everzwijn. In volksverhalen leefden Frey en zijn everzwijn voort als *Derk met de Beer*, die in de Midwinternacht verschenen.

Op verzoek van Loki maakten dwergen voor Frey een magisch schip, *Skidbladnir*, dat zo klein opgevouwen kon worden dat hij het in zijn zak kon meedragen. Uitgevouwen was het schip zo groot dat alle Goden en Godinnen erin plaats konden nemen. Het schip had altijd wind mee, waarheen het ook voer.

Dwergen maakten voor Frey ook een magisch zwaard, dat in staat was uit zichzelf tegen reuzen te strijden. Frey leende dit zwaard aan zijn dienaar Skirnir toen hij deze erop uit stuurde om Gerda op te halen.

Tijdens de *Ragnarök*, de eindstrijd tussen de Goden en de andere wezens op aarde, met name de reuzen, zal Frey, net als de andere Azen, gedood worden door de reus Surt.

FREYA – FRIG

Freya (ook wel gespeld als Freyja, Freia, Freja of Frijja) is een van de namen die de Germanen gaven aan de Grote Godin, die vruchtbaarheid en overvloed bracht, maar ook de zorg van de overledenen op zich nam. Samen met haar geliefde bracht ze vruchtbaarheid voor mensen, dieren en akkers. Die geliefde was Wodan, die in zijn betrekking tot de Godin ook wel Frey of Fro werd genoemd. Woorden als ‘vrij’, ‘vrijen’ en ‘vrolijk’ hingen samen met de namen van de Godin en haar geliefde. Tegelijk drukten de titels hun heerschappij over mensen, dieren en de natuur uit. Het Oudhoogduitse *Fro* betekende ‘vrij’ en ‘vrolijk’, maar ook ‘Heer’, terwijl de vrouwelijke vorm *Frauwa* nog steeds is te herkennen in het Nederlandse ‘Vrouwe’.

Door de eeuwen heen is Wodan door de verschillende Germaanse stammen als de geliefde of echtgenoot van Freya gezien. In zijn rond 790 voltooide *Geschiedenis van de Langobarden* noemt de rooms-katholieke priester en geschiedschrijver Paulus Diaconus *Godan* als echtgenoot van *Freja*. Ook andere Germaanse stammen hebben dit Godenpaar vereerd. In de voormalige Saksische gebieden wordt de nacht van 30 april op 1 mei, het traditionele Meifeest, nog steeds gevierd als ‘het huwelijk van Wodan en Freya’.

In de Scandinavische mythen werd Wodan tot Odin, terwijl Freya in het noorden Frig, Frigg of Fricka genoemd werd. In de *Edda's*, de in de 12^e en 13^e eeuw opgeschreven IJslandse mythen, is Frig de echtgenote van Odin. Saxo Grammaticus, de priester-geleerde die rond 1220 zijn *Geschiedenis van de Denen* voltooide, noemt Frig ook als echtgenote van Odin. Ook onder haar eigen naam werd Freya echter in Scandinavië vereerd en tegen dat de *Edda's* werden opgeschreven, werden Freya en Frig gezien als twee verschillende Godinnen. Veel plaatsnamen in Denemarken, Noorwegen en Zweden zijn naar Freya of naar Frig genoemd.

Odin en Frey werden door de noordelijke Germanen gezien als twee verschillende personen. Freya, de geliefde van Wodan-Frey, werd Frig, de geliefde van Odin. Frey werd in de Scandinavische mythen gezien als de tweelingbroer en aanvankelijk ook de geliefde van Freya. Hun vader was Njord, die in de *Edda's* en andere IJslandse mythen wordt gerekend tot de Wanen, het oude geslacht van Vruchtbaarheidsgoden, die werden verdrongen door de meer oorlogszuchtige Azen (zie inleiding). In de *Proza-Edda*, geschreven tussen 1200 en 1220 op IJsland (zie inleiding), noemt Snorri Sturluson Freya de schitterendste van de

Godinnen. Ook elders in Scandinavische mythen en volksverhalen speelt de Godin een grote rol. In de *Ynglinga-Saga* zegt Snorri dat Freya de enige van de Goden en Godinnen is die nog leeft onder de mensen. Waarmee hij kennelijk bedoelt dat in zijn tijd de cultus voor deze Godin nog steeds niet helemaal was verdwenen.

In IJslandse mythen wordt soms opgemerkt dat broer en zus bij de Wanen gewoonlijk elkaars geliefde waren. Verschillende mythen geven aan dat Njord de tweeling bij zijn zuster zou hebben verwekt. Haar naam wordt daarbij niet vermeld. Door moderne wetenschappers wordt Nerthus vaak gezien als partner/zuster van Njord. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus noemt Nerthus in zijn rond 97 n.Chr. geschreven boek over de Germanen de Germaanse Moeder Aarde, maar koppelt haar daarbij niet aan een God.

Onder invloed van het christendom werd de incest tussen broer en zus in de noordse mythen steeds meer een onacceptabel gegeven. De zuster van Njord, bij wie de God de tweeling zou hebben verwekt, verdween naar de achtergrond. In *Loki's Schimprede*, een van de gedichten van de *Poëtische Edda* (zie inleiding) steekt Loki de draak met alle Goden en Godinnen. Njord beroemt zich in dit gedicht erop dat hij een God is die kinderen kan baren, maar Loki dient hem van repliek: 'Ik zal het niet langer verzwijgen: gij verwekte een zoon in uw zusters bed.' Over de dochter Freya spreekt hij vreemd genoeg niet. Freya zelf bijt hij toe dat ze zich dood schrok toen de Goden haar met haar broer betrapten. Hij verwijt haar ook de wellust waarmee ze veelvuldig Goden en Elfen in haar bed toelaat. Frig verwijt hij dat ze zich uit wellust aan Vili en Ve, de broers van haar man Odin, gegeven heeft. Dit laatste gegeven is in verschillende andere IJslandse mythen uitgewerkt. Odin is daarbij langdurig afwezig. Zijn broers nemen aan dat hij is omgekomen en verdelen zijn koninkrijk en zijn vrouw onder elkaar – tot Odin terugkeert en zijn rijk en zijn vrouw opeist.

Saxo Grammaticus hekelt de zedeloosheid en ijdelheid van Frig in het eerste boek van zijn geschiedenis. De koningen van Zweden en Denemarken laten een groot verguld beeld van Odin maken om de God te eren. Frig wil van dat goud liever sieraden laten maken om zichzelf nog mooier te maken dan ze al is. Odin laat de bedienden, die ze opdraagt het goud van het beeld te slopen, ophangen. Hij beschermt het beeld hierna op magische wijze. Een van de overgebleven bedienden van Frig is in staat de magie van Odin ongedaan te maken. Frig geeft zich aan deze bediende en weet hem zo over te halen het goud van het beeld voor haar te roven.

Freya wordt in de IJslandse mythen net als Frig neergezet als ijdel, zedeloos en wulps. In *Het lied van Hyndla*, een van de gedichten in de *Poëtische Edda*, verwijt de reuzin Hyndla Freya dat ze 's nachts als een geile geit onder de bokken rondzwerft. Om het mooiste halsieraad te hebben van alle Godinnen, geeft Freya vier dwergen de opdracht er een voor haar te maken. Volgens het *Flatøyjarbok*, een IJslands manuscript dat in de 14^e eeuw werd opgeschreven, was de Godin bereid hiervoor met elk van de dwergen een nacht door te brengen. De ketting, *bríngamen* ('vlammende ketting') genaamd, wordt later in opdracht van Odin gestolen door Loki, waarna de Godin hemel en aarde beweegt om het sieraad terug te krijgen.

Door de Romeinen werd Freya gelijkgesteld aan Venus (zie hoofdstuk 6). Toen in de 4^e eeuw de Latijnse weekdagen werden vervangen door Germaanse namen, werd *dies Veneris* ('dag van Venus') gewijd aan Freya. Het Oudhoogduitse *friatag* werd tot het Duitse *Freitag* en het Nederlandse *vrijdag*. In Denemarken werd deze dag aan Frig gekoppeld. De Friezen leerden via Noord-Friesland (het huidige Zuid-Denemarken) dit gebruik kennen. In het

Oudfries werd deze dag *frigendei* genoemd. Het Oudengelse *frigedæg* is hiervan afgeleid, evenals het moderne Engelse *Friday*. Voor de Angelsaksen was Frigg zonder meer de Godin van de Liefde. Het Oudengelse *frig* betekende eerst ‘geslachtsgemeenschap hebben’ en kreeg later de betekenis ‘masturberen’.

De zedeloosheid van Freya en Frig wordt benadrukt door christelijke schrijvers die seksualiteit als een noodzakelijk kwaad zien. Voor het gewone volk bleven deze Godinnen de brengsters van vruchtbaarheid. Ze werden aangeropen door vrouwen om zwanger te worden en om bescherming tijdens de zwangerschap en de bevalling. In de heidense Germaanse periode in Scandinavië moet dit gebruik algemeen zijn geweest. In de *Sage van de Volsungen*, geschreven in IJsland in de 12^e of 13^e eeuw, blijven koning Rerir, een kleinzoon van Odin, en zijn vrouw kinderloos. Het is Frig die hun smeekbeden verhoort, waarna Rerir vader wordt van de held Volsung.

De langdurige afwezigheid van Odin, die wellicht is omgekomen, waarbij Frig om hem treurt, is een thema dat in verschillende IJslandse mythen is terug te vinden. Ook Freya speelt een rol als treurende Godin. Omdat de liefdesrelatie met haar broer Frey als immoreel werd bestempeld, kreeg de Godin een andere echtgenoot en wel Od, ook wel Odr genaamd. In de *Proza-Edda* vertelt Snorri dat Od vaak lange reizen maakt en Freya dan in tranen achterlaat. Haar tranen zouden op aarde vallen en daar tot goud of barnsteen worden. Ze maakt verre reizen om Od te zoeken, zegt Snorri, en daarom is de Godin onder zoveel verschillende namen bekend. Het is niet moeilijk in Od Odin te herkennen. Bij Freya verwekte Od twee dochters, Hnoss en Gersimi. Beide namen betekenen ‘schat’ en zijn waarschijnlijk pas in de 12^e eeuw door een IJslandse dichter bedacht. In de mythen spelen de dochters geen enkele rol.

In de IJslandse traditie is Balder de zoon van Odin en Frig, die op tragische wijze aan zijn eind komt, hoe goed Frig ook probeert haar zoon te beschermen. Balder is te beschouwen als de Vegetatiegod die sterft met de oogst en in het voorjaar weer in de nieuwe vegetatie herboren wordt. Zie het artikel over Balder voor een uiteenzetting van de verschillende mythen rondom deze God.

Volgens de *Proza-Edda* bewoog Freya zich door de lucht in een door twee katten getrokken wagen. Ook bezat ze een vederkleed of valkengewaad, waarmee ze kon vliegen. Loki leende regelmatig dit gewaad van haar als hij zich snel moest verplaatsen. Ook aan Frig werd een valkengewaad toegeschreven.

Samen met Wodan, maar ook wel alleen, voerde Freya in volksverhalen het *Wilde Heer* aan, waarbij de doden haar volgden en voor vruchtbaarheid van de akkers zorgden. Op veel plaatsen namen Holda of Percht de plaats van Freya in. Holda is te beschouwen als de donkere kant van Freya, verbonden met de zorg voor de doden. Volgens de *Edda's* krijgt Odin de helft van de gevallen krijgers en Freya de andere helft. Freya bezat een zwijn met gouden borstels, die licht gaven in het donker. De borstels waren gemaakt door twee dwergen. Het zwijn op zich symboliseert als regel vruchtbaarheid, maar de naam van het zwijn, *Hildisvin* (‘Strijdzwijn’), geeft aan dat de Godin ook werd verbonden met strijd, aftakeling en de dood. Een van de bijnamen van Freya was *Syr* (zeug). De *Walkuren*, jonge vrouwen die op het slagveld aanwezig waren wie zou sterven en wie zou overleven, handelden in opdracht van Odin en Freya.

Freya werd geacht liefde en seksuele verlangens in levende wezens op te wekken. Die verlangens golden ook zeker haarzelf. Ze werd algemeen erkend als de mooiste van de Go-

dinnen. Goden, mensen, elfen en dwergen dongen naar haar gunsten. Zelfs reuzen, die in de IJslandse mythen normaal een afkeer van Godinnen hebben, begeerden haar. In de *Poëtische Edda* steelt de reus Thrym de hamer van Thor (zie Donar) en is alleen bereid die terug te geven in ruil voor Freya als bruid. Als Freya dit hoort, wordt ze zo woedend dat haar halsketting in stukken breekt. Thor verkleedt zich als Freya en weet samen met Loki de reus te misleiden en de hersens in te slaan. Er zijn geen verhalen bekend waarin Freya op avances van reuzen inging.

Aan Freya werd de gave toegeschreven de toekomst te voorspellen en op magische wijze te beïnvloeden. Magie, door de IJslanders *seid* of *seidr* genoemd, was alleen bekend onder de Wanen en volgens de *Proza-Edda* was het Freya die de Azen en ook de mensen leerde magie te bedrijven. Odin, de grootste magiër onder de Goden, zou deze kunst van Freya hebben geleerd. In extase krijgt de beoefenaar van *seid* informatie door. Door middel van spreuken kan de bestaande toestand worden veranderd. Vrouwen die deze vorm van magie bedreven werden *Wolwa's* genoemd. De *Poëtische Edda* opent met een groot visioen van een Wolwa, waarin deze de *Ragnarök*, de eindstrijd tussen Goden en reuzen, voorspelt. Tacitus meldt in zijn *Germania* dat bij de Germanen vooral vrouwen divinatie bedreven. Daarbij denkt hij met name aan het werpen van het lot met takjes en runenstenen. Het beeld van de Wolwa, met haar wilde, exotische uiterlijk en haar extatische contact met de Godenwereld, gevoegd bij de aan Freya toegeschreven losbandigheid en zedeloosheid, heeft in de Middeleeuwen en Renaissance bijgedragen aan het stereotype van de heks die in contact met de duivel haar zwarte kunsten bedreef.

Het beeld van de Germaanse Grote Godin, geworteld in de tradities van de volkeren die in de Nieuwe Steentijd Europa bevolkten, ontstond samen met het Germaanse volk. Als Nerthus, Freya en Frig werd ze door de noordelijke Germanen meer dan duizend jaar vereerd en ging ten slotte op in de middeleeuwse en moderne christelijke samenleving. Haar wildheid en ongebondenheid werden geprojecteerd op heksen en demonen. Haar moederliefde en haar kundigheid op het gebied van vrouwenzaken werden aan de Maagd Maria toegeschreven. In de Renaissance werd Venus in Noord-Europa het zinnebeeld van liefde en genot. Abstracte liefde en moederschap bleven het terrein van de Heilige Maagd. Freya werd nagenoeg vergeten.

FRIG

Zie Freya.

FRO

Zie Frey.

HEIMDAL

Heimdall (Heimdallr) was bij de noordelijke Germanen een belangrijke God, die echter naar de achtergrond was gedrongen door andere Goden tegen de tijd dat de Noorse en IJslandse mythen in de 10^e eeuw voor het eerst werden opgeschreven. Er werd verteld dat hij de zoon was van negen reuzinnen, die zusters van elkaar waren. De betekenis van die mysterieuze

afkomst was echter niet meer te achterhalen. Soms werd Odin als zijn vader genoemd. Mensen werden de ‘kinderen van Heimdal’ genoemd, maar volgens de gangbare mythen waren Ask en Embla, de eerste mensen, door de Goden Odin, Hoenir en Lodur geschapen, niet door Heimdal. Waarschijnlijk heeft Odin in veel opzichten de plaats van Heimdal ingenomen en werden de oude mythen over Heimdal grotendeels vergeten. Waarom zijn zwaard *höfud* (hoofd) werd genoemd is niet bekend. Zo zijn er meer raadsels dan feiten over de God bekend.

In de *Proza-Edda*, de uiteenzetting van Noorse en IJslandse mythen die de IJslandse dichter Snorri Sturluson rond 1220 schreef (zie inleiding), krijgt Heimdal een betekenis die hij wellicht voordien niet gehad heeft. Voor Snorri was Heimdal een zuivere, oprechte en edele God, die onbaatzuchtig tegen het kwaad in de wereld streed. Zijn taak was de brug naar de Godenwereld te bewaken en op zijn hoorn te blazen als reuzen of andere wezens in aantocht waren. Als wachter was Heimdal uitgerust met een volmaakt gehoor en gezichtsvermogen. Hij kon bij dag en bij nacht honderd mijlen ver in alle richtingen zien en hij kon het gras in de wei en de wol op de schapen horen groeien. Als de *Ragnarök*, de eindstrijd tussen Goden, reuzen en andere wezens zou aanbreken (zie inleiding), zou Heimdal dat als eerste weten en blazen op zijn hoorn, die in de hele wereld te horen zou zijn. Hoewel de betekenis van de naam Heimdal niet meer te achterhalen is, werd die door Snorri en andere christelijke dichters graag geduid als ‘Hij die de wereld verlicht’. Heimdal werd door Snorri ook wel ‘de Witte God’ genoemd.

De vergelijking van de waakzame, strijdbare en lichtgevende Heimdal met de aartsengel Michaël is voor de hand liggend. Bij het Laatste Oordeel zal Michaël op zijn hoorn blazen om de doden op te wekken, net als Heimdal, als het eind van de wereld nadert, op zijn hoorn zal blazen. Voor Snorri was Loki de duivelse kracht die de onschuldige Balder vermoordde. Loki werd geketend, net als Satan door Christus geketend werd. Tijdens de *Ragnarök* zou Loki losbreken, net als Satan bij het einde der tijden zijn ketenen zou afwerpen. Maar zoals Satan door Michaël bestreden zou worden, zo zou Heimdal Loki bestrijden en uiteindelijk zouden ze elkaar doden. Hierna zou de aarde door vuur verwoest worden om daarna mooier dan ooit uit de as te herrijzen. Het doemdenken en de hoop op een betere wereld is eerder christelijk dan heidense te noemen. De oorspronkelijke betekenis die Heimdal voor de heidense Germanen heeft gehad is waarschijnlijk niet meer te achterhalen.

HEL

In Scandinavische mythen werd zowel het dodenrijk als de hierover heersende Godin *Hel* genoemd. Degenen die in de strijd waren gevallen gingen naar *Walhalla* (Hal van de sneuvelde), waar ze Odin gezelschap mochten houden. Wie een natuurlijke dood stierf, ging naar het rijk van Hel. Het woord *hel* betekende oorspronkelijk ‘dat wat bedekt wordt’. Hel was de afgeschermdde ruimte waar de overledenen heen gingen, onttrokken aan de blikken van de levenden.

Het is moeilijk de betekenis die de Godin Hel en het dodenrijk voor de heidense Scandinaviërs hadden, te achterhalen. Beschrijvingen van deze Godin zijn zo goed als beperkt tot wat de IJslandse dichter en politicus Snorri Sturluson rond 1220 in de *Proza-Edda* heeft opgeschreven. Snorri was een christen die zijn samenvattingen van de IJslandse mythen soms liet beïnvloeden door zijn geloofsovertuiging (zie inleiding). Volgens Snorri was Hel een

dochter van Loki en de reuzin Angrboda. Loki was voor Snorri een soort Judas, die de dood van Balder op zijn geweten had, terwijl Balder een soort Christus was, die onschuldig de last van de wereld moest dragen. Als heerseres over het dodenrijk had Hel de mogelijkheid Balder terug te sturen naar de aarde. Daartoe was ze alleen bereid als alles en iedereen om Balder zou treuren. Als een reuzin, volgens Snorri de vermomde Loki, weigert voor Balder te treuren, blijft deze in de Hel.

Hel was voor Snorri de plaats waar 'slechte mensen' heen gingen na hun dood. Ook Hel zelf was hier tegen haar wil in naartoe verbannen. Haar misdrijven worden door Snorri niet nader toegelicht, maar ze was door de andere Goden als een groot gevaar gezien, net als de wolf en de wereldslang die Loki bij Angrboda had verwekt. Hel was daarom door Odin in de diepten van *Niflheim* ('Plaats van Duisternis') geworpen. Niflheim was een afgrond die zich ten noorden van de beschaafde wereld bevond, een plaats waar het altijd vroom en mistig was. Om de doden die ze onderdak moest geven te voeden, gaf Odin haar een bord dat 'honger', een mes dat 'hongersnood' en een bed dat 'ziekbed' heette. De ruimte waarin ze de doden moest ontvangen, heette 'vochtig' en de drempel 'struikelblok'. Dit beeld van de plaats Hel, gekleurd door de christelijke levensvisie van Snorri, is in schrille tegenspraak met het volksgeloof dat de Germanen deelden met de Kelten en andere heidense volkeren, het geloof dat de doden in overvloed leefden en daarom de levenden geschenken konden geven.

De Godin Hel werd door Snorri beschreven als half zwart en half vleeskleurig. Hij voegde eraan toe dat ze er altijd droevig en grimmig uitzag. Waarschijnlijk zinspeelt Snorri op een traditie dat Hel zowel een goede (vleeskleurige) als een slechte (zwarte) kant had. In dat opzicht zou ze overeenkomen met Godinnen als Holda en Percht. Van Holda werd wel gezegd dat ze van voren een mooie jonge vrouw en van achteren een lelijk oud wijf of een holle boom was. Alleen waren Holda en Percht zo diep geworteld in de Germaanse volksreligie dat ze niet uitgebannen konden worden. Als Hel de Scandinavische variant van Holda is, is haar verering uitgestorven voordat het christendom goed en wel wortel had geschoten.

HOLDA – PERCHT

Holda, ook wel Hulda, Hulle, Vrouw Holle of Vrouw Holt genaamd, is een verschijningsvorm van de Germaanse Grote Godin, die werd vereerd in Midden-Duitsland, met name in de deelstaten Hessen en Thüringen. Onder andere namen werd een vergelijkbare Godin echter vereerd in een veel groter gebied, dat zich uitstrekte over heel Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland. In het Alpengebied werd een Godin vereerd die veel overeenkomsten vertoont met Holda. Ze stond bekend als Perchta, Percht, Berchta, Bertha en hierop lijkende varianten. Elders heette ze ook wel Streggele of Posterli (zie onder).

Vanaf de 10^e eeuw zijn de namen Holda en Percht te vinden in kerkelijke documenten, waarin werd geprotesteerd tegen het op enigerlei wijze vereren of dienen van deze 'demonen' of 'afgoden'. In de *Canon Episcopi* verzamelde Regino, abt van het klooster van Prüm (Rijnland), rond het jaar 900 een aantal gezaghebbende uitspraken die bisschoppen door de eeuwen heen gedaan hadden en voegde hier zelf ook teksten aan toe. Hierin zei hij dat sommige slechte vrouwen zich door Satan in de waan lieten brengen dat ze 's nachts op dieren meereden of door de lucht vlogen in het gevolg van de heidense Godin Diana. Rond 1020 nam Burchard, de bisschop van Worms, de *Canon Episcopi* op in zijn boek *Decretum*, een

verzameling teksten die tot de 16^e eeuw als belangrijkste handleiding voor priesters gold. In een van de bewaard gebleven manuscripten van het boek verving Burchard de naam *Diana* door die van *Holda*.

Uit kerkelijke geschriften en overgeleverde volksverhalen en volksgebruiken vanaf de Middeleeuwen tot de moderne tijd blijkt dat Holda en Perchta veel beter passen bij het beeld van de Godin waar de *Canon Episcopi* zich tegen verzet dan de klassieke Diana (zie hoofdstuk 6). Holda en Perchta werden geassocieerd met het *Wilde Heer* dat in de wintertijd over de akkers raasde om ze vruchtbaar te maken. Wodan (zie daar voor uitleg van het Wilde Heer) werd vaak gezien als de leider van het *Wilde Heer*, ook wel genaamd *Wilde Jacht*, maar ook Freya, Holda en Percht werden geacht de bovennatuurlijke scharen aan te voeren. De nachtelijke tochten van het Wilde Heer waren in de Germaanse gebieden gemeengoed, maar in de Griekse wereld waren ze niet bekend. De wildheid en vernietigingsdrang van het Wilde Heer gaf de donkere kant van de Godin weer, de Godin die niet alleen beschermt, voedt en laat groeien, maar ook afbreekt om nieuw leven mogelijk te maken. Door de kerk werd deze donkere kant van de Godin gebruikt om haar af te schilderen als een gevaarlijk monster, dat gemeden diende te worden. De Godin liet zich echter niet verdringen en door de eeuwen heen werden Holda en Percht voorgesteld als goede en tegelijk slechte wezens. Als teken van hun gezag en status werden beide Godinnen wel met een kroon voorgesteld en meermalen verschenen ze gezeten in een koets. Wie hielp de koets, als deze kapotging, te repareren, werd vorstelijk beloond.

Dat Holda als een positieve kracht werd ervaren, geeft haar naam al weer. Het Oudhoogduitse *hold* betekende ‘welwillend’, ‘genadig’ of ‘trouw’ en het woord heeft vanaf de 8^e eeuw die betekenis gehouden. In het volksgeloof werden huisgeesten aangeduid als *Gute Holden*, waarmee werd uitgedrukt dat ze de huisgenoten goedgezind waren. Door de kerk werd vooral de negatieve, vernietigende kracht van de Godin benadrukt en de wezens die haar door de lucht of over de velden volgden tijdens de *Wilde Jacht* werden vanaf de 10^e eeuw aangeduid als *Unholden*. Hiermee werden, en worden nog steeds, demonen, spoken en heksen aangeduid. Als van een vrouw werd gezegd dat ze ‘met Holda meeinging’, werd bedoeld dat ze een heks was. De naam *Perchta* betekent ‘de stralende’ of ‘de schitterende’ en weerspiegelt de goddelijke kracht en uitstraling die aan haar verschijning werd toegeschreven.

Holda werd gezien als een Godin die vruchtbaarheid en overvloed gaf, geliefden bij elkaar bracht en bij elkaar hield, vrouwen beschermde tijdens de zwangerschap en ze gezonde kinderen schonk. Ze zorgde er ook voor dat kinderen zich niet misdroegen en goed hun best deden. In volksverhalen woonde Holda in een bron of vijver, waar de nog niet geboren kinderen als kikkers rondsprongen. Als de tijd rijp was, haalde een ooievaar een van de kikkers uit de vijver en bracht die naar de toekomstige moeder, waar de kikker in een baby veranderde. In het sprookje over Vrouw Holle, dat door Jacob en Wilhelm Grimm is opgetekend, woont Vrouw Holle onder in een put. Ze beloont een ijverig en lief meisje dat in de put valt en straft haar luie en harteloze zuster. Soms werd gezegd dat Holda kinderen uit deeg maakte. Ook werd wel gezegd dat ze in een holle boom woonde en dat ze daar kinderen achterliet voor wie graag moeder wilde worden.

Door kerkelijke vertegenwoordigers werden de moederlijke zorgen van Holda verwrongen en tegen haar gebruikt. Er werd gezegd dat Holda een demon was die probeerde kinderen te stelen voordat ze gedoopt waren omdat alleen ongedoopte kinderen haar mochten

volgen op haar duivelse tochten vanuit de hel. Er werd gezegd dat Holda meisjes opdrachten gaf die ze onmogelijk konden uitvoeren, zoals het spinnen van een hoeveelheid wol of vlas in een veel te krappe tijd, zodat de demonische Holda als straf de buik van het arme meisje opensneed en die vulde met stenen. Bij het bestrijden van de verering van Holda hinkten de kerkelijke leiders voortdurend op twee gedachten. Enerzijds wilden ze benadrukken tot wat voor gruwelijke wandaden de demon Holda in staat was. Anderzijds wilden ze aantonen dat Holda helemaal niet bestond en dat je beter de Ware God kon volgen dan een hersenschim najagen.

Veel van wat hierboven over Holda is gezegd, gaat ook voor Perchta op. Alleen woonde Perchta niet in een bron of vijver, maar in het bos of in een grot in een berg. Voor beiden gold dat ze, net als de Romeinse Diana of de Griekse Artemis (zie hoofdstuk 5), zich meer thuis voelden in de vrije natuur dan bij de mensen. Van beiden werd een positieve en een negatieve kant benadrukt. Holda werd soms bij het baden in de rivier als een beeldschone jonge vrouw waargenomen. Maar ze werd ook beschreven als een lelijk oud wijf, met een kromme rug, vurige ogen en verwarde haren. Als iemands haar of kleding niet netjes zat, kon schertsend gevraagd worden of die persoon met Holda op pad was geweest. Perchta werd ook als een mooie vrouw en als een gedrocht voorgesteld. Op veel plaatsen in het Alpengebied werden jaarlijks optochten gehouden, *Perchtenlauf* of *Perchtenjagen* genaamd, waarbij gemaskerde deelnemers zich als *Perchten* uitdosten. Daarbij moesten 'mooie Perchten' er aantrekkelijk uitzien, terwijl 'lelijke Perchten' zich als monsters voordeden, vaak met een lange, snavelachtige neus en een kromme rug.

In Zürich en andere delen van Zwitserland nam Streggele de plaats van Perchta in. De naam is ontleend aan *strega*, het Italiaanse woord voor heks. Het *Streggelejagen* was vergelijkbaar met het *Perchtenjagen*, maar vond met Pasen plaats. Het *Posterlijagen* dat met name in het niet ver van Zürich gelegen Entlebuch een groot jaarlijks festijn was, werd wel rond Midwinter gehouden. Streggele en Posterli worden voorgesteld als een oude vrouw, die met name controleert of meisjes de hun opgelegde taken wel naar behoren hebben uitgevoerd.

Aan Holda en Perchta werd het vermogen toegeschreven het weer te beïnvloeden. Met name de komst van de winter werd door deze Godinnen bepaald. In het sprookje sneeuwt het als Vrouw Holle haar bed opschudt. De Wilde Jacht, waar beide Godinnen mee verbonden werden, vond vooral in de winter plaats, met name in de dagen tussen Kerstmis en Driekoningen, de twaalfdaagse periode van het traditionele Germaanse Midwinterfeest. In het Westerwald (Rijnland-Hessen) werd de zaterdag voor Kerstmis *Hollenabend* of *Frauhollenabend* genoemd. In de Alpen werd de nacht vóór Driekoningen aangeduid als *Perchtennacht*. Het hele jaar door, maar vooral in de dagen rond Midwinter werd voor Percht melk en eten neergezet. Meestal werden de gaven 's avonds neergezet en 's morgens in het haardvuur geworpen of aan het vee gegeven. Met name aan de *Perchtenmilch* die in de Midwinternacht voor Percht was neergezet, werd een grote magische en geneeskrachtige werking toegescheven en die melk werd over alle dieren op de boerderij verdeeld om ze gezond de winter door te helpen.

Hoe wijdverbreid de verering van Holda in Midden-Duitsland is geweest, blijkt wel uit de vele naar haar genoemde plekken in de natuur. Verschillende meren en vijvers werden aangeduid als *Frau Holles Badeplatz* omdat de Godin daar tijdens het nemen van een bad zou zijn gezien. Een vrouw die zwanger wilde worden, nam een bad in een van deze meren of vijvers. Bij Hasloch (Beieren) werd een rots aangeduid als *Frau Hullistein* omdat de Go-

din daarop zou hebben uitgerust nadat ze meisjes had geholpen een zware last te dragen. Bomen waarin of waaronder de Godin zou wonen, werden *Vrouw Holleboom* genoemd. Vooral de vlier (Duits: Holunder) werd, als *Holderbaum*, met Holle verbonden. De vlier werd met de nodige eerbied bejegend omdat het de verblijfplaats van *Frau Holder* was. Je mocht pas een vlier kappen als je een nieuwe boom had aangeplant, zodat de Godin zich uit de oude boom kon terugtrekken en haar intrek nemen in de nieuwe boom.

Vrouw Holle en Perchta zijn onmiskenbaar voortgekomen uit de Germaanse Grote Godin, die werd verbonden met vruchtbaarheid, groei, geborgenheid, afbraak en de dood. De donkere kant van de Godin paste niet in het christendom en daarom werd de Godin afgespiegeld als een demon of heks, die in opdracht van Satan probeerde mensen van het rechte pad en het ware geloof af te brengen. De verzorgende, beschermende en vruchtbaarheid brengende kant van de Godin werd overgedragen op Maria en verschillende heiligen. Maria werd de beschermvrouwe van spinsters, zwangere vrouwen en moeders. Maria werd met graanhalmen in haar handen afgebeeld en overvloedige oogsten werden aan haar toegeschreven. Daar hoefden Wodan en Holda niet meer voor over de akkers te razen. Sint Nicolaas en Sint Maarten brachten de geschenken die voorheen van Wodan, Holda en Percht verwacht werden. De Zwarte Pieten die Sint Nicolaas helpen zijn waarschijnlijk voortgekomen uit de 'lelijke Perchten', die vaak hun gezicht zwart maakten. Bij Augsburg werden ze *Butzenbrechten* genoemd.

Niet altijd lukte het overdragen van de donkere kant van Holda op demonen en het overdragen van de lichte kant op heiligen. In Bohemen verscheen Lucia op 12 december, de vooravond van haar naamfeest, dat in feite het oude Midwinterfeest was, om brave kinderen te belonen en stoute en luie kinderen te straffen. Hardnekkige ondeugden zou Lucia de buik opensnijden, die vullen met stenen en hem weer dichtnaaien. Lucia betekent, net als Perchta, 'de stralende'.

Tallose plaatselijke varianten van hun naam geven aan hoe wijdverbreid en diepgeworteld de verering van Holda en Percht was. In bepaalde streken stond de Godin onder een andere naam bekend. Overgeleverde volksverhalen en gebruiken geven dan aan dat het gaat om een variant van de Germaanse Godin die voortleefde, vermomd als 'demon' of 'bijgeloof'. *Vrouw Gode* werd in Noord-Duitsland met de oogst in verband gebracht. Ze werd gezien als de vrouw van Wodan. De laatste schoven werden aan haar of aan Wodan gewijd. Bij de rogge-oogst en andere graanoogsten werden de laatste halmen als het *Vergodendeel* of *Frugodendeel* aan de Godin geofferd. Vaak werden de laatste halmen met linten versierd. Er werd omheen gedanst en in een lied werd dit laatste deel van de oogst aan de Godin aangeboden, zoals in: 'Fru Gode, Fru Gode, halet je fauer'. (Vrouw Gode, kom uw eten maar halen.) Vrouw Gode werd, net als Holda en Perchta, gebruikt om kinderen bang te maken. Als kinderen bloemen plukten tussen de op de akkers rijpende graanhalmen zou Vrouw Gode ze grijpen en dan liep het slecht met ze af. Al naar gelang de graansoort werd de 'graandemon' wel aangeduid als *Weizenmutter* (Tarwemoeder) of *Roggenweib* (Roggevrouw).

De namen Holda en Perchta worden gewoonlijk vertaald als 'de stralende'. Perchta wordt ook wel afgeleid van het Oudhoogduitse *pergan* (verbergen of bedekken). Holda, Hulda en vergelijkbare vormen kunnen ook zijn afgeleid van het Oudhoogduitse *hullen*, dat eveneens verbergen of verhullen betekent. Deze namen zouden dan vooral te maken hebben met de zorg van de Godin voor de overledenen, die aan het oog van de levenden worden onttrokken. Het is mogelijk dat Holda in Scandinavië als Hella of Hel werd vereerd en vooral met

de zorg voor de overledenen was belast. In dat geval werd de Godin als leider van het *Wilde Heer* al snel verdrongen door Odin en verdween haar cultus voordat de Scandinavische landen gekerstend werden.

De verering van Holda en Percht verdween met de automatisering van het landbouwbedrijf, waarbij zaaien en oogsten niet meer op de traditionele manier gedaan werden. Het Perchtenlopen of Perchtenjagen is op veel plaatsen in het Alpengebied nog steeds een volksfeest, maar de Godin die de mooie en monsterlijke Perchten inspireerde is ook hier naar de achtergrond verdreven. Vrouw Holle kennen de meeste mensen alleen nog uit het sprookje. Vroeger werd Vrouw Holle soms in een lang wit gewaad gezien als ze door het veld liep of in haar koets reed. In Nederland was Vrouw Holle niet bekend. In het oosten van ons land werd ze soms wel gezien, maar omdat ze hier niet bekend was, werden de verschijningen maar als *witte wieven* aangeduid.

LOKI

Loki is een ongrijpbare en onpeilbare God in het Noord-Germaanse pantheon. Hij is een vat vol tegenstrijdigheden en tart elke poging zijn aard en wezen vast te leggen. Hij overstijgt elke beperking, weet alles met alles te verbinden en vindt oplossingen waar de kracht van Thor en de wijsheid van Odin het laten afweten. Aan de andere kant weet hij, door zijn dwarse natuur en zijn neiging grappen uit te halen ten koste van anderen, zichzelf steevast in moeilijkheden te brengen, waaruit hij maar ternauwernood weet te ontsnappen. Soms lijkt hij een puber, die de huichelachtige wereld van de volwassenen doorziet en daarom de gevestigde orde onderuit wil halen; dan weer overtreft hij iedereen in valsheid en boosaardigheid. Er zijn geen sporen gevonden die wijzen op een cultus waarin Loki werd vereerd en toch speelt hij in Scandinavische mythen en volksverhalen van de 10^e eeuw tot de moderne tijd een grote rol.

Het oudste gedicht waarin Loki wordt genoemd, *Haustlöng*, geschreven door de Noorse dichter Thjodolf, dateert uit het begin van de 10^e eeuw. Hierin zijn vrijwel alle elementen van de latere mythen al terug te vinden. Loki wil samen met twee Goden, Hoenir en Odin een os braden en opeten, als een adelaar neerstrijkt en gulzig van de os begint te eten. Loki wil de adelaar weggagen, maar de vogel is in werkelijkheid de reus Tjazi, die Loki meevoert de lucht in. Tjazi is alleen bereid Loki te laten gaan als die de Godin Idun ontvoert en aan hem overlevert. Idun is beroemd om haar gouden appels, die ervoor zorgen dat de Goden altijd jong blijven. Zonder de appels zullen ze oud worden en sterven. Dat weet Loki, maar toch is hij bereid Idun uit te leveren om zijn hachje te redden. Hij verandert de Godin op magische wijze in een noot en brengt die naar Tjazi. Het gevolg is dat de Goden snel oud en gebrekkig worden. Woedend eisen ze dat Loki Idun bevrijdt. Loki verandert zich in een valk, verandert Idun weer in een noot en brengt haar terug naar de Goden, achtervolgd door de woedende Tjazi in de gedaante van een adelaar. De Goden weten Tjazi in een vuur te lokken, waarin hij verbrandt.

In dit gedicht bezit Loki het vermogen van gedaante te veranderen en anderen ook te transformeren. Voor zijn eigen veiligheid is hij bereid de wereldorde in gevaar te brengen, maar uiteindelijk is hij de enige die in staat is het gevaar af te wentelen. Reuzen zijn geduchte tegenstanders, zelfs voor Goden. Ze kunnen Loki hun wil opleggen, maar met list weet hij hier meestal wel onderuit te komen.

Het vermogen van gedaante te veranderen wordt door Loki vaak uitgebuit. Als Odin erachter komt dat Freya haar fraaie halssieraad heeft verdiend door met elk van de vier dwergen die het gemaakt hadden het bed te delen, vraagt hij Loki het sieraad te stelen. Freya heeft de hanger dag en nacht om en houdt 's nachts haar kamerdeur op slot, maar Loki verandert zich in een mug en kruipt door het sleutelgat. Als Freya in bed op de hanger blijkt te liggen steekt de mug in haar wang, zodat ze zich omdraait en Loki het sieraad kan stelen.

Het grensoverschrijdende karakter van Loki blijkt mede uit zijn vermogen zich in een vrouw te veranderen. De reus Thrym steelt de hamer van Thor (zie Donar) en is alleen bereid die terug te geven in ruil voor Freya als bruid. Zonder de hamer zullen de reuzen de Goden kunnen verslaan en de bestaande wereld vernietigen, maar het gaat de Goden toch te ver om Freya aan de brute reus over te leveren. Loki bedenkt een plan om Freya te sparen en toch de hamer terug te krijgen. Thor moet zich in sluiers hullen en doen of hij Freya is. Loki verandert zich in een jong meisje dat de 'bruid' naar Thrym brengt. De charmante Loki weet als bruidsmisje alle achterdochtige vragen van de reus te beantwoorden en weet hem zelfs over te halen de hamer van Thor op de schoot van zijn bruid te leggen. Waarna Thor de reus met zijn hamer de hersens inslaat.

In het verhaal over Thrym kan de geslachtsverandering van Loki nog gezien worden als een illusie, maar andere mythen maken duidelijk dat hij zwanger kan worden en kinderen kan baren. En niet alleen als vrouw, maar ook als dier. De Goden beloven Freya als bruid aan een van de reuzen als hij, zonder hulp van de andere reuzen, voordat de winter is afgelopen, een muur om Asgaard, het Godenverblijf, bouwt. Ze zijn er zo van overtuigd dat het hem niet lukt dat ze de zon en de maan eveneens aan de reus beloven. Loki gooit roet in het eten en regelt dat de reus zijn hengst Svadisfari mag gebruiken als hulp bij het sjouwen van rotsblokken voor de muur. Daardoor slaagt de reus er bijna in de taak binnen de gestelde tijd af te werken, zodat de Goden Freya, de zon en de maan lijken te moeten afstaan. Maar Loki grijpt opnieuw in. Hij verandert zich in een merrie, die Svadisfari weglukt, zodat de reus het karwei toch net niet op tijd kan afronden. Svadisfari paart met Loki als merrie en Loki baart Sleipnir, het achtbenige wonderpaard, dat hij aan Odin schenkt.

Alles wat Loki doet of nalaat is ambivalent. Zijn goede bedoelingen hebben verkeerde bijwerkingen en zijn ondeugende of boosaardige opzet brengt vaak beweging in een impasse. Als Loki bij wijze van grap de gouden haren van Sif, de vrouw van Thor, afknipt, stuurt de woedende Thor Loki naar de dwergen en dreigt hem te vermoorden als hij niet met nieuwe gouden haren terugkomt. De dwergen maken niet alleen gouden haren voor Sif, die weer aangroeien als ze worden afgeknipt, maar worden zo onder druk gezet door Loki dat ze nog meer wonderbaarlijke voorwerpen scheppen. In ruil daarvoor belooft Loki de dwergen zijn hoofd. Ze maken voor Odin de speer Gungnir, die altijd zijn doel treft en de God tot een machtig krijger maakt. Ze maken voor Frey zijn magische schip Skidbladnir en zijn everzwijn met gouden borstels en voor Thor zijn magische hamer, waarmee hij als enige de reuzen de baas is. Alleen rukt de ongeduldige Loki de hamer uit de handen van de dwergen voordat deze helemaal klaar is en daarom heeft de hamer een te korte steel, zodat hij minder goed werkt dan hij had kunnen werken. Bij nader inzien is Loki er toch niet zo happig op voor deze geschenken zijn hoofd af te staan en hij probeert zich er met leugens en bluff uit te redden. Voor straf naaien de dwergen zijn lippen op elkaar.

Loki wordt door de Goden als een bedreiging gezien omdat ze hem niet kunnen peilen en eraan twijfelen of hij wel een God is. Tenslotte was zijn vader een reus, Farbauti ge-

naamd, en reuzen werden als gevaarlijk en onbetrouwbaar beschouwd. Dit argument legt weinig gewicht in de schaal als we ervan uitgaan dat de moeder van Odin en zijn broers de reuzin Bestla was, zodat Balder en Thor, de kinderen van Odin, dus ook van de reuzen afstamden. Maar Odin had afstand gedaan van zijn verleden en Loki ging nog steeds wel met de reuzen om. Tijdens de *Ragnarök*, de mythische ondergang van de bestaande wereld die in visioenen voorspeld werd (zie inleiding) zal Loki de reuzen aanvoeren die de beschaving zullen vernietigen. Bij de reuzin Angrboda verwekte Loki monsters die de wereld in gevaar brachten, zoals de wolf Fenrir. De Goden slaagden er pas in de wolf met behulp van een list te ketenen toen de God Tyr (zie Tiwaz) als onderpand zijn hand aan de wolf gaf en hem verloor. Tijdens de *Ragnarök* zal Fenrir losbreken en Odin verslinden. De Midgaardslang was een ander monster dat Loki bij de reuzin verwekte. De slang had zich gekruld om de oerzee die de aarde omgaf. Tijdens de *Ragnarök* zullen Thor en de slang elkaar doden. Ook Hel, de Godin van de onderwereld, zou een kind van Loki en Angrboda zijn geweest.

Loki's ergste wandaad zou zijn geweest dat hij de dood van Balder had veroorzaakt en ervoor had gezorgd dat de God niet terug kon keren uit de onderwereld. In het artikel over Balder is deze mythe uitgebreid beschreven en is uiteengezet dat het vooral de dertiende-eeuwse IJslandse dichter Snorri Sturluson was die Loki hiervan de schuld gaf. Wel werd Loki vrij algemeen als een bedreiging voor de gevestigde orde gezien en verschillende mythen beschrijven hoe Loki door de andere Goden wordt gestraft of geketend. Soms wordt ervan uitgegaan dat Loki geketend zal blijven tot hij tijdens de *Ragnarök* zal losbreken. Volgens Snorri werd Loki door de Goden aan een rots geketend als straf voor de dood van Balder. Een slang druppelt gif in zijn ogen. Zijn vrouw Sigyn vangt het gif in een kom op, maar als de kom vol is en ze hem in de rivier leeggooit, druppelt het gif in de ogen van Loki en zijn krampen veroorzaken dan een aardbeving.

Het is moeilijk te achterhalen hoe de heidense Germanen Loki oorspronkelijk zagen. De eerste beschrijvingen dateren uit de tijd dat het heidendom steeds meer teruggedrongen werd door het christendom en gedoemd was ten onder te gaan. Loki, de uitdager die aan alles tornt om te zien of het bestaansrecht heeft, werd in die onzekere tijden in toenemende mate gezien als de bron van alle kwaad in de wereld. Snorri en andere christelijke dichters uit zijn tijd zagen Loki min of meer als de Duivel en zetten zijn slechtheid af tegen de zuiverheid en volmaaktheid van Balder. Ook Heimdal werd als bewaker van de orde en de gerechtigheid tegen Loki afgezet. Tijdens de *Ragnarök* zou Heimdal de losgebroken Loki bestrijden, waarbij ze beiden om het leven zouden komen. Toch was Loki ook een vriend van Thor en Odin en zijn hulp aan hen was vaak van onschatbare waarde. Met Odin had hij zelfs een bondgenootschap gesloten dat ze hadden bezegeld met hun bloed.

In de *Poëtische Edda*, de in de 13^e eeuw samengestelde bundel IJslandse mythen (zie inleiding), komt een gedicht voor dat *Lokasenna* (Loki's Schimprede) wordt genoemd. Dit is een van de oudste gedichten in de *Edda*, geschreven rond het jaar 1000, op de grens tussen het heidense en christelijke IJsland. In dit gedicht herinnert Loki Odin aan hun met bloed gesloten verbond en vervolgens beschuldigt hij alle aanwezige Goden en Godinnen van lafheid, losbandigheid, zedeloosheid, hebzucht en bedrog. Het zijn alle beschuldigingen die in de andere Noordse mythen tegen Loki zelf worden geuit. Waarden en normen, waar de andere Goden gewoonlijk tegenover Loki mee schermen, worden door hen, net als door Loki, met voeten getreden. Uiteindelijk is er maar één wet waar iedereen voor buigt: het recht van de sterkste. In de *Lokasenna* is Loki alleen bereid in te binden en verder te zwijgen als Thor

verschijnt en dreigt hem met zijn hamer dood te slaan. Het maakt niet uit. Loki heeft weer even aan de gevestigde orde kunnen schudden en vast kunnen stellen dat niets daartegen bestand was. Niets, behalve bruut geweld. Geweld is de kern van de beschaving, schijnt Loki te willen zeggen. Hoewel je bij Loki nooit zeker weet waar hij op uit is.

NERTHUS

In zijn rond 97 n.Chr. geschreven verhandeling *Germania* stelt de Romeinse geschiedschrijver Tacitus de Germaanse Godin Nerthus gelijk aan Moeder Aarde (Tellus Mater). Hij noemt zeven Germaanse stammen die haar vereren en geeft een tamelijk gedetailleerde beschrijving van haar cultus. Nerthus, zegt Tacitus, is zeer betrokken bij de mensen die haar vereren. Op een eiland in de zee staat in een heilig bos een wagen waarin een beeld van de Godin eenmaal per jaar wordt rondgereden. Het beeld is dan met een kleed bedekt en alleen de priester van dat heiligdom mag het beeld zien en aanraken. Tijdens de dagen durende processie waarin het beeld wordt rondgedragen, mag niemand oorlog voeren of zelfs maar wapens aanraken. Na de processie worden de wagen, het kleed en het beeld van de Godin door slaven ritueel gebaad en gereinigd in een afgelegen meer. Zo heilig is het beeld van de Godin dat de slaven die haar hebben gezien na het ritueel in het meer worden verdronken.

Meer is over Nerthus niet opgeschreven. Toch kan uit dit korte verslag van Tacitus worden afgeleid dat verschillende Germaanse stammen rond het begin van onze jaartelling een Grote Godin vereerden, die met de aarde werd geassocieerd. Het eiland waarover Tacitus spreekt, wordt meestal geïdentificeerd met Sjælland, het Deense eiland waarop in de 11^e eeuw de stad Kopenhagen werd gesticht. Via Sjælland hebben de zuidelijke Germanen zich over Scandinavië verspreid. In de loop der eeuwen vond een verschuiving plaats, waarbij de noordelijke Germanen (Vikingen) de overhand kregen boven de zuidelijke Germanen. Denemarken werd in de Vikingencultuur opgenomen. In deze cultuur kregen het mannelijke, krijgshaftige aspect in de samenleving en de religie de nadruk. In de Middeleeuwen heeft Aardmoeder Nerthus plaatsgemaakt voor Njord, de Hemelgod, die heerst over wind, zee en vuur. De Scandinaviërs zagen Njord wel als een oeroude God, behorend tot de Wanen, de oude Vruchtbaarheidsgoden, die verdreven werden door de krijgshaftige Azen (zie inleiding).

Historicus Brian Branston ziet Nerthus als de Grote Godin die zich in liefde verenigt met de Vegetatiegod, die tegelijk haar geliefde en haar zoon is. Njord is van oorsprong de geliefde van Nerthus. Een van de namen van de Grote Godin was Freya ('Vrouwe' of 'Geliefde'), terwijl haar minnaar werd aangeduid als Frey of Freyr ('Heer' of 'Geliefde'). In de Scandinavische mythen werden Freya en Frey de (tweeling)kinderen van Njord, die tevens elkaars geliefden waren.

NJORD

In de Scandinavische mythen is Njord, ook wel genaamd Niörd of Niördr, de vader van Freya en Frey. Hij behoort tot de Wanen, het oude geslacht van Goden dat vooral verbonden was met vruchtbaarheid en vegetatie. In het verleden waren deze Goden in conflict geraakt met de Azen, een Godenras dat in tijden van oorlog een belangrijke rol speelde (zie inleiding). Als voorwaarde voor de wapenstilstand die werd gesloten, namen Njord en Frey

als gijzelaar hun intrede in Asgaard, het verblijf van de Azen. Freya werd niet als gijzelaar genoemd, maar nam kennelijk eveneens haar intrek in Asgaard.

Veel is over Njord niet bekend. Snorri Sturluson, de IJslandse dichter en politicus die rond 1220 de IJslandse mythen samenvatte in zijn *Proza-Edda* en andere boeken, noemt Njord een God die vruchtbaarheid en voorspoed brengt voor wie hem vereert. Snorri noemt Njord ook de God van de wind en de zee.

Als echtgenote van Njord wordt de reuzin Skadi genoemd, maar het huwelijk stelt in feite niets voor. Tjazi, de vader van Skadi, wordt door Thor gedood. Als Skadi genoegdoening eist, mag ze uit de Goden een echtgenoot kiezen, maar ze mag alleen hun voeten zien, op grond waarvan ze een keuze moet maken. Ze wijst de voeten van Njord aan, omdat ze denkt dat hij Balder is. Het huwelijk duurt maar kort omdat Skadi in de bergen wil wonen en Njord bij de zee. Als ze het niet eens kunnen worden over hun verblijfplaats, gaan ze uit elkaar.

Soms wordt Skadi geopperd als de moeder van Freya en Frey, maar vaker wordt gezegd dat Njord de kinderen bij zijn zuster zou hebben verwekt. De zuster wordt niet met name genoemd. Mogelijk wordt hier Nerthus mee bedoeld, de Godin die door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus wordt genoemd als overeenkomend met Moeder Aarde. Mogelijk waren Njord en Nerthus broer en zus en tevens elkaars geliefde.

Bij de zuidelijke Germanen was Njord niet bekend. Waarschijnlijk zijn Njord, Frey en Odin afsplitsingen van Wodan, die bij de zuidelijke Germanen verbonden werd met vruchtbaarheid en het dodenrijk. In Scandinavië werd Wodan als Odin vereerd, maar werd daar veel meer een God van de oorlog. Het vruchtbaarheidsaspect van Wodan werd overgedragen op Frey en Njord. In de Noorse kustgebieden, waar de zeevaart van levensbelang was, werd Njord vooral vereerd als beschermheer van de zeelieden.

ODIN

Zie Wodan.

OSTARA – EOISTRA

In zijn boek *De temporum ratione* (725) beschreef de Engelse kerkvader Beda de Angelsaksische kalender. De maand april gaf hij weer als *Esturmonath*, naar de Godin Eostra, die in die maand met feesten werd geëerd. Op grond van deze opmerking veronderstelde Jacob Grimm in zijn *Deutsche Mythologie* (1835) dat de Germanen een Godin Eastre of Ostara hadden vereerd en dat de Angelen en Saksen haar cultus hadden meegenomen naar Engeland. Wetenschappers zijn het er nog niet over eens of een Godin Ostara werkelijk heeft bestaan. Sporen van haar verering zijn niet gevonden en in opgetekende verhalen en volksgebruiken speelde de Godin geen rol. Aan de andere kant is het mogelijk dat de Duitse en Engelse naam voor het Paasfeest, namelijk *Ostern* en *Easter* naar de Godin zijn genoemd. In dat geval zou de verering van deze Godin zo sterk zijn geweest dat de kerkelijke autoriteiten zich gedwongen zagen de naam van het heidense Lentefeest te gebruiken om de kruisiging en wederopstanding van Christus voor het gewone volk aanvaardbaar te maken. Maar dan is weer vreemd dat van die sterke verering geen sporen zijn gevonden.

Ostara/Eostra is wel verklaard als de Germaanse Godin van de Dageraad, zoals die

door andere Indo-europese volkeren ook werd vereerd. De Grieken noemden haar Eos (zie hoofdstuk 5). De Romeinen kenden haar als Aurora. Naar analogie van de dageraad zou de lente, als begin van het nieuwe jaar, gevierd worden. Mythen over de Germaanse Godin van de Dageraad zijn echter niet opgetekend en het Lentefeest werd kennelijk niet met Ostara of Eastre in verband gebracht.

PERCHT

Zie Holda.

THOR

Zie Donar.

TIWAZ – TYR

Tiwaz moet een belangrijke Germaanse God zijn geweest. Zijn naam is, net als die van Zeus (zie hoofdstuk 5) en Jupiter (zie hoofdstuk 6), afgeleid van het Indo-europese *dei* ('schittering') en is in feite de algemene benaming 'God'. Tiwaz was de Germaanse variant van de Hemelgod, die de Indo-europese stammen uit hun thuisland hadden meegenomen. Tiwaz was echter niet de Oppergod, zoals de Griekse Zeus en de Romeinse Jupiter. Als er een Germaanse Oppergod bestond, dan was dat Wodan, die mogelijk Tiwaz in de laatste eeuwen vóór onze jaartelling in belangrijkheid voorbijgestreefd is. Tiwaz was een strijdbare God die door de Romeinen gelijkgesteld werd aan hun Oorlogsgod Mars. De Saksen namen de cultus van Tiwaz mee naar Engeland, waar de Angelsaksen de God vereerden onder de naam Tiw.

Voor de Saksen was Tiw niet alleen verbonden met oorlog, maar ook met rechtspraak. Het *Ding*, ook wel genaamd *Thing*, de volksvertegenwoordiging, waar ook rechtgesproken werd, stond onder bescherming van de God, die daarom ook wel als *Thingsaz* ('God van het Ding') werd aangeduid. Saksische huurlingen uit Twenthe die in Noord-Engeland in het Romeinse leger dienden, lieten rond 230 n.Chr. verschillende inscripties na, gericht aan *Mars Thingsus*.

Toen in de 4^e eeuw n.Chr. de Romeinse namen van de weekdays vervangen werden door Germaanse, werd *Dies Martis* ('dag van Mars') aan Tiwaz gewijd. De Angelsaksen gaven de naam *tiwesdaeg*, wat het moderne Engelse *Tuesday* werd. In Oudhoogduitse geschriften wordt de dag *Ziotag* genoemd, naar de Oudhoogduitse naam van de God, Zio of Ziu. In het Saksische gebied, waar ook noordoostelijk Nederland toe behoorde, werd de dag gekoppeld aan Tiwaz onder zijn bijnaam *Thingsaz*. In het Middelnederlands werd de dag *dinxendach*, *dinxdach*, *dingsdag* of *dinsendag* genoemd. Hieruit is het moderne *dinsdag* ontstaan. Op vergelijkbare wijze ontstond het Duitse *Dienstag* uit het Middelnederduitse *Dingesdach*. In delen van het hedendaagse Duitsland was *Thingsaz* echter niet bekend en daar ontstonden andere aanduidingen van deze dag, zoals *Aftermontag* ('na maandag').

In Scandinavië was Tiwaz bekend als Tyr. In het Oudijlands werd de dinsdag naar deze God *tyrsdagr* of *tysdagr* genoemd. In de *Proza-Edda*, de rond 1220 door Snorri Sturluson opgetekende bundel IJslandse mythen, wordt Tyr gerekend tot de Azen, de heldhaftige Go-

den die de aarde tegen reuzen en monsters beschermen. Een van deze monsters is Fenrir, de wolf die de God Loki had verwekt bij de reuzin Angrboda. Omdat de wolf een gevaar voor mensen en Goden begint te worden, proberen de Goden hem te ketenen, maar steeds weet de wolf zich los te rukken. Als dwergen een onbreekbaar magisch net hebben gemaakt, vragen de Goden aan Fenrir of ze bij wijze van proef het net over hem heen mogen gooien, met de belofte dat ze de wolf weer los zullen maken als hij zich niet zelf zal kunnen bevrijden. Fenrir vermoedt een valstrik en is alleen bereid mee te werken als een van de Goden als onderpand zijn hand in de bek van de wolf wil steken. Alleen Tyr is moedig genoeg om dit te doen en dat kost hem zijn hand.

Het gemis van de rechterhand lijkt een ernstige handicap voor een God van oorlog en rechtspraak. De rechterhand werd gebruikt op het slagveld en bij het zweren van eden. Je rechterhand was je kracht en je integriteit. In de *Poëtische Edda*, de bundel van tussen de 10e en de 13e eeuw in IJsland ontstane gedichten, beroemt Loki zich erop een zoon verwekt te hebben bij de vrouw van Tyr, zonder dat deze ooit één penning had gekregen als genoegdoening voor deze smaad. Een God van het recht die niet eens voor zijn eigen rechten kan opkomen, lijkt niet goed te functioneren. Of niet meer.

In Scandinavië werd Tyr in de loop der eeuwen verdrongen door Odin, net als Tiwaz door Wodan naar de achtergrond gedrongen was. Odin werd door Snorri de vader van Tyr genoemd, maar vaker wordt de reus Hymir als vader aangewezen. Odin was veel meer nog dan Wodan een Oorlogsgod en alleen of samen met Thor loste hij vrijwel alle geweldsconflicten op. Tyr speelde geen rol in de meeste Scandinavische mythen. Zelfs het verhaal over het verliezen van zijn hand is alleen door Snorri uitgebreid beschreven. De vrouw van Tyr, die door Loki verleid zou zijn, wordt in geen enkele andere mythe genoemd. Het is duidelijk dat Tyr niet meer leefde onder de noordelijke Germanen tegen dat de mythen werden opgeschreven.

Een overblijfsel uit de glorië van Tiwaz-Tyr als God van oorlog en rechtspraak is het runenteken van een naar boven wijzende pijl. Door de zuidelijke Germanen werd die rune Tiwaz genoemd. De Angelsaksen kenden de rune als Tiw en de Scandinaviërs als Tyr. De rune beduidde standvastigheid en overwinning in de strijd. In de *Poëtische Edda* wordt de held Sigurd aangeraden *zegerunen* op zijn zwaard te kerven en daarbij tweemaal de naam van Tyr te noemen.

Tiwaz leeft, zonder dat de meeste mensen zich dat realiseren, voort in de naar hem genoemde dag en, voor eenieder die de runen raadpleegt, in de naar hem genoemde rune. Verder is de God in vergetelheid geraakt, nog steeds in de schaduw van Odin.

TYR

Zie Tiwaz.

WODAN – ODIN

Door vrijwel alle Germaanse stammen werd Wodan als belangrijkste God vereerd. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus (55-120 n.Chr.) verwijst in zijn *Germania* waarschijnlijk naar Wodan als hij zegt dat 'Mercurius' de belangrijkste God was bij de Germanen. In het Oudhoogduits werd de God Wuotan genoemd. De Langobarden kenden de God als Godan en de Saksen als Wodan. De Friezen kenden de God als Weda. De Angelsaksen voerden in

de 5^e eeuw n.Chr. de God in Engeland in, waar de naam Voden of Woden ontstond. Bij de noordelijke Germanen werd de naam van de God tot Odin. Er zijn geen beelden van Wodan uit de heidense tijd bewaard gebleven. Volksverhalen beschrijven hem als een man met een baard en een breedgerande hoed, die op een wit paard rijdt of in een tot de grond hangende mantel rondloopt.

Uit volksverhalen en -gebruiken komt Wodan naar voren als een machtige en scheppende God, die vruchtbaarheid en overvloed brengt, maar ook als een wilde, woeste God, die kan vernietigen wat mensen hebben opgebouwd. Tijdens de kerstening van de Germaanse gebieden werd de oncontroleerbare wildheid van Wodan door de priesters en monniken aangegrepen om de God als een demon af te schilderen. Laat-middeleeuwse verhalen schilderen Odin over het algemeen af als een onbetrouwbare, demonische kracht, die zich tegen je kan keren en je trouwe diensten belonen met laf verraad.

De schijnbare gespletenheid van Wodan komt voort uit de polariteit die elke Vegetatiegod in zich heeft: om te kunnen zaaien, moet er worden geoogst. De oude vegetatie moet eerst afsterven voordat de nieuwe kan worden gezaaid en geoogst. In volksverhalen werd dit vorm gegeven in de mythe van het *Wilde Heer*. Wodan werd geacht met een groep volgelingen door de lucht te vliegen. Dit werd het Wilde Heer genoemd, waarbij 'heer' de betekenis van 'menigte' of 'heerscharen' heeft. Waar het Wilde Heer op een akker neerstreek, werd alles wat er boven de grond uitstak, verwoest. Maar deze akker bracht daarna steevast een grotere oogst voort dan ooit tevoren. Wodan heerste over de wind en over het water. Hij kon de gewassen op de velden met zijn verkwikkende regen voorspoedig laten groeien, of alles vernietigen met droogte, stormen en overstromingen. Wodan werd ook gezien als een groot geneesheer en de God werd aangeroepen bij ziekten en ongevallen. De naam Wodan is verwant met *woede*, in het Oudhoogduits *wuot* genaamd. Het Wilde Heer is een metafoor voor de extase van de God, die daarmee het oude vernietigt om het nieuwe te kunnen scheppen. Dit werd ook wel het *Woedende Heer* genoemd.

Tot het begin van de 20^e eeuw gaven oogstgebruiken in grote delen van Duitsland en Nederland aan welke betekenis Wodan nog steeds als Vegetatiegod had. Wijdverbreid was het gebruik, als de wind het rijpende koren op de akkers bewoog, om te zeggen: 'Wodan gaat door het koren.' In Nedersaksen liet men de laatste schoof op de akker staan, 'voor het paard van Wodan'. In Oldenburg werd om deze schoof gedanst. Na de roggeoogst werd *Wodelbier* gedronken. Op woensdag werd geen vlas geoogst, omdat *Wodan's paard* dan de zaadjes zou vertrappen. In Schaumburg, tussen Bielefeld en Hannover, werd als afsluiting van de oogst een plengoffer gebracht onder de aanroep: 'Wold! Wold! Wold!' In een oogstlied, dat tot het eind van de 17^e eeuw werd gezongen, werd *Wold*, die ook wel *Wauden* werd genoemd, beschreven als iemand die nooit was geboren en nooit oud werd.

In Duitsland blijkt de verering van Wodan uit veel namen van dorpen, wegen, bossen en bergen, zoals *Wodenesweg* of *Wodenesholt*. In Nederland is de plaats *Woensdrecht* naar de God genoemd. In Engeland werd *Woden* vereerd door de Jutten, Angelen en Saksen. De naam van de God is in veel Engelse plaatsnamen terug te vinden. De hoge status van de God blijkt uit het feit dat verschillende Engelse koningshuizen nog lang na de kerstening van Engeland hun stamboom tot Wodan herleidden.

De scheppende kracht van Wodan uitte zich ook in de dichtkunst. Hoewel de heidense Germanen niet schreven, maakten ze wel gedichten, die uit het hoofd werden geleerd. Aan Wodan werd de inspiratie van dichters toegeschreven.

Wodan werd ook verbonden met de doden. Het Wilde Heer bestond uit de overledenen die zich in de andere wereld bevonden en door Wodan werden aangevoerd om vruchtbaarheid te brengen aan mensen, dieren en akkers.

Door de Romeinen werd Wodan gelijkgesteld aan Mercurius. De gedachte hierachter lijkt te zijn geweest dat Wodan, net als Mercurius, door de lucht vloog en geacht werd voorspoed te brengen. Aan Wodan werd nadrukkelijk het vermogen toegeschreven wensen in vervulling te laten gaan. Het Duitse woord voor wens, *Wunsch*, werd min of meer een synoniem voor Wodan. De staf die Wodan in de hand hield werd *Wünschelgerte* (wensstaf) genoemd. Door de Romeinen werd de vierde dag van de week als *Dies Mercurii* gekoppeld aan Mercurius. In de vroege Middeleeuwen werden de namen van Romeinse Goden en Godinnen in de weekdagen vervangen door Germaanse. In het Middelnederlands werden *wôdensdach* ('Wodan's dag') en *woensdach* ('wensdag') door elkaar gebruikt. In het Oudengels werd de dag *Wodnesdæg* genoemd. In het moderne Engels is dit *Wednesday* geworden, waarbij *wednes* wordt uitgesproken als *wens*. In de Duitstalige gebieden werd de verering van de populaire Wodan in de Middeleeuwen zo krachtig bestreden dat de naam van de God als enige uit de weekkalender is geschrapt en werd vervangen door *Mittwoch* ('midden van de week').

In zijn rond 790 voltooid *Geschiedenis van de Langobarden* verzet de rooms-katholieke priester en geschiedschrijver Paulus Diaconus zich tegen het volksgeloof dat *Godan*, de echtgenoot van *Freja* in staat zou zijn de overwinning bij een veldslag toe te kennen aan wie hij wil.

In de noordse mythen is Odin de belangrijkste God, net als Wodan in de zuidelijke streken. Odin is echter nadrukkelijk verbonden met oorlog en dat is bij Wodan kennelijk in veel mindere mate het geval geweest. In de Edda is Odin een scheppende en tegelijk een destructieve kracht. Samen met de Goden Villi en Ve doodt hij de reus Ymir en schept de aarde uit diens lijk. Odin heeft de leiding over de Azen, het Godenras dat de Wanen, het oudere Godenras, heeft verslagen (zie inleiding). Bij de Godin Jord verwekt hij de belangrijke God Thor (Donar) voordat hij met Frigg trouwt en bij haar Balder verwekt.

In oorlogstijd is Odin de onbetwiste leider. Zijn magische speer Gûngnir doodt niet alleen de getroffenen, maar ook degenen over wiens hoofd hij wordt geslingerd. De gevallenen in de strijd gaan naar Odin en mogen de God gezelschap houden in zijn paleis, *Walhalla* (hal der gesneuvelden) genoemd. Daarom wordt Odin ook wel *Wallvater* (vader der gesneuvelden) genoemd. Jonge vrouwen, *Walkuren* genaamd, gaan voor Odin naar het slagveld om de gesneuvelde helden op te halen. Wie een natuurlijke dood sterft, heeft niet het recht verworven in Walhalla te wonen, maar ook deze personen worden door Odin na de dood opgewacht. Op gezette tijden verzamelde Odin volgens volksverhalen de doden die niet in Walhalla waren opgenomen en vloog met ze door de lucht. In Zweden werd dit *Odens Jagt* genoemd. In heel Scandinavië werd sterven aangeduid als 'naar Odin reizen' of 'bij Odin te gast zijn'. Twee wolven, Geri en Freki, volgen in de Edda Odin in de strijd en staan hem zonodig bij. Twee raven, Hugin en Munin, zitten op de schouders van de God en vertellen hem alles wat er in de wereld gebeurt. Vanaf zijn troon in het Walhalla kan Odin trouwens zelf de hele wereld overzien en zonodig ingrijpen.

Net als Wodan rijdt Odin op een paard. Dit is de achtbenige hengst Sleipnir, die bij Loki als merrie is verwekt door de wonderbaarlijke hengst Swadilfari. Sleipnir was niet alleen de mooiste, maar ook de snelste van alle strijdrossen.

Odin werd ook geassocieerd met inspiratie, wijsheid, visioenen en divinatie. Om goddelijke wijsheid te ontvangen doorsteekt Odin zichzelf met een speer en hangt negen dagen lang aan de wereldboom, Ygdrassil. Daardoor wordt hem de kennis van de magische runtekens onthuld. Net als Wodan werd Odin als beschermheer van de dichtkunst gezien. Nog een ander offer brengt Odin om wijsheid te verkrijgen. Aan de voet van de wereldboom Ygdrassil bevindt zich de zogeheten *Bron van Mimir*, waaruit alle wijsheid van de wereld zou worden geput. Voor een dronk uit deze bron is Odin bereid een van zijn ogen af te staan.

Onder invloed van het christendom werd Wodan in de Middeleeuwen, zoals gezegd, voorgesteld als een onbetrouwbare, demonische kracht. Op Meivond, de nacht van 30 april op 1 mei, werden heksen geacht op geiten en bezemstelen door de lucht te vliegen, aangevoerd door Wodan en Freya, die op Meivond een soort huwelijk sloten.

Wodan bracht geschenken, overvloed en vruchtbaarheid. Deze gaven werden gekerstend en overgedragen op verschillende heiligen. Sint Maarten en Sint Nicolaas werden net als Wodan voorgesteld op een wit paard met een grote staf in de hand terwijl ze geschenken uitdeelden. Sint Nicolaas vloog net als Wodan door de lucht en zoals Wodan de doden meevoerde, zo werd Sint Nicolaas gevolgd door zijn Zwarte Pieten. Zo leeft de grote God, die tweeduizend jaar lang door alle Germaanse volkeren vereerd is, als weldoener voort.

Bibliografie

De lijst van geraadpleegde werken is ingedeeld naar de hoofdstukken 3 t/m 8 van dit boek. Boeken die betrekking hebben op verschillende hoofdstukken zijn in de algemene lijst opgenomen. In beide gevallen zijn alleen de meest relevante titels opgenomen. Talloze naslagwerken die de auteurs in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag hebben geraadpleegd, blijven onvermeld. Van elk in de bibliografie opgenomen boek is het jaar van de door ons gebruikte uitgave vermeld en, waar relevant, het jaar van de oorspronkelijke uitgave. Relevante ondertitels zijn achter de naam van het boek opgenomen. Van meer dan eens genoemde uitgevers is alleen de eerste keer de woonplaats vermeld.

ALGEMEEN

- Apostolos-Cappadona, Diane: *Dictionary of women in religious art*, Oxford University Press, 1998.
- Baring, Anne & Jules Cashford: *The myth of the Goddess – evolution of an image*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex, 1993.
- Beard, Mary & John North: *Pagan priests*, Duckworth, Londen, 1990.
- Bell, Robert: *Women of classical mythology – a biographical dictionary*, Oxford University Press, 1991.
- Berger, Pamela: *The Goddess obscured – transformation of the grain protectress from Goddess to saint*, Beacon, Boston, 1985.
- Bolen, Jean Shinoda: *Godinnen in elke vrouw – een nieuwe psychologie van de vrouw*, Lemniscaat, Rotterdam, 1986; vertaling van *Goddesses in everywoman*, 1984.
- Branston, Brian: *The lost Gods of England*, Thames and Hudson, Londen, 1957, 1974.
- Cancik, Hubert & Helmuth Schneider (red): *Der neue Pauly – Enzyklopädie der Antike* (12 delen), Metzler, Stuttgart, 1996-2002.
- Cohn, Norman: *Europe's inner demons*, Basic Books, New York, 1975.
- Duby, Georges & Michelle Perrot: *Geschiedenis van de vrouw in de Oudheid*, Agon, Amsterdam, 1992; vertaald uit het Italiaans.
- Farrar, Janet & Stewart: *The witches' God – Lord of the Dance*, Robert Hale, Londen, 1989.
- Farrar, Janet & Stewart: *The witches' Goddess – the feminine principle of divinity*, Hale, 1987.
- Fox, Robin Lane: *Pagans and Christians – in the Mediterranean world from the second century AD to the conversion of Constantine*, Penguin, 1986.
- Frazer, J.G.: *The golden bough – a study in magic and religion*, 12 delen, MacMillan, Londen, 1911-1913.
- Gadon, Elinor: *The once and future Goddess*, Aquarian, Wellingborough, Northamptonshire, 1990.
- Gilst, Aat van: *Wijze vrouwen en Godinnen*, Aspekt, Soesterberg, 2001.
- Gimbutas, Marija: *The civilization of the Goddess – the world of Old Europe*, Harper, San Francisco, 1991.
- Gimbutas, Marija: *The Gods and Goddesses of Old Europe*, Thames and Hudson, 1982.
- Gimbutas, Marija: *The living Goddesses*, University of California Press, Berkeley, 1999.
- Herodotos: *The histories*, Penguin, 1961.
- Hutton, Ronald: *The Pagan Religions of the ancient British Isles*, Blackwell, Oxford, 1991.

- Hutton, Ronald: *The stations of the sun – a history of the ritual year in Britain*, Oxford University Press, 1996.
- Hutton, Ronald: *The triumph of the moon – a history of modern Pagan witchcraft*, Oxford University Press, 1999.
- James, E.O.: *Godsdienst in de prehistorie*, Spectrum, Utrecht, 1965; vertaling van *Prehistoric religion*.
- Johnson, Buffie: *Lady of the Beasts – ancient images of the Goddess and her sacred animals*, Harper, 1988.
- Lamer, H.: *Encyclopedisch woordenboek der klassieke Oudheid*, Septuaginta, Hoofddorp, 1976.
- Lankester, Joke en Ko: *De acht Jaarfeesten*, De Kern, Baarn, 1998, 2^e druk, 2002.
- Lankester, Joke en Ko: *De kringloop van het leven – Wicca, de Oude Religie*, De Kern, 1998, 3^e druk 2003.
- Lankester, Joke en Ko: *De taal van de orakels*, De Kern, 2000.
- Lankester, Joke en Ko: *Heksen komen van de maan*, De Kern, 2001.
- Lankester, Ko: *De Keltische Maankalender in het zonnejaar*, De Ring, Hollandscheveld, 1994.
- Leland, Charles G.: *Aradia or the gospel of the witches*, Deosil Dance, Gwynedd, 1989.
- Levack, Brian: *The witch-hunt in early modern Europe*, Longman, Londen, 1987.
- Lurker, Manfred: *Dictionary of Gods and Goddesses, devils and demons*, Routledge, Londen, 1984.
- Monaghan, Patricia: *The book of Goddesses & heroines*, Llewellyn, St. Paul, Minnesota, 1990.
- Milis, Ludo: *De heidense Middeleeuwen*, Brepols, Langerak, 1992.
- Moorman, Eric & Wilfried Uitterhoeve: *De klassieke mythologie in de kunst – van Achilles tot Zeus*, Muntinga, Amsterdam, 1997.
- Murray, Margaret A.: *The witch-cult in Western Europe*, Oxford at the Clarendon Press, Londen, 1967; oorspr. uitgave 1921.
- Neumann, Erich: *The Great Mother – an analysis of the Archetype*, Princeton University Press, NJ, 1955, 1974; vertaling van *Die Grosse Mutter*.
- Olson, Carl (red): *The book of the Goddess – past and present*, Crossroad, New York, 1990.
- Parke, H.W.: *Sibyls and Sibylline prophecy in classical antiquity*, Routledge, Londen, 1988.
- Plinius: *Natural history* (10 delen), Harvard University Press, 1938-1962.
- Pomeroy, Sarah: *Goddesses, whores, wives, and slaves – women in classical Antiquity*, Schocken, New York, 1975.
- Renfrew, Colin: *Archaeology and language – the puzzle of Indo-european origins*, Penguin, 1987.
- Russell, Jeffrey B.: *A history of witchcraft*, Thames and Hudson, Londen, 1980.
- Russell, Jeffrey B.: *Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell University Press, Londen, 1972, 1984.
- Schuyf, Judith: *Heidens Nederland – zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Matrijs, Utrecht, 1995.
- Seznec, Jean: *The survival of the Pagan Gods – the mythological tradition and its place in Renaissance humanism and art*, Princeton University Press, 1972; vertaald uit het Frans, 1940.
- Stone, Merlin: *When God was a woman*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976; vertaald als *Eens was God als vrouw belichaamd*, Servire, Katwijk, 1979.

- Tacitus: *On Britain and Germany – a translation of the ‘Agricola’ and the ‘Germania’*, Penguin, 1965.
- Tacitus: *The Histories and the Annals*, 4 delen, Heinemann, Londen, 1923-1937.
- Wissowa, Georg & Wilhelm Kroll (red.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (23 delen in 46 banden), Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart, 1894-1957.
- Woolger, Jennifer & Roger: *The Goddess within – a guide to the eternal myths that shape women’s lives*, Fawcett Columbine, New York, 1989.

3 HET NABIJE OOSTEN

- Belloni, Stefania: *Petra – de roze stad in de woestijn*, Plurigraf, Narni, Italië, 1996.
- Bromley, G.W. (red.): *International standard Bible dictionary*, 10 delen, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1986.
- Caubet, Annie: *The Louvre Near Eastern antiquities*, Scala, Parijs, 1991.
- Freedman, David Noel (red.): *Anchor Bible dictionary*, 6 delen, Doubleday, New York, 1992.
- Hooke, S.H.: *Babylonian and Assyrian religion*, University of Oklahoma Press, 1963.
- Jidejlan, Nina: *Baalbek*, Dar El-Machreq, Beiroet, 1975.
- Kramer, Samuel Noah & Diane Wolkstein: *Inanna – Queen of Heaven and Earth*, Harper & Row, 1983.
- Kramer, Samuel Noah & John Maier: *Myths of Enki, the crafty God*, Oxford University Press, 1989.
- Kramer, Samuel Noah: *From the poetry of Sumer*, University of California Press, 1979.
- Kulaçoğlu, Belma: *Museum of Anatolian Civilizations – Gods and Goddesses*, Turks Ministerie van Kultuur, Ankara, 1992.
- Lane, Eugene (red.): *Cybele, Attis & related cults*, Brill, Leiden, 1996.
- Leick, Gwendolyn: *Mesopotamia*, Penguin, 2001.
- Lucianus: *The Syrian Goddess*, Scholars Press, Missoula, Montana, 1976; geschreven rond 150 n.Chr.
- Mellaart, J.: *Het Nabije Oosten*, Elsevier, Amsterdam, 1969; vertaald uit het Engels.
- N.N.: *The interpreter’s dictionary of the Bible*, 5 delen, Abingdon, New York, 1962.
- Roaf, Michael: *Mesopotamien*, Bechtermünz, München, 1991.
- Roux, Georges: *Ancient Iraq*, Penguin, 1980.
- Saadé, Gabriel: *Ugarit – Canaanite metropolis*, eigen uitgave auteur, Latakia, 1978.
- Sandars, N.K.: *The epic of Gilgamesh*, Penguin, 1988.
- Schoors, A.: *Jesaja uit de grondtekst vertaald*, Romen, Roermond, 1972.
- Turks Ministerie van Kultuur: *9000 years of the Anatolian woman*, Istanbul, 1994.
- Uhlig, Helmut: *Die Mutter Europas – ursprünge abendländischer Kultur in Alt-Anatolien*, Bastei-Lübbe, Bergisch Gladbach, 1994.
- Vermaseren, Maarten: *Cybele and Attis – the myth and the cult*, Thames and Hudson, 1977.

4 EGYPTE

- Aldred, Cyril: *Egypt to the end of the Old Kingdom*, Thames and Hudson, 1965, 1984.
- Armour, Robert: *Gods and myths of ancient Egypt*, American University in Cairo Press, 2001.

- Blokhuis, C.D.: *Egypte*, Gottmer, Haarlem, 1992.
- Crescimbene, Simonetta: *The temples of Philae*, Gaddis, Luxor, Egypte, 1993.
- Donadoni, Segio: *Egyptian Museum Cairo*, Newsweek, New York, 1978.
- Hart, George: *A dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1986.
- Lambelet, Edouard: *Gods & Goddesses in ancient Egypt*, Lehnert & Landrock, Cairo, z.j.
- Lurker, Manfred: *The Gods and symbols of ancient Egypt*, Thames and Hudson, 1996.
- Magi, Giovanna: *Luxor*, Bonechi, Florence, 2001.
- Montet, Pierre: *Zo leefden de Egyptenaren*, Hollandia, Baarn, 1978.
- Pinch, Geraldine: *Magic in ancient Egypt*, British Museum Press, Londen, 1994.
- Portman, Ian: *A guide to the temple of Dendera*, Palm Press, Cairo, 2001.
- Portman, Ian: *A guide to the temples of Philae*, Palm Press, 2001.
- Portman, Ian: *The temples of Edfu and Esna*, Palm Press, 2001.
- Robert, Alison: *Hathor rising – the power of the Goddess in ancient Egypt*, Inner Traditions, Rochester, Vermont, 1995.
- Roccati, Alessandro: *Karnak en Luxor*, Atrium, Alphen a/d Rijn, z.j.
- Shaw, Ian & Paul Nicholson: *British Museum dictionary of ancient Egypt*, American University in Cairo Press, 1996.
- Skliar, Ania: *Het oude Egypte*, Atrium, 1987.
- Wilkinson, Richard: *Symbol & magic in Egyptian art*, Thames and Hudson, 1994.
- Wilkinson, Richard: *The complete temples of ancient Egypt*, Thames and Hudson, 2000.

5 DE HELLEENSE BESCHAVING

- Aischylos: *Oresteia* (458 v.Chr.), Athenaeum, Amsterdam, 1995.
- Blundell, Sue (red.): *The sacred and the feminine in ancient Greece*, Routledge, 1998.
- Borgeaud, Philippe: *The cult of Pan in ancient Greece*, University of Chicago Press, 1988.
- Bremmer, Jan: *Greek religion*, Oxford University Press, 1994.
- Dietrich, B.C.: *The origins of Greek religion*, De Gruyter, New York, 1974.
- Dillon, Matthew: *Girls and women in classical Greek religion*, Routledge, 2002.
- Fontenrose, Joseph: *Python – a study of Delphic myth and its origins*, University of California Press, 1980.
- Friedrich, Paul: *The meaning of Aphrodite*, University of Chicago Press, 1978.
- Graves, Robert: *The Greek myths*, Penguin, 2 delen, 1988.
- Grigson, Geoffrey: *The Goddess of Love*, Constable, Londen, 1976.
- Guirand, Felix: *Greek mythology*, Hamlyn, Londen, 1963; vertaald uit het Frans, 1935.
- Hamdorf, Friedrich Wilhelm: *Dionysos/Bacchus – Kult und Wandlungen des Weingottes*, Callwey, München, 1986.
- Herberger, Charles: *The riddle of the Sphinx – calendric symbolism in myth and icons*, Efstadiadis, Anniki, Griekenland, 1994.
- Hesiodos: *Theogony*; in: *Hesiod and Theognis*, Penguin, 1961.
- Hillman, James (red): *Facing the Gods*, Spring Publications, Irving, Texas, 1980.
- Homeros: *The Odyssey*, Penguin, 1983
- Homeros: *Ilias*, Prisma, Utrecht, 1970.
- Keen, Antony: *Dynastic Lycia*, Brill, Leiden, 1998.

- Kerényi, Karl: *Dionysos*, Princeton University Press, 1976.
- Kerényi, Karl: *Eleusis*, Servire, Den Haag, 1960.
- Levi, Peter: *Griekenland*, Weltbild Verlag, Augsburg, 1998; vertaald uit het Engels, 1980.
- Lubsen-Admiraal, Stella & Joost Crouwel: *Cyprus & Aphrodite*, SDU, Den Haag, 1989.
- Marinatos, Nannó: *The Goddess and the warrior – the naked Goddess and Mistress of Animals in early Greek religion*, Routledge, 2000.
- Mavromataki, Maria: *Greek mythology and religion*, Haitalis, Athene, 1997; vertaald uit het Grieks.
- Morford, Mark & Robert Lenardon: *Classical mythology*, Longman, 1971.
- Moormann, Eric: *De klassieke mythologie in de kunst*, Muntinga, Amsterdam, 1995.
- Neils, Jenifer (red.): *Worshipping Athena*, University of Wisconsin Press, 1996.
- Nilsson, Martin P.: *The Minoan-Greek religion and its survival in Greek religion*, Gleerup, Lund, 1950.
- Parke, H.W.: *Festivals of the Athenians*, Thames and Hudson, 1977.
- Pinsent, John: *Greek mythology*, Hamlyn, 1969.
- Turner, Frank: *The Greek heritage in Victorian Britain*, Yale University Press, New Haven, 1981.

6 HET ROMEINSE RIJK

- Adkins, Lesley & Roy: *Dictionary of Roman religion*, Facts on File, New York, 1996.
- Altheim, Franz: *A history of Roman religion*, Methuen, Londen, 1933.
- Augustinus: *The City of God against the Pagans*, Cambridge University Press, 1998.
- Barrow, R.H.: *The Romans*, Penguin, 1980.
- Beard, Mary, John North & Simon Price: *Religions of Rome – volume I, a history*, Cambridge University Press, 1998.
- Beekes, R.S.P. & L.B. van der Meer: *De Etrusken spreken*, Coutinho, Muiderberg, 1991.
- Bloch, Raymond: *Het ontstaan van Rome*, De Haan, Hilversum, 1967.
- Brouwer, H.H.J.: *Bona Dea – de bronnen en een beschrijving van de cultus*, proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1982.
- Caro, Stefano de: *The National Archaeological Museum of Naples*, Electa, Napoli, 1996.
- Cicero: *De Goden*, Athenaeum, 1993.
- Cornell, Tim & John Matthews: *Rom*, Weltbild Verlag, Augsburg, 1998; uit het Engels vertaald).
- Dorcey, Peter F.: *The Cult of Silvanus*, Brill, 1992.
- Dumézil, Georges: *Archaic Roman religion* (2 delen), Johns Hopkins University Press, Londen, 1970; vertaald uit het Frans.
- Ferguson, John: *The religions of the Roman Empire*, Thames and Hudson, 1970.
- Fowler, W. Warde: *Roman ideas of deity*, MacMillan, Londen, 1914.
- Fowler, W. Warde: *The religious experience of the Roman people from the earliest times to the age of Augustus*, MacMillan, 1911.
- Fowler, W. Warde: *The Roman festivals of the period of the Republic*, MacMillan, 1899.
- Grant, Michael: *The Roman Forum*, Hamlyn, 1970.
- Horatius: *The odes and epodes*, Heinemann, 1924.
- Latte, Kurt: *Römische Religionsgeschichte*, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1960.

- Liebeschuetz, J.H.W.G.: *Continuity and change in Roman religion*, Oxford at the Clarendon Press, 1979.
- Livius: *Livy in thirteen volumes*, Heinemann, 1919-1951.
- Macnamara, Ellen: *De Etrusken*, Unieboek, Bussum, 1974; vertaald uit het Engels.
- Meer, L.B. van der: *De Etrusken*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1977.
- North, J.A.: *Roman religion*, Oxford University Press, 2000.
- Ogilvie, R.M.: *De Romeinen en hun Goden*, De Haan, Bussum, 1974; vertaald uit het Engels.
- Ovidius: *The art of love and other poems*, Heinemann, 1929.
- Ovidius: *Metamorphoses*, Penguin, 1955.
- Ovidius: *Ovid's Fasti – Roman holidays*, Indiana University Press, Indianapolis, 1995.
- Perowne, Stewart: *Roman mythology*, Hamlyn, 1969, 1975.
- Rose, H.J.: *Ancient Roman religion*, Hutchinson, Londen, 1948.
- Scullard, H.H.: *Festivals and ceremonies of the Roman Republic*, Thames and Hudson, 1981.
- Spaeth, Babette Stanley: *The Roman Goddess Ceres*, University of Texas Press, Austin, 1996.
- Staples, Ariadne: *From Good Goddess to Vestal Virgins – sex and category in Roman religion*, Routledge, 1998
- Stoneman, Richard: *The Syrian Cuckoo – Rome and the Unconquered Sun*, History Today, Vol. 38, december 1988, p. 29-34.
- Turcan, Robert: *The Gods of ancient Rome*, Edinburgh University Press, 2000; vertaald uit het Frans, 1998.
- Varro, Marcus Terentius: *On agriculture (De re rustica)*, Harvard University Press, 1934.
- Varro: *On the Latin language (2 delen)*, Cambridge University Press, 1938.
- Vergilius: *Het verhaal van Aeneas*, Athenaeum, 2000.
- Wissowa, Georg: *Religion und Kultur der Römer*, 2^e Auflage, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1912.
- York, Michael: *The Roman festival calendar of Numa Pompilius*, Peter Lang, New York, 1986.

7 DE KELTEN

- Berresford Ellis, Peter: *A dictionary of Irish mythology*, Constable, Londen, 1987.
- Brunaux, Jean Louis: *The Celtic Gauls: Gods, Rites and sanctuaries*, Seaby, Londen, 1987.
- Caesar: *De Gallische oorlog*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1990.
- Caldecott, Moyra: *Women in Celtic myth*, Arrow, Londen, 1988.
- Green, Miranda: *Celtic Goddesses*, British Museum Press, 1995.
- Green, Miranda: *Dictionary of Celtic myth and legend*, Thames and Hudson, 1992.
- Green, Miranda: *Ontdek de wereld van de Druïden*, Becht, Haarlem, 1997; vertaald uit het Engels.
- Green, Miranda: *Symbol & image in Celtic religious art*, Routledge, 1989.
- Green, Miranda: *The Gods of the Celts*, Alan Sutton, Stroud, Gloucestershire, 1986, 1993.
- Gregory, Lady Augusta: *Goden en giganten, deel 1 en 2*, Standaard, Antwerpen, 1973; vertaald uit het Engels.
- Gregory, Lady Augusta: *Cuchulain*, Standaard, 1974; vertaald uit het Engels.
- Hondius-Crone, Ada: *The temple of Nehalennia at Domburg*, Meulenhoff, Amsterdam, 1955.

- Louwe Kooijmans, L.P. e.a.: *Deae Nehalenniae*, Dijkman, Den Haag, 1971.
- MacKillop, James: *Dictionary of Celtic Mythology*, Oxford University Press, 1998.
- Markale, Jean: *Women of the Celts*, Inner Traditions, Rochester, Vermont, 1972; vertaald uit het Frans.
- Matthews, Caitlin: *The Celtic tradition*, Element Books, Longmead, Dorset, 1989.
- Matthews, John & Caitlin: *The Aquarian guide to British and Irish mythology*, Aquarian, Wellingborough, 1988.
- N.N.: *The Mabinogion*, Dorset Press, New York, 1976.
- Piggott, Stuart: *The Druids*, Thames and Hudson, 1968.
- Rees, Alwyn & Brinley: *Celtic heritage – ancient tradition in Ireland and Wales*, Thames and Hudson, 1961.
- Rolleston, T.W.: *Keltische mythen en legenden*, Thieme, Zutphen, 1917; vertaald uit het Engels.
- Ross, Anne: *Everyday life of the Pagan Celts*, Batsford, Londen, 1970.
- Squire, Charles: *Celtic myth and legend*, Newcastle Publishing Co., Van Nuys, CA, 1975; oorspronkelijke uitgave 1905.
- Stewart, R.J.: *Celtic Gods and Goddesses*, Blandford, 1993.
- Valgaerts, Eddy en Luk Machiels: *De Keltische erfenis – riten en symbolen in het volksgeloof*, Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1992.
- Vries, Jan de: *Keltische Religion*, Kohnhammer, Stuttgart, 1961.
- Webster, Graham: *Celtic religion in Roman Britain*, Barnes & Noble, Totowa, NJ, 1986.
- Wood, Juliette: *De Kelten – leven, mythes en kunst*, Bosch & Keuning, Baarn, 1998; vertaald uit het Engels.

8 DE GERMANEN

- Branston, Brian: *The lost Gods of England*, Thames and Hudson, 1957, 1974.
- Bremen, Adam von: *Hamburgische Kirchengeschichte*, Verlag der Dytschen Buchhandlung, Leipzig, 1926; oorspronkelijke uitgave 1075.
- Buschan, Georg: *Altgermanische Überlieferungen – in Kult und Brauchtum der Deutschen*, Lehmann, München, 1936.
- Davidson, H.R. Ellis: *Goden en mythen van Noord-Europa*, Spectrum, 1967; oorspronkelijke uitgave Engels, 1964.
- Davidson, H.R. Ellis: *Myths and symbols in Pagan Europe*, Manchester University Press, 1988.
- Davidson, Hilda Ellis: *Roles of the northern Goddess*, Routledge, 1998.
- Davidson, H.R. Ellis: *Scandinavian mythology*, Hamlyn, 1969.
- Farwerck, F.E.: *Noordeuropese Mysteryën en hun sporen tot heden*, Ankh-Hermes, Deventer, 1970, 1978.
- Grant, John: *Viking mythologie*, Librero, Kerkdriel, 2002.
- Gregory of Tours: *The history of the Franks*, Penguin, 1974, oorspronkelijke uitgave 6^e eeuw.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*, In der Dieterischen Buchhandlung, Göttingen, 1835, 1844 (2^e druk in 2 delen), 1874 (3^e druk in 3 delen).
- Mannhardt, Wilhelm: *Die Korndämonen*, Dümmler, Berlijn, 1868.
- Mannhardt, Wilhelm: *Wald- und Feldkulte*, 2 delen, Borntraeger, Berlijn, 1874-1876.
- Meyer, Elard Hugo: *Germanische Mythologie*, Mayer & Müller, Berlijn, 1891.
- Motz, Lotte: *The Winter Goddess: Percht, Holda, and related figures*, Folklore, 1984, p. 151-166.

- N.N.: *Beowulf*, Panther, St.Albans, 1973.
- N.N.: *Edda*, vertaling Jan de Vries, Ankh-Hermes, 1938, 1988.
- N.N.: *IJslandse sagen* (o.a. 'Geschiedenis der Volsungen'), Fibula-van Dishoeck, Haarlem, 1980.
- Orchard, Andy: *Dictionary of Norse myth and legend*, Cassell, Londen, 2002.
- Owen, Gale R.: *Rites and religions of the Anglo-Saxons*, Dorset Press, 1985.
- Pohl, Walter: *Die Germanen*, Oldenbourg, München, 2000.
- Polomé, Edgar: *Essays on Germanic religion*, Institute for the Study of Man, Washington, 1989.
- Paulus Diaconus: *Geschiedenis van de Langobarden*, Athenaeum, 1999.
- Russell, James C.: *The Germanization of early medieval christianity – a sociohistorical approach to religious transformation*, Oxford University Press, 1994.
- Saxo Grammaticus: *History of the Danes*, 2 delen, Brewer, Cambridge, 1979-80.
- Simek, Rudolf: *Lexicon der Germanischen Mythologie*, Kröner, Stuttgart, 1984.
- Ström, Åke & Haralds Biezais: *Germanische und Baltische Religion*, Kohlhammer, Stuttgart, 1975.
- Sturluson, Snorri: *Edda*, Everyman, Londen, 2002.
- Turville, E.O.G.: *Myth and religion of the north*, Weidenfeld & Nicholson, Londen, 1969.
- Vries, Jan de: *Altgermanische Religionsgeschichte*, 2^e druk, 2 delen, Walter de Gruyter, Berlijn, 1956-1957.
- Wilson, David: *The Anglo-Saxons*, Penguin, 1960.
- Wilson, David: *The Vikings and their origins*, Thames and Hudson, 1970.

Register

De vetgedrukte paginanummers verwijzen naar het artikel over de betreffende God of Godin.

A

- Acheërs 85
Adam van Bremen 220, 230
Adonis 19, 43, 53, **93-4**
Aeneas 135, 140, 158, 167, 171, 174, 185-8, 222
Aesculapius 103
Afrodisias 19, 96, 126
Afrodite 19, 38, 49, 53, 89, 90, 93, **94-6**, 99, 101, 105, 114-7, 123, 128, 130, 132, 149, 174, 185
Akhnaton 62, 78
Akkadiërs 28-9, 62
Akteon 100, 157
Alamannen 219
Alba Longa 135, 137, 156
Alexander de Grote 11, 23, 28-30, 41, 61, 64, 87, 138
Al-Ilah 35
Al-Lat 35
Al-Oezza **35**
Amaunet 63
Amazones 101
Amfitrite 130, 177
Amorieten 36
Amun (Amon) **63-4**, 71, 73, 77-81
An 31, **35**
Anahita **36**
Anat **36-7**
Anatolië 11, 14, 17, 19-23, 26-30, 34, 84-90, 97, 150, 191
Anatolische Grote Godin 19, 26-8, 48, 54, 95, 97, 100-1, 106-8, 116, 118, 125-6, 130, 132, 157, 163
Angelen (Angelsaksen) 220
Angrboda 236
Angus Og 202
Anoe **35**
Anu **202**
Anubis 74
Anwnn 196
Apollo 95, **96-99**, 100, 102, 113, 116, 121-6, 131, 140, 156, 158, 171, 183, 199, 204, 210, 215
Apsoe 32
Aradia 157
Ares 69, 90, 95, **99**, 105, 114-7, 122, 130
Ariadne 111
Arianrhod **197-8**, 202, 208
Arkadië 121, 127
Artemis 16, 69, **99-102**, 118, 119, 125, 128, 156, 183
Arthur 196
Asgaard 224
Asjera **37-8**
Asjertoe 37
Ask 235
Asklepios 98, **102**
Astarte 35-7, **38-39**, 41, 48, 53, 61, 81, 93, 107
Astoreth 39, 45
Atargatis 35, **39-40**, 42, 48, 54
Athena 16, 37, 85, 90, 95, 99, 102, **103-5**, 117, 125, 129, 133, 167, 169, 175-6
Athirat 35, **37-8**
Atlas 90
Aton 62
Attis 19, 24, **40-41** 43, 54-5, 140
augur 146
Augustinus 135, 143, 161, 170
Augustus, Keizer 92, 138, 144
Aurelianus 45, 138
Aurora 115, 245
- ### B
- Baäl 17, 35-40, **41-2**, 44
Baalbek 40, 42
Baäl-Hadat 42
Bacchus 110, 113, **151**, 168, 170-1
Badh **210-2**
Bakchos 110, 151
Balder **225-8**, 233, 236, 242

Balor **199**
 Banba **204**
 Basileos 91, 11-2
 Bastet 16, **64-5**, 67, 79
 Bataven 219
 Bel **199**
 Belenus **199**
 Bellona **151-2**
 Beowulf 228
 Blodeuwedd **197-8**
 Boand 202
 Boek van de Invallen 193
 Bona Dea **152-3**
 Bonifatius 229
 Boreas 98, 114, 128
 Bran 196
 Brigantia 200
 Brigit 196, **200-1**, 202
 Bron van Mimir 249
 Byzantijnse Rijk 23-4

C

Canon Episcopi 157, 236-7
 Cardea 143
 Carmenta 146
 Carna 165
 Carnaval 180
 Carthago 138
 Çatal Höyük 16, 26
 Ceres 71, 109, **153-5**, 170, 184
 Cernunnos: zie Kernunnos
 Cerridwen: zie Kerridwen
 Chaos 89
 Charybdis **105**
 Chloris 161
 Chrysaor 125
 Cian 203
 Circe **105-6**, 120, 123, 131, 178
 Clementia 145
 Concordia 145
 Constantijn de Grote 23, 55, 139, 145, 149
 Copia 145
 Cormac van Cashel 199
 Coventina **201**
 Cú Chulainn 193

Culhwch210
 Cupido 94, 115, 186
 Cycladen 20
 Cyclopen 89, 115, 118, 133

D

Dagda **201-2**, 211
 Damkina 45
 Dante 157-8
 Danu **202**
 Daphne 98
 Dea Dia **155**
 Dea Nutrix 202
 Demeter 20, 54, 71, 90, 104, **106-9**, 111, 116-7, 129-30, 134, 153, 155, 170
 demonen 21-2, 30-3, 48-51, 96, 199-200, 225, 229, 234, 236-40, 247,9
 Dendera 66
 Derk met de Beer 231
 Despoina 108
 Deucalion 131
 Di Indigetes 148
 Di Novensides 148
 Dian Cécht 203
 Diana 102, 119, **156-8**, 171, 183, 236-8
 Didyma 97

Diervormen:

adelaar 103, 134, 198, 240
 baviaan 82
 beer 100
 bijen 16, 102
 bok 17, 109-13, 127-9, 159-160, 172, 181, 228-9
 cobra 63, 67-8, 78-80
 gans 63
 gier 16, 21, 27, 68, 78-80, 103, 135
 hond 15, 22, 82, 119, 204, 213, 215-6
 ibis 82
 kat 16, 64-5, 233
 koekoek 120
 krokodil 69
 leeuw 16, 20, 36-40, 48, 52, 54-5, 63-8, 70, 72, 79, 80, 106, 116, 120
 luipaard 17, 27, 54
 nijlpaard 69, 80

- paard 16, 108, 114, 120, 125, 130, 171, 173,
182, 189, 203-4, 208-11, 213-4, 241,
247-9
- panter 110
- raaf 204, 211, 216, 248
- slang 37, 44, 47-8, 51-2, 56-7, 64, 71, 81-2,
84, 90, 97, 103-4, 107, 110-1, 119, 120,
122, 125, 132, 134, 144, 151-3, 205, 214-
5, 224-6, 228, 236, 242
- stier 27-8, 36, 39-44, 52, 73, 84-5, 101,
110, 132, 158, 169, 172, 177, 182-3
- uil 16, 48, 103, 176
- valk 68-70, 76, 78, 233, 240
- vos 154
- zalm 210
- zwijn 15, 40, 93-4, 106, 201, 230, 233, 241
- dinsdag 245
- Dionysos 17, 20, 39, 85, 90, 95, 98, 108, **109-
14**, 127, 151, 170
- Dis 22, **158-9**
- Diva 144
- divinatie 64, 116, 136, 142-3, 146, 149, 185,
194, 234, 249
- Divus 144
- dodenrijk 11, 17, 21-3, 62, 70, 74-7, 80, 82,
110, 116-7, 123, 154, 195, 202-5, 208-9,
213-7, 235
- Doemoezi 16, 19, 21, 40-1, **42-3**, 44-52, 58,
94
- Doesjara 35
- Don 202
- Donar 223, **228-9**
- donderdag 229
- Doriërs 86
- Druïden 192
- Dryope 123
- Dyaus 114
- Dylan 197
- E**
- Ea **44**
- Echo 129
- Edda 222
- Edfu 66
- Edict van Milaan 149
- Efese 101
- El 35, **44**
- Elagabal 182
- Elat 37
- Eleithya 121
- Eleusis 104
- elfen 159
- Elohim 35
- Emain Ablach 208
- Emian Macha 211
- Endymion 130
- Enki 31-2, **44-6**, 47, 50-3
- Enkidoe 43
- Enlil**46**
- Enoema Elisj 32
- Eos **114**
- Eostra **244**
- Epona 16, **203-4**
- Erato 126
- Erebos 89
- Eresjkigal 21, 31-2, 34, 42-5, **46**, 49-51, 56
- Erichthonios 104
- Erinyes 89
- Eris 99
- Eriu **204**
- Eros 89, 94-6, 98, **115**
- Eroten 96
- Eryx 186
- Esus 218
- Ether 89
- Ethlinn 207
- Etrusken 16, 136, 144, 151, 165-7, 174-6
- Euridike 123
- Europa (Godin) 110
- Euterpe 126
- evocatio 183
- F**
- Fand 209
- Fauna **159-160**
- Faunus **159-160**
- feriae privatae 148
- feriae publicae 147
- Fir Bolgs 193-4
- Fianna 193

Finn 193
 flamen 146
 flaminica 146
 Flora **160-2**
 Fodla **204**
 Foeniciers 30, 34, 37, 42, 52, 86, 138
 Fomoren 193
 Fontus 165
 Fortuna 32, **162-4**, 214-5
 Forum Romanum 145
 Franken 191
 Fratres Arvales 145, 147-8, 155, 161, 172
 Frey 223-4, **229-31**
 Freya 16, 23, 223-4, **231-4**
 Friezen 192, 219-20, 232, 246
 Frig 223-5, **231-4**
 Fro **229-31**
 Frygiërs 27, 30, 54
 Furiën 89
 Furrina 146

G

Gaia 89, 105, 114, **115-6**, 124, 127, 130, 184
 Gardner, Gerald 24
 Geb 63, **65**
 Gehoornde God 206
 genius 22, 144, 165
Germaanse feesten:
     Midwinter 225
     Midzomer 225
 Gestinanna 42, 90
 Giganten 89
 Gilgamesj 43, 52, 56
 Gimbutas, Marija 14
 Glaukos 106
 Goibniu **204**
 granaatappel 108
 Grannus 215
 Gratiën, De drie 96
 Green, Miranda 198, 212
 Gregorius van Tours 157
Griekse feesten:
     Adonia 94
     Anthesteria 112
     Asklepieia 103

Heraia 121
 Kronia 124
 Panathenaia 93
 Plynteria 104
 Pyanepsia 99
 Skira 104
 Thargelia 99
 Grimm, Jacob 221, 244
 Gundestrup ketel 205
 Gwawl 214
 Gwydion **197-8**, 208

H

Hacilar 26
 Hadat 39-40, **41-2**
 Hades 21, 107, **116-7**
 Hadrianus 126
 Hallstattperiode 191
 Hannibal 54-5, 138, 143, 163, 187
 Harmonia 90
 Harpocrates 69
 Hathor 16, 21, 63-4, **66-8**
 Hefestos 90, 95, 99, **117-8**
 Heilig Huwelijk 40, 43, 49, 52, 58, 66-7, 107,
     112, 121, 132-3, 230
 Heimdal 225, **234-5**
 Hekate 20, 22, 105, **118-9**, 123, 130
 Hel (Godin) **235-6**
 Helena 91
 Heliopolis 63
 Helios **119-20**
 Hemelgod 18-20, 31, 35, 42-4, 48, 57-8, 62-3,
     65, 74-6, 85, 89, 97, 114-5, 127, 130, 132-4,
     141, 167, 207, 230, 243, 245
 Hemera 89
 Hera 19, 35, 89, 95-6, 99, 109, 117, **120-1**, 122,
     125, 135, 167
 Herberger, Charles 18
 Hercules 216
 Hermafroditos 95
 Hermes 82, 90, 95, 99, 106, 108-9, 115-6,
     118-9, **121-3**, 127, 174-5, 214
 Hermod 226
 Herodotos 35, 49, 65, 136
 Hesiodos 88, 94-5, 100, 103, 107, 114-9, 125,

132
Hestia 89-90, 109, **123-4**
hiereus 91
hiërodule 95
Hittieten 27
Hod 226
hoeloepoeboom 51
Hoenir 235
Holda 23, 223, 233, **236-40**
Homerische Hymnen 88
Homeros 87-8, 91, 94, 97, 103, 106-7, 115, 117,
120-1, 135, 222
hoorn des overvloeds 126
Horae 131
Horus 63, 65-67, **68-9**, 70-82
Horus de Oudere 63
Hugin en Munin 248
Hunnen 219
Hutton, Ronald 199
Hyakinthos 98
Hygieia 103
Hyksos 34
Hyperion 114

I

Iasion 107
Idun 240
idus 147
Ihy 66
IJsland 25, 220-35, 242, 244-6
Inanna 19, 21, 31-3, 36, 40, 42-7, **48-53**, 56-
8, 94-6, 149
Ioniërs 86
Isis 11, 16, 19, 21, 24, 43, 55-6, 63-8, **69-72**,
73-82, 140, 147
Isjtir 19, 33, 36, 38, 40, 43, 46, **48-53**, 93-6,
149, 186

J

Janus 143, 157, **164-5**, 178
Jord 224
Jormungand 224
Julianus 55
Julius Caesar 138, 146, 152, 179, 186, 191-6,
219

juno 165
Juno 38, 121, 137, 145, 153, **165-7**, 169-172,
174-5, 178
Jupiter 17, 42, 92, 115, 134-137, 141-6, 149, 151,
153, 165, **167-70**, 171-9, 181, 207, 216, 218,
229, 245
Justitia 72, 131
Jutten 192
Juturna 165

K

Kaäba 35, 39, 54
kalendae 147, 164
Kalliope 98
Kanaänieten 34
Kaninefaten 219
Karel de Grote 24, 191, 220-1
Karkemisj 39

Keltische feesten:

Beltane 196
Imbolc 196
Lammas 208
Lughnasa 196
Samhain 196

Kernunnos 17, **205-6**

Kerridwen **206**

Khnum 70

Khons 78

Ki **53**

Klio 126

Knossos 84

Koebaba 54

Koer 32, 44-7, 53

Kore **106-8**, 116

Kreta 19-22, 84-6, 89, 91, 104-112, 120, 129-
30, 133

Kronos 65, 89, 94, 116, **124**, 130, 133, 179-80

L

La Tene-periode 191

Langobarden 220

Lares 143-4, 148, 158, 165

Latijnen 135-7, 156, 159-62, 167, 171, 175-80,
189

Latinus 106, 135, 160

Leland, Charles 157
 leprechaun 208
 Leto 20, 90, 96-101, 118-121, **124-5**
 Liber/Libera 153, 155, **170-1**
 Lilith 52, **56-7**
 Lineair B 85
 Lir 208
 Livius 135
 LLeu **197-8**, 208
 Llyr 209
 Loki 17, 224-36, **240-3**, 246, 248
 Lucianus 39-40, 93
 Lucifer 158
 Lugh 196, 198-9, 205, **207-8**, 209
 Luna 130, 156, **171**, 181-3
 lunatie 93, 147, 196
 lunisolaire kalender 93
 Lycië 9, 97, 101, 118, 125

M

Maat 63, 67, **72**, 79, 82
 Mabinogion 194
 Mabon **210**
 Macha **210**
 magie 22, 25, 117, 123, 197, 206, 209, 214,
 226, 232, 234
 Maia 90
 Malta 21
 Manannan **208-9**
 Manat 35
 Manawydan 209
 Manes 143-4, 154, 184
 Maponus **210**
 Mardoek 32-3, 35, 44-7, **57**
 Maria 24, 55-6, 71-2, 171, 176, 234, 239
 Mars 24, 99, 135, 138, 140, 143, 146, 152, 165,
 169, **171-4**, 175-8, 186-7, 189-90, 218, 245
 Mater Matuta 162
 Math 197
 Medusa 20, 103, 119, **125-6**
 Melpomene 126
 Menaden 110-3, 127-8
 Mercurius 123, 141, **174-5**, 195, 205, 207,
 214-8, 246, 248
 Metis 90

Midgaardslang 242
 Milesiërs 194
 Min 37, 63-5, 71, **72-3**, 77-8
 Minerva 105, 137, 153, 164-74, **175-7**, 178, 217
 Minoïsch 18-22, 84-91, 102-3, 106-10, 120,
 130-3
 Minos 84
 Minthe 116
 mirte 152
 Mithras 17, 41, 55, 140, 182-3
 Mitra 41
 Mnemosyne 126
 Moeder Aarde 11-2, 15, 17, 65, 97-9, 114, 131,
 154, 158, 171, 181, 184, 223-4, 228-32, 243-4
 Moedergodin 11, 24, 37, 43-4, 53-4, 65-6,
 70, 75, 78, 80, 97, 106, 116, 118, 125, 197,
 202, 210, 215
 mola salsa 141-2, 188-9
 Morrigan 202, **210-2**
 Mot 35
 Mundus Cereris 154
 Murray, Margaret 157
 Mut 78
 Muzen 98, **126-7**
 Mykene 85
 Mythologische Cyclus 193

N

Nammoe 31, **57**
 Nanna 31
 Nantosuelta 216
 Nehalennia **212-3**
 Nekhbet 21, 27, 68
 Nephtys 21, 63, 70, **74**, 75-6
 Neptunus 130, **176-7**
 Nergal 47
 Nerthus 230, 232, 234, **243**, 244
 Niflheim 236
 Ningal 31-2, 50
 Ninhoersag 32, 44, **53**
 Ninlil 31-2, 46, **58**
 Ninma 46
 Ninmoe 44
 Njord 224, 230-2, **243-4**
 nones 147

Noormannen 220
Nuada 199
Numa Pompilius 137, 147, 168
numen 14, 143, 145, 148, 150, 154, 160, 164-8,
172, 174, 184-9
Nut 63, 65-6, **74-5**
Nyx 89

O

Odin **246-9**
Odysseus 87
Oebaidcultuur 28
Oeranons 89-90, 94, 115-6, **127**
Oeroek 29
Oetnapisjtim 46
Oetoe 44, **58**
Okeanos 90
Olwen 210
Olympos 88
Ops 179
orakelen 97, 131, 163, 200
Orcus 117
Orfisme 109, 115
Osiris 17, 19, 21, 24, 42-3, 63-74, **75-7**, 81-2
Ostara **244**
Otus 130
Ovidius 22, 24, 92, 94, 115, 135-6, 140, 161,
165, 167, 169-76, 183, 190

P

Pafos 93-5
Palatua 146
Pan 123, **127-9**, 130
Pandora 117-8
Paris 91
pater familias 139, 144, 187
patriciërs 137
Paulus Diaconus 231
Pax (Godin) 145
Pax Deorum 141, 144, 146, 155, 164, 186, 188
Pegasus 125
Pelasgiërs 127
penaten 143-4, 148, 158
Percht/Berchta/Bertha 233, **236-40**
Persefone 22, 93, **106-110**, 111, 116, 118, 122-

3, 153, 155, 158-9, 170
Perseus 122
Persis 106
Petra 35, 39, 54
Phoebe 90
Picus 160, 178
planeten 148-0
Plato 96, 113, 183, 186
plebejers 137, 145, 153, 155, 170
Pleione 90
Ploetos 107-8, **116-7**, 158
Pluto 22, 107, **116-7**, 149, **158-9**
Polyhymnia 126
pomarium 137, 158, 172
Pomona **177**
pontifices 146
Pontos 89
Portunus **178**
Poseidon 104-8, 123, 125, **129-30**, 131, 177
Posterli 136
Priapos 95
Prometheus 90
Proserpina 22, 153, 155, 158-9
Pryderi 213-4
Pwyll 213-4
Pyrrha 131
Python 97-8, 121, 125

Q

Quedesjet (Qadesj) 37
Quirinus 143, 144, 165, 169, 175, **178**

R

Ragnarök 222, 224-6, 231, 234-5, 241-2
Re 61, 63-72, 74, **77-9**, 80-2
Regino, Abt van Prüm 157
Remus 135-7, 140, 187
reuzen 89-90, 115-6, 122, 130, 222, 224, 226,
230-1, 234-5, 240-2, 246
Rex Nemorensis 156
Rex Sacrorum 146
Rhea 20, 54, 89, 106, 116, 124, **130**
Rhea Silvia 135, 172
Rhiannon 16, 204, **213-4**
Rind 216

Rinda 226

Romeinse feesten:

Armilustrum 174
Bacchanalia 151, 168
Equus October 173
Feriae Sementivae 154
Floralia 161
Fordicidia 154
Lemuria 144
Liberalia 170
Ludi Capitolini 169
Ludi Romani 169
Ludi Tarentini 158
Lupercalia 150, 160, 189
Matronalia 166
Meditrinalia 168
Neptunalia 177
Nones Caprotinae 166
Parentalia 144
Parilia 173
Portunalia 178
Quinquatrus 176
Saturnalia 179
Veneralia 163
Vestalia 142, 188-9
Vinalia Priora 168
Volcanalia 189
Romulus 135-7, 140, 147, 172, 174, 187
Rosmerta **214-5**
runen 221, 234, 246, 249
Russell, James 13, 221-3

S

Sabijnen 136, 161-2, 171
Saksen 219
Salacia 177
Sanas Chormaic 199
saters 111, 113, 160, 177
Saturnus 124, 160, **178-80**
Saxo Grammaticus 226, 231-2
seid/seidr 234
Sekhmet 16, 37, 63-7, **79-81**
Selene 96, 101, 119, 128, **130**, 156, 171
Semele 90, 109
Sequana **215**

Servius Tullus 137, 158, 162, 171
Seth 37, 42, 61, 63, 65, 68-71, 74-7, **81-2**
Sfinx 101
Shakespeare 53, 94, 159
Shu 63, 65, 74-5
Sibyllijnse Boeken 54, 142-3, 153, 158, 161,
177
Sif 229, 241
Sigyn 242
Silvanus 159, 172, **180-1**
Sint Nicolaas 239
Sirona **215-6**
Siwa 64
Sjamasj **58-9**, 183
Skadi 244
Skylla 131
Smyrna 93
Soemeriërs 20-1, 28-33, 35, 42, 44-53, 56-8,
148-9
Sol 120, 171-2, **181-3**
Sol Indiges 181
Sol Invictus 182
Sparta 87
Spes 145
Stamgod 132, 168, 195, 200, 211, 216
Stata Mater 189
Streggele 236, 238
Sturluson, Snorri 221-2, 224-7, 230-6, 242-6
Sucellos **216-7**
Sulis 176, **217**
Surt 224, 231

T

Tacitus 221, 223, 232, 234, 243-4, 246
Taitiu 297
Tammoez 19, 40, **42-3**, 49, 93-4, 217
Tanit 38
Tantalos 123
Taranis **218**
Tarquinius de Oudere 137
Tarquinius II 137, 165, 175
Tartaros 89-90, 109, 115-6, 124, 129
Tefnut 63, 65, 79-80
Teiresias 106
Tellus 116, 141, 154, 158, 161, **184**, 188, 243

Terminus 168
 Teutatis **218**
 Thebe (Egypte) 8, 61, 80
 Thebe (Griekenland) 85, 87, 100, 127
 Theia 114, 119
 Themis **231**
 Theodoric de Grote 262
 Theodosius 149
 Theseus 103, 111
 Thetys 90
 Thor 216, 222, 224, **228-30**, 234, 241-2, 244
 Thoth 67, 69, 72, 75-6, **82-3**
 Thriae 123
 Thrym 234
 Thunar 228
 Tiamat 32-4, 44-6, 51, **57, 58**
 Titanen 89-90, 109, 111, 114-8, 121-2, 127, 129
 Titus Tatius 171, 181
 Tiwaz/Tiw **245**
 Tjazi 240
 toga virilis 170
 triade 153, 165, 167, 169-70, 172, 175-6, 178
 Troje 9, 85-8, 91, 96-7, 115, 127, 135-6, 167, 188, 222
 Tuatha Dé Danann 193, 196, 199-204, 207-8, 211
 Tullus Hostilius 137
 Turville-Petrie, Gabriel 227
 Tutankhamon 62
 Tyche 20, 54, **132**, 163
 Typhon 81, 116
 Tyr 224, 242, **245-6**

U

Ulster Cyclus 193
 Umbriërs 136
 Uni **165**
 Urania 126
 Uranus **127**, 149

V

Valentinianus 149
 Vali 226
 Vandalen 219

Varro 135, 159, 171, 181, 132-3
 Vegetatiegod 11-2, 15-21, 24, 35, 39-44, 61, 70-3, 76-8, 81, 91, 93, 97-99, 106-113, 116-129, 132, 134, 198, 292, 206-210, 223-7, 230, 233, 243, 247
 Velchanos 19-20, 107, 110, 132-3
 Venus 24, 53, 94, 136, 148-9, 157, 163, 167, 171, 174, 180, **185-6**, 190, 232, 234
 Vergilius 22, 24, **92**, 135, 140, 158, 169, 167, 171, 176, 186, 222
 Vertumnus 178
 Vervactor 143
 Vesta 124, 135, 139-42, 145, 148, 155, 172-3, 184, **187-9**
 Victoria 145
 Vili en Ve 232, 248
 Volksverhuizing , Grote 29-30, 219
 Voltumnus 146
 voortekens 136, 142, 155
 vrijdag 232
 Vrouw Gode 239
 Vrouw Holle: zie Holda
 Vulcanus 118, 186, **189-90**

W

Walhalla 23, 225, 228, 230, 235, 248
 Walkuren/Valkyries 227, 248
 Wanen/Vanir 224, 230-4, 243
 Wereldslang 224-5, 228, 236
 Wilde Heer/Wilde Jacht 23, 233, 237-8, 240, 247-8
 witte wieven 240
 Wodan 12, 23, 141, 175, 223-4, 228-31, 233, 237, 239, 244-5, **246-9**
 woensdag 175

Y

Yahweh 38
 Ygdrassil 249
 Ymir/Hymir 224, 230, 234

Z

Zagreos 108-9
 zaterdag 180
 Zeevolken 30, 34, 86

Zephyros 114, 161

Zeus 16-20, 39, 42-3, 64, 85, 89-96, 99-111,
114-26, 130-1, 132-4, 168-70, 179, 207, 218,
229

zigoerrat 29

Zonnegod 21, 31-2, 58-74, 78-82, 114, 158,
171, 181-3, 199, 207-8

Over de auteurs

Joke en Ko Lankester zijn de auteurs van een aantal boeken waarin verschillende aspecten van de heidense religies uit de Oudheid belicht worden. Literatuuronderzoek, museumbezoek in binnen- en buitenland en het bezoeken van vele archeologische opgravingen, met name in Turkije, Griekenland, Italië, Malta, het Nabije Oosten en Noord-Afrika, zijn voorafgegaan aan het schrijven van elk boek. De auteurs zijn Hogepriesteres en Hogepriester in de Wicca, ook wel genaamd Moderne Hekserij. In hun boeken beschrijven ze hoe het heidendom uit de Oudheid de basis vormde voor het moderne heidendom, zoals dat in de Wicca gestalte kreeg. In de *Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen* laten ze de oude religies voor zich spreken. Meer informatie over de auteurs, hun boeken en Wicca is te vinden op www.circewicca.nl. Via info@circewicca.nl kunnen de auteurs gemaïld worden.